

ISSN: 1303-3123
E-ISSN: 2458-7982

OSMANLI BİLİMİ ARAŞTIRMALARI STUDIES IN OTTOMAN SCIENCE

Cilt / Volume 21 - Sayı / Issue 2 - 2020

Kapakta bir parçası görülen bilimsel alet, Ay ve Güneş tutulmalarının tarihini önceden belirlemeye yarayan bir 'tutulma hesaplayıcısı'dır. Philippe de la Hire tarafından tasarlanan bu aletin bir örneği, J. B. Nicolas Bion'un Paris'teki dükkânında Osmanlı Devleti'nin Fransa Sefiri Said Efendi için 1741 yılında üretilmiştir. Bu bilimsel alet 2010 yılında İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü'nün logosu olarak kabul edilmiştir.

Aletin tamamının çizimi için bkz. Feza Günergun, "The Ottoman Ambassador's curiosity coffer: Eclipse prediction with De La Hire's 'machine' crafted by Bion of Paris," in *Science between Europe and Asia: Historical Studies on the Transmission, Adoption and Adaptation of Knowledge*. Eds. F. Günergun & D. Raina (Dordrecht, Heidelberg, London, New York: Springer, 2010), 117. Aletin grafik çizimi, N.Bion'un eserindeki çizime dayanılarak Atilla Bir ve Mustafa Kaçar tarafından yapılmıştır. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*'nın kapak tasarımı Kaan Ata tarafından gerçekleştirilmiştir.

Osmanlı Bilimi Araştırmaları

EBSCOhost ve DOAJ tarafından taranmakta ve indekslenmektedir.

Studies in Ottoman Science is currently indexed by
EBSCOhost and DOAJ.

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü'nün yayın organı olan *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 1995 yılında yayına başlamıştır. Türkiye'de bilim tarihi alanında yayımlanan ilk akademik dergidir. Dergide, bilim, teknoloji ve tıp tarihini inceleyen araştırma makaleleri, araştırma notları, katkı, çeviri yazılar, kitap ve bilimsel toplantı tanıtımları yer alır. Yazılar Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Almanca olarak yayımlanır.

An official publication of the **Department of the History of Science, Faculty of Letters, Istanbul University**, *Studies in Ottoman Science* was founded in 1995. It is the oldest academic journal in its field in Turkey. The journal welcomes original research articles, research notes and addendum on the history of science, technology and medicine composed in Turkish, English, French and German. Articles in translation, book reviews as well as reports of scientific meetings in the field are also accepted.

1. BİLİM TARİHİ. 2. BİLİM - OSMANLI İMPARATORLUĞU. 3. BİLİM TARİHİ - TÜRKİYE. 4. TIP TARİHİ - TÜRKİYE. 5. TEKNOLOJİ TARİHİ - TÜRKİYE. Kongre Kütüphanesi (Library of Congress) Sınıflandırma Numarası: Q 1-295

Dergide yer alan yazılardan ve aktarılan görüşlerden yazarlar sorumludur.
Statements and opinions expressed in papers published in this journal are the responsibility of the authors alone.

Ocak ve Temmuz aylarında, yılda iki sayı olarak yayımlanan uluslararası, hakemli, açık erişimli ve bilimsel bir dergidir.
This is a scholarly, international, peer-reviewed, open-access journal published biannually in January and July.

Sahibi / Owner

İstanbul Üniversitesi / Istanbul University

Yayın Sahibi Temsilcisi / Representative of the Owner

Hayati Develi

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye

Sorumlu Müdür / Director

Gaye Şahinbaş Erginöz

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye

Yazışma Adresi / Correspondence Address

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü,
Balabanağa Mah. Ordu Cad. No. 6, Laleli, Fatih, 34134 İstanbul, Türkiye

Telefon / Phone: +90 (212) 440 00 00 / 15978

E-mail: oba@istanbul.edu.tr

<http://oba.istanbul.edu.tr>

Yayıncı Kuruluş / Publishing Company

İstanbul Üniversitesi Yayınevi / Istanbul University Press
İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü, 34452 Beyazıt, Fatih / İstanbul, Türkiye
Telefon / Phone: +90 (212) 440 00 00

Baskı / Printed at

İlbey Matbaa Kağıt Reklam Org. Müc. San. Tic. Ltd. Şti.
2. Matbaacılar Sitesi 3NB 3 Topkapı / Zeytinburnu, İstanbul, Türkiye
www.ilbeymatbaa.com.tr
Sertifika No: 17845

DERGİ YAZI KURULU / EDITORIAL MANAGEMENT BOARD

Baş Editör / Editor-in-Chief

Feza Günergun – İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – fezagunergun@yahoo.com

Yazı Kurulu Üyeleri / Members of the Editorial Management Board

İdris Bostan – İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – ıdrisbostan@gmail.com

Mehmet Canatar – İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – mehmetcanatar@yahoo.com

Sevta Kadioğlu – İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – kadioglusevta@gmail.com

Arzu Terzi – İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – arzuterzi@mynet.com

Gaye Şahinbaş Erginöz – İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – gayesah@gmail.com

Meltem Kocaman – İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – kocamanmeltem@gmail.com

Dil Editörleri / Language Editors

Alan James Newson – İstanbul Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu, İstanbul, Türkiye

Elizabeth Mary Earl – İstanbul Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu, İstanbul, Türkiye

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Ackermann, Silke – Oxford University History of Science Museum, Oxford, UK – silke.ackermann@hsm.ox.ac.uk

Ageron, Pierre – Université de Caen Normandie Laboratoire de Mathématiques, Caen, France – pierre-marc.ageron@unicaen.fr

Ágoston, Gábor – Georgetown University in Qatar, Department of History, Doha, Qatar – agostong@georgetown.edu

Aktar, Mustafa – Boğaziçi Üniversitesi Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü, İstanbul, Türkiye – aktar@boun.edu.tr

Ata, Kaan – İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – kaan_ata@yahoo.com

Bir, Atilla – Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – atilabir@gmail.com

Brentjes, Sonja – Max-Planck-Institut für History of Science (MPIWG), Berlin, Germany – brentjes@mpiwg-berlin.mpg.de

Bret, Patrice – Centre Alexandre-Koyré, membre honoraire, Paris, France – patrice.bret@yahoo.fr

Crozet, Pascal – Université Paris-Diderot & Laboratoire Sphere (CNRS), Paris, France – crozet@univ-paris-diderot.fr

Couto, Dejanirah – Ecole Pratique des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, France – dejanirahcouto@gmail.com

Çökelez, Aytekin – İstanbul Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – cokelez@itu.edu.tr

Değer, Özkan – İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi, İstanbul, Türkiye – ozdeger@istanbul.edu.tr

Dölen, Emre – Marmara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi emekli öğretim üyesi, İstanbul, Türkiye – emredolen@gmail.com

Etke, Şeref – Uzman Hekim, Emekli, T.C. Sağlık Bakanlığı, İstanbul, Türkiye – serefetke@gmail.com

Fazlıoğlu, İhsan – Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – ihsanfazlioglu@gmail.com

Georgeon, François – Directeur de recherche émérite au CNRS, CETOBaC, Paris, France – georgeon@ehess.fr

Görkey, Şefik – Marmara Üniversitesi Tıp Fakültesi, İstanbul, Türkiye – sgorkey@marmara.edu.tr

Günergun, Feza – İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – fezagunergun@yahoo.com

İpbüker, Cengizhan – İstanbul Teknik Üniversitesi İnşaat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – ipbuker@itu.edu.tr

Kaçar, Mustafa – Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – mustafa.kacar@gmail.com

Kadioğlu, Sevtap – İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – sevtap@istanbul.edu.tr

Küçük, Harun – University of Pennsylvania School of Arts and Sciences, Philadelphia, USA – kucuk@sas.upenn.edu

Kırimer, Neşe – Anadolu Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, Eskişehir, Türkiye – nkırimer@gmail.com

Kocaman, Meltem – İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – kocamanmeltem@gmail.com

Kuriyama, Shigehisa – Harvard University Radcliffe Institute for Advanced Study, Cambridge, MA, USA – hkuriyam@g.harvard.edu

Martykanova, Darina – Universidad Autónoma de Madrid Faculty of Philosophy and Letters, Madrid, Spain – darinamartykanova@yahoo.es

Nicolaidis, Efthymios – National Hellenic Research Foundation, Athens, Greece – efnicol@ie.gr

Sertöz, Ali Sinan – Bilkent Üniversitesi Fen Fakültesi, Ankara, Türkiye – sertoz@bilkent.edu.tr

Şen, Ahmet Tunç – Columbia University, Department of History, New York, USA – ats2171@columbia.edu

Topdemir, Hüseyin Gazi – Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Muğla, Türkiye – topdemir@hotmail.com

Toprak, Zafer – Koç Üniversitesi İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – ztoprak@ku.edu.tr

Unat, Yavuz – Kastamonu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Kastamonu, Türkiye – yunat@kastamonu.edu.tr

Varlık, Nühket – Rutgers University School of Arts & Sciences-Newark, New Jersey, USA – varlik@newark.rutgers.edu

Vlahakis, George – Hellenic Open University, Patra, Athens, Greece – gvlahakis@yahoo.com

Yağcinkaya, Alper – Ohio Wesleyan University Sociology and Anthropology Department, Delaware, OH, USA – mayalcin@owu.edu

Yıldız, Sara Nur – Max-Planck-Institut für History of Science (MPIWG), Berlin, Germany – saranurildiz@gmail.com

Zorlu, Tuncay – İstanbul Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye – zorlu@itu.edu.tr

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- İstanbul'un İlk Verem Savaşını Derneği: *Ligue contre la Tuberculose*
(*Phitisie pulmonaire*) de Constantinople225
The First Anti-Tuberculosis Society in Istanbul: Ligue contre la Tuberculose
(*Phitisie pulmonaire*) de Constantinople225
şeref Etker
- Mehmed Said Efendi'nin Misâha Risâlesi.....249
Mehmed Said Effendi's Treatise on Land-Surveying249
Atilla Polat, Halime Mücella Demirhan Çavuşoğlu
- Kışladan Araziye: 1910 Osmanlı Sonbahar Manevrası271
From the Barracks to the Field: The Ottoman Manoeuvre of Fall 1910271
Zeynep Sabancı
- Osmanlı Devleti'nde İletişim Araçlarının Kontrolü: "Telefon Tevkifleri"293
Control over Telecommunication Devices in the Ottoman Empire: Seizure and
Prohibition of Telephones293
şeyhmus Bingöl
- Hüsnü Hamid Sayman'ın Muallimler Mecmuası'ndaki Yazıları.....321
Hüsnü Hamid Sayman's Articles in the Muallimler Mecmuası (Journal for Teachers)321
Safiye Yılmaz Erten

Derleme Makale / Addendum

- Tıp Tarihyazımı: Karşıtlıklar, Etkileşimler347
Medical Historiography: Controversies, Interactions347
Ceren İlikan Rasimoğlu

Çeviri Metin/ Article in Translation

- Mehmet Refik Fenmen'in *Aynştayn Nazariyyesi: Mekân Zaman ve Kütle*
Mefhumlarının Tebeddülü Adlı Eseri (Latin Harfli Metin ve Sözlük)369
Einstein's Theory and Conceptual Transformation of Time, Space and Mass
by Mehmet Refik Fenmen (Text in Latin Alphabet and Glossary)369
Yusuf Akçay

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Aramızdan Ayrılanlar / Obituaries

Cem Tezer'in Aziz Hatırasına.....	399
<i>To the Precious Memory of Cem Tezer.....</i>	399
Atila Polat	

Yayın Tanıtımları / Book Reviews

Sanal Tarih Yazıcılığının Sorunları: Prof. Ohannes Manisacıyan ve Merzifon Anadolu Koleji Müzesi	403
<i>Dilemmas of Web-based Historiography: Prof. J.J. Manissadjian and the Anatolia College Museum in Merzifon, Turkey.....</i>	403
Şeref Etker, Gönenç Göçmengil	

Bilimsel Aletlerin Doğu ile Batı Arasındaki Yolculuğu	423
<i>The Movement of Scientific Instruments between East and West.....</i>	423
Atila Bir	

A Scientific Tour among the Mathematical Instruments in the Collection of the Bibliothèque nationale de France	427
<i>Fransız Milli Kütüphanesi Koleksiyonundaki Matematiksel Aletler Arasında Bilimsel bir Gezi.....</i>	427
Gaye Danişan	

Batlamyus'un Coğrafya'sının Yeni Bir Tıpkıbasımı: Bizans İstanbulunda kopyalanan Codex Seragliensis G1 57	435
<i>A New Facsimile Edition of Ptolemaios' Geography: The Codex Seragliensis G1 57 copied in Byzantine Istanbul.....</i>	435
Feza Günergun	

Aristoteles'e Atfedilen bir Mineraloji Kitabı ve Bilim Tarihindeki Yeri.....	445
<i>A Mineralogical Treatise Attributed to Aristotle and its Place in the History of Science</i>	445
Gaye Şahinbaş Erginöz	

Yazık Oldu Vidinli'nin Emeklerine! Hüseyin Tevfik Paşa ve "Linear Algebra" (1988) Kitabının Yenibasımı Üzerine Düşünceler	449
<i>Vidinli's Efforts in Ruin! Comments on the New Edition of Hüseyin Tevfik Paşa ve "Linear Algebra" (1988).....</i>	449
Feza Günergun	

İstanbul'un İlk Verem Savaşımı Derneği: *Ligue contre la Tuberculose (Phitisie pulmonaire) de Constantinople*

The First Anti-Tuberculosis Society in Istanbul: *Ligue contre la Tuberculose (Phitisie pulmonaire) de Constantinople*

şeref Etker¹

¹Dr., İstanbul, Türkiye

ORCID: ř.E. 0000-0001-6966-8816

Sorumlu yazar/Corresponding author:

şeref Etker,

İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: serefetker@gmail.com

Başvuru/Submitted: 05.09.2019

Revizyon Talebi/Revision Requested:

18.10.2019

Son Revizyon/Last Revision Received:

28.10.2019

Kabul/Accepted: 04.11.2019

Online Yayın/Published Online: 03.07.2020

Atıf/Citation: Etker, şeref. "İstanbul'un ilk Verem Savaşımı Derneği: *Ligue contre la Tuberculose (Phitisie pulmonaire) de Constantinople*."

Osmanlı Bilimi Araştırmaları 21, 2 (2020): 225-247.

<https://doi.org/10.26650/oba.710116>

Öz

İstanbul ve çevresinde verem savaşımı için 1903 yılında *Ligue contre la Tuberculose (Phitisie pulmonaire) de Constantinople* adıyla bir dernek kurulmuştur. Dr. Kleovulos H. Kokolatos (Cléobule C. Coccolatos, 1865-1944) tarafından kurulan bu dernek, 1912 yılında *Société internationale contre la Tuberculose de Constantinople* adını almıştır. Böylece, I. Dünya Savaşının sonunda kurulan Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti'nden önce, İstanbullu hekimlerin Vereme (Fitizi Pulmoner, Akciğer Tüberkülozu) Karşı Savaşım Birliği'ni oluşturarak Türkiye'nin öncü sağlık örgütleri arasına katıldıkları saptanmaktadır. Kleovulos Kokolatos, aynı yıllarda ayrıca *Bulletin médical de Constantinople* adlı aylık bir dergi yayımlamıştır. Derneğin 1903 ve 1912 tarihli tüzüklerinde, din, milliyet ve cinsiyet ayrımı yapılmadan İstanbul halkına veremden korunma çarelerini öğretim, yoksul hastalara parasız sağlık hizmeti sunma, dispanser ve sanatoryumlar kurma amaçları öne çıkmaktadır. Dernek üyeleri, özellikle tüberküloz hastalığının erken tanısı, sağaltımı ve genel hijyen uygulamaları eğitiminde başarı sağlamış görünmektedir. Dr. Kleovulos Kokolatos'un yirminci yüzyılın başında tüberküloza karşı başlattığı uluslararası savaşım Türkiye'nin verem savaş derneklerine örnek olmuştur.

Anahtar sözcükler: Tüberküloz, verem, sağlık dernekleri, tüzük, Türkiye, tıp tarihi, Kleovulos Kokolatos, Cléobule C. Coccolatos

ABSTRACT

The *Ligue contre la Tuberculose (Phitisie pulmonaire) de Constantinople* convened in 1903 with the objective of combating tuberculosis in Istanbul and its environs. Established by Dr. Kleovulos H. Kokolatos (Cléobule C. Coccolatos, 1865-1944), a native internist, the League was reorganized as the *Société internationale contre la Tuberculose de Constantinople* in 1912. The League became the first medical association in the combat against tuberculosis in Istanbul. An Ottoman antituberculosis Society was established in 1918. Dr. C. Coccolatos also published the monthly *Bulletin médical de Constantinople*. The regulations of the Society from 1903 and 1912 stipulated non-discrimination with regard to religion, ethnicity and gender, in offering instruction towards

tuberculosis prevention, dispensation of free healthcare and the creation of sanatoriums in the capital. The members of the Society succeeded in raising awareness of the contagion of tuberculosis and implementation of hygiene measures. Cléobule / Cleovoulos Coccolatos' pioneering association constituted a model for anti-tuberculosis societies in Turkey.

Keywords: Tuberculosis, phitisie, medical society, regulation, Turkey, history of medicine, Kleovulos Kokolatos, Cléobule C. Coccolatos

Türkiye’de verem hastalığına karşı örgütlenmenin Birinci Dünya Savaşının son yılında kurulan *Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti* (VMOC) ile başladığı varsayılır.¹ Oysa, VMOC’nden onbeş yıl kadar önce,² 1903 yılında Dr. Kleovulos Kokolatos’un öncülüğünde, İstanbul’da “Tüberküloza (Fitizi Pulmoner) Karşı Savaşım Birliği” *Ligue contre la Tuberculose (Phitisie pulmonaire) de Constantinople* (LCTC) adıyla kurulmuş bir başka dernek vardır.³ Dr. Kokolatos ile birlikte derneğin tüzüğünü hazırlayanlar arasında: Dr. Leonidas Limarakis, Dr. Vasil Ritzo (Vasileos Ritsos) ile Dr. Nikolaos Fermanoğlu’nun adları bilinmektedir. Kleovulos Kokolatos’un kurucu başkanlığını yaptığı Birliğin genel sekreteri Eczacı-Kimyager Pierre Apéry (Petros Aperis)’dir.

LCTC, ilk toplantısını 27 Eylül 1903 Pazar günü Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane’nin Beyoğlu’ndaki lokalinde yaparak Yönetim Kurulunu belirlemiştir.⁴

Dersaadet’de verem hastalığına karşı ittihaz-ı tedbir etmek üzere bir heyet-i tıbbiye teşkilini tasavvur eden doktorlar evvelki gün Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane’de akd-i ictima ile Doktor [Kleovulos] Kokolatos’u riyasete, Doktor İstekulis [Konstandinos Stekulis] ile Doktor [Viçen] Ormanyan’ı riyaset-i saniyeye ve Aperi [Apéry] Efendi’yi heyetin hizmet-i kitabetine ve şehrimizin etibbasından on kadar zevatı da muhasebe ve vezne memurluklarıyla müşavirliğe tayin etmişlerdir.

- 1 Tevfik İsmail Gökçe, *Verem Savaşında 50 Yıl, 1918-1968* (İstanbul: Türkiye Ulusal Verem Savaşı Derneği, 1968); Ekrem Kadri Unat, “Osmanlı İmparatorluğunun Son 40 Yılında Türkiye’nin Tüberküloz Tarihi Üzerine,” [İstanbul Üniversitesi] *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi* 10, 4 (1979): 273-284; Saim Polat Bengiserp, “Türkiye’de Sanatoryum ve Göğüs Hastalıkları Hastanelerinin Tarihine Bir Bakış,” *IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul, 18-20 Eylül 1996, Kongreye Sunulan Bildiriler* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003) içinde, 157-186; Murat Aksu, “Tıp Tarihi Açısından Türkiye’de Veremle Savaş” (Tıpta Uzmanlık Tezi, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Deontoloji AD, 2006); Murat Aksu, *Tıp Tarihi Açısından Türkiye’de Verem Savaşı* (Ankara: Türkiye Ulusal Verem Savaşı Dernekleri Federasyonu, 2007); Ceren Gülser İlikan (Rasimoğlu), “Tuberculosis, Medicine and Politics: Public Health in the Early Republican Turkey” (Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2006); Asuman Tezcan, “Savaş Yıllarında İstanbul ve Anadolu’da Verem,” *Bilgi ve Bellek* sayı 5 (Kış 2006): 105-121; Murat Aksu ve Sadık Toprak, “The Importance of Associations in the Struggle against Tuberculosis in Turkey,” *Tüberküloz ve Toraks* 60, 3 (2012): 291-294; Nuran Yıldırım, “Osmanlı Devleti’nde Göğüs Hastalıkları ve Verem,” *Türk Göğüs Hastalıkları Tarihi*, ed. Muzaffer Metintaş (İstanbul: Türk Toraks Derneği, Aves Yayıncılık, 2012) içinde, 35-36; Nuran Yıldırım ve Mahmut Gürkan, “Verem Mücadele Cemiyetleri/Verem Savaş Dernekleri,” *aynı yerde*, 85-100; Léa Delmaire, “Construction et déconstructions d’une maladie sociale. Les politiques de lutte contre la tuberculose en Turquie (1948-1960)” (Yüksek Lisans Tezi, Institut d’Études Politiques de Paris, 2017).
- 2 *Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti Nizamname-i Esasisi* ([İstanbul]: Bahriye Matbaası, 1918/1334), 14.5x21.0 cm., 18 s. Cemiyetin adresi: Cağaloğlu, Mahmudiye Caddesi’nde Cemiyet-i Hayriye-i İslamiye binasının üst katı.
- 3 “Règlement de la *Ligue contre la Tuberculose (Phitisie pulmonaire) de Constantinople* (14/27 Septembre 1903),” *Revue médico-pharmaceutique* (İstanbul) 17 (1904): 42-44. Yeni (Gregoriyen) ve eski (Jülyen) tarihler birlikte verilmiştir.
- 4 *Sabah*, numero 5003, 7 Receb 1321/16 Eylül 1319/29 Eylül efrenci 1903, 3.

Dr. Kleovulos Hristos Kokolatos (Cléobule Chr. Cocolatos / Κλεόβουλος Χρ. Κοκκολάτος),⁵ 1865 yılında İstanbul Tarabya'da doğdu.⁶ Fener Rum Mekteb-i Kebiri'nden 9 Haziran 1885 tarihinde mezun oldu,⁷ ardından Yunanistan'a giderek Atina Üniversitesi'nin Tıp Fakültesi'ne kaydoldu (11 Kasım 1885).⁸ Bu Fakülteden 1891 yılında Tıp Doktoru derecesiyle mezun olan Kleovulos Kokolatos, öğrenciliği sırasında yayıncılık yaptı: Önce bir takvim-almanak,⁹ daha sonra *Akademiya*¹⁰ ve *İatrikon Deltion (tis Akademias)*¹¹ dergilerini yayımladı.¹²

Dr. Kokolatos, 1891'de İstanbul'a döndükten sonra, Beyoğlu'na yerleşti, muayenehanesini açtı ve Elen Filoloji Derneği'ne (*Ellinikos Filologikos Syllogos*: Rum Cemiyet-i Edebiyesi) üye oldu; Derneğin antropoloji, biyoloji ve bilim kurullarında görev aldı. Kleovulos Kokolatos'un 1894'te Fransa'ya gittiği,¹³ Paris hastanelerinde çalışırken Paris Anatomi Derneği'ne (*Société anatomique de Paris*) üye olduğu ve geliştirdiği basit bir tıbbi aletle (aspiratör) Lyon'da katıldığı uluslararası sergide mansiyon kazandığı bilinmektedir.¹⁴

- 5 Kokkolάτος soyadının transliterasyonu Kokkolatos / Cocolatos olarak yapılabilir; okunuş ve söyleniş Kokolatos'dur ve dönemin Türkçe metinlerine Kokolatos olarak geçmiştir, bkz. aşağıda dn. 41 ve 42.
- 6 Kleovulos Hristos Kokolatos'un doğum/vaftiz kayıtlarına ulaşamamıştır. Atina Üniversitesi arşivindeki kayıt defterinde (sıra no. 3352) Tıp Fakültesine girdiği 1885 yılında 20 yaşında olduğu belirtilmektedir. Aynı yerde memleketi Keffalinia (Kefalonya adası) olarak gösterilmiştir. Kleovulos Kokolatos, özgeçmişinde Tarabya doğumlu olduğunu belirtir, bkz. *Türkiye Teracimi Ahval Ansiklopedisi / Encyclopédie biographique de Turquie*, c.2, haz. Mehmet Zeki [Pakalın] (İstanbul: Ekspres Matbaası, 1929), 322. Dr. Kleovulos Kokolatos'un babası Hristos Kokolatos'un Tarabya Rum Ortodoks kabristanında bulunan mezarında doğum yeri Kefalonya olarak gösterilmiştir. Ailenin Kefalonya'dan İstanbul'a göç ettiği, Dr. Kleovulos H. Kokolatos ile kardeşi Dr. Nikolaos H. Kokolatos'un İstanbul'da doğdukları anlaşılmaktadır.
- 7 Fener Rum Erkek Lisesi (*Megali tou Genous Skholi*) kayıtlarında soyadı 'Κοκκολάτος / Kokolatos' olarak geçmektedir, bkz. Vasilis Kremmydis, *Oi Megaloshkolites [Oi Megaloshkolites] (1863-1974)* (Atina: Dodoni, 2007), 72. Aynı yerde, Kleovulos Kokolatos (ailesi) 'Kefalonyalı' olarak gösterilmektedir. Kleovulos Kokolatos ilköğrenimine Tarabya'daki Zarifion okulunda başlamış olmalıdır. Dr. Kokolatos daha sonra mezunu olduğu Fener'deki okulunun tabipliğini yapacaktır.
- 8 Atina Üniversitesi arşivindeki bilgiye göre, Kleovulos Kokolatos'a İstanbullu mimar Akhilleas Kampanakis (Αχιλλέας Καμπανάκης, 1855-1921) referans vermiştir. Aynı yerde ailenin İstanbul'daki malvarlığının değeri "20.000 drahmi" olarak gösterilmiştir.
- 9 *Αττική Μέλισσα ήτοι ετήσιον ημερολόγιον χρονογραφικόν επιστημονικόν μετά ποιήσεων και διηγημάτων του έτους 1887* [Attiki Melissa itoi etision imerologion khronografikon epistimonikon meta poiseon kai diigimaton tou etous 1887] birinci yıl (Atina: Vlastou Varvarigou, 1886).
- 10 *Ακαδημία* (Atina, 4 Kasım 1887 - 14 Şubat 1889).
- 11 *Ιατρικόν Δελτίον (τις Ακαδημίας)* [Akademi Tıp Bülteni] (Atina, 14 Şubat 1889 - 1891).
- 12 Kleovulos Kokolatos, Fener Lisesi'nden mezun olurken de "Genç Müzler/Musalar" adlı bir derleme yayımlamıştır: *Νεανική Μούσα* [Neaniki Musa] ήτοι συλλογή επιγραμμάτων ποιημάτων κλπ, Πατριαρχικό Τυπογραφείο (İstanbul: Patrikhane Matbaası, 1885), 80 s.
- 13 Gazete ilanlarında "Doktor Kokolatos Efendi Paris şehrinde ikmal-i tahsil etdikden sonra müddet-i medide şehri mezkur hastahanelerinde istihdam ile ameliyat-ı mahsusa ve bilhassa emraz-ı dahiliye... hastalıklarının tedavisinde kesh-i ihtisas eylemiştir" denmiştir.
- 14 *Bulletin officiel de l'Exposition de Lyon, universelle, internationale et coloniale* no. 40 (4 octobre 1894): 3 (Médecine et Chirurgie: Diplôme de Mention honorable). "Une nouvel aspirateur, disposé pour aspirer et injecter du Dr. Cocolato, approuvé par l'Académie de Médecine de Paris, Séance de 6 Novembre 1894, présente par le Pseur [Étienne] Lancereux." Resim için bkz. *Νεολογον Εβδομαδιαία Επιθεώρησις* (İstanbul) 3, 51 (6 Kasım 1894), 1008. <http://pleias.lis.upatras.gr/index.php/neologou/article/view/28574/28557>

Dr. Kleovulos Hristos Kokolatos (1865-1944)
İstanbul “Veremle Mücadele Cemiyeti” kurucusu ¹⁵

Dr. Kleovulos Kokolatos, 1895’te Louis Pasteur’ün ölümü ve Röntgen ışınlarının bulunuşu üzerine *Syllogos*’ta iki konferans verdi:

Pasteur, hayatı ve eserleri [*Pasteur; vios kai erga*]
Röntgen - X ışınlarının teorik, tarihsel ve pratik yönleri (deneylere dayanarak)
[*Peri ton aktinon tou X-Roentgen ipo theoritikin, istorikin kai praktikin epopsin (meta peiramaton)*]

İstanbul’lu iki hekim arkadaşıyla birlikte 1896’da “Tıp ve Eczacılık Gazetesi”ni (*Ιατρική και Φαρμακολογική Έφημερίς / İatriki ke Farmakologiki Efimeris*) çıkaran Dr. Kokolatos,¹⁶ aynı yıl içinde, Atina Üniversitesi’nde öğretileni olan Dr. Theodoros Afenduli’nin yaşamı ve bilimsel çalışmalarıyla ilgili bir yayın yaptı.¹⁷ Kendisi gibi Tarabyalı olan Dr. Spiridon Mavroyeni Paşa’nın ölümü üzerine biyografisini hazırlayarak 11 Mart 1902’de *Syllogos*’ta sunduktan sonra Atina’da yayımladı.¹⁸

- 15 “Dr. Klebül S. Kokolatos / Dr. Cléobule S. Cocolatos,” *Türkiye Teracimi Ahval Ansiklopedisi / Encyclopédie biographique de Turquie*, c.2, haz. Mehmet Zeki [Pakalın] (İstanbul: Ekspres Matbaası, 1929), 322-323 (portre). Kleovulos Kokolatos’un baba (göbek) adı Hristos, Fransızca metinde C.(hristos) olarak kısaltılmış; C. harfinin Fransızca okunuşu S. olarak Türkçe yazımına yanlış geçmiştir.
- 16 Kleovulos H. Kokolatos, *Ιατρική και Φαρμακολογική Έφημερίς* (İatriki ke Farmakologiki Efimeris/Tıp ve Eczacılık Gazetesi) adlı gazeteyi İstanbul’lu doktorlar Pantoleon İatropulos (Π.Ι. Ιατρόπουλος) ve Efstathios Ioanu (Ευστ. Π. Ιωάννου) ile birlikte Atina’da yayımlamıştır. İki aylık olan gazete dört sayı çıkmıştır.
- 17 Kleovulos H. Kokolatos, *Βίος και έργα Θεοδώρου Αφεντούλη* [Vios ke erga Theodoru Afenduli (1824-1893)] (İstanbul: I. Pallamari, 1896), 7 s.
- 18 Kleovulos H. Kokolatos, *Βίος Σπυρίδωνος Σ. του Μαυρογένους Πασά: συνταχείς κατ’ εντολήν του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου* [Vios Spiridonos S. tou Mavroyenus Pasa (1817-22 Ocak 1902)] (Atina: Anesti Konstantinidi, 1902), 24 s.

Dr. Kleovulos Kokolatos, Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'ye (CTŞ) 1905 yılında üye seçildi. Bir yıl sonra, Cemiyet'in kalp hastalıkları konusunda yapılan en başarılı çalışmaya verdiği "Amélie Apéry Ödülü"nü aldı. Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin 50. kuruluş yıldönümü için düzenlenen bilimsel toplantılarda lepra ve deri hastalıklarındaki gelişmeler üzerine hazırladığı kapsamlı ve tartışmalı sunum onun mesleki ilgi alanlarının genişliğini gösterir.¹⁹ CTŞ yönetimlerinde uzun sürelerle "Kütüphaneci" (*bibliothécaire*) ve Genel Sekreter olarak görev aldı.²⁰

Şehremaneti'nin Hıfzıssıhha Komisyon-ı Âlisi'ne 1901 yılında atanan Dr. Kleovulos Kokolatos burada mortalite istatistiklerini inceleme olanağını buldu.²¹ Sosyal ve yaratıcı bir hekim olan Kokolatos, çağdaş tıp dallarının gelişmesini izleyerek meslektaşlarını *Ligue contre la Tuberculose (Phitisie pulmonaire) de Constantinople* içinde bir araya getirmeyi başardı.²² Şehremaneti Sıhhiye Dairesi'nin istatistiklerine göre, bu Birliğin kurulduğu 1903 yılında, İstanbul'da kayıtlara geçen 14.136 ölümün % 19'u verem hastalığının sonucudur. Bu gruptaki ölümlerin % 74'ü akciğer tüberkülozuna (*phitisie pulmonaire*: edranü'r-rie) bağlıdır.²³ Verem ölümleri ise kamuoyuna genellikle yansıtılmamaktadır.²⁴

19 Cléobule C. Coccolatos, "Rapport sur les travaux de dermatologie présentés à la Société Impériale de Médecine pendant son premier Cinquantenaire (1856-1906)," *Dersaadet Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin Ellinci Senesi Devriyesi (1856-1906)/Cinquantenaire de la Société Impériale de Médecine de Constantinople (1856-1906)* (Constantinople: Imp. L. Babok & Fils, 1907) içinde, 191-235 (lu dans les séances du 26 Avril et du 10 Mai 1907).

20 Cléobule Ch. Coccolatos, *Historique de la Bibliothèque de la Société Impériale de Médecine de Constantinople, 1857-1913* (Istanbul: Imprimerie Chanth, 1913), 39 s.

21 T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) İ.ŞE.00014.00037.001, 7 Teşrinisani 1317/20 Kasım 1901.

22 1901 yılında Berlin'de *l'Association internationale contre la Tuberculose*, Yunanistan'da "Pan-Elenik anti-Tübeküloz Derneği" (*Πανελλήνιος Σύνοδος κατά της Φυματιώσεως (Φθίσεως) εν Ελλάδι*) kuruldu. Romen Dr. Constantin Simionescu da 1902'de Fransa'da *l'Œuvre antituberculeuse de Paris* adını verdiği bir dernek kurdu. Kifidis, Dr. Kokolatos'un *l'Association internationale contre la Tuberculose* derneğinin muhabir üyesi olduğunu bildirmektedir, bkz. aşağıda dn. 41.

23 [Şehremaneti Sıhhiye Dairesi] "İstanbul Şehrinin Yirmi Senelik Verem Vefiyat İstatistiği (1315/1899-1335/1919)," Hüsameddin Şerif [Kural]. *Verem Teşhis ve Tedavisi* ([İstanbul]: Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Matbaası, 1337/1921) içinde, 9-10.

24 "Dersaadet'de vefiyat: 14 Eylül'den 20 Eylül'e [1903] kadar 180 vefat vuku bulmuşdur. Bunlardan 2'si kızıl, 2'si çiçek, 11'i tifodan vuku bulub diğeri adi hastalıklarındandır." *Malumat*, aded 2288, 30 Cemaziyülahir 1321/9 Eylül rumi 1319/22 Eylül efrenci 1903, s. 2, st. 5.

Dr. K. Kokolatos'un reçete başlığı: Beyoğlu Bekâr sokak, numero 20.²⁵

Dr. Kokolatos'un verem konusunda yalnız Beyoğlu'nda *Sylogos*'ta verdiği konferanslar bilinmektedir. Halkı ve hekimleri ilgilendiren benzer konularda başka ortamlarda da konuşmalar yapmış olmalıdır.²⁶

1900-1901

Veremden korunma [*Profilaksis apo tis fthiseos, Vosporis* (İstanbul), Mayıs 1901]

1901-1902

Bugünün Avrupa'sında vereme karşı savaşın nasıl yürütüldüğüne dair
[*Pos tin simeron en Evropi dieksagetai o kata tis fthiseos agon*]

1902-1903

Tüberküloza yatkın kişilerin hijyeni hakkında [*Peri tis igieinis ton prodiatetheimenon is tin fthisin*]

İstanbul'daki Verem Savaş Derneği [LCTC] tarafından: Sanatoryumlar ve burada uygulanan verem tedavileri hakkında

[*Ek merous ton en Konstantinupoli sindesmou kata tis fmatioseos. Peri fthisiatreion (sanataorion/sanatoriumes) kai tis therapies tis fmatioseos en autes*]

Sanatoryumların kurulması gerekli mi? [*İnai anangaia kai par imin i idrisis fthisiatreion*]

Veremli hasta evde nasıl tedavi edilir? [*Pos prepei na therapevetai o fthisikos kat oikon*]

25 Dr. K. Kokolatos'un diğer adresleri: Sakızağacı (Ağa Cami/Atıf Yılmaz) sokak no. 6, Sakızağacı sokak no. 32, Sakızağacı sokak no. 68, Abanos (Abanoz/Halas) sokak no. 6, Abanos sokak no. 36, Tarlabası, no. 164. Dr. Kleovulos Kokolatos, "On yıldır göğüs ve mide hastalıklarına bakmaktadır. Hastalarını sadece evinde kabul eder. Abanos sok., 36" *Κωνσταντινουπόλις [Konstantinupolis, Galata, İstanbul]*, Sene 35, Sayı 141, 4 Temmuz 1901, s. 3, st. 4. Derneğin adresi Dr. Kokolatos'un bu evi olmalıdır. "Dr. Kl. Kokkolatos," erişim 15.03.2020, <https://srv-web1.parliament.gr/main.asp?current=8259664>.

Başka bir ilanda: "Çeharşembe ve Cuma günleri saat dörtten altıya kadar Bab-ı ali caddesinde Meserret Apartmanı tahtındaki İbrahim Nazif Efendinin Eczahanesinde bulunur" *Sabah*, numero 5050, 25 Şaban 1321/2 Teşrinisani 1319/15 Teşrinisani efenci 1903, s. 4, st. 5.

26 *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος: Σύγγραμμα περιοδικόν. Τόμος ΚΗ'. Συλλογικά έτη ΑΘ', Μ' και ΜΑ' 1899-1902*, vd.

1903-1904

Şehir dışındaki (sayfiye yerlerindeki) tedavi merkezleri ve vereme karşı klinikler

[*Peri eksohikon therapeftirion kai antifimatikon iatreion*]

1907-1908

Veremle savaşta hijyen, veremden korunma, verem ve evlilik hakkında

[*Peri tis igieinis en to kata tis fthiseos agona, peri ton meson pros profilaksin ap'aftis kai peri fthiseos kai gamou*]

Toplumda ve okuldaki fiziksel ve ruhsal yorgunluğun sinir hastalıklarına ve vereme tetikleyici neden olması

[*He somatiki kai pneumatiki iperkoposis en te ti koinonia kai tois skholeiois os prodiathetikon aition tis te neurastheneias kai tis fthiseos*]

1911-1912

Okul ve kadın (eş) üzerinden veremle savaş

[*Peri ton dia tou skholeiu kai tis ginaikos agonos kata tis fthiseos*]

Dr. Kokolatos, CTŞ tarafından çıkarılan *Gazette médicale d'Orient*'dan (Şark Tıp Gazetesi) ayrı olarak, 1909'da aylık *Bulletin médical de Constantinople* (Dersaadet Risale-i Tıbbiyesi) dergisini yayımlamaya başladı.²⁷ Yazılarında tüberküloz istatistiklerine de yer vererek hastalığın İstanbul'daki durumunu ayrıntılı olarak inceledi.²⁸

Kleovulos Kokolatos'un muayenehanesi, resmi görevi, dernek çalışmaları ile dergi yayıncılığı arasında deneysel araştırmalar yapmış olması onun bir başka yönünü daha göstermesi bakımından ilginçtir.²⁹

27 *Bulletin médical de Constantinople* (İstanbul), directeur-propriétaire: Dr. Cléobule C. Coccolatos, rue Tarla-Bachi [Tarlabası], No. 152, Péra [Beyoğlu].

28 C.C. Coccolatos, "Statistique de la Mortalité par la Tuberculose pulmonaire dans le Département de Constantinople," *Bulletin médical de Constantinople* 3, 1 (15 avril 1911): 3-5.

29 Cléobule Coccolatos, "L'action du Chlorure de Baryum sur le Cœur des Poulets. Expériences personnelles sur le Cœur des Poulets au Moyen du Chlorure de Baryum (Démonstration des Propriétés rythmiques de la Pointe du Cœur au Moyen du Chlorure de Baryum)," *Bulletin médical de Constantinople* 3, 10 (15 janvier 1912): 101-102. Baryum klorürün tavuk kalbine etkisinin araştırıldığı bu deneylerin nerede yapıldığı belirtilmemiştir.

Dr. Kleovoulos H. Kokolatos
Αγναθik Maarif Memurlugundan

Ο ΚΑΤΑ ΤΗΣ ΦΘΙΣΕΩΣ ΑΓΩΝ

ΠΡΟΦΥΛΑΞΙΣ

ΑΠΟ ΤΗΣ ΦΘΙΣΕΩΣ

*Διήλεκτες γενομένη εν τῷ ἔν Κοινοπόλει Ἑλλη-
νική Φιλολογική Σύλλογῳ.*

ΥΠΟ
ΚΛΕΟΒΟΥΛΟΥ ΧΡ. ΚΟΚΚΟΛΑΤΟΥ, ΙΑΤΡΟΥ,
Μέλου τοῦ ἄνωτερου Ὑπιονομικοῦ Συμβουλίου τῆς Νομαρχίας Κωνσταντινουπόλεως

* Ἡ φθίσις είναι νόσος μεταδοτική, ἀλλὰ
φυκετὴ καὶ ἴσχυρος *

ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΩΝ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΩΝ

Dr. Kleovoulos H. Kokolatos
Veremle Savaş Veremden Korunma³⁰

BULLETIN MÉDICAL

DE CONSTANTINOPLÉ

Paraissant chaque mois

Sous la Direction
DU
DR. CLÉOBULE C. COCCOLATOS
RÉDACTEUR EN CHEF

CINQUIÈME ANNÉE.

CONSTANTINOPLÉ
Imprimerie CHANTH, Galata.
1913

Bulletin médical de Constantinople
Dr. Cléobule C. Coccolatos, rédacteur en chef

Cemiyet-i Tibbiye-i Şahane Başkanı Dr. Antoine/Andonios E. Dallas,³¹ 1908 başında yaptığı bir konuşmada: tüberküloz konusunda son yılların çalışmalarını özetletirken,³²

30 Kleovoulos H. Kokolatos, *O κατά της φθίσεως αγών : Προφύλαξις από της φθίσεως* [O kata tis Fthiseos Agon: Profylaksis apo tis Fthiseos] (Atina: Anesti Konstantinidu, 1902-1903), 3 fas., 48 s. Dış kapak: sağ üstte Kokolatos imzası, altta Ellinikos Filologikos Syllogos mühürü [Ankara MK 1973 A 1424].

31 Antoine/Andonios Emmanuil Dallas (1844-1910), CTS'ye 1907-1909 yıllarında iki dönem başkanlık yapmıştır, bkz. C.C. Coccolatos [Kokolatos], "Éloge du Dr. Antoine E. Dallas," *Bulletin médicale de Constantinople* 2, 1 (15 mars 1910): 3-6; 2, 2 (15 avril 1910): 16-18; C.C. Coccolatos, *Biographie du Dr. Antoine E. Dallas.* (İstanbul: Impr. Ferd. Walla, 1910).

32 M. le Président [Antoine Dallas] à propos de la ratification de la création "d'une filiale à Péra" de *l'Œuvre antituberculeuse de Paris*, lit ce suit suit:
"Messieurs,

Il y a quelques jours le télégraphe nous a communiqué que la ratification de la création d'une filiale à Péra de *l'Œuvre antituberculeuse de Paris* a été adoptée dans sa séance extraordinaire du 27 Février.

Cette nouvelle toute flatteuse qu'elle soit ne constitue pas une innovation pour notre pays car à côté des mesures de salubrité publique poursuivies avec assiduité de tout temps, grâce à la sollicitude d'un souverain sage et prévoyant, les données de la Science Médicale sont rigoureusement mises en pratique pour tout ce qui concerne l'hygiène non seulement de la Capitale, mais aussi de tout l'Empire Ottoman. Au sujet de cette question palpitante vous vous rappelez, Messieurs, qu'il y a juste, jour par jour, treize ans que Sa Majesté, l'auguste protecteur de notre Société, par message impérial transmis par l'intermédiaire de S.E. feu Mavroyéni Pacha, médecin particulier de Sa Majesté, nous faisait l'honneur nous inviter à nous occuper de la question de la contagion de la tuberculose et des moyens de s'en préserver et qu'un rapport

L'Œuvre antituberculeuse de Paris adlı derneğin İstanbul'da bir şube açma isteminin takdir edilmesi gerektiğini, ancak bunun Osmanlı başkenti ve ülkesi için yenilik oluşturmayacağını; hijyen konusunun uzun süredir devletin gündeminde olduğunu belirtmiştir. Bu tarihten onüç yıl önce (8 Şubat 1895) Sultan II. Abdülhamid, Dr. Mavroyeni Paşa aracılığıyla Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin veremin bulaşıcılığı konusunu incelemesini istemiş;³³ Cemiyetin kurduğu özel komisyonun bu konuda bir rapor hazırlamıştır.³⁴ Raporun önerilerine uygun olarak Şişli'de Hamidiye Etfal Hastahanesi'nin bahçesinde intaniye pavyonları açılmış; Kütahya'da yapılacak yeni bir sanatoryumun projeleri geliştirilmiştir.³⁵ Dr. Dallas, konuşmasını Dr. Kokolatos'un kurduğu "anti-tüberküloz birliği" (LCTC) ile yıllardır yaptığı çalışmalarına değinerek tamamlar.³⁶

détaillé résumant toutes les opinions émises par les Sociétaires qui avaient pris part aux délibérations fut élaboré par une Commission et soumis en Haut Lieu. Ce rapport traduit en turc a été distribué par milliers d'exemples avec ordre exprès que les mesures proposées soient mises en pratiques. Les résultats de cette heureuse initiative souveraine se font sentir tous les jours; il y a un encore que Sa Majesté a décidé la création d'un Sénatorium [*sic*] dans un endroit bien convenable près de Kutahia dans un grande forêt de sapins. Une autre petit Sanatorium fonctionne déjà comme annexe à l'Hôpital Hamidié.

Une ligue antituberculeuse aussi, la fondation de laquelle est due à un de nos distingués collègues M. le Dr. Cl. Coccolatos existe depuis quelques années, luttant dans la mesure de possible contre le terrible fléau. Tout de même, nous ne devons pas être moins heureux si d'autres confrères viennent s'unir à nous pour cette œuvre éminement solitaire."

Gazette médicale d'Orient 53, 6-7 (août et sept. 1908): 91, Séance du 28 février [de la Société impériale de médecine de Constantinople].

- 33 Dr. Spiridon Mavroyeni Paşa'nın çalışmaları için, bkz. Feza Günergün, "Spiridon Mavroyeni Pacha (1817-1902) et sa Contribution à la Diffusion des Sciences médicales dans l'Empire Ottoman," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 6, 1 (2004): 37-63.
- 34 CTŞ tüberküloz raporunu hazırlayan komisyon: Dimitri Zambako Paşa (Başkan), Edmond Lardy, Cemil [Topuzlu] (Başkan yardımcıları), Aleksandros Kamburoğlu Paşa, Dimitri Eftivuli, David Pardo, Vasil Ritzo, Pierre Apéry, Faik Paşa Della Sudda, Mihran Zartaryan ve Stavros Stamatiadis, bkz. *Gazette médicale d'Orient* 41, 16 (15 Octobre 1896): 233.
- 35 Rapor, CTŞ'nin 3 Mayıs 1895 tarihli toplantısında kabul edilmesinden yaklaşık bir buçuk yıl sonra iki bölüm halinde yayımlanmıştır. "Sur la contagiosité de la tuberculose et la manière de s'en préserver. Rapport rédigé au nom de la Société Impériale de Médecine par une commission ad hoc," *Gazette médicale d'Orient* 41, 16 (15 octobre 1896): 233-239; *Gazette médicale d'Orient* 41, 18 (15 novembre 1896): 265-272). Birinci bölümünün altbaşlığı: "Instruction pratiques sur mesures a prendre pour se préserver contre la tuberculose". Hamidiye Etfal hastanesi 1899'da açılacak, pavyonlar daha sonra yapılacaktır. .
- 36 Dr. Constantin Simionesco'nun *L'Œuvre antituberculeuse de Paris* derneğinin İstanbul'da bir şube açma başvurusu ancak 1908 yılı sonunda ele alınmıştır. BOA, İ.HUS.00171.00092.001 (20 Teşirinisani 1324/9 Zilkade 1326/3 Aralık 1908):
"Verem hastalığının men-i sirayeti zımnında Fransa'da teşekkül eden ve Memalik-i Şahane'de bir şube tesisine karar vermiş olan 'Övr dö la tüberküloz' [L'Œuvre antituberculeuse de Paris] nam cemiyetin taht-ı himaye-i mülukaneyeye kabulü istirham kılınmış verilen arz-ı hal bu babdaki mütalaa-yı samiye-i fehimaneleri arz buyurulmak üzere şerefsudur buyurulan irade-i seniye-i cenab-ı padişahi-yi mantuk-ı celile tefhikan ve lutfen suy-i sami-i cenab-ı sadaret-penahiye irsal kılınmış olmağla ol babda emr-ü-ferman Hazret-i Veli'yiül-emrindir."
- Dr. Z.-H. Ethier'nin 1909 yılı içinde *L'Œuvre antituberculeuse de Constantinople* için İstanbul'da çalıştığı bilgisi doğrulanamamıştır

Dersaadet (İstanbul) Rum Tabibleri Cemiyeti'nin (*Συνδέσμος τών εν Κωνσταντινουπόλει Ελλήνων Ιατρών / Sindesmu ton en Konstantinoupolei Elinon İatron*) 10/24 Ekim 1910'da yapılan ilk genel kurulunda Dr. Aleksandros Zoiros (Çalikiş) Paşa başkanlığına seçilirken, Dr. Kleovulos Kokolatos derneğin genel sekreteri olmuştur.³⁷

Roma'da 1912 yılında toplanan 10. Uluslararası Tüberküloz Kongresi'ne yine "Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye azasından Zoiros [Çalikiş] Paşa'nın Verem Kongresine [*Congrès international contre la tuberculose, Rome, 14-20 avril 1912*] ve Tıp Fakültesi Hıfzıssıhha Muallimi azadan Aristidi [Skuros] Bey'in Hıfzıssıhha-yı İctimaiye Meşher-i Umumiyesine [*L'Exposition internationale d'Hygiène sociale de Rome (1912), organisée à l'Occasion du Congrès international pour la Lutte contre la Tuberculose*] delege" olarak gönderilmesi uygun görülmüş,³⁸ Dr. Kleovulos Kokolatos ise kongreye kendi olanaklarıyla, derneği LCTC adına katılmıştır.³⁹

LCTC, İkinci Meşrutiyet'in ilanından önce kurulan derneklerin çoğunluğu gibi, 1912 yılında yeniden örgütlenerek *Société internationale contre la Tuberculose de Constantinople* (SICTC) adını almıştır. Derneğin, Dr. Kokolatos'un sahibi ve başyazarı olduğu *Bulletin médical de Constantinople* dergisinde yayımlanan tüzüğü, 1903'te İstanbul'da kurulan *Ligue contre la Tuberculose (Phitisie pulmonaire) de Constantinople* derneğinin tüzüğünün (gözden geçirilmiş) bir kopyasıdır.⁴⁰ Yeni derneğin başkanı yine Kleovulos Kokolatos'dur.⁴¹

37 Şeref Etker, *İkinci Meşrutiyetin Tabip Örgütleri* (İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2017), 39.

38 BOA, BEO.003894.292035.001. 3 Mayıs 1327 / 16 Mayıs 1911.

39 Kleovulos Kokolatos, Türkiye, Balkanlar ve Ortadoğu'daki tabip ve eczacıları *Agenda Médico-pharmaceutique d'Orient illustré pour 1912 contenant les Adresses de tous les Médecins et Pharmaciens de Turquie, etc.* adını verdiği bir katalogta toplamak istemiş, ancak bu yayını projelerini gerçekleştirememiştir.

40 *Bulletin médical de Constantinople* 4, 3 (15 août 1912): 39-41.

41 A. Kifides [Atanas Kifidis], "Dr. Klebül S. Kokolatos / Dr. Clébule S. Cocolatos," *Türkiye Teracimi Ahval Ansiklopedisi / Encyclopédie biographique de Turquie*, c. 3, haz. Mehmet Zeki [Pakalın] (İstanbul: Hamit Matbaası, 1930-1932), 469-70 (portre)."

"Tabip. İstanbul'da (Tarabya) doğmuş olan Dr. Kokolatos Veremle Mücadele Cemiyeti'nin (*Ligue contre la Tuberculose*) müessislerinden olup Cemiyetin eski reisidir. 1903'te Vilayet Sıhhiye Meclisi (*Conseil supérieur d'Hygiène*) azası ve İstanbul Sıhhi Risalesi'nde (*Bulletin médical de Constantinople*) müdür ve başmuharrir olmuştur. İstanbul Tıp Cemiyeti'nin [Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane] birincilik mükafatını kazanmış olan Dr. Kokolatos, Paris'teki Sosyete Anatomik (*Société anatomique de Paris*) ve Beynelmül Veremle Mücadele Cemiyeti'nin (*L'Association internationale contre la Tuberculose*) muhabir azalığını yapmış, bilhassa andokart [endokard], miyokart [miyokard], perikart [perikard ve] İstanbul Tıp Cemiyeti'nin [CTS] takdirini kazanmış olan kalp nevrozlarının usulü tedavisi hakkında ve Veremle Mücadele [*Ο κατά της φθίσεως αγών : Προφύλαξις από της φθίσεως* O kata tis fthiseos agon: Profilaksis apo tis fthiseos / Veremle Savaş , Veremden Korunma] gibi birçok tetkikler neşretmiştir. "Dermatoloji faaliyetine dair raporu" ilk ellinci sene-i devriyesinin tes'idinde Tıp Cemiyeti'ne takdim edilmiştir. Mumaileyh, *Commandeur de la Couronne de Roumanie, Commandeur du St. Sépulcre* unvanlarını haiz olup 1912 Roma Beynelmül Veremle Mücadele Kongresinin (*Dixième Conférence internationale contre la Tuberculose*) altın madalyasını ihraz etmiştir." Dr. Kokolatos, ayrıca 1905 yılında bir Sanayi Madalyası ile ödüllendirilmiştir. BOA, DH.MKT.00924.00078.001.

Cemiyet-i Tibbiye-i Şahane'nin 1913-1914 dönemi
Yönetim Kurulu üyesi Dr. Kleovulos Kokolatos (ön sıra, soldan ikinci)⁴²

Dr. Kleovulos Hristos Kokolatos, 1930'lu yıllara kadar Beyoğlu'ndaki evinde hekimlik yapmış⁴³ ve 1944 yılında ölmüştür.⁴⁴

Société internationale contre la Tuberculose de Constantinople

İstanbul'da 1903 yılında kurulan *Ligue contre la Tuberculose (Phitisie pulmonaire) de Constantinople* (LCTC) derneğinin adı, Meşrutiyet'in ilanından sonra, 1912'de *Société internationale contre la Tuberculose de Constantinople*'a (SICTC) dönüştürülmüştür. Derneğin adındaki 'Enternasyonal / Uluslararası' nitelemesi, İmparatorluğun bütün

42 Oturanlar (sağdan sola): Eczacı-kimyager Pierre Apéry (Petros Aperis), Dr. Simeon Hristoforidis, Dr. Yeorgios K. Noulis (Başkan), Dr. Kleovulos H. Kokolatos (Başkan yardımcısı), Dr. Samuel Abrevaya [Marmaralı / Abravanel]; ayakta: Dr. Jak (Yako Moiz) Barbut, Dr. Vasil Konos, Dr. Vanya H. Koidan (Vania Coïdan), Dr. Aleksandros Sarandi-Pappadopulos, Dr. Dimitrios Kilaiditis. *Bulletin médical de Constantinople* 5, 5 (15 mars 1914): 67.

43 Kokolatos Bey, Adres: Beyoğlu, Sakızağacı 32 No. hane; Oda [İstanbul Tabip Odası] No. 773, *Üçüncü Mıntaka Etibba Odasına Mukayet Aza Cetveli*, 1933 (İstanbul: T.C. 3üncü Mıntaka Etibba Odası, 1933), 26.

44 Kleovulos H. Kokolatos'un ölüm kayıtları görülmemiştir. Ancak, 1944 yılının Mart ayı içinde ölümünün kırkinci gününde adına İstanbul Arnavutköy'ünde bir ayin düzenlenmesi 1944 başında öldüğünü göstermektedir. Nerede öldüğü ise bilinmemektedir. "Dr. Kl. Kokkolatos," erişim 15.03.2020, <http://www.megarevma.net/Ofikialoi.htm>

‘millet’lerine hizmetin amaçlandığını ve üyeleri arasında “din (inanç, kült), milliyet ve cinsiyet ayrımı yapılamayacağını” (Mad. 5) vurgular. Böylece Dernek, İkinci Meşrutiyet’in ‘müsavat ve uhuvvet’ kavramlarını benimsemiş olmaktadır. Verem gibi, çağın yaygın ve ölümcül hastalıklarından biri söz konusu olduğunda çoğul kültürlü bir metropolün insanlarına farklı davranılması düşünülemezdi. Tüzüğe göre, Derneğin halka açık konferansları ve yayınları “ülkede konuşulan çeşitli dillerde yapılacaktır” (Mad. 4). Tüzük metninin – çağın tabiileri için *lingua franca* olan – Fransızca hazırlanması, LCTC’in ilk toplantılarını Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane’de yapması, tabiiler arasında yerleşmiş olan diyalogun bir devamı sayılabilir. İkinci Meşrutiyet döneminde kurulan derneklere siyaset yasaklanmışken, kurucuları SICTC tüzüğünde bu koşula din konusunun eklenmesi önemsemişlerdir (Mad. 24).⁴⁵ Derneğin yabancı sağlık kuruluşları ve kurumlarıyla işbirliği yapacağı da açıklanmıştır (Mad. 3).

SICTC derneğinin tüzüğü daha önce aynı amaçla kurulan *Ligue contre la Tuberculose (Phitisie pulmonaire) de Constantinople*’un 1903 tarihli tüzüğünün aynıdır: Sadece dernek adından ‘fiziki pulmoner’ (akciğer tüberkülozu: *sillü’r-rie*) terimi çıkarılmıştır.⁴⁶ Tüzükteki diğer değişiklik ‘*ambulance*’ (poliklinik) yerine ‘*dispensaire*’ (dispanser) sözcüğünün kullanılmasıdır.⁴⁷ Tüzüğün 30. maddesinde: Birliğin mühüründe sağlık simgesi (*symbole de santé*) ve kuruluş tarihinin bulunacağını belirtilmesine karşın, Kokolatos’un yayımladığı metinde (ikidilli: Fransızca ve Türkçe olması gereken) bir mühür yoktur. İleride bulunacak belgelerle buna benzer eksik bilgilerin tamamlanabileceğini umuyoruz.

İttihat ve Terakki hükümetinin Bahriye Nazırı Cemal Paşa’nın girişimiyle İstanbul’da 20 Nisan 1918 tarihinde⁴⁸ kurulan *Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti*’nin Nizamnamesinde “aynı unvan ve maksad ile başka bir cemiyet teşkil edilemez; *Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti* Memalik-i şahanede birdir” (Mad. 3) yazılmış olması bu tarihte, VMOC’nin *Société internationale contre la Tuberculose de Constantinople*’un yerini almasının öngörüldüğünü düşündürmektedir.⁴⁹ İki derneğin tüzükleri arasındaki benzerlikler dikkat çekicidir. *Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti* dernek olarak bir varlık göstermemiştir: Dr. Tevfik Sağlam’a

45 Bkz. *Tecemmuat Hakkında Kanun-ı Muvakkatı*, 3 Mart 1328 / 16 Mart 1912.

46 LCTC Tüzüğüne göre (Mad. 32) “tüzüğün yürürlük süresi üç yıldır”. Bu durumda 1906, 1909 ve 1912 yıllarında Tüzük metni gözden geçirilebilecektir. Birlik, 1912 yılında yapılan Genel Kurulunda dernek adıyla tüzük yazımındaki diğer değişiklikleri kabul etmiş olmalıdır.

47 Fizyoloji/Fitzyoloji (*mebhasü’l-sill*) tüberküloz bilimi için kullanılan bir terimdir. İstanbul Üniversitesi’nde (Cerrahpaşa Hastanesi) 1951’de kurulan Ftizyoloji Kliniğinden sonra, Ankara (1952) ve Ege Üniversitelerinin Tıp Fakültelerinde (1955) Ftizyoloji Klinikleri açılmıştır. Verem Savaş Dispanseri günümüzde de kullanılan kurumsal bir isimdir.

48 “Bahriye Nazırı Cemal Paşa Hazretlerinin riyasetinde kurulmuş bulunan *Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti*, menafi-i umumiyyeye hadim olduğundan 25 Mayıs 1334 tarihinde irade-i Hazret-i Padişah-ı şerefsad [sic] buyurulduğundan” 8 Haziran 1334/1918 tarihinde onaylanmıştır, Gökçe, *Verem Savaşında 50 Yıl, 1918-1968* (İstanbul: Türkiye Ulusal Verem Savaşı Derneği, 1968), 8.

49 *Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti Nizamname-i Esasisi*, 2.

göre, “[Umumi] harbin son zamanlarında İstanbul’da bir ‘Verem Mücadele Cemiyeti’ [VMOC] teşekkül etmiş, fakat harbin felaketle neticelenmesi üzerine bir şey yapmadan dağılmıştır”.⁵⁰ SICTC derneğinin üyeleri, Mütareke döneminde ağırlaşan sağlık sorunlarının başında gelen vereme karşı savaşım içindeki yerlerini almış olmalıdır.⁵¹

SICTC Yönetim Kurulu üyelerinin adları (şimdilik) bilinmemekle birlikte,⁵² İkinci Meşrutiyet’in “vatandaşları” birleştirici atmosferinde, Dernek içinde Rum, Müslüman, Ermeni, Musevi ve Frenk milletinden tabiplerin birlikte görev aldıklarını düşünüyoruz.⁵³ Derneğin geniş tabanlı Yönetim Kurulunda (Mad. 14) toplumun her kesiminden temsilci ve danışman bulunmuş olmalıdır. VMOC’nin Merkez-i umumisi içinde, Reis-i sani olarak Dr. Besim Ömer [Akalin] Paşa ile Dr. Aleksandros Pappas’nın adlarının geçmesi, SICTC politikasına bir karşılık olarak düşünülebilir.⁵⁴

Tüzükte veremle savaşımın ilke ve yöntemleri ayrıntılı olarak açıklandıktan sonra (Mad. 2), Dernek başkanının bir tabip olması ilkesi getirilmiştir (Mad. 14). Bağışçılığın tanımlandığı (Mad. 27-28) ve Yönetim Kurulu üyelerinin görevlerinin sıralandığı tüzükte, toplantıların düzeni ayrıntılı olarak açıklanmıştır. SICTC üye listeleri ile çalışma ve etkinliklerine ilişkin haber, belge ve defterler henüz bulunamamıştır. Üyeler arasında cinsiyet ayrımı

50 Tefvik Sağlam, “Türkiye verem savaşımın tarihçesi” konusunda, 1918’de kurulan Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti için ‘Memleketimizde veremin büyük bir afet teşkil ettiği ve buna karşı savaşmak gerektiği fikrinin Birinci Cihan Harbinin son senesinde belirmeğe başladığını görüyoruz. Filhakika harbin son zamanlarında İstanbul’da bir “Verem Mücadele Cemiyeti” (sic) teşekkül etmiş, fakat harbin felaketle neticelenmesi üzerine bir şey yapmadan dağılmıştır,’ demektedir, bkz., *Türkiye’de Verem Savaşı, Onbirinci Milli Türk Tıp Kongresi, Ankara, 16-19 Ekim 1950*, raportör Tefvik Sağlam (İstanbul, Kader Basımevi, 1950), 12. İhsan Rifat Sabar’ın benzer bir yorumu: “Memleketimizde ilk verem savaşı teşkilatı 1923’te İzmir’de kurulmuştur (Prof. Tefvik Sağlam ve Dr. Behçet Uz’un teşebbüsile) [*İzmir Veremle Mücadele Cemiyet-i Hayriyesi*]. Fakat fiili bir hareket gösterememiştir.” İ.R. Sabar, *Tüberküloz Tarihçesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1956), 54.

51 Mütareke dönemine raslayan influenza (İspanyol nezlesi / Grippe espagnole) pandemisi süresince bile İstanbul’da görülen en yaygın hastalık tüberküloz (Tb) olmuştur: 1919 – Tb 3.183, Grip 1.140; 1920 – Tb 3.820, Grip 3.350; 1921 – Tb 3.375, Grip 2.209, bkz. Albert Dejouany, Léopold Belbèze, *Les Alliés à Constantinople: Le Service de Santé du Corps d’Occupation français, son Œuvre militaire, médicale et sociale* (Paris: Les Presses Universitaires de France, 1925), 66 (tablo).

52 Leonidas G. Limarakis (1854-1912) SICTC kurulmadan kısa bir süre önce ölmüştür. Dr. Limarakis 1906-1911 yıllarında *Sylogos*’un başkanlığını yapmış; kendisinden sonra başkanlığa Dr. Zoiros Paşa seçilmiştir. Bkz. Haris Eksertzoğlu, *Osmanlı’da Cemiyetler ve Rum Cemaati: Dersaadet Rum Cemiyet-i Edebiyesi, 1861-1912*, çev. Foti Benlisoy ve Stefo Benlisoy, 1. bs. (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999).

53 Pierre Apéry (1852-1918) İstanbul’daki tıp ve eczacılık derneklerinin değişmez isimlerinden biridir, bkz. Michèle Nicolas, “Eczacı Pierre Apéry ve Bilimsel Yayınları,” *IV.Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı Bildirileri (4-5 Haziran 1998 ; İstanbul)*, ed. Emre Dölen (İstanbul: Marmara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, 2000), 125-140.

54 Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti’nin ‘aza-yı müessisesi’ içinde Memalik-i Osmaniye Musevi Etibba Cemiyeti üyelerinden, Bahriye Nezareti sıhhiye müfettiş-i umumiliği üçüncü şube müdiri Dr. Viktor Bey (Galimidi, 1862-1934) de vardır. Dr. Aleksandros Pappas için, bkz., Vural Solok, “Doç.Dr. Alexander Pappas (1872-1942),” erişim 23.3.2020, <https://history.uoturk.org.tr/biyografiler/doc-dr-alexander-pappas/>

gözetilmeyeceğinin belirtilmesine ve kadınlara ayrı bir üyelik statüsü tanınmasına karşın (Mad. 5), bilindiği kadarıyla, derneğin kadın doktor üyesi olmamıştır.⁵⁵

Verem, bir toplum sağlığı sorunu olarak Osmanlı halkını birinci derecede ilgilendirmektedir. Özellikle Berlin çıkışlı güncel haberler, Behring⁵⁶ ve Koch'un tüberküloz çalışmaları yakından izlenmektedir.⁵⁷ Hastaların, hekimler ve sağlık kuruluşları (sanatoryumlar) arasındaki hareketleri doğal bir 'ağ' oluşumuna yol açmıştır.⁵⁸ Veremin sağaltılabileceği umudu hastaları, hekim ve hastaneler yanında, kendilerine yakın buldukları derneklere yöneltmiştir. İstanbul'da 1903 yılında kurulan verem savaşımı derneği bu ilginin odağına yerleşerek sözünü dinletebilmiş ve halka hastalıktan korunmanın yollarını göstermiştir.⁵⁹ *La Ligue contre la Tuberculose (Phthisie pulmonaire) de Constantinople*, başlangıçta "pratik bilgiyi yaymaya çalışan bir akademik girişim" olarak değerlendirilmiştir.⁶⁰ Derneğin, "zaman içinde sanatoryum açma" amacını (Mad. 2) gerçekleştirememesi bir ölçüt sayılırsa, bu yorumda bir doğruluk payı olduğu söylenebilir.⁶¹ Ancak, bir dönem için Türkiye'de verem savaşımına katkılar sağladığı kuşkusuzdur.

Sonuç

İstanbul Uluslararası Verem Savaşımı Derneği *Société internationale contre la Tuberculose de Constantinople*'ın 1912 tarihli tüzüğünün üç yıl sonra, 1915'te yapılacak bir Genel Kurulda ele alınarak güncellenmesi öngörülmüş (Mad. 32), ancak Birinci Dünya Savaşının başlaması, dernek kurullarının toplanmasını engellemiştir. Savaşın yarattığı

55 SICTC kurulduğu tarihte İstanbul'daki tek kadın hekim Dr. Amália Frisch'dir (Edirne 1882-Budapeşte 1941), bkz. László András Magyar, Şeref Etker ve Szabolcs Dobson, "Dr. Amália Frisch among Women and Wars, Istanbul to Budapest," *Medicina Historica* 1, 3 (2017): 163-167.

56 "Doktor [Emil von] Behring ve Verem," *İkdam*, numro 3330, 6 Receb 1321/15 Eylül 1319/28 Eylül efrenci 1903, s. 3, st. 1-3.

57 Gülten Dinç ve Ayten Arıkan, "The Interview with Robert Koch held by Hüseyin Hulki and the Ottoman Delegation on Tuberculin Therapy," *Vaccine* 37, 17 (2019): 2422-2425.

58 Dr. Giovanni B. Violi'nin 1902 yılının Temmuz ayında Burgazada'da açtığı çocuk sanatoryumu için bkz. Gülten Dinç ve Şeref Etker, "Türkiye Çocuk Hekimliğinin İlk Dergisi: *La Pédiatrie en Turquie / Türkiye'de Emraz-ı Etfal*," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 5, 2 (2004): 62-102. Dr. Vasil Ritzo bu derginin yayın kurulunda yer almıştır.

59 Tevfik Salim Sağlam, Askeri Tıbbiye'den 1903'te mezun olmuş, 1909'da Tıp Fakültesi'nin kadrosuna katılmıştır. Bu tarihlere İstanbul'daki verem savaşımı ve sanatoryumlar konusunda bilgisinin olmaması düşünülemez. Buna karşın, "Bizde hususi sanatoryumların ilk müteşebbis ve müessisi Dr. Musa Kazım'dır. İlk sanatoryumunu 1924'de Büyükkada'da bir köşkte kurmuş[tur]" yazmıştır, bkz. Tevfik Sağlam, "Tüberküloz Savaşı," *Tüberküloz. 3. İç Hastalıkları Kliniğinde Tertiplenen Olgunlaşma Kursu*, yay. Tevfik Sağlam (İstanbul: Mazlum Kitabevi, 1943), 145.

60 *Medical Record* (New York) 65, 24 (18 Haziran 1904): 1015 (Our letter from Constantinople). Yazar, LCTC için "taklitçi" derken, doğru yönde bir çaba olduğunu kabul etmektedir: "*La Ligue contre la Tuberculose (Phthisie pulmonaire) de Constantinople* is an imitative effort in the right direction, though it must necessarily – and for long – be looked upon as a purely academic attempt to propagate a practical knowledge."

61 *La Revue internationale de la Tuberculose* (Paris) 18, 4 (Ekim 1910): 283. LCTC derneği 1910 yılına kadar bir tüberküloz dispanseri açma olanağını da bulamamıştır: "Lutte de solidarité sanitaire engagée déjà par la Ligue anti-tuberculeuse de Constantinople. Elle aussi s'est occupée de l'installation d'un dispensaire à Péra, elle n'a pu arriver à trouver les moyens."

yıkım, göçler ve yoksulluk tüberkülozun bütün sınıflar arasında yayılmasına neden olurken veremle savaşımı görev bilen tabipler ve gönüllüler hastalıktan korunma ve sağaltım için, toplumsal uğraşlarını sürdürmüşlerdir. 1903'te kurulan İstanbul Verem (Fitizi Pulmoner: Akciğer Tüberkülozu) Savaşımı Birliği *Ligue contre la Tuberculose (phitisie pulmonaire) de Constantinople*'in üyeleri bu çalışmalarıyla yüzyılın başından Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar verem hastalığına karşı bir siper oluşturmuşlardır.⁶²

İstanbul Uluslararası Verem Savaşımı Derneği Tüzüğü⁶³

Derneğin amacına dair

Mad. 1. İstanbul'da, veremle mücadele amaçlı bir dernek kurulmuştur. Bu dernek şimdilik Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti ve kenar mahallelerinde faaliyet gösterecektir.

Mad. 2. İstanbul [Uluslararası] Verem Savaşımı Derneği, halkı veremden korumak için vazgeçilmez olan pratik bilgileri mümkün olan her türlü yolla (toplantılarda halka açık konferanslar, üyelerinin okullarda vereceği popüler dersler, hastalıktan korunmak için halkın anlayacağı dilde pratik öğütlerin yayınlanması vs.) yayarak; hastalığa karşı bilimselliği kanıtlanmış koruyucu ve pratik tedbirleri (çoğunluğu bedava olarak okullara tükürük hokkaları; okul, eczane, toplantı mekanları ve diğer bu gibi yerlere, veremi önleyip yenmeye yönelik vazgeçilmez temel bilgileri içeren tabloların dağıtılması) doğrudan uygulayarak; başkentin özellikle kalabalık mahallelerinde, göğüs yakınması olan fakir hastalara gerekli tıbbi konsültasyon ve tedavinin bedava sağlanacağı dispanserler kurarak; yapılacak bağışlar ve üye aidatları sayesinde özellikle fakir veremlilerin tedavisi için, zaman içinde sanatoryumlar (*) açarak, keza bu hastalıkla mücadelenin gerektirdiği diğer her türlü yolla amacına ulaşmayı hedeflemektedir.

[* Sanatoryum ve dispanserlerle ilgili özel yönetmelikler düzenlenecektir.]

Mad. 3. Dernek, amacına ulaşmak için hem Osmanlı İmparatorluğu hem de yabancı ülkelerin dispanser, hastane ve diğer benzeri kuruluş ve tıbbi kurumlarıyla iletişime geçecektir.

Mad. 4. Derneğin halka açık konferansları, aynı zamanda her türlü yazılı önleyici tedbir, ülkede konuşulan çeşitli dillerde icra edilecektir.

62 Cumhuriyet'in ilk yıllarında İstanbul'da kurulan İstanbul Verem Mücadelesi Cemiyeti (*Ligue antituberculeuse d'Istanbul*) için bkz. Tevfik İsmail Gökçe, *İstanbul Verem Savaşı Derneği Kuruluş, Gelişim ve Çalışmalar (1927-1971)* (İstanbul: İstanbul Verem Savaş Derneği, 1972).

63 "Règlement de la Société internationale contre la Tuberculose de Constantinople," *Bulletin médical de Constantinople* 4, 3 (15 août 1912): 39-41. Dernek tüzüğü resmen onaylandıktan sonra yayımlanmıştır. SICTC tüzüğünün Fransızca metni için bkz., Şeref Etker, *İkinci Meşrutiyetin Tabip Örgütleri* (İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2017), 379-384. Bu tüzük, dernek adı dışında LCTC tüzüğünün aynıdır, bkz. yukarıda dn. 3.

Derneğin üyelerine dair

Mad. 5. İstanbul [Uluslararası] Veremle Savaşımı Derneği, din, millet ya da cinsiyet farkı gözetmeksizin seçilen üyelerden oluşur. Üyelikler *Faal* (yerleşik), *Muhabir* ve *Fahri* (Hanımlara *Katılımcı* üye unvanı verilmiştir) olarak üçe ayrılır.

Mad. 6. *Faal* üyelerin görevi Derneğin amacına her türlü yolla hizmet etmektir.

Mad. 7. *Faal* üyeler, Dernek üyelerinden birinin yazılı talebi üzerine, aranan vasıflara sahip ve aylık 5 kuruş aidat ödeyecek kişiler arasından oylamayla seçilirler.

Mad. 8. *Muhabir* üyeler, Dernek üyelerinden üçünün yazılı talebi üzerine, başkent dışında ikamet eden ve Derneğin hedeflediği amaca ulaşmasına katkıda bulunabilecek kişiler arasından seçilirler.

Mad. 9. *Fahri* üyeler, Dernek üyelerinden üçünün yazılı talebi üzerine, veremle mücadeleye çokça katkı sağlayan kişiler arasından seçilirler.

Mad. 10. Hem *Faal* hem de *Muhabir* ve *Fahri* üyelerin seçimi gizli oy ve Dernek Yönetim Kurulunun toplantılarda hazır bulunan üyelerinin mutlak çoğunluğu ile gerçekleştirilir.

Mad. 11. İstanbul'da bulunan ve Derneğin meclislerine iştirak eden *Fahri* ve *Muhabir* üyeler, Yönetim Kurulu üyeliklerine seçilme hariç, *Faal* üyelerinkiyle aynı haklardan yararlanırlar. Bir *Muhabir* üye bir yıl süreyle İstanbul'da kalacak olursa, genel sekreter tarafından *Faal* üyeliğe geçirilir ve aylık aidat ödemek zorundadır.

Mad. 12. Dernek, üyelerinin her birine dernek mührünü taşıyan ve başkan ile genel sekreterin imzaladığı bir diploma verir, aynı zamanda yürürlükteki yönetmelikten bir örnek gönderir.

Mad. 13. Yıllık aidatını seçimlerin yapıldığı güne kadar ödemeyi ihmal eden bir *Faal* üye seçme ve seçilme hakkını kaybeder. Ve eğer söz konusu ödemeyi izleyen yılın seçimlerine kadar ihmal edecek olur ise istifa etmiş sayılıp adı, Derneğin üye sicil defterinden silinir.

Derneğin Yönetim Kuruluna dair

Mad. 14. İstanbul [Uluslararası] Verem Savaşımı Derneği bir başkan, iki başkan vekili, bir genel sekreter, üç özel sekreter, bir muhasip, bir haznedar ve 16 müşavir üyeden oluşan 25 kişilik bir kurul (Yönetim Kurulu) tarafından yönetilir. Başkan, bir başkan vekili, bir sekreter ve altı müşavirin tıp doktoru olmaları gerekir.

Mad. 15. Başkan, hem Yönetim Kurulunu hem de Genel Kurulu olağan ve olağanüstü toplantılara çağırır. Gündeme ait tartışmaları idare eder, oturum tutanaklarını ve derneğe ait

bütün yazıları, aynı zamanda haznedar tarafından ödenecek olan fatura ve ödeme emirlerini imzalar. Görev başında bulunamayan başkanın yerini vekillerinden biri doldurur.

Mad. 16. Genel Sekreter, Derneğin arşiv ve mühürünü, protokol ve muhaberatını muhafaza eder. Üyeleri sicil defterine kaydeder ve mukim üyelerin belli bir listesini muhasibe verir. Oturumlarda, Derneğe hitaben gönderilen yazıları okur; Derneğe ait diploma ve bütün belgeleri Başkanla birlikte mühürleyip imzalar. Kimsenin arşive ait herhangi bir nesneyi Dernek binasının dışına çıkarmasına izin vermez ve isteyene sekreteryaya ile ilgili her türlü bilgiyi sağlar.

Mad. 17. Özel sekreterler [oturum sekreterleri], Yönetim Kurulunun her bir oturumunun tutanaklarını uygun bir kütüğe kaydederler. Bunları bir sonraki oturumun başında okur ve tutanaklar kabul edildiğinde Başkanla birlikte imzalarlar. Aynı zamanda Genel kurulların tutanaklarını kaleme alırlar.

Mad. 18. Haznedar (Veznedar), Derneğin kasasını tutar. Kendisine yatırılan her bir meblağdan şahsen sorumludur. Aidatların muhasip tarafından verilen ve bizzat imzaladığı çift makbuzlarla zamanında tahsilini gözetir. Başkanın izni olmaksızın kendi başına hiçbir harcamada bulunmaz. Üzerinde yalnızca, Dernek adına en fazla 20 lira bulundurabilir.

Mad. 19. Muhasip, sicil defterine göre üye aidatlarının makbuzlarını çift olarak tanzim eder ve tahsili için Veznedara iletir. Ödeme emirlerini de aynı şekilde haznedara gönderir. Bunları imzaladıktan sonra Başkanın da imzasına sunar ve özel bir muhasebe defterine kaydeder.

Mad. 20. Yönetim Kurulu üyeleri genel olarak Derneğin gelişimini, aynı zamanda mali durumunu gözetirler. Ayda bir kez düzenli ya da Başkanın davetiyle olağanüstü olarak toplanır ve Derneği ilgilendiren her konuda görüşüp karar verirler. Yönetim Kurulunun gerekçesiz peşpeşe üç oturumuna katılmayan her üyesi istifa etmiş sayılır ve yerini söz konusu meclisin izleyen oturumunda tayin edilen bir üye alır.

Derneğin oturumlarına dair

Mad. 21. Dernek, Yönetim Kurulunun olağan ve olağanüstü oturumları dışında, yılda bir kez olağan Genel Kurul çağrısı yapar ve Başkanın gerekli gördüğu durumlarda başka olağanüstü oturumlar gerçekleştirir.

Mad. 22. Yönetim Kurulu, bir oturumdaki hazır üyelerin sayısı ne olursa olsun, Başkan ve Başkan vekillerinden birinin hazır bulunması şartıyla toplantı yeter sayısını bulmuş sayılır.

Mad. 23. Bir oturumda hazır bulunan bütün üyeler adlarını bir katılım defterine kaydederler.

Mad. 24. Oturumlar süresince siyaset ve dinden bahsetmek yasaktır.

Mad. 25. Her üyenin, görüşmeler sırasında aynı konu üzerinde en fazla iki kez söz söyleme hakkı vardır. Son söz tartışma konusunu ortaya atan kişiye verilir. Bununla beraber üç kezden fazla söz verme hakkı Başkana tanınmıştır.

Mad. 26. Oyların [eşit] dağılımı durumunda Başkanın oyu, hem Yönetim Kurulunun hem de Derneğin oturumları sırasında iki oy değerinde sayılır.

Derneğin katılımcı, bağışçı ve hayırseverlerine dair

Mad. 27. Derneğe yılda en az bir mecdiye yatıran her şahıs *Katılımcı* [*souscripteur*] sayılır.

Mad. 28. Dernek, kendisine 50 Türk Lirası hibe eden herkese *Bağışçı*; 100 Türk Lirasının üzerinde bir meblağı verenlere *Büyük Bağışçı* unvanı verir. 500 Türk Lirası üzerinde para bağışlayanlar *Hayırsever*, 1000 Türk Lirasından çok bağışta bulunanlar ise *Büyük Hayırsever* ilan edilirler.

Mad. 29. Derneğe olağanüstü hizmetlerde bulunanlara Olağanüstü Şeref payeleri verilir.

Derneğin mührü ve seçimlerine dair

Mad. 30. Derneğin *Société internationale contre la Tuberculose de Constantinople* (*İstanbul Uluslararası Verem Savaşımı Derneği*) başlıklı özel bir mührü vardır.

Mad. 31. Her yıl Mart ayının ilk Pazar günü Dernek üyelerinin Genel Kurulu toplanır. Yönetim Kurulunun başkanı bu kurulda geçmiş yılın işlerinin hesabını verir. Derneğin mali durumunu inceleme amacıyla seçilen üç üyeli bir komisyon çalışmalarının sonuçlarını ona ibraz eder. Yönetim Kurulu üyelerinin seçimi de bu oturum sırasında gerçekleştirilir.

Tüzüğün elden geçirilmesine dair

Mad. 32. İşbu tüzüğün yürürlük süresi üç yıldır. Bu süre sona erdiğinde Dernek, yarısı Yönetim Kurulundan olan üyelerinin yazılı talebiyle tüzüğün yeniden elden geçirilmesini onaylar ve yeni bir tüzüğün yazılması amacıyla bir komisyon seçer. Yeni tüzük, Dernek tarafından onaylanmak üzere Genel Kurula sunulduktan sonra özel bir fasikül halinde basılır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Teşekkür

Dr. K.H. Kokolatos'un yaşamöyküsünün aydınlatılması ve yayınlarının saptanmasındaki yardımları için Panagiotis Lazos, M.Sc. (Atina), Prof.Dr. İrini Dimitriyadis (Bahçeşehir Üniversitesi, İstanbul), Theodoros Kyrkudis, M.Sc. (Aleksandrupolis) ve sayın Yani Paisios'a (Rahmetli Peder Meletios Sakulidis Kütüphanesi, İstanbul); Fransızca tüzüğün çevirisi için Tomas Terziyan, M.Sc.'a teşekkür ederim.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Arşiv kaynakları / Archival Sources

Atina Üniversitesi Arşivi

T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA. İ.ŞE.00014.00037.001. Teşrinisani 1317/20 Kasım 1901.

BOA. İ.HUS.00171.00092.001. 20 Teşrinisani 1324/9 Zilkade 1326/3 Aralık 1908.

BOA. BEO.003894.292035.001. 3 Mayıs 1327 / 16 Mayıs 1911.

BOA. DH.MKT.00924.00078.001.

Sürelî yayımlar / Periodicals

Ακαδημία (Atina).

Αττική Μέλισσα ήτοι ετήσιον ημερολόγιον χρονογραφικόν επιστημονικόν μετά ποιήσεων και διηγημάτων του έτους 1887 (Atina)

Bulletin médical de Constantinople (İstanbul)

Bulletin officiel de l'Exposition de Lyon, universelle, internationale et coloniale (Lyon)

Gazette médicale d'Orient (İstanbul)

Τατρικόν Δελτίον (τις Ακαδημίας) (Atina)

İkdam (İstanbul)

Κωνσταντινουπόλις (Galata, İstanbul)

Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος: Σύγγραμμα περιοδικόν (İstanbul)

Malumat (İstanbul)

Medical Record (New York)

Νεολογον Εβδομαδιαία Επιθεώρησις (İstanbul)

La Revue internationale de la Tuberculose (Paris)

Revue médico-pharmaceutique (İstanbul).

Sabah (İstanbul)

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

- Aksu, Murat. "Tıp Tarihi Açısından Türkiye'de Veremle Savaş". Tıpta Uzmanlık Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006.
- Aksu, Murat. *Tıp Tarihi Açısından Türkiye'de Verem Savaşı*. Ankara: Türkiye Ulusal Verem Savaşı Dernekleri Federasyonu, 2007.
- Aksu, Murat ve Sadık Toprak. "The Importance of Associations in the Struggle against Tuberculosis in Turkey." *Tüberküloz ve Toraks* 60, 3 (2012): 291-294.
- Bengiserp, Saim Polat. "Türkiye'de Sanatoryum ve Göğüs Hastalıkları Hastanelerinin Tarihine bir Bakış." *IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi, İstanbul, 18-20 Eylül 1996, Kongreye Sunulan Bildiriler* içinde 157-186. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.
- Coccolatos, Cléobule C. "Rapport sur les Travaux de Dermatologie présentés à la Société Impériale de Médecine pendant son premier Cinquantenaire (1856-1906)." *Dersaadet Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin Ellinci Sene-i Devriyesi (1856-1906) / Cinquantenaire de la Société Impériale de Médecine de Constantinople (1856-1906)* içinde 191-235. Constantinople : Imp. L. Babok & Fils, 1907.
- Coccolatos, [C.C.] "Éloge du Dr. Antoine E. Dallas [I]." *Bulletin médicale de Constantinople* 2, 1 (15 mars 1910): 3-6.
- Coccolatos, [C.C.] "Éloge du Dr. Antoine E. Dallas [II]." *Bulletin médicale de Constantinople* 2, 2 (15 avril 1910): 16-18.
- Coccolatos, C.C. *Biographie du Dr. Antoine E. Dallas*. İstanbul : Impr. Ferd. Walla, 1910.
- Coccolatos, C.C. "Statistique de la Mortalité par la Tuberculose pulmonaire dans le Département de Constantinople." *Bulletin médical de Constantinople* 3, 1 (15 avril 1911): 3-5.
- Coccolatos, Cléobule. "L'Action du Chlorure de Baryum sur le Cœur des Poulets." *Bulletin médical de Constantinople* 3, 10 (15 janvier 1912): 101-102.
- Coccolatos, Cléobule Ch. *Historique de la Bibliothèque de la Société Impériale de Médecine de Constantinople, 1857-1913*. İstanbul: Imprimerie Chanth, 1913.
- Dallas, Antoine. "Séance du 28 février [de la Société impériale de Médecine de Constantinople]." *Gazette médicale d'Orient* 53, 6-7 (août et septembre 1908): 91.
- Delmaire, Léa. "Construction et Déconstructions d'une Maladie sociale. Les Politiques de Lutte contre la Tuberculose en Turquie (1948-1960)." Yüksek Lisans tezi, Institut d'Études Politiques de Paris, 2017.
- Dejouany, Albert ve Léopold Belbèze. *Les Alliés à Constantinople: Le Service de Santé du Corps d'Occupation française, son Œuvre militaire, médicale et sociale*. Paris: Les Presses Universitaires de France, 1925.
- Diñç, Gülten ve Şeref Etker. "Türkiye Çocuk Hekimliğinin İlk Dergisi: *La Pédiatrie en Turquie / Türkiye'de Emraz-ı Etfal*." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 5, 2 (2004): 62-102.
- Diñç, Gülten ve Ayten Arıkan. "The Interview with Robert Koch held by Hüseyin Hulki and the Ottoman Delegation on Tuberculin Therapy." *Vaccine* 37, 17 (2019): 2422-2425.
- Eksertozglou, Haris. *Osmanlı'da Cemiyetler ve Rum Cemaati: Dersaadet Rum Cemiyet-i Edebiyesi, 1861-1912*. Çeviren Foti Benlisoy ve Stefo Benlisoy, 1. bs. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Etker, Şeref. *İkinci Meşrutiyetin Tabip Örgütleri*. İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2017.
- Gökçe, Tevfik İsmail. *Verem Savaşında 50 Yıl, 1918-1968*. İstanbul: Türkiye Ulusal Verem Savaşı Derneği, 1968.
- Gökçe, Tevfik İsmail. *İstanbul Verem Savaşı Derneği Kuruluş, Gelişim ve Çalışmalar (1927-1971)*. İstanbul:

- İstanbul Verem Savaş Derneği, 1972.
- Günergun, Feza. "Spiridon Mavroyéni Pacha (1817-1902) et sa Contribution à la Diffusion des Sciences médicales dans l'Empire ottoman." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 6, 1(2004): 37-63.
- Hüsameddin Şerif [Kural]. *Verem Teşhis ve Tedavisi*. [İstanbul]: Mekteb-i Tibbiye-i Şahane Matbaası, 1337/1921.
- İlikan (Rasimoğlu), Ceren Gülser. "Tuberculosis, Medicine and Politics: Public Health in the Early Republican Turkey." Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2006.
- Kıfidis A. [Atanas]. "Dr. Klebül S. Kokolatos / Dr. Clébule S. Cocolatos." *Türkiye Teracimi Ahval Ansiklopedisi / Encyclopédie biographique de Turquie*. 3: 469-70. Hazırlayan Mehmet Zeki [Pakalın]. İstanbul: Hamit Matbaası, 1930-1932.
- Kokolatos, Kleovulos H. *Νεανική Μούσα* [Neaniki Musa] ήτοι συλλογή επιγραμμάτων ποιημάτων κλπ. İstanbul: Patrikhane Matbaası, 1885.
- Kokolatos, Kleovulos H. *Βίος και έργα Θεοδώρου Αφεντούλη* [Vios ke erga Theodoros Afenduli] (Απόσπασμα εκ του ΚΣΤ' τόμου του περιοδικού του Ελλ. Φιλ. Συλλόγου). İstanbul: I. Pallamari, 1896.
- Kokolatos, Kleovulos H. *Βίος Σπυρίδωνος Σ. του Μαυρογένους Πασά: συνταχείς κατ' εντολήν του εν Κωνσταντινούπολει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου* [Vios Spiridonos S. tou Mavroyenus Pasa]. Atina: Anesti Konstantinidi, 1902.
- Kokolatos, Kleovulos H. *Ο κατά της φθίσεως αγών : Προφύλαξις από της φθίσεως* [O kata tis Fthiseos Agon : Profylaxis apo tis Fthiseos]. Atina: Anesti Konstantinidu, 1902-1903.
- Kremmydis, Vasilis. *Οι Μεγαλοσχολίτες [Oi Megaloskholites] (1863-1974)*. Atina: Dodoni, 2007.
- Magyar, László András, Şeref Etker ve Szabolcs Dobson. "Dr. Amália Frisch among Women and Wars, Istanbul to Budapest." *Medicina Historica* 1, 3 (2017): 163-167.
- Nicolas, Michèle. "Eczacı Pierre Apéry ve Bilimsel Yayınları." *IV. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı Bildirileri (4-5 Haziran 1998 ; İstanbul)*. Editör Emre Dölen içinde 125-140. İstanbul: Marmara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, 2000.
- "Règlement de la Ligue contre la Tuberculose (Phitisie pulmonaire) de Constantinople (14/27 Septembre 1903)." *Revue médico-pharmaceutique* (Istanbul) 17 (1904): 42-44.
- "Règlement de la Société internationale contre la Tuberculose de Constantinople." *Bulletin médical de Constantinople* 4, 3 (15 août 1912): 39-41.
- Sabar, İhsan Rifat. *Tüberküloz Tarihçesi*. İstanbul, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1956.
- Sağlam, Tefik. *Tüberküloz. 3. İç Hastalıkları Kliniğinde Tertiplenlen Olgunlaşma Kursu*. Yayınlayan Tefik Sağlam. İstanbul: Mazlum Kitabevi, 1943.
- Sağlam, Tefik. *Türkiye'de Verem Savaşı, Onbirinci Milli Türk Tıp Kongresi, Ankara, 16-19 Ekim 1950*. Raportör Tefik Sağlam. İstanbul: Kader Basımevi, 1950.
- Tecemmuat Hakkında Kanun-ı Muvakkatı*. 3 Mart 1328 / 16 Mart 1912.
- Tezcan, Asuman. "Savaş Yıllarında İstanbul ve Anadolu'da Verem." *Bilgi ve Bellek* sayı 5 (Kış 2006): 105-121.
- Türkiye Teracimi Ahval Ansiklopedisi / Encyclopédie biographique de Turquie*, c.II. Hazırlayan Mehmet Zeki [Pakalın]. İstanbul: Ekspres Matbaası, 1929.
- Unat, Ekrem Kadri. "Osmanlı İmparatorluğunun son 40 Yılında Türkiye'nin Tüberküloz Tarihçesi Üzerine." [İstanbul Üniversitesi] *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi* 10, 4 (1979): 273-284.

Üçüncü Mıntaka Etibba Odasına Mukayet Aza Cetveli, 1933. İstanbul: T.C. 3üncü Mınataka Etibba Odası, 1933.

Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti Nizamname-i Esasisi. [İstanbul]: Bahriye Matbaası, 1918/1334.

Yıldırım, Nuran. “Osmanlı Devleti’nde Göğüs Hastalıkları ve Verem.” *Türk Göğüs Hastalıkları Tarihi.* Editör Muzaffer Metintaş içinde 35-36. İstanbul: Türk Toraks Derneği, Aves Yayıncılık, 2012.

Yıldırım, Nuran ve Mahmut. Gürkan. “Verem Mücadele Cemiyetleri/Verem Savaş Dernekleri.” *Türk Göğüs Hastalıkları Tarihi.* Editör Muzaffer Metintaş içinde 85-100. İstanbul: Türk Toraks Derneği, Aves Yayıncılık, 2012.

Elektronik kaynaklar / Electronic sources

“Dr. Kl. Kokkolatos.” Erişim 15.03.2020. <http://www.megarevma.net/Ofikialoi.htm>

Neologou Eβδομαδιαία Επιθεώρησις (İstanbul) 3, 51 (6 Kasım 1894), 1008. Erişim 15.03.2020. <http://pleias.lis.upatras.gr/index.php/neologou/article/view/28574/28557>

Solok, Vural. “Doç.Dr. Alexander Pappas (1872-1942).” Erişim 23.03.2020. <https://history.uroturk.org.tr/biyografiler/doc-dr-alexander-pappas/>

Mehmed Said Efendi'nin Misâha Risâlesi

Mehmed Said Effendi's Treatise on Land-Surveying

Atilla Polat¹ , Halime Mücella Demirhan Çavuşoğlu²

¹Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

²Doktora öğrencisi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, İslam Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: A.P. 0000-0002-4300-4381;
H.M.D.Ç. 0000 0002 4126 1982

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Atilla Polat,

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: atilla.polat@istanbul.edu.tr

Başvuru/Submitted: 25.11.2019

Revizyon Talebi/Revision Requested:
14.01.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:
27.04.2020

Kabul/Accepted: 10.05.2020

Online Yayın/Published Online: 03.07.2020

Atıf/Citation: Polat, Atilla ve Demirhan Çavuşoğlu, Halime Mücella. "Mehmed Said Efendi'nin Misâha Risâlesi." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 21, 2 (2020): 249-270.
<https://doi.org/10.26650/oba.650926>

ÖZ

Mehmed Said Efendi (ö. 1767), Humbaracı Ahmed Paşa (1675-1747) olarak tanınan Claude Alexandre de Bonneval'in idaresi altında 1735 yılında kurulan Ulûfeli Humbaracı Ocağı'nda mühendis hocası olarak görev yapmıştır. Said Efendi'nin geometri ve astronomi alanlarında telif ve tercüme olarak birçok eseri bulunmaktadır. Kendisinin icat ettiğini söylediği *rub'-ı müceyyeb-i zül-kavseyn* (veya diğer ismiyle *müsellesiye*) adlı mühendislik aleti üzerine olan risâlesi ile Avrupa kaynaklarından tercüme ederek hazırladığı *pergâr-ı nisbe* aletini anlattığı risâlesi Mehmed Said Efendi'nin bilimsel aletlere olan ilgisini göstermektedir. Daha önce incelenmiş olan yukarıdaki risâlelere ek olarak, bu çalışmada Mehmed Said Efendi'nin 1154/1741 senesinde el-Hacc (Şehlâ) Ahmed Paşa için hazırladığı ve arazi ölçümünde (*misâha*) kullanılan *tabla* aletinden bahsettiği risâlesi tanıtılacaktır. Eserin yeni bulunan nüshalarından bahsedilecek ve çeviriyazısı da verilecektir. Bu risâle, Ebu Sehl Nu'mân Efendi'nin *tabla* aleti üzerine olan *Tebyînü A'mâli'l-Misâha* adlı eseriyle aynı dönemde yazıldığından iki eser arasında bir ilişki olup olmadığı üzerinde de durulacaktır.

Anahtar sözcükler: Mehmed Said Efendi, geometri, tabla, misâha

ABSTRACT

Mehmed Said Effendi (d. 1767) was an engineering teacher at the Ulûfeli Humbaracı Ocağı (The Corps of Salaried Bombardiers), founded in 1735 under the direction of Claude Alexandre de Bonneval (alias Humbaracı Ahmed Pasha, 1675-1747) in Istanbul. A treatise he composed on an engineering instrument *rub'-ı müceyyeb-i zül-kavseyn* (or *müsellesiye* - the trigonometrical instrument), which he says he invented, and another one on *pergâr-ı nisbe* (the sector) compiled from European sources, witness his interest in scientific instruments. This article will introduce Mehmed Said's treatise which describes the plane table used in land-surveying (*misâha*) dated 1154/1741. Recently found copies will also be mentioned and a Romanized text of the treatise will also be given. Mehmed Said's treatise was penned in a period when Ebu Sehl Nu'mân Effendi wrote his *Tebyînü A'mâli'l-Misâha*, also dealing with the plane table. The present study will also emphasize the possible relationship between the two works.

Keywords: Mehmed Said Effendi, geometry, plane table, land-surveying

Giriş

Mehmed Said Efendi (ö. 1181/1767), on sekizinci yüzyılda İstanbul'da yaşamış matematikçi ve astronomlardandır. I. Mahmud döneminde (1730-1754) açılan Humbaracı Ocağında geometri hocalığı da yapan Mehmed Said Efendi hakkında bilgi veren üç kaynak vardır: Bunlardan ilki Bursalı Mehmet Tahir'in *Osmanlı Müellifleri*, ikincisi ise *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi* ve *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*'nde bulunan Said Efendi maddeleridir. Mustafa Kaçar'ın doçentlik tezi olarak ve daha sonra Atilla Bir ile birlikte hazırladıkları çalışmalarda ise, hem Said Efendi'nin hayatı hakkında ilk iki kaynaktan daha kapsamlı bilgiler yer almış, hem de müellifin bazı risâleleri incelenerek bu risâlelerin bilimsel yönleri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.¹ Matematik ve astronomi aletleri üzerine eserler vermiş olan Mehmed Said Efendi, bu çalışmaya konu olan misâha risâlesini 1154/1741 senesinde el-Hacc Ahmed Paşa² için hazırlamıştır. Arazi ölçümünde (*misâha*) kullanılan *tabla*³ adı verilen bir aletten bahseden bu risâlenin, şimdige kadar yaptığımız araştırmalara

- 1 Ekmeleddin İhsanoğlu, Ramazan Şeşen ve Cevat İzgi, *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*, C. 1. (İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1999), 212-214; Ekmeleddin İhsanoğlu ve Ramazan Şeşen, *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, C. 2. (İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1997), 458-461; Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, C. 3. haz. İsmail Özen (2. bs., İstanbul: Meral Yayınları, 1975), 292; Mustafa Kaçar, "İlk Osmanlı Mühendis Hocası Mehmed Said Efendi ve İcad Ettiği Rub'-ı Müceyyeb-i Zülkavseyn (*Müsellesiye*) Adlı Mühendislik Aleti," (Doçentlik tezi, İstanbul Üniversitesi, 2000); Mustafa Kaçar ve Atilla Bir, "Osmanlı Mühendislerinden Mehmed Said Efendi'nin Dikey Duvar Saatleri Hakkındaki Risalesi," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 3, 1 (2001): 1-18; Mustafa Kaçar ve Atilla Bir, "Ottoman Engineer Mehmed Said Efendi and His Works on a Geodesical Instrument (*Müsellesiye*)," *Multicultural Science in the Ottoman Empire*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Kostas Chatzis ve Efthymios Nicolaidis (Turnhout: Brepols Publishers, 2003) içinde, 71-89; Atilla Bir ve Mustafa Kaçar, "Ottoman Engineer Mehmed Said Efendi and His Treatise on Vertical Sundial," *Multicultural Science in the Ottoman Empire*, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Kostas Chatzis ve Efthymios Nicolaidis (Turnhout: Brepols Publishers, 2003) içinde, 91-105. Bunların yanında Mehmed Said Efendi'nin *Manzum Küre Tarifnamesi* de neşredilmiştir, bk. Muhammed Said, *Manzum Küre Tarifnamesi*, çev. Tahir Nejat Gencan (İstanbul: Kandilli Rasathanesi, Kandilli Rasathanesi Bilim Tarihi Yayınları 9, 1973).
- 2 Burada bahsedilen Ahmed Paşa, 1740-1742 yılları arasında sadrazamlık yapmış olan Şehlâ Ahmed Paşa (ö. 1753) olmalıdır. Bk. Feridun Emecen, "Ahmed Paşa, Şehlâ," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 2 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), 114.
- 3 İngilizce ismi *Plain/Plane Table* olan bu aletin ismi eski harfli Türkçe sözlüklerde *plançete* (پلانچته) veya *mesâha tablası* olarak da geçmektedir: *Kâmûs-ı Riyâziyât*'ta planchette (Salih Zeki, *Kâmûs-ı Riyâziyât*, C. 4., İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T911, 235); *Kâmûs-ı Türkî*'de Fransızca *planchette*'den misâha tahtası (Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: İkdam Matbaası, 1317, 357); *Lehçe-i Osmânî*'de İtalyanca'dan misâha tahtası (Ahmed Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmânî* İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1306, 273); *Lügat-ı Nâci*'de Fransızca'dan misâha tahtası (Muallim Naci, *Lugat-ı Naci*, İstanbul: Asr Matbaası, 1317, 194); *Kâmûs-ı Osmânî*'de İtalyanca'dan küçük tahta, misâha tahtası (Mehmed Salâhi, *Kâmûs-ı Osmânî*, C. 2, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1313, 346), Fransızcası ise *blanchette* (بلانچته); *Kâmûs-ı Fransevî*'de küçük tahta, tahtacık, harita aleti (Samy Bey Fraschery, *Kâmûs-ı Fransevî Fransızcadan Türkçeye Lügat Kitabı*, 4.bs., İstanbul: Mihran Matbaası, 1322, 1707); Redhouse'un *A Turkish and English Lexicon*'unda Fransızca *planchette*'den "a surveyor's plane-table" (J. W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, Constantinople: Boyajıyan, 1890, 451); Mehmed Bahaeddin Toven'in *Yeni Türkçe Lügatinde* misâha tahtası (Bahaeddin, *Türkçe Lügat*, İstanbul: İkbâl Kitabhanesi, 1336, 305); Raif Necdet Kestelli'nin *Resimli Türkçe Kâmûs*'unda Fransızca'dan misâha tahtası (Raif Necdet [Kestelli] ve Hasan Bedreddin, *Resimli Türkçe Kâmûs*, 2. bs., İstanbul, 1927, 189); Ali Seydi'nin *Resimli Kâmûs-ı Osmânî*'sinde "harita almaya mahsus ve bir sehpa üzerine

göre, konu hakkında yazılmış en eski Türkçe müstakil eserlerden biri olma ihtimali vardır. Bu konuda yazılmış aynı tarihli bir diğer risâle ise Ebû Sehl Nu‘mân Efendi’nin *tabla* aletini anlattığı *Tebyînü A‘mâli’l-Misâha* adlı eseridir.⁴

***Risâletü’l-Misâha*’nın nüshaları üzerine**

Osmanlı Matematik Literatürü’nde *Risâlat al-Misâha*⁵ ismiyle üç nüshası bilinen eserin, bu çalışma süresince üç yeni nüshası tespit edilmiştir. Altı nüshadan *İstanbul Üniversitesi nr. T6847* ve *Ali Emiri Riyaziye nr. 116* hariç, diğer dördü başka eserlerle birlikte ciltlenmiştir. Aşağıda nüshaların katalog bilgileri ile bu nüshaların buldukları mecmualardaki diğer risalelerin isimleri verilmiştir:⁶

- Topkapı, Hazine, nr. 1753/4, vr. 37b-43a: Müellifi tarafından 3 Şevval 1154’te istinsah edilmiştir. Mecmuanın başında iki manzume vardır (vr. 3b-7a; vr. 9b-15b). Bunlardan ikincisi olan *Manzûme der Küretân-i Mütiharriketân*, Hollanda’dan Osmanlı’ya hediye gelen bir gökküresinden bahseder. Üçüncü sırada uzaktaki nesnelere ölçümü için Mehmed Said Efendi’nin geliştirdiği *müsellesiye* adlı aletten bahseden *Risâle-i Müsellesiye* yer alır (vr. 18b-35a). Beşinci sırada, hemen bu çalışmanın konusu olan *tabla* aletiyle ilgili risalenin son sayfasında olmak üzere, astronomiyle ilgili *Nazm der Tesviyye-i Büyût* vardır (vr. 43a). Altıncı olarak *rub’-ı mukantarânın* kullanımından bahseden bir risale (vr. 44b-47a) ve ardından *Lâmiyyetü fi’l-‘Arûz* adlı bir manzume (vr. 47b-51b) ve *Lügazü’l-Mensûb* şerhi gelir (vr. 52a-56b). Dokuzuncu sıradaki eserde zekâtla ilgili bir nazım, cetvel ve bazı bilgiler bulunur (vr. 57a-58a). Onuncu risale Mehmed Said Efendi’nin kızına Kur’an okumayı öğretmek için hazırladığı

mevzu tahta, ekseriya üzerinde bir su tesviyesi ile bir de mistara bulunur” (Ali Seydi, *Resimli Kâmûs-ı Osmânî*, C. 1, İstanbul: Cihân Matbaası, 1330, 241).

- 4 Ebu Sehl Numan Efendi hakkında bk. İhsanoğlu, Şeşen ve İzgi, *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*, C. 1, 198-204; Ebû Sehl Nu‘mân Efendi, *Tedbirât-ı Pesendide (Beğenilmiş Tedbirler)*, haz. Ali İbrahim Savaş (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999); Cevat İzgi, “Nûman Efendi, Eğinli,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 33 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), 235-236; Ebu Sehl Numan Efendi’nin *Tebyînü A‘mâli’l-Misâha* adlı eserinden bahseden bir çalışma için bk. Atilla Polat ve Ali Demirci, “Kâtip Çelebi’nin Hendese Bilen Kadısına Müşahhas Bir Örnek: Eğinli Nu‘mân Efendi,” *Sahn-ı Semân’dan Dârülfünûn’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVIII. Yüzyıl*, haz. Ahmet Hamdi Furat ve diğerleri (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018) içinde, 2:157-177.
- 5 Aslına bakılırsa müellif eserine bir isim vermemiştir. Ancak, Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine nr. 1753/4 ve Kütahya Vahidpaşa nr. 729 nüshalarının yer aldığı mecmuaların başlarında eser için sırasıyla *Risâle-i Uhrâ der Misâha* ve *Hendeseden Tabla* şeklinde kayıt düşülmüştür. Bir karışıklığa mahal vermemek için bu çalışma boyunca eser *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*’ndeki gibi *Risâletü’l-Misâha* ismiyle anılacaktır. Bunun yanında Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri*’nde Mustafa Sıdkî’ye (ö. 1183/1769) ait misâha hakkında bir risâleden bahseder. Verdiği açıklamaya bakıldığında Mustafa Sıdkî’ye nisbet ettiği eserin Mehmed Said Efendi’ninki olduğu anlaşılır. Bk. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 287.
- 6 Mehmed Said Efendi, *Risâletü’l-Misâha*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T6847, 9 yaprak; Kütahya, Vahidpaşa 729, 107b-114b; Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Riyaziye 116, 8 yaprak; Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine 1753/4, 37b-43a; Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine 609/1, 1b-8b; Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine 611/2, 41b-46a.

Hediyyetü't-Tâlibîn fî Ta'lîmi'l-Kur'âni'l-Mubîn'dir (vr. 58b-67b). On birinci sırada *pergâr-ı nisbe* adlı geometri aletinden bahseden tamamlanmamış bir risale mevcuttur (vr. 68a-71b). Mecmuada bulunan son risalede ise *rub '-ı mukantara* üzerine çizilecek bazı yörüngelerden bahsedilir (vr. 72b-74a).⁷

- Topkapı, Hazine, nr. 609/1, vr. 1b-8b: Mecmuada ikinci sırada yine Mehmed Said Efendi'nin telifi olan, mesafe ölçümü için kullanılan *sinüs* adı verilen bir alet tanıtılır (8b-10a). Ardından yine mesafe ölçümünde kullanılan *mikyâs* hakkında bir risale gelir (vr. 11a-12a). Mecmuada son olarak İsmail el-Hacc Mustafa-zâde'nin Sadrazam Yusuf Paşa için hazırladığı ve top atışlarında mesafe ölçümünden bahseden eser yer alır (13b-26b).⁸
- Ali Emiri, Riyaziye, nr. 116, 8 yaprak. Müstakil bir risaledir.
- İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, nr. 6847, 9 yaprak. Müstakil bir risaledir. Bu nüsha *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*'nde Mehmed Said Efendi maddesinde görülmez.⁹
- Topkapı, Hazine, nr. 611/2, vr. 41b-46a: Hicri 1185'te istinsah edilmiştir. Bu nüsha *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*'nde Mehmed Said Efendi maddesinde görülmez. Bu mecmuadaki ilk risale Eğinli Numan Efendi'nin *Tebyînü A'mâli'l-Misâha* adlı eseridir (vr. 1b-40b). Üçüncü sırada ise Mehmed Said Efendi'nin *sinüs* aleti hakkındaki risalesi gelmektedir (vr. 47b-48b).

7 Mehmed Said Efendi'nin eserlerinin ilk 10'u için mecmuanın başında (vr. 2b) bulunan listeden faydalanılmıştır. Said Efendi'nin geometri ve astronomi eserlerinin katalog bilgileri için bk. İhsanoğlu, Şeşen ve İzgi, *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*, C. 1, 212-214; İhsanoğlu ve Şeşen, *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, C. 2, 458-461.

8 İsmail el-Hacc Mustafa-zâde, Çınârî nisbesiyle şöhret bulan Çınârî İsmail Efendi'dir. Bk. İhsanoğlu, Şeşen ve İzgi, *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*, C. 1, 250-251; Meltem Akbaş [Kocaman], "Halifezade, Çınârî İsmail Efendi b. Mustafa," *Lexikon der bedeutenden Naturwissenschaftler*, ed. Dieter Hoffmann, Huber Laitko, Staffan Müller-Wille, Bd. 2 (München: Elsevier, Spektrum Akademischer Verlag, 2004), 150-151.

9 Bu nüshadan Adnan Adıvar da şu şekilde bahsetmiştir: "*Ancak, Üniversite kütüphanesinde (Yıldız, tıp, 178) yazarı bilinmeyen bir küçük risale vardır ki, bunda Atuş cetveli denilen alet ve bununla uzaklıkların tayini tarif olunmaktadır. Eserin ciltlenirken bir kısmı kesilmiş olan kenarında –ki, bu hal yazmaların bazılarında ne yazık ki görülüyor–, bu aletin 1152 yılında Mevkufâtı Mehmet Efendi başkanlığındaki sınır çizilmesi heyeti tarafından kullanıldığı yazılıdır. Acaba bu küçük risale, Said Efendinin risalesinden özetlenmiş bir eser midir?*" Bk. A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 3.bs 1970), 165. Adıvar bu anonim risalenin Mehmed Said Efendi'nin müsellese aletiyle ilgili risalesinden özetlendiğini düşünmüştür. Risalenin kenarındaki üç satırlık ve satır sonları kesilmiş olan not ise şöyledir: *1- bin yüz elli iki târihinde mevkûfâtı muhaddid Mehmed Efendi ma'iyyetinde tahrîr-i hudûda ta'... 2- olunduğumuz evândan sonra tabla ta 'bir etdikleri âlet-i misâhanın birkaç dür... 3- resmine im 'ân-ı nazar ve tenâvilü sehl olan murabba 'na bir risâte(?) tahrîr olunm...* Bu nüshanın diğer beş nüshadan farkı hamdele ve salveleden sonra gelen risalenin yazılış tarihi olan 1154 senesinin ve ithaf edildiği Sadrazam Ahmed Paşa'yla ilgili kısmın eksik oluşudur. Risâlenin sonunda verilen kütüphane kayıt sayfasında ise "Adnan" [Adnan Adıvar] imzalı birkaç satırlık bir bilgi notu vardır.

- Kütahya, Vahidpaşa, nr. 729: vr. 107b-114b: Hicri 1188'te istinsah edilmiştir. Bu nüsha *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*'nde Mehmed Said Efendi maddesinde görülmez. Mecmuadaki ilk eser 726 numarada kayıtlı Takiyüddin'e ait olan *Reyhânatü'r-Rûh fî Resmî's-sa'ât 'alâ Müsteviyi's-Sutûh*'un tercümesidir. Ardından 727 numarada Takiyüddin'in *Âlât-ı Rasadiyye*'si gelir (vr. 76a-86a). Üçüncü sırada 728 numaralı *Hendeseden Pergâr-ı Nisbet* vardır (vr. 87a-106b). Bu risalenin son kısmında denizcilikte kullanılan *pusulayı* anlatan iki sayfalık küçük bir risale bulunur (vr. 105b-106a), ancak bu eser kütüphane kaydına girmemiştir. 730 numaralı risale denizcilikle ilgilidir; *harita ve papamundi (mappa mundi)*'den bahseder (vr. 115a-122a). 730/1'de kayıtlı eser yine denizcilikle ilgili *Kitâbü'l-Mürûr ve'l-'Ubûr fî'l-Berri ve'l-Buhûr*'dur. 731/1 numarada *Tuhfetü't-Tullâb fî Keyfiyyeti İstihrâci 'Amâl bi'l-Hisâb*, 731/2'de *Nüzhetü'n-Nâzır*, 731/3'te ise *Şifâü'l-Eskâm fî Vaz'î Sa'âti 'ale'r-Ruhâm* adlı risaleler bulunur.¹⁰

Görüldüğü misâha risalesinin *Ali Emiri* ve İstanbul Üniversitesi dışındaki nüshaları geometri, bilimsel aletler, mesafe ölçümü konuları üzerine eserlerle birlikte ciltlenmiştir. Bu mecmualarda her ne kadar çoğunlukla bilimsel eserlere yer verilmiş olsa da, bunların seçimlerinde bir rastgelelik göze çarpmaktadır.

Risâletü'l-Misâha'nın İçeriği

Risâle iki *nev'* ve bir *hâtîme* olmak üzere toplam üç kısımdan oluşur. Başlıklar ve kısa içerikleri aşağıdaki gibidir.

- Nev'-i evvel (tarîk-i 'amel, uygulamanın nasıl yapılacağı)

- Mukaddime (kullanılacak aletler: sepâ, tabla, mıstara, mikyâs)
- Bâb-ı evvel (bulunulan yer ile karşıdaki bir nokta arasındaki mesafenin ölçülmesi)
- Bâb-ı sâni (bulunulan yerin karşısında olan iki farklı nokta arasındaki mesafenin ölçülmesi)

- Nev'-i sâni ('amelin burhânı)

- Mukaddime (ispat için gerekli geometrik kavramlar, çıkarımlar ve önermeler)
- Maksad (bâb-ı evveldeki durumun ispatı)
- Mühimme (uzunluk ölçüleri)

10 Bu mecmuayla ilgili bilgilerin bir kısmı www.yazmalar.gov.tr sitesinden alınmıştır. Ancak gördüğümüz kadarıyla mecmuada bulunan risaleler kaydedilirken birçok hata yapılmış, bazı risalelerin görselleri başka eserlerinkine karıştırılmış, katalog numaraları da kısmen yanlış verilmiştir.

- Hâtîme (dört bekreli [çıkırcık, makara] bir ölçüm aletinin tarifi)

Şimdi kısaca bu başlıklarda bahsedilenlere değinebiliriz. *Nev'-i evvel*, bir *mukaddime* ve iki *bâbdan* oluşmaktadır. *Mukaddime*de aletin parçalarından bahsedilmektedir. *Sepâ*: Her biri iki zirâ' uzunluğunda üç ayaktan oluşan ve tablanın üzerine konulduğu kısımdır. Ayakları pergâr gibi açılabilir. Ortasından bir hayt (ip) ve şâkûl (çekül) geçer. *Tabla*: Uzunluğu ve genişliği yarımşar zirâ' olan ve sepânın üzerine yerleştirilen kare şeklinde levhadır. Tablanın iki yanında uzunlamasına bulunan yarıklara kâğıt yerleştirilmekte ve birer çark yardımıyla bu kâğıt sarılmakta ve tabla, üzerine çizim yapılabilir hale gelmektedir. *Mıstara*: pirinçten imal edilen mıstaranın, usturlap idâdesi gibi, iki tarafında hedefe bulunur. Hedefelerden gözlemin kolay yapılabilmesi için sukbelere (deliklerin) birinde bir yarık diğerinde ise ip geçecek kadar delik vardır. *Mikyâs*: Mıstara üzerine çizilmiş bir cetveldir. Her biri altı dakikaya bölünmüş yirmi dereceden oluşur. Bir derece, bir zirâ'; bir dakika ise dört isba' (parmak) karşılığıdır. Mikyâs istenildiği takdirde tabla üzerine de çizilebilir veya derecesi yirmiden fazla veya az olarak da hazırlanabilir.

Bâb-ı evvel, gözlemcinin bulunduğu yer ile karşıda gözlenen bir nokta arasındaki mesafenin nasıl bulunacağı üzerinedir. İlk olarak gözlem yapılacak noktaya *sepâ* yerleştirilir ve *tabla*, *sepânın* üzerine düz bir biçimde konulur. *Şâkûl* serbest bırakılır ve indiği noktaya *menşe* denilir. Gözlenen nokta ise *mer'î* olarak adlandırılır. *Sepâ* ve *tabla*, yeni bir gözlem yapmak üzere *menşeden* başka bir noktaya taşınır ve *vasat* olarak adlandırılan bu noktaya bir *alamet* konur. *Menşe* ve *vasat* arası mesafe zirâ' ile ölçülür ve *dıl'-ı ma'lûm* denilen bu değer akılda tutulur. Bu *vasat* noktasından yine *mıstara* üzerindeki *hedefeler* vasıtasıyla *mer'î* gözlenir ve *tabladaki* kâğıt üzerine *mer'îye* doğru bir *hatt* çizilir. Ardından, bulunulan noktadan *menşe* gözlenir ve yine *mıstara* kullanılarak *menşe* ve *vasat* arasını gösteren bir *hatt* çizilir.

Bâb-ı sâni, gözlemcinin karşısında bulunan iki nokta arasındaki mesafenin bulunması üzerinedir.

Nev'-i sâni, birinci ve ikinci bâblarda verilen uygulamaların ispatı üzerinedir. Bir *mukaddime* ve bir *maksad* üzerine düzenlenmiştir. *Mukaddime*de ispat için gerekli geometri terminolojisi verilir. *Nokta*: Asla bölünemez bir işarettir. *Hatt* (Çizgi): Sadece tûl (uzunluk) yönünden bölünebilir. Nuktada sonlanır. *Müstakîm* (Doğru): Hattın doğrusuna denir. *Münhanî* (Eğri): Hattın eğrisine denir. *Mütevâziyân* (Paralel): İki müstakîm iki taraflarından sonsuza kadar uzatıldıklarında aralarındaki mesafe daima aynı kalırsa bunlara mütevâziyân (paralel) denir. *Mütesâmitân* (Paralel olmayan): Mütevâziyân olmayan müstakîmlere denir. *Sath* (Yüzey): *Tûl* (uzunluk) ve *'arz* (en) yönünden bölünebilir. *Hatt* (çizgi) veya nuktada sonlanır. *Müstevî* (Düzlem): Sathın düzüne denir. *Muhaddeb*: Sathın yumru olanına denir. *Muka'ar*: Sathın çukur olanına denir. *Zâviye-i musattaha* (Düzlem açısı): İki hattın bir noktada birleşmesiyle oluşan köşeye denir. Hattlar bu zâviyenin (açının) dıl'larıdır (kenarları). *Müstakîmüd'-dıl'eyn* (Düzkenar): İki hatt da müstakîm olduğunda oluşan açıdır. *'Amûd* (Dik

açı): Bir müstakîm, bir benzeri üzerine kâ'im (dik) olduğunda aralarında oluşan açılardır. *Münferece* (Geniş açı): Kâ'imden büyük olan açıya denir. *Hâdde* (Dar açı): Kâ'imden küçük olan açıya denir. *Şekl*: Mahdûd (sınırlı) olandır. *Müselles* (Üçgen): Üç müstakîm ile sınırlı olan şekildir. Her bir müstakîm, müsellesin dil'ıdır (kenar). *Kâ'ide*: Üçgenin kenarlarından biri. *Sâkeyn*: Üçgenin kâ'ide haricinde kalan diğer iki kenarı. *Kâ'imü'z-zâviye* (Dik üçgen): Bir açısı kâ'ime (dik) olan üçgen. *Münferecüz'-zâviye* (Geniş açılı üçgen): Bir açısı münferece (geniş) olan üçgen. *Hâddü'z-zevâya* (Dar açılı üçgen): Üç açısı da hâdde (dar) olan üçgen. *Veter* (Kenar): Her bir açının karşısında olan dil' (kenar).

Ardından *sadr* altbaşlığı ile bazı geometrik çıkarımlar verilmektedir: Nokta, doğru, yüzey ve açının her biri kendi cinsiyle işlem görür; iki doğru bir noktada karşılaşır (muttasıl) aralarında bir açı oluşursa artık bu ikisi bir doğru olmuş olur; bir çokluğa eşit olan iki farklı çokluk birbirine eşittir (Aynı şeye eşit olan şeyler birbirine de eşittir, Öklit 1. ortak kavram); tüm dik açılar bir aradadır (Tüm dik açılar birbirine eşittir, Öklit 4. belit); dik açılarla birlikte olan açılar da diktir; birbirine muntabık (çakışık) olan iki doğru, tek bir doğru hükmündedir; bir açının kenarları başka bir açının kenarlarıyla muntabık (çakışık) olsalar, bu iki açı aynıdır ve çakışıktır; bir üçgenin iki açısı başka bir üçgenin iki açısına eşit olsa, bu iki üçgenin üçüncü açıları dahi birbirine eşit olur.

Bu çıkarımların ardından dört örnek gelir. Bu örnekler Öklit'in *Elemantar*'nın birinci kitabının on beş ve yirmi dokuzuncu önermeleri ile altıncı kitabın dördüncü önermesidir.¹¹

Maksad'da ise gözlem sonucu tabla üzerindeki kâğıda aktarılan üçgenlerin yukarıda verilen temel geometri bilgileri yardımıyla ölçüm için nasıl kullanılacağı açıklanır.

Maksad'ın hemen devamında *mühimme* adlı bir bölüm daha vardır. Burada vurgulanmak istenen kâğıt üzerine aktarılan üçgenlerin köşe ve kenarları üzerinde gözlem yapılan civardaki nesnelere (karye, kasaba, şehir, tepe, ağaç, vb.) mümkün olduğunca gösterilmesidir. Çünkü bu şekilde bölgenin misâha olunmuş bir haritası elde edilmiş olacaktır. *Mühimme*'de mütekaddimîn, müteahhirîn ve mimarlar usulünce uzunluk ölçüleri ve bu ölçülerin birbirlerine çevrimleriyle ilgili aşağıdaki bilgiler verilmektedir.¹² Dikkati çeken bir husus

11 Sinan Sertöz'ün çevirisi ile: 1. Kitap, 15. Önerme: Kesişen iki doğrunun oluşturduğu ters köşe açıları eşittir... Doğal sonuç: Buradan açıkça görülür ki, eğer iki doğru birbirini keserse, kesişme noktasındaki açıları dört açıya eşit kılarlar. 1. Kitap, 29. Önerme: Eğer iki doğru paralelse bunları kesen bir doğrunun oluşturduğu ters iç açılar eşittir, dış açı karşı iç açıya eşittir ve aynı taraftaki iç açılar iki dik açıya eşittir. 6. Kitap, 4. Önerme: Eş açılı üçgenlerde eşit açılardan etrafındaki kenarlar orantılıdır ve bunlar eşit açıları gören kenarlardır. Öklid, *Öklid'in Elemantları*, haz. Ali Sinan Sertöz (Ankara: TÜBİTAK, 2019), 17-18, 31-32, 180-181.

12 Burada mütekaddimîn ve müteahhirîn dönemiyle kastedilen için Ebu Sehl Numan Efendi'nin *Tebyînü A'mâli'l-Misâha*'sında bir ipucu vardır: "Ma'lûm ola ki ölçü bir mikdâr-ı mu'ayyen olmak lâzım ve lâbüdd olmağın Şârih-i Çağmînî tahkik ve tavzih ve Merhûm Kâtib Çelebi'nin coğrafya fennine müte'allik olan müellefâtında tasrîh itdiği üzere bir zirâ'-ı coğrafyanın mütekaddimîni i'tibârlarında otuz iki isba' ve müteahhirîni ihtiyârlarında yirmi dört isba' olup isba' bi'l-ittifâk altı 'aded mu'tedil şa'îre..." Bu bilgidenden hareketle Kâtib Çelebi ve sonrasıyla müteahhirîn döneminin kastedildiğini düşünmek mümkün gözüktüyor. Bkz. Ebû Sehl Numan Efendi, *Tebyînü A'mâli'l-Misâha*, Kandilli Rasathanesi, Türkçe Yazmalar 86, v. 18a.

saatin bir uzunluk ölçüsü birimi olarak kullanılmasıdır.¹³ Aşağıda metinden tespit ettiğimiz ölçü birimleri ve bunların birbirlerine çevrimi listelenmiştir:

A'zâm-ı dâ'ire-i arz = 360 derece; 1 derece = 20 sâ'at

Hükemâya göre: 6 adet ortalama arpa = 1 parmak

Mütekaddimîne göre: 32 parmak = 1 zirâ'; 3000 zirâ' = 1 mîl; 3 mîl = 1 fersah

Müteahhirîne göre: 24 parmak = 1 zirâ'; 4000 zirâ' = 1 mîl; 3 mîl = 1 fersah

(1 fersah mütekaddimîn ve müteahhirîn için aynı uzunluğa sahip)

Mütekaddimîne göre: 1 derece = 22 + 1/9 fersah = 66 + 1/3 mîl = 1 yük 99000 zirâ' (kendi zirâ'larıyla) = 2 yük 65333 zirâ' ve 8 parmak (müteahhirîn zirâ'ıyla); 1 sâ'atin hissesi = 9950 zirâ' (kendi zirâ'larıyla) = 13266 zirâ' ve 16 parmak (müteahhirîn zirâ'ıyla) (1 yük = 100.000 zirâ')

Müteahhirîne göre: 1 derece = 19 - 1/9 fersah = 56 + 2/3 mîl = 2 yük 26666 zirâ' ve 16 parmak (kendi zirâ'larıyla) = 1 yük 80000 zirâ' (mütekaddimînin zirâ'ıyla); 1 sâ'atin hissesi = 11333 zirâ' ve 8 parmak = 9000 zirâ' (mütekaddimînin zirâ'ıyla)

(Mi'mârların 24 parmak olarak kullandıkları zirâ', burada anlatılanlara göre 36 parmak olur. Mi'mârî parmak = 9 tane mutedil arpa. Bu şekilde 2 mi'mârî parmak, 3 parmaktan kinâyedir.)

Zirâ'-ı mi'mârî kullanılarak mütekaddimîne göre: 1 derece = 1 yük 76888 zirâ' ve 21,5 parmak; 1 sâ'atin hissesi 8844 zirâ' ve 10,5 parmak

Zirâ'-ı mi'mârî kullanılarak müteahhirîne: 1 derece = 1 yük 51111 zirâ' ve 2 parmak; 1 sâ'atin hissesi 7555 zirâ' ve 13 parmak.

(Burada verilen bilgilere göre ölçümü yapılan yerlerin saatleri bilinmiş olur.)

Hâtime bölümü, dağ ve kale gibi büyük cisimlerin şekillerinin kâğıt üzerine aktarılmasına yardımcı olan bir alet üzerinedir. Aletin ismi verilmemiştir.¹⁴

13 Eski harfli sözlüklerde de saat kelimesinin bir uzunluk ölçüsü olarak kullanıldığı görülmektedir: J. W. Redhouse'un *A Turkish and English Lexicon*'unda "the distance usually walked by a traveler in one hour, being about three miles" (Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, 1028); *Kâmûs-ı Türki*'de "bir saatte kat olunan yol miktarı ki üç mil yani beş kilometredir" (Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türki*, 699). Ayrıca bk. Cemal Çetin, "Osmanlılarda Mesafe Ölçümü ve Tarihî Süreci", *Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı*, ed. Hasan Bahar, Mustafa Tokar, M. Ali Hacıgökmen ve Gül Küçükbezi (Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2013) içinde, 451-454.

14 Bu aletin Avrupa'daki hangi alete karşılık geldiği tarafımızca henüz belirlenememiştir. Bir teodolit veya grafometrenin yaptığı işi yapabilen bu alet şimdiye kadar görmüş olduğumuz teodolit ve grafometre

Mehmed Said ve Numan Efendi'lerin misâha risâlelerine genel bir bakış

Daha önce de belirttiğimiz gibi bu çalışmaya konu olan Mehmed Said Efendi'nin misâha risâlesi ile aynı tarihi (1154/1741-42) taşıyan bir başka risâle Numan Efendi'nin *Tebyînü Â'mâli'l-Misâha* adlı eseridir.¹⁵ Belgrad Antlaşması'nın (1739) ardından Osmanlı-Nemçe (Avusturya) sınırlarının yeniden belirlenmesi için görevlendirilen heyette *sınır mollası* olan Ebu Sehl Numan Efendi, bu vazifesi sırasında karşılaştığı olayları *Tedbîrât-ı Pesendide* adlı eserinde anlatmıştır.¹⁶ Bu eserde, sınırlar belirlenirken karşılaşılan zorluklar, Avusturya heyetinin Osmanlı'yı aldatma çabaları ve Numan Efendi'nin geometri bilgisi sayesinde bulmaya çalıştığı çözümler konu edilir. Numan Efendi bunun yanında Avusturyalı mühendislerin kullandığı *tabla* aletinin teorik ve pratik yönleri için de *Tebyînü A'mâli'l-Misâha* adlı eserini hazırlamıştır. Eserin içinde geçen 1154 tarihi aynı zamanda *Tebyînü Â'mâli'l-Misâha*'nın ebced değeridir. Mehmed Said Efendi'nin risâlesinin müellif nüshasının ise 3 Şevval 1154 (12 Aralık 1741) tarihli olduğunu daha önce belirtmiştik. İki eserden hangisinin daha önce yazıldığı ve müelliflerin birbirlerinin eserlerinden haberdar olup olmadığı konusunda şimdilik kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Ancak, bu iki eser ve müellif arasında dolaylı da olsa bir irtibat olması ihtimal dâhilindedir.

Bu hususta dikkatimizi çeken ilk durum, makalenin önceki sayfalarında belirttiğimiz gibi *Risâletü'l-Misâha*'nın İstanbul Üniversitesi nüshasının baş tarafının kenarında üç satırlık ve satır sonları kesilmiş bir notta karşımıza çıkmıştı:

1. bin yüz elli iki târihinde mevkûfâtî muhaddid Mehmed Efendi ma'iyyetinde tahrîr-i hudûda ta'...
2. olduğumuz evândan sonra tabla ta'bîr etdikleri âlet-i misâhanın birkaç dür...
3. resmine im'ân-ı nazar ve tenâvülü sehl olan murabba'ına bir risâle(?) tahrîr olunm..."

Notu yazan kişi 1152 senesinde Mevkûfâtî Muhaddid Mehmed Efendi'nin maiyyetinde bulunduğunu söylemektedir. Buradan hareketle bu kişinin Numan Efendi olması mümkündür. Bu bilgi göz önünde bulundurulduğunda yine de hangi risâlenin daha önce tamamlandığı bilgisine kesin olarak ulaşamayız. Bunun yanında, bahsedilen heyete sonradan dâhil olan ve geometri bilgisiyle öne çıkan bir isim daha vardır: Abdullah Efendi el-Bosnavî.¹⁷ Numan

örnekleriyle tam olarak uyuşmadığı için şimdilik bir yorum yapmaktan kaçınıyoruz.

15 Ebû Sehl Numan Efendi. *Tebyînü A'mâli'l-Misâha*, Kandilli Rasathanesi, Türkçe Yazmalar 86, 99 yaprak; İstanbul Teknik Üniversitesi (İTÜ), Nadir Eser Koleksiyonu TA590.E.292 1741, 109 yaprak; Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine 611/1, 1a-40b.

16 Ebû Sehl Nu'mân, *Tedbîrât-ı Pesendide*, 54-143.

17 Bosna'nın 1149-1152 (1736-1739) yıllarını anlatan bir eserde ismi "Muzafferzade Abdullah Çelebi" olarak geçmekte ve kendisinden "doğuştan yetenekli bir hüner sahibi" şeklinde bahsedilmektedir. Bk. Ömer Bosnavî, *Bosna Tarihi* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1979), 116.

Efendi, sınır ölçümünü detaylı biçimde anlattığı *Tedbîrât-ı Pesendîde*'de Bosnavî'den de kısaca bahsetmektedir. Osmanlı heyetinde ölçüm yapabilecek kabiliyette bir mühendis ve mimar bulunmadığından, Numan Efendi'nin teklifiyle Belgrad'dan bir mühendis talep edilir ve gelen Bosnavî olur. Bosnavî heyete dâhil olduğunda, Numan Efendi Avusturyalıların aletlerinin benzerlerini imal etmiş ve Bosnavî bunlarla ölçüm yapmıştır.¹⁸ Numan Efendi'nin anlatısında *tabla* ve diğer aletler hakkında Bosnavî'den bir bilgi edindiğine veya aralarında bu konularda bir konuşma gerçekleştiğine dair bir iz göremiyoruz. Bosnavî gibi bu konularda bilgi sahibi olduğunu düşündüğümüz birinin Numan Efendi'nin hikâyesinde daha fazla yer almasını beklemek doğal gözüküyor. Acaba tüm olayları detaylı biçimde anlatan Numan Efendi'nin Bosnavî'den bahsetmemesinin başka nedenleri olabilir mi, şimdilik bilmiyoruz.

İlginç olan bir diğer husus Bosnavî'nin Mehmed Said Efendi'yle de tanışıyor olmasıdır. Mehmed Said Efendi, Bosnavî ile 1147 senesinde Üsküdar'daki humbarahânedede karşılaşmış ve Bosnavî'nin misâha ve mikât ilmine dair iki eserinin günümüze ulaşmasını sağlamıştır.¹⁹

Hem Mehmed Said ve hem de Numan Efendi'nin risalelerinde inceledikleri aleti *tabla* olarak isimlendirmeleri ve de eserlerinin son kısımlarında ikisinin de dört bekreli bir aletten²⁰ bahsetmesi, bizi aralarındaki ilişkiyi sorgulamaya yöneltir.

Değerlendirme

Mehmed Said Efendi'nin *tabla* aletini tanıttığı bu risâlesi konuyu müstakil biçimde ele alan Türkçe eserlerin ilklerinden olması bakımından önemlidir. Bu risâle, aynı konu üzerine ve muhtemelen aynı dönemde kaleme alınmış Ebu Sehl Numan Efendi'nin *Tebyînü A'mâli'l-Misâha*'sı kadar geniş ve detaylı değildir. Ancak bu durum Mehmed Said Efendi'nin üslubuyla ve eserin hedef kitlesiyle ilgili olmalıdır. Başka bir çalışmada kendisinin *Pergâr-ı nisbe* aleti üzerine bir tercümesi olduğundan ve Mehmed Said'in bu Türkçe tercümeyle kaynak olarak kullandığı eserin başka mütercimlerce de çevrildiğinden bahsedilmişti.²¹ İncelemelere göre, çevirinin anlaşılabilirliği ve seçilen terimlerin uygunluğu bakımından Mehmed Said'in tercümesi diğerlerinden üstün gözükmektedir. Kendisinin medresede iyi bir öğrenim gördüğünü ve geometri-astronomi konularında döneminin önemli bilginlerinden biri olduğunu söylemek mümkündür. Farklılığı ise – belki de Humbaracı Ocağındaki görevinin de etkisiyle – Avrupa kaynaklı “yeni” bilginin de farkında olması ve bu bilgiyi sahip olduğu klasik bilgiyle birleştirerek yeni eserler verme çabasında görülüyor. Astronomi üzerine kaleme aldığı eserlerin bir kısmı Arapça olsa da,

18 Ebû Sehl Nu'mân, *Tedbîrât-ı Pesendîde*, 82-83.

19 İhsanoğlu, Şeşen ve İzgi, *Osmanlı Matematik Literatürü*, C. 1, 180; İhsanoğlu ve Şeşen, *Osmanlı Astronomi Literatürü 1*, 400-401. Bk. Kaçar ve Bir, Mehmed Said Efendi'nin Dikey Duvar Saatleri, 3.

20 Numan Efendi bu alete *zâtü'l-bekre* derken Mehmed Said Efendi bir isim vermemiştir. Zâtü'l-bekre tabiri için bk. Ebû Sehl Nu'mân, *Tebyîn*, Kandilli Rasathanesi, Türkçe Yazmalar 86, 74a.

21 Polat, Atilla. “Treatises on *Pergâr-ı Nisbe* (the Sector) in Manuscript Collections in Turkey,” *Instruments Between East and West*, ed. Neil Brown, Silke Ackermann ve Feza Günergun (Leiden & Boston: Brill, 2019) içinde, 39-54.

buradaki gibi geometri üzerine olan eserlerinde Türkçe'yi kullanıyor. Bu durum muhtemelen Humbaracı Ocağında hocalık yapmasından kaynaklanıyordu. Belki de eserlerinin nispeten kısa olması pratik amaca yönelik hazırlanmış olmalarıyla açıklanabilir. Ancak, her halükârda Türkçe ile bilim yaparak anlaşılabilme gayreti ve bundaki görece başarısı dikkat çekiyor.

Şimdi de bu çalışmaya konu olan risâlenin niçin ve kimler için hazırlanmış olabileceği sorusuna yanıt verebilecek bazı verileri değerlendirelim. Risâlenin dîbâcesinden sonraki ilk bölümünde önce tabla aleti ve parçaları tanıtılıyor ve akabinde iki uygulama ile aletin nasıl kullanılacağı anlatılıyor. İkinci bölümde ise geometri terimleri ve ilk bölümdeki uygulamanın ispatı/açıklaması veriliyor. Bu sıralamaya, yani uygulamanın teoriden önce gelmesine baktığımızda Mehmed Said Efendi'nin risâlesinin Humbaracı Ocağı öğrencileri veya muhaddid/mimar/mühendis adayları için bir el kitabı olarak hazırlanmış olabileceğini düşünebiliriz. İçerik olarak çok kapsamlı ve her konuya çözüm bulmayı sağlayabilecek bir eser olmadığı söylenebilir. Zira, sahada uygulama yaparak konuyu ayrıntısıyla öğrenen öğrencilerin kapsamlı bir esere muhtemelen ihtiyaçları yoktu.

Risâlenin yaygın biçimde kullanılıp kullanılmadığı hakkında kesin söz söylemek şimdilik zor gözüküyor. Nüshaların tamamının oldukça temiz durumda olması, üzerlerinde ekstra matematiksel işlemler ve notlar bulunmaması ve risâleye sonraki dönemlerde yapılmış atıflara –şimdilik– rastlamamız eserin yaygınlaşmadığı yönündeki kanaatimizi güçlendiriyor.²²

Risâlede yer alan uzunluk ölçüleriyle ilgili kısım ve verilen tablo da üzerinde durulmaya değer. Müttekaddimîn ve müteahhirîn tarafından kullanılan ölçülere değinilmesi, bunların derlenerek hem birbirlerine hem de mimarların kullandığı ölçülere nasıl çevrileceklerinin anlatılması henüz ölçülerde standartlaşmanın görülmediği bir dönem için eserin pratik değerini artırıyor.

Risâlenin hâtimesinde bahsedilen *bekreli aletin* ne olduğu maalesef bu çalışma sürecinde tespit edilemedi. Her ne kadar verilen tariften *teodolit* benzeri bir alet olduğu izlenimini uyandırsa da şimdilik kesin bir şekilde bir benzerine rastlamadığımız için bu hususta bir söz söylemekten kaçındık. Aynı alete Numan Efendi'nin de eserinde kısaca değindiğini biliyorduk. Bu ve başka sebeplerle iki eser arasında bir ilişki olma ihtimalini de göz önünde bulundurmamıza rağmen bu konuda da şimdilik bir öneride bulunmak mümkün gözüküyor.

Mehmed Said ve Numan Efendiler'in *tabla* ismini verdikleri bu aletten bahseden başka kitapları incelediğimizde bu ikisinin eseri kadar konuya geniş biçimde değinen erken döneme

22 Mehmed Said Efendi'nin bu risâlesine kendisine yakın dönem eserlerde henüz bir atıf görmemiş olsak da "müselleşiye" adını verdiği aletle ilgili şu not dikkat çekicidir: "Mühendisinden Sa'îd Efendi merhûmun ihtirâ'ları olunan rub'-ı dâ'ire-i ceyb-i zü'l-kavseyin ile müsellesin adlâ'mı ölçmek için ilm-i misâha bâbında mahsûs bir risâleleri dahi vardır. Lâkin mübtedî olanlara göre tefhîmi 'asîr olmaktan nâşî fehm u icrâsı âsân olmak için işbu pergâr 'ameli derc u tasîr olunmuşdur..." Mustafa b. İbrahim, *Fenn-i Humbara*, İstanbul Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Yazmaları, nr. K439, 57b-58a.

ait (1750'ler civarı) başka bir esere şimdilik rastlamadık. Konu hakkında kapsamlı ve daha yeni usullere göre hazırlanmış eserler ise 1800'ler sonrasında karşımıza çıkıyor. Bu durum belki de aletin *tabla* değil de *plançete* ismiyle sözlüklerde yer almış olmasını açıklayabilir.

Son olarak da yeniden Mehmed Said ve Numan Efendiler'in dışında Bosnavî'yi hatırlatmakta yarar görüyoruz. Kendisinin bu iki isimle irtibat kurmuş olması, burada kısaca değindiğimiz noktaların ileride bulunması muhtemel bilgiler ışığında aydınlatılmasını sağlayabilecektir.

Ek: Said Efendi'nin Misâha Risâlesi'nin Latin harflerine çevirisi

Risâletü'l-Misâha (Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine 1753, vr. 37b-43a.)²³

[37b] Bismillâhi'r-rahmâni'r-rahîm

Hamd u şükr ve senâ-yı bî-nihâye cenâb-ı ferd u bî-çûn u kibriyâya, salât u selâm ve du'â-yı bî-gâye Hazret-i Rasûl Muhammed Mustafâ'ya ve tarziye vü ta'zîm girân-mâye-i âl u ashâb-ı ûlâü'n-nühâyadır.

Ve ba'd, müşikâfân-ı fenn-i hikmetden ba'zı feylesof basît-i gabrâda mikdârı ma'rûf olmayan sâhaların nazar ile misâhası ehemmi mehâmm-ı devletden olmanın berâhîn-i hendesiyyeden birkaç eşkâl intizâ'ıyla bir âlet-i sehlû'l-isti'mâl ihtirâ' eyleyip sahîfe-i rûzgârda bir tuhfe-i yâdigâr ibdâ' eylemiş idi. Bu sâl-i ferec-i iştîmâlde (1154) ol tuhfe netîcetü'l-kemâlden biri, destûr-ı gayûr-ı a'zam, sadru's-sudûr-ı efham, nâzım-ı umûr-ı âlem, müdebbir-i cumhûr-ı ümem, vezîr-i bî-nazîr-i ekrem, rûşen-zâmîr-i kerrûbî-şiyem, âsaf-rây-ı vâlâ-himem, Aristo-yı tedbîr-i 'âlâ-yı 'ilm, müşterî-yi müşîr-i encüm-i hadem, sa'âdet-semîr-i mübârek kadem, ferruh-dem-i ferhunde-makdem, dakîka-şînâs-ı bütûn u zuhûr-ı hikem, veliyy-i 'aliyy-i evliyâü'n-ni'am, câmi'ü's-seyf ve'l-kalem, râfi'u'z-zulm ve'z-zulem, dâfi'-i keydü'n-nasârâ ve'l-'acem, sâhibü'd-devlet ve'l-mürüvvet ve'l-kerem, mecma'u'l-fuzalâ, merci'u'l-üdebâ, melce'u'l-fukarâ, mencâu'l-gurabâ, kehfü'r-re'âyâ, melâzü'l-berâyâ, ebu'l-fazl ve'l-ma'ârif ve'n-nühâ, devletli, sa'âdetli, 'inâyetli, velîni'metim el-Hacc Ahmed Pâşâ, yesserallâhu te'âlâ lehu mâ yahtâr mine'l-hayr ve mâ yeşâ, hazretlerinin pîşgâh-ı devlet-i destgâhlarına vusûl, ve dîvânâne-i i'tibârlarında hayyiz-i kabûl buldukda, zebân-ı tercümân-ı kalemden keyfiyyet-i a'mâl u burhânı beyân olunmak bâbında bende-i dîrîne mahfûfû'l-ihsânlarına fermân-ı vâcibü'l-iz'ânları sudûr bulmagla imtisâlen lehu bu risâle-i şefîtü'l-makâle tehzîb u tahrîr ve iki nev'le bir hâtime üzerine tertîb u tasvîr olundu, [38a] ve billâhi't-tevfîk.

23 Çeviri yazı hazırlanırken basit transkripsiyon yöntemi tercih edilmiştir. Bunun yanında kelimelerin okunuşunda çoğunlukla günümüz telaffuzu tercih edilmiştir. Okunamayan kelimeler “?” ile, varak numaraları [] içinde gösterilmiştir. Risâlede yer alan dört şekil ve iki cetvel (tablo) tarafımızca çizilmiştir.

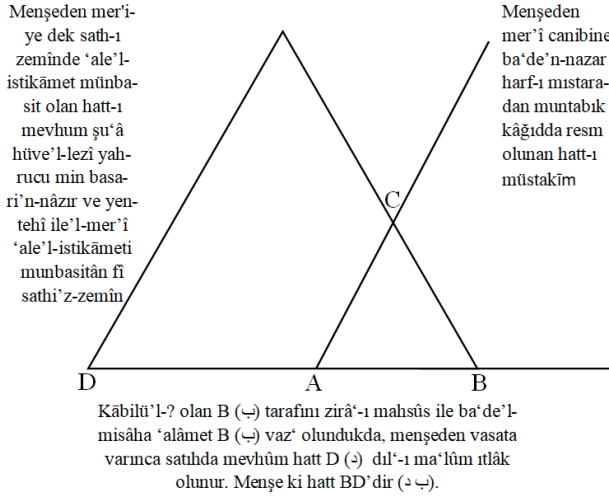
Nev'-i evvel: Tarîk-i 'amel beyânındadır. Bir *mukaddime* ve iki *bâbı* müstemildir.

Mukaddime: Esâmi-yi eczâ ve rûsûmdadır. *Sepâ*, iki zirâ' mikdârı üç ayaklı nesnedir ki pergâr gibi her biri feth u zamm olunur. Vasatlarında hayt ile bir şâkûl âvîze olunmuşdur. *Tabla*, sepânın üzerine vaz' olunacak dört köşeli tûlen ve 'arzen nisf zirâ' mikdârı bir levhdir ki iki tarafında birbirine mukâbil dıl'larına muvâzî iki şakk-ı tûlânî vardır. Ve her birinin altında hârice mâ'il kendilere muvâzî birer çubuk vaz' olunmuşdur ki ikisi dahi hareket-i vaz'ıyye ile müteharriklerdir. Ve birer uçlarında birer yaylı çarh geçirilmişdir. Ve 'arzi, şakkların tûlundan nâkısca bir mustafîl kâğıd ol tablanın üzerinde bir ucu bir şakktan ve bir âhar ucu şakk-ı diğerdan tabla âletine geçirilip ol çubuklara sarılmışdır. Lâkin birine çubuk sarılmışdır ki 'amel olundukça andan çözülp âhara sarıla. *Mıstara*, usturlâb 'izâdesi gibi iki başı hedefeli pirinç levhdir. Lâkin hedefelerin bedel-i sukbu birinde şakk ve birinde hayt kadar ince tel vardır ki hîn-i nazarda ru'yet sehl ola. Levh-i mezkûrun bir tarafı gâyet müstakîm ve merkez-i sukbeteyne mârdır. Harf-i mıstara ta'bir olunur. *Mikyâs*, mıstara üzerinde mersûm bir cedveldir ki yirmi derece-i mütesâviyeye taksîm, ve fakat bir derecesi altı dakîkaya kısmet olunmuşdur. Bir derece, bir zirâ'dan; ve bir dakîka, dört isba'den kinâyedir. Mikyâs, tabla üzerine resm olunmak, derecesi ziyâde ve noksân olmak dahi câ'izdir.

Bâb-ı evvel: Bir mevzi'in karşısında ru'yet olunan mahall ile mâbeyni ne mikdârdır, min-gayrı-kıyâs misâha olunmak beyânındadır. Evvelâ, mesâfesi murâd olunan fezânın nihâyetine *mer'î* tesmiye olunup mevzi'-i kademe sepâ nasb ve üzerine tabla düz vaz' ve şâkûl âvihte kılınır. Maskat-ı şâkûla *menşe* tesmiye olunup menşeden mümkün olan tarafa bir mikdâr mahall murâd olunan zirâ' ile misâha olunup gâyetine bir kâme mikdârı 'alâmet nasb ve mevzi'-i 'alâmete *vasat* tesmiye olunur. Kaç zirâ' ise hıfz olunup *dıl'-ı ma'lûm* denilir. Ba'dehu tablanın üzerine mıstara [38b] vaz' olunup hedefelerinden mer'îye nazar ve ru'yet olundukda ol vaz' üzerine harf-i mıstaraya muntabık bir hatt resm olunur. Ba'dehu mıstarayı nasb olunan 'alâmet semtine vaz' ve hedefelerinden 'alâmete nazar olunup ru'yet olundukda ol vaz' üzerine dahi harf-ı mıstaraya muntabık bir hatt dahi resm olunur. Hatt-ı sâni, hatt-ı evveli *A* (A) noktasında kat' eder. Ba'dehu hıfz olunan zirâ' 'adedince derece-i mikyâs 'add edip ol kadar pergâr feth olunup bir ayağı *A* (A) noktasına vaz' ve diğeri ayağıyla hatt-ı sâni'nin üzerine 'alâmet cânibine *B* (B) noktası resm olunup *AB* (AB) hattı hâsıl olur, bu hatta dahi *dıl'-ı ma'lûm* denilir. Ba'dehu sepâ ile 'alâmetin mevzi'leri ibdâl olunur. Ya'nî sepâ, vasata; 'alâmet, menşeye nakl olunur. Şol şartla ki her birinin maskatü'l-haceri âharın maskatü'l-hacerine muntabık ola ve vasatda *AB* (AB) hattına harf-i mıstara muntabık kılındıkda hedefelerden menşede 'alâmet yine ru'yet oluna. Bu iki şarta mürâ'ât u ihtimâm olunmak vâcibdir, zirâ cüz'î mesâfede hatâ-yı fâhiş ihtimâli vardır. Ba'de'l-mürâ'ât hatlar vaz' üzerine bulunmuş olur. Ba'dehu harf-i mıstara *B* (B) noktasına mülazım kılınıp yine hedefelerden mer'îye nazar olunup ru'yet olundukda ol vaz' üzerine harf-ı mıstaraya muntabık bir hatt resm olunur ki *B* (B) noktasından mürûr edip hatt-ı evveli *C* (C) noktasında

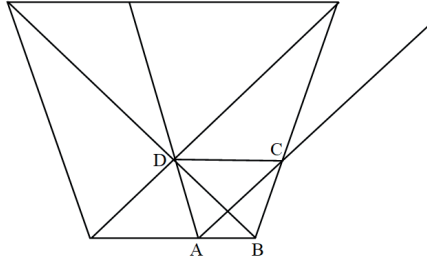
kat' edip ABC (ج ب ا) müsellesi hâsıl olur. Pes AC (ج ا) dıl'ı kadar pergâr feth olunup miqyâs üzerine vaz' olunur, ne kat' ederse her derecesine bir zirâ' ve her dakikasına dört isba' 'add olunup menşe ile mer'înin mâbeyni ol kadar olur. Ve kezâlik BC (ج ب) dıl'ı bu uslûb üzere 'amel olunup vasat ile mer'înin mâbeyni ma'lûm olur.

Hîn-i 'amelde mütevehhim olan şekildir:

[39a]

Bâb-ı sâni: Karşıda mer'î olan iki nesnenin mâbeyni ne mikdârdır, kezâlik misâha olunmak beyânındadır. Ke'l-evvel sepâ, menşeye; 'alâmet vasata nasb olunup mâbeynleri misâha ve kaç zirâ' etdiği zabt olundukdan sonra kâğıd üzerinde evvelâ A (ا) noktası vaz' olunup, ol noktaya harf-i mîstara mülâzım kılınıp, hedefelerden ibtidâ mer'înin biri ru'yet olunup AC (ج ا) hattı resm olunup, sâniyen bir âharı dahi ru'yet olunup AD (د ا) hattı resm olunur. Sâlisen 'alâmet ru'yet olunup AB (ا ب) hattı resm olunur ve AB (ا ب) kemâ fi'l-evvel dıl'-ı ma'lûm kılınıp sepâ ve 'alâmet ibdâl olunur ve zikr olunan iki şarta mürâ'ât olunur. Ba'dehu B (ب) noktasına harf-i mîstara mülâzım kılınıp evvelki mer'îye BC (ج ب) hattı, ikinci mer'îye BD (د ب) hattı resm olunup, dıl'-ı ma'lûm üzerinde ABC (ج ب ا) müsellesi ile ABD (د ب ا) müsellesi hâsıl olur. Ba'dehu C (ج) noktasıyla D (د) noktası bir hatt-ı müstakîm ile vasl olunup pergâr ile miqyâsdan mikdârı tahsîl olunur. Ne kadar derece ise iki mer'înin mâbeyni ol kadar zirâ' ve ne kadar dakika ise dört ol kadar isba' etdiği ma'lûm olur. Ve bu sûrette dahi menşe ile evvelki mer'înin mâbeyni AC (ج ا) hattından ve ikinci mer'înin mâbeyni AD (د ا) hattından ve vasat ile evvelki mer'înin mâbeyni BC (ج ب) hattından ve ikinci mer'înin mâbeyni BD (د ب) hattından ma'lûm olur, şekli budur:

[39b]

Nev'-i sâni': Zikr olunan 'amelin burhânı beyânındadır. Bir mukaddime ve bir maksadı müştemildir.

Mukaddime: Burhânın mevkûfun-'aleyhâsı olan eşyâ beyânındadır. *Hudûd*: Nokta, aslâ kısmet kabûl etmez bir kâbil-i işâretidir. *Hatt*, ancak bir cihetden kâbil-i kısmetdir ki *tûl* derler, noktada müntehî olur. Doğrusuna *müstakîm*, eğrisine *münhanî* derler. İki müstakîm tarafeynden ilâ-gayri'n-nihâye ihrâc olundukda mâbeynleri dâ'ima berâber olursa *mütevâziyân*, olmazsa *mütesâmâtân* derler. *Sath*, iki cihetden kâbil-i kısmetdir ki birine *tûl* birine 'arz derler. Hattta, yâ noktada müntehî olur. Düzüne *müstevî*, yumrusuna *muhaddeb*, çukuruna *muka'ar* derler. *Zâviye-i musattaha*, iki hatt bir noktada mültekî oldukda aralarında hâsıl olan köşedir. Hattlar, dıl'larıdır. İki dahi müstakîm olurlarsa zâviyeye *müstakîmü'd-dil'eyn* derler. Bir müstakîm, misli üzerine kâ'im oldukda iki tarafında hudûs eden zaviyeler birbirine berâber olursa her birine *kâ'im* ve müstakîmlerin her birine *âharın üzerine 'amûd* derler. Kâ'imden büyük olan zâviyeye *münferece*, küçük olana *hâdde* derler. *Şekl*, mahdûd olandır. *Hadd*, nihâyete derler. *Müselles*, üç müstakîm ile mahdûd olan şekldir. Her bir müstakîm, dıl'ıdır. Birine *kâ'ide* denilse, bâkîlere *sâkeyn* derler. Üç zâviyesi [40a] vardır. Biri kâ'ime olsa müsellese, *kâ'imü'z-zâviye*; münferece olsa, *münferecüz'-zâviye*; üçü de hâdde olsa, *hâddü'z-zevâya* derler. Her zâviyesinin mukâbilinde olan dıl'a *veter* derler.

Sadr:

Nokta, hatt ve sath, zâviyeden her biri kendi cinsine tatbîk olunur.

İki müstakîm bir noktada muttasıl olup zâviye hâdis olmasa, müstakîm-i vâhid olur.

Bir mikdâra başka başka müsâvî olan olan iki mikdâr birbirine mütesâvîlerdir.

Cemî'-i kâ'imeler berâberlerdir, kâ'imeye berâber olan zâviyeler dahi kâ'imedir.

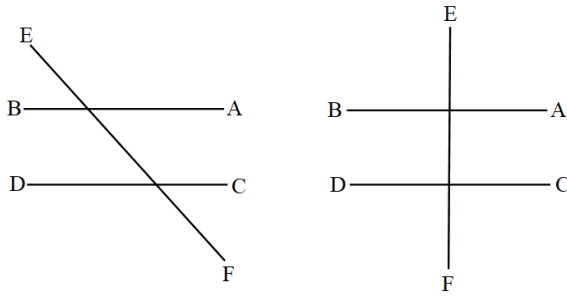
Birbirine muntabık olan iki müstakîm, vâhid hükmündedir.

Bir zâviyenin dıl'ları, bir âhar zâviyenin dıl'larına bi't-tenâzur muntabık olsalar, zâviyeler berâberlerdir ve muntabıklardır.

Bir müsellesin iki zâviyesi, âhar müsellesin iki zâviyesine berâber olsalar, üçüncü zâviyeleri dahi birbirine berâberdir.

Mesâ'il:

A (I): Bir müstakîm iki mütevâzîyi birer nokta üzerinde kat' eyledikde her bir tarafında dört zâviye hâdis olur. İki dâhile, ikisi hârice; mecmû'u sekiz zâviye olur. Dördü bir noktanın etrâfında ve dördü diğerk noktanın etrâfında, her bir noktanın etrâfında vâki' olan dört zâviye ki, ikisi dâhile ve ikisi hâricedir, yâ dört kâ'imedir, yâ dört kâ'imeye berâberdir.

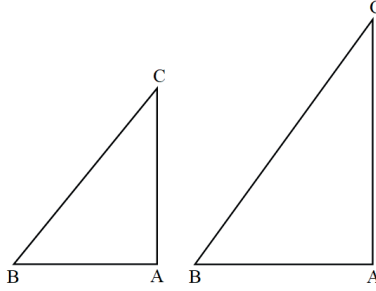
Ve zıkr olunan sekiz zâviyeden birbirine mücâvir olan, ya'nî bir dıl'da müşterek iki zâviye, mutlaka yâ iki kâ'imedir, yâ iki kâ'imeye berâberdir. Ve ancak bir noktada mültekî olan hârice ve dâhile berâberlerdir, usûl-i Öklîdisden makâle-i ûlânın on beşinci şekliyle.

B (↔): Ve bir tarafda vâkı'a olup birbirine mücâvir olmayan dâhile ve hârice berâberlerdir. Ve bir tarafda vâkı'a olan bir noktanın hâricesi âhar tarafda vâkı'a olan diğerk noktanın hâricesine ve kezâlik dâhilesi dâhilesine berâberdir, makâle-i mezbûrenin [40b] yirmi dokuzuncu şekliyle.

C (↔): Ve bir müstakîm, iki müstakîmi iki noktada kat' edip, bir noktanın bir tarafda vâkı'a olan hâricesi diğerk noktanın yine ol tarafda vâkı'a olan dâhilesine ve kezâlik dâhilesi hâricesine berâber olsa, ol iki müstakîm, mütevâzîyân olur, şekl-i mezbûrun 'aksiyle.

D (↔): Bir sagîr müsellesin zâviyeleri, bir kebîr müsellesin zâviyelerine nazîr nazîre berâber olsalar, dıl'ları nazîr nazîre mütênâsib olurlar ve müsellesler birbirine şebîh olur.

Ya'nî sağırdan bir zâviyenin veteri, kebîrden berâber olduğu zâviyenin veterine ne nisbet tutarsa gayrıların veterleri dahi berâberlerinin veterlerine öyle nisbet tutar, altıncı makâlenin dördüncü şekliyle:

Maksad:

Keyfiyyet-i burhândadır. Menşe ve vasat ve mer'î mâbeynlerinde şu'â'-ı basarî ile tevehhüm olunan müselles-i kebîr, kâğıd üzerinde esnâ-yı 'amelde mersûm olan ABC (ج ب ا) müselles-i sağırine şebîh olup; menşe zâviyesi A (ا) zâviyesine, vasat zâviyesi B (ب) zâviyesine, mer'î zâviyesi C (ج) zâviyesine berâberdir. Zirâ menşeden hedefeler ile mer'îye nazar olundukda tevehhüm olunan hatt-ı şu'â'î ol hâlde harf-i mıstaraya muntabık resm olunan evvelki hatta mutâbıkdır ve AC (ج ا) ol hattın cüz'üdür. Ve kezâlik yine menşeden 'alâmete nazar olundukda tevehhüm olunan hatt-ı şu'â'î ikinci hatta mutâbıkdır ve AB (ا ب) ol hattın cüz'üdür. Pes menşe zâviyesi A (ا) zâviyesine mutâbık ve berâberdir. Ba'dehu sepâ, vasata ve 'alâmet, menşeye vaz' olunup ve zikir olunan şartlara mürâ'ât olundukda vasatda menşe mütevehhim olan hatt-ı şu'â'î dahi ikinci hatta ya'nî AB (ا ب) hattına muntabık olup, ol halde evvelki hatt ya'nî AC (ج ا) hattı menşeden mer'îye mütevehhim olan hatt-ı şu'â'î ile mütevâziyân olur. A (ا) zâviye-i hâricesi, menşe zâviye-i dâhilesine berâber olduğu için üçüncü mes'ele ile [41a] ba'dehu vasatdan mer'îye hedefeler ile nazar olundukda, mütevehhim olan hatt-ı şu'â'î ve ana muntabık resm olunan üçüncü hatta, ki BC (ج ب) hattı anın cüz'üdür, mütevâziyân olan AC (ج ا) hattını C (ج) noktasında ve menşe ve mer'î dil'ını mer'î noktasında kat' edip, C (ج) zâviyesi hârice ve mer'î zâviyesi dâhile ve ikisi dahi bir tarafda vâkı' olmakla birbirine berâber olurlar, ikinci mes'ele ile. Ve BC (ج ب) hattı, vasat ve mer'î dil'ına muntabık olup AB (ا ب) hattı dahi vasat ve menşe dil'ına muntabık olmakla B (ب) zâviyesi vasat zâviyesine muntabık ve berâber olur. Pes ABC (ج ب ا) müsellesinden A (ا) zâviyesi müselles-i mütevehhimden menşe zâviyesine, B (ب) zâviyesi vasat zâviyesine, C (ج) zâviyesi mer'î zâviyesine berâber olmakla; AB (ا ب) hattının menşe ve vasat dil'ına nisbeti ve AC (ج ا) hattının menşe ve mer'î dil'ına nisbeti ve BC (ج ب) hattının vasat ve mer'î dil'ına nisbeti berâberlerdir. Çünkü menşe ile vasatın mâbeyni olan dil' zirâ' ile misâha olunup AB

(ب) hattı miyâsdan zirâ' 'adedince dereceye müsâvî yapılmakla ol hattın dıl-ı mezkûra nisbeti derecenin zirâ'a nisbeti gibi olup, sâ'ir hatların dahi nazîrleri olan dıl'lara nisbetleri dahi böyle oldu. İmdî AC (ا ج) hattı derece-i miyâs ile kaç derece ise nazîri olan menşe ile mer'î mâbeynindeki dıl' ol kadar zirâ' olur ve kezâlik BC (ج ب) hattı kaç derece ise vasat ile mer'î mâbeyni ol kadar zirâ' olur.

Mühimme: Biraz sâha ber-vech-i muharrer misâha olundukda kâğıd üzerinde hudûs eden müsellesin adlâ' ve zevâyâsında ve sıhhatde ol mahallde vâkı' kurâ vü kasabât ve buldân u tilâl ve eşcâr u ezhâr (اضحار) ve 'uyûn u enhâr ve sâ'ir mühim olunan nesnelere mümkün olduğu rütbe nisbetince vaz' u işâret olunup, kâğıd tamâm oldukda ol mikdâr mahallin harîtası misâhasıyla müsvedde olmuş olur. Ve sâ'atleri dahi takriben ma'lûm olur. Zirâ a'zam-ı dâ'ire-i arz ittîfâkan üç yüz altmış derecedir ve müneccimûn ve coğrâfiyyûn bir dereceyi yirmi sâ'at i'tibâr ederler. Ve hükemâ batnı zahrına mülâsık altı dâne mu'tedil arpa mikdârına bir barmak deyip; mütekaddimîn otuz iki barmaga bir zirâ' ve üç bin zirâ'a bir mîl [41b] ve üç mîle bir fersah, müteahhirîn yirmi dört barmaga bir zirâ' ve dört bin zirâ'a bir mîl ve üç mîle bir fersah dediler. Mikdâr-ı fersah ikisine göre dahi şey-i vâhidden 'ibâretidir. Ancak bir derece mütekaddimîne göre yirmi iki fersah ve tis' fersahdır. Ya'nî altmış altı mîl ve sülûs mîldir. Müteahhirîne göre on dokuz fersahdan tis' fersah noksândır. Ya'nî elli altı mîl ve sülûsân mîldir. Pes mütekaddimîne göre bir derece kendi zirâ'larıyla bir yük doksan dokuz bin zirâ' edip, bir sâ'atin hissesi dokuz bin dokuz yüz elli zirâ' olur. Ve müteahhirînin zirâ'larıyla iki yük altmış beş bin üç yüz otuz üç zirâ' ve sekiz barmak edip, bir sâ'atin hissesi on üç bin iki yüz zirâ' ve on altı parmak olur. Ve müteahhirîne göre bir derece kendi zirâ'larıyla iki yük yirmi altı bin altı yüz altmış altı zirâ' ve on altı barmak edip, bir sâ'atin hissesi on bir bin üç yüz otuz üç zirâ' ve sekiz barmak olur. Mütekaddimînin zirâ'ıyla bir yük seksen bin zirâ' edip, bir sâ'atin hissesi dokuz bin zirâ' olur. Lâkin hâlâ mi'mârların yirmi dört barmak diye isti'mâl eyledikleri zirâ', beyân eylediğimiz barmak ile otuz altı barmak olur. Zirâ mi'mârî barmak ber-vech-i muharrer mülâsık olan dokuz dâne mu'tedil arpa mikdârı olup, iki mi'mârî barmak, üç barmaktan kinâye olur. Pes zirâ'-ı mi'mârî ile mütekaddimîne göre bir derece, bir yük yetmiş altı bin sekiz yüz seksen sekiz zirâ' ve yirmi bir buçuk barmak edip, bir sâ'atin hissesi sekiz bin sekiz yüz kırk dört zirâ' ve on buçuk barmak olur. Ve yine zirâ'-ı mi'mârî ile müteahhirîne göre bir derece, bir yük elli bir bin yüz on bir zirâ' ve iki barmak olup, bir sâ'atin hissesi yedi bin beş yüz elli beş zirâ' ve on üç barmak olur. Ana göre hisâb olunup misâha olunan mahallin sâ'ati dahi ma'lûm olur.

32 zirâ'-ı mütekaddimîn 24 zirâ'-ı müteahhirîn 24 zirâ'-ı mi'mârî

3	2			İsba'-ı hükemâ 1					
				6	5	4	3	2	1
	9	8	7	6	5	4	3	2	1
2	İsba'-ı mi'mârî 1								

Ecza-yı sâ'atin sâniyeye kadar hisseleri bu cedvele vaz' olunmuşdur.

[42a]

hükemâ kavlince eczâ-yı zamânın mikdârdan hisselerini beyân eder													
'alâ mezhebi'l-müteahhirîn fi mikdârî'd-derece						'alâ mezhebi'l-mütekaddimîn fi mikdârî'd-derece							
zirâ'-i müteahhirîn		zirâ'-i mütekaddimîn		zirâ'-i mi'mârî		ezmân	zirâ'-i müteahhirîn		zirâ'-i mütekaddimîn		zirâ'-i mi'mârî		
zirâ'	isba'	zirâ'	isba'	zirâ'	isba'		zirâ'	isba'	zirâ'	isba'	zirâ'	isba'	
226.666	16	180.000		151.111	2	derece (20 sa'at)	265.333	8	199.000		176.888	21,5	
11.333	8	9.000		7.555	13	sa'at	13.266	16	9.950		8.844	10,5 (10,675)	
5.666	16	4.500		3.777	18,5	nısf	6.633	8	4.975		4.422	5,5 (5,3375)	
2.833	8	2.250		1.888	21,5 (21,25)	çâryek	3.316	16	2.487	16	2.211	2,5 (2,66875)	
188	21 (21,3...)	150		125	22 (2,216...)	dakika	221	3 (2,6...)	165	26,5 (26,6...)	147	9,5 (9,777916...)	
3	4 (3,55...)	2	16	2	2,5 (2,37)	sâniye	3	16,5 (16,4...)	2	24,5 (24,4...)	2	10,5 (10,96296527...)	

Hâtime:

Bir cebel-i cesîm ya bir hısn-ı 'azîmin mahall-i nazardan ru'yeti nisbetince şekli-mücessemi ale'l-esheli'l-vech resm olunmak için ihtirâ' eyledikleri âletin evvela hey'eti: Bir barmak 'arzlı levhden masnû', dört zâviyesi kâ'ime ve ancak her dil'eyn-i mütekâbileyni mütesâviyân bir mustatîlin bir dıl'-ı aksarı üzerinde kâ'im, dıl'-ı atveline müsâvî bir 'amûd ve a'lâ-yı 'amûdda bir bekre ki, kutru bir isba' olup mihveri dıl'-ı atvele muvâzî dollâbî devr ede. Ve 'amûdun esfelinde her bir kâ'imede dahi birer bekre ki, mihveri dıl'-ı aksara muvâzî yine dollâbî devr ede. Ve 'amûdun mukâbili olan dıl'-ı aksar üzerinde dahi bir bekre ki, mihveri 'amûda muvâzî olup rahavî devr ede. Ve bu dört bekrede cereyân eder bir hayt ki, üzerinde bir nokta [42b] farz olursa, mustatîlin her dıl'ma muvâzî seyr edip 'amûda su'ûd ve nüzûl eder. Ve 'amûdda sâ'id ve nâzil bir mâsûre ki, bir tarafına muttasıl hedefesi 'amûdun bir tarafında olan hayta geçirilmiş ve hedefenin lisâniyla hayt-ı kavâ'im üzere tekâtü' eylemişler ve hayt-ı evvel, hedefeye merbût olup hayt cereyân etdikçe hedefe ma'an sâ'id ve nâzil olur.

İsmine *hedefe-i seyyâre* denilse münâsib olur. Ve hedefe-i seyyâre tarafında olan dıl' -ı atvele geçmiş bir bilezik ki, hayta merbût olup ol dahi cereyân etdikçe ma'an 'amûda kadar varır ve geri gelir. Lakin şol şartla ki, bilezik 'amûda kadar vardıkda seyyâre a'lâsına çıka, seyyâre esfeline indikde bilezik gerideki dıl' -ı aksara vara. Bileziğin taraf-ı hâricine muttasıl bir zeneb ki, ucu ile vaz' olunan mahalle bir nokta-i hayâliyye ihdâs eder. *Mer'î* denilse ba'id olmaz. Ve 'amûd kâmetinde mustatîlden munfasıl bir levh-i tûlânî ki, bir mûka'aba geçirilmiş bir tarafında sukbesi var, mûka'ab içinde zîr ve bâlâ taharrük eder. Ve ol mûka'abın mustatîl vaz' olunan mahallde 'amûd dıl'ma mukâbil cânibde mevzi'î olmakla, burgu ile mevzi'ine ilsâk ve istihkâm olundukda mustatîl yemîne ve yesâra istikâmet-i adlâ'î üzere tesyîr olunsa ol mûka'ab levhiyle mevzi'inde sâbit olup asla hareket etmez ve sukbesi bâlâ tarafında olup seyyâreye mukâbil bir hedefe olur. İsmine hedefe-i sâbite denilse vechi bulunur. Sâniyen 'ameli: hedefe-i sâbite mevzi'ine alsak ve mustatîl ber-vech-i muharrer önüne vaz' u ilhâk olunup, hedefe-i seyyâre 'amûdun esfeline tenzîl olunup, resmi murâd olunan nesnenin kâ'idesi hedefeteynde ru'yet olunca sâbite dahi iktizâsına göre ya tenzîl ya tes'îd olunup, ru'yet olundukda sâbiteye istihkâm verile. Ba'dehu sâbiteden nazar ve seyyâreden ma'an ol nesnenin bir köşesinin esfeli ru'yet olunup, mer'î ile bir nokta-i hayâliyye vaz' olunur. Ve mer'îyi 'amûda doğru sürmek ile seyyâreyi tesyîr ve ol köşenin esfelinden a'lâsına varınca kemer ve pencere gibi nesnelere göründükçe mer'î ile işâret oluna. Andan mustatîl diğere köşe cânibine tesyîr olunup, ol köşeye dahi ke'l-evvel nazar ve esfelinden a'lâsına dek [43a] mer'î ile işâret oluna. Ve cânibeyn mâbeyninde vâkı' burûc ve menâzır mu'lem olundukdan sonra tabla üzerinde hudûs eden nukâtı, hutût-ı müstakîme ile îsâl ve pencereler dahi münâsebetiyle yapıp ol nesnenin mücessemi hâsıl olur. Ve'l-hamdu li'l-lâh. 'Ale't-tamâm.

Rakamehû câme'ahû ahvecu'l-'abîd ilâ keremi rabbihi'l-mecîd, Müftüzâde Muhammed Sa'id, guffira lehumâ fi leyleti'l-isneyn es-sâlis min şevvali'l-mükerrrem li-seneti erba'a ve hamsine ve mietin ve elf el-hicriyye 'alâ sâhibihâ elf tahiiyye. [H. 1154]

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Yazma Eserler / Manuscripts

- Ebû Sehl Numan Efendi. *Tebyînü A'mâli'l-Misâha*, İstanbul Teknik Üniversitesi (İTÜ), Nadir Eser Koleksiyonu TA590.E.292 1741, 109 yaprak.
- Ebû Sehl Numan Efendi. *Tebyînü A'mâli'l-Misâha*, Kandilli Rasathanesi, Türkçe Yazmalar 86, 99 yaprak.
- Ebû Sehl Numan Efendi. *Tebyînü A'mâli'l-Misâha*, Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine 611/1, 1a-40b.
- Mehmed Said Efendi. *Risâletü'l-Misâha*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T6847, 9 yaprak.
- Mehmed Said Efendi. *Risâletü'l-Misâha*, Kütahya Vahidpaşa Yazma Eser Kütüphanesi, 729, 107b-114b.
- Mehmed Said Efendi. *Risâletü'l-Misâha*, Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Ali Emiri Riyaziye 116, 8 yaprak.
- Mehmed Said Efendi. *Risâletü'l-Misâha*, Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine 1753/4, 37b-43a.
- Mehmed Said Efendi. *Risâletü'l-Misâha*, Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine 609/1, 1b-8b.
- Mehmed Said Efendi. *Risâletü'l-Misâha*, Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine 611/2, 41b-46a.
- Mustafa b. İbrahim. *Fenn-i Humbara ve Sanâyi'-i Âteşbâzi*, İstanbul Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları, K439, 79 yaprak.
- Salih Zeki. *Kâmûs-ı Riyâziyât* c. IV, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T911.

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

- Adıvar, A. Adnan. *Osmanlı Türklerinde İlim*. 3. bs. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1970.
- Ahmed Vefik Paşa. *Lehçe-i Osmanî*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1306.
- Akbaş [Kocaman], Meltem. “Halifezade, Çınarı İsmail Efendi b. Mustafa,” *Lexikon der bedeutenden Naturwissenschaftler*. Editörler Dieter Hoffmann, Huber Laitko, Staffan Müller-Wille, Bd. 2, München: Elsevier, Spektrum Akademischer Verlag, 2004: 150-151.
- Ali Seydi. *Resimli Kâmûs-ı Osmânî*. C. 1. İstanbul: Cihân Matbaası, 1330.
- Bahaeddin. *Türkçe Lügat*. İstanbul: İkbâl Kitabhanesi, 1336.
- Bir, Atilla ve Mustafa Kaçar. “Ottoman engineer Mehmed Said Efendi and his treatise on vertical sundial”. *Multicultural Science in the Ottoman Empire*. Editörler Ekmeleddin Ihsanoglu, Kostas Chatzis ve Efthymios Nicolaïdis içinde 91-105. Turnhout: Brepols Publishers, 2003.
- Bosnavi, Ömer. *Bosna Tarihi*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1979.
- Bursalı Mehmet Tahir Efendi. *Osmanlı Müellifleri*. Hazırlayan İsmail Özen. C. 3. 2. bs. İstanbul: Meral Yayınları, 1975.
- Çetin, Cemal. “Osmanlılarda Mesafe Ölçümü ve Tarihi Süreci”. *Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı*. Editörler Hasan Bahar, Mustafa Toker, M. Ali Hacıgökmen ve Gül Küçükbezi içinde 443-466. Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2013.
- Ebû Sehl Nu'mân Efendi. *Tedbîrât-ı Pesendide (Beğenilmiş Tedbirler)*. Hazırlayan Ali İbrahim Savaş. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.

- Emecen, Feridun. "Ahmed Paşa, Şehlâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 114. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, ve Ramazan Şeşen. *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*. C. 1. İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1997.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin ve Ramazan Şeşen. *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*. C. 2. İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1997.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, Ramazan Şeşen, ve Cevat İzgi. *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*. C. 1. İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1999.
- İzgi, Cevat. "Nûman Efendi, Eğinli". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33: 235-236. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007.
- Kaçar, Mustafa, ve Atilla Bir. "Osmanlı Mühendislerinden Mehmed Said Efendi'nin Dikey Duvar Saatleri Hakkındaki Risalesi". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 3, 1 (2001): 1-18.
- Kaçar, Mustafa, ve Atilla Bir. "Ottoman Engineer Mehmed Said Efendi and his Works on a Geodesical Instrument (*Müsellesiye*)". *Multicultural Science in the Ottoman Empire*. Editörler Ekmeleddin İhsanoğlu, Kostas Chatzis ve Efthymios Nicolaïdis içinde 71-89. Turnhout: Brepols Publishers, 2003.
- Kaçar, Mustafa. İlk Osmanlı Mühendis Hocası Mehmed Said Efendi ve İcad Ettiği Rub'-ı Müceyyeb-i Zülkavseyn (Müsellesiye) Adlı Mühendislik Aleti. Doçentlik tezi, İstanbul Üniversitesi, 2000.
- Mehmed Salâhî. *Kâmûs-ı Osmânî*. C. 2. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1313.
- Muallim Naci. *Lugat-ı Naci*. İstanbul: Asr Matbaası, 1317.
- Muhammed Said. *Manzum Küre Tarifnamesi*. Çeviren Tahir Nejat Gencan. İstanbul: Kandilli Rasathanesi, 1973.
- Öklid. *Öklid'in Elemanları*. Hazırlayan Ali Sinan Sertöz. Ankara: TÜBİTAK, 2019.
- Polat, Atilla, ve Ali Demirci. "Kâtip Çelebi'nin Hendese Bilen Kadısına Müşahhas Bir Örnek: Eğinli Nu'mân Efendi". *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası Âlimler, Müesseseler ve Fikrî Eserler XVIII. Yüzyıl*. Editörler Ahmet Hamdi Furat, Nilüfer Kalkan Yorulmaz, ve Osman Sacid Arı içinde 2:157-77. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2018.
- Polat, Atilla. "Treatises on *Pergar-ı Nisbe* (the Sector) in Manuscript Collections in Turkey". *Instruments Between East and West*. Editörler Neil Brown, Silke Ackermann ve Feza Günergün içinde 39-54. Leiden & Boston: Brill, 2019.
- Raif Necdet [Kestelli] ve Hasan Bedreddin. *Resimli Türkçe Kâmûs*. 2. bs. İstanbul, 1927.
- Redhouse, James W. *A Turkish and English Lexicon*. Constantinople: Boyajıyan, 1890.
- Samy Bey Fraschery. *Kâmûs-ı Fransevî Fransızcadan Türkçeye Lügat Kitabı*. 4. bs. İstanbul: Mihran Matbaası, 1322.
- Şemseddin Sami. *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: İkdâm Matbaası, 1317.

Kışladan Araziye: 1910 Osmanlı Sonbahar Manevrası

From the Barracks to the Field: The Ottoman Manoeuvre of Fall 1910

Zeynep Sabancı¹

¹Dr. Öğr. Üyesi, Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Adana, Türkiye

ORCID: Z.S. 0000-0002-8445-379X

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Zeynep Sabancı,

Adana Alparslan Türkeş Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü
Adana, Türkiye

E-posta/E-mail: zsabanci@atu.edu.tr

Başvuru/Submitted: 07.01.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:

12.02.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:

05.05.2020

Kabul/Accepted: 10.05.2020

Online Yayın/Published Online: 03.07.2020

Atıf/Citation: Sabancı, Zeynep. "Kışladan

Araziye: 1910 Osmanlı Sonbahar Manevrası."

Osmanlı Bilimi Araştırmaları 21, 2 (2020): 271-291.

https://doi.org/10.26650/oba.568826

ÖZ

Çalışmamızda, muharebe eğitiminin önemli bir parçası olarak kabul edilen arazi talimleri, diğer bir deyişle mevsimlik manevralar ve bunların Osmanlı askeri mekanizması içindeki yeri tartışılacaktır. Tartışmanın ekseninde, 1910 senesinin Ekim ve Kasım aylarında icra edilen ve Osmanlı ordusunun ilk kez düzenlediği sonbahar manevrası yer almaktadır. I. ve II. Kolordu'nun katılımı ile gerçekleştirilen manevra için İstanbul-Edirne hattı arasında Lüleburgaz ve Babaeski mevkiileri seçilmiş ve dört gün süren çarpışmaların ardından görkemli bir resmigeçit töreni ile son bulmuştur. 1910 Sonbahar Manevrası, arazinin analizi ve coğrafi imkân ve imkânsızlıkların önceden belirlenmesi açısından da ehemmiyetlidir. Bu bağlamda araştırmamız, gerçek savaş koşulları kurgulanarak düzenlenen manevranın Balkan savaşlarına giden süreçte ordu teşkilatının kapasitesi ve sınırlarını, savaşın patlak vereceği muhtemel coğrafyada tecrübe edebileceği yegâne faaliyet olduğunu ortaya koymaktadır. Temel kaynaklarımız, manevraya bizzat iştirak eden Von der Goltz Paşası'nın raporları, mektupları ve görüşleri ile 1910 Sonbahar Manevrasının konu edildiği Osmanlıca eserler ve T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nden edinilen belgelerdir.

Anahtar sözcükler: Askeri eğitim, Manevra, Savaş Oyunları, Alman Askeri Misyonu, Colmar von der Goltz, Goltz Paşa

ABSTRACT

The fall manoeuvre of October-November 1910 carried out by the Ottoman army is at the core of this study. Field drills were conducted around the towns of Lüleburgaz and Babaeski, located between İstanbul and Edirne. The manoeuvres lasted for two months, included four days of combat and ended with a spectacular parade. This was a stunning experience for the military officials and the soldiers because these manoeuvres enabled them to analyze the field and predict the geographical conditions of the terrain. Hence, this study argues that it was a unique experience which revealed the capacity and the limits of the Ottoman army in a prospective military zone and on the eve of the Balkan Wars. The primary sources are the reports and letters written by Von der Goltz Pascha, the Ottoman works on the Fall Manoeuvre of 1910 and the archival documents kept in the Ottoman Archives of the Presidency of the Turkish Republic's State Archives.

Keywords: Military education, Manoeuvres, War games, German military mission, Colmar von der Goltz, Goltz Pasha

Giriş

On dokuzuncu yüzyılın ordularda öne çıkardığı yenilik genel bir ifade ile askeri örgütlenmeydi. Diğer bir deyişle, savaşçılık mesleğinin temelini teşkil eden kişisel cesaret ve cengâverlik yerini emir-komuta zinciri içinde biat eden neferin disiplininin ve eğitiminin üstünlüğüne bıraktı. Bu dönüşüm neferin kışla içi eğitimine, talim faaliyetlerine de yansdı.

Osmanlı'da kışla eğitimi eskiden beri yeniçeri ve cebeci ocağında yapılagelmekteydi. Talimler düzenli ve daimiydi, ancak uzun bir süre atış talimleri ve bedensel kuvveti arttırmak adına yapılan idmanlar ile sınırlı kaldı.¹ Örnek olarak, III. Selim döneminde (1789-1808) Haliç kıyısında kurulan ve içinde önce Hendesehane'yi sonra da Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun'u barındıran Humbarahane Kışlası'nda yapılan humbaracı talimleri verilebilir. Bu talimler, obüs toplarının süratle doldurulup atılmasını, topların bir yerden diğer bir yere seri bir şekilde nakledilmesini ve nişangâh açısı hesabını kapsıyordu. Ayrıca, humbaracılar araba koşmak, koşum bağlamak, araba tamir etmek ve gerçek barut kullanmadan atış yapmak (kuru talim) gibi faaliyetlerde bulunuyorlardı.²

Avrupa'nın talimli ve düzenli orduları ile rekabet edebilmenin koşulu olarak askeri kurumların ıslahı, III. Selim döneminde devlet ricali ve ulemanın risale ve lâyhalarında öncelikli meseleydi. Nizam-ı Cedid projesinin de sac ayaklarından biri olan askeri yenileşme çalışmalarında, askerlerin talim, terbiye ve disiplin sınırları dışına çıkmamaları için şehrin muhtelif yerleri kışlaya dönüştürdü. Beydilli, kışlaların genellikle şehrin boş ve ücra mahallerinde inşa edildiğini, böylece yeniçerilere alternatif olarak askere alınanların eski ocak mensupları ile temaslarının sınırlandırıldığını belirtir.³ Nitekim kışlalar, askerleri kışla dışı hayattan soyutlayacak şekilde tasarlanmıştı.⁴ Askerlerin tüm ihtiyaçlarının karşılandığı bu mekânlar, nefer/erkek nüfusun tek tip ve itaatkâr bireyler olarak düzenli talimler ile savaşa hazırlandıkları yerlerdi. Bunlar, ilerleyen dönemlerde kitle ordularını savaş meydanlarına çıkarmadan önce devletlerin, askerlik hizmeti ile yükümlü genç erkek nüfusu seferberliğe hazırladıkları asker ocakları olacaktı. Öte yandan askeri eğitimde atılan modern adımlar, araziye okumaya yönelik çalışma alanlarının müfredata eklenmesini sağladı. Örneğin topografya ve kartografya okumaları, askerin arazi üzerindeki yürüyüş hızını arttırdığı gibi askere manevra kabiliyeti kazandıran eğitsel uygulamalar olup, bunlar eğitimde yenilikçi yaklaşımlardı.

1 Fatih Yeşil, *İhtilâller Çağında Osmanlı Ordusu, Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine Bir İnceleme (1793-1826)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016), 59.

2 Mustafa Kaçar, "Osmanlı Devleti'nde Bilim ve Eğitim Anlayışındaki Değişimler ve Mühendishanelerin Kuruluşu" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi), 1996.

3 Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Tanzimat'a Islahat Düşünceleri," *İlmi Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri Dergisi* 8 (1999): 30.

4 Yeşil, *İhtilâller Çağında Osmanlı Ordusu*, 96.

Bu çalışmada muharebe eğitiminin önemli bir parçası olarak kabul edilen arazi talimleri, diğer bir deyişle mevsimlik manevralar ve bunların Osmanlı askeri mekanizması içindeki yeri tartışılacaktır. Tartışmanın ekseninde 1910'un Ekim ayında başlayan ve Osmanlı ordusunun ilk kez düzenlediği sonbahar manevrası bulunmaktadır. Çalışmada, Goltz Paşa'ya (Colmar Freiherr von der Goltz, 1843-1916) ait mektuplardan, raporlardan, askerliğe dair görüşlerini dile getirdiği metinlerden ve Osmanlı manevralarını anlatan matbu eserlerden faydalanılmıştır.

Manevra, askerin kışla dışına çıkarak, araziye tecrübe ettiği, stratejik ve taktiksel eğitimini harp mekânı olarak kurgulanan bir coğrafyada gerçekleştirdiği eğitsel bir faaliyeti ve Alman eğitim sisteminden devşirilmişti. Osmanlı nezdinde ise, Alman subaylar eşliğinde uzun soluklu bir eğitimden geçmekte olan subaylar için manevra faaliyeti, askeri okullarda okutulan talimnamelerin araziye uygulanmasıydı. Diğer taraftan bu talim faaliyeti, yoğun katılıma sahne olmuş, bu nedenle yabancı gözlemciler tarafından da ilgiyle izlenmiştir. Manevralar, 1910'da Jön Türkler tarafından yeniden göreve getirilmiş olan Von der Goltz Paşa'nın gözetim ve yönetiminde gerçekleşti. Nitekim Osmanlı askeri eğitimi, on dokuzuncu yüzyılda Askeri Okullar Müfettişliğine atanan Alman subaylarının önerileri ile şekilleniyordu. Subayların ilk tespiti, savaşan askerlerin büyük çoğunluğunun arazi eğitimi almamış olmasıydı. Dolayısıyla askeri manevralar ile, askerin seferberlik öncesinde araziye hâkim olma, mesafeyi tahlil etme ve en önemlisi emir-komuta mekanizmasını gerçeğe yakın cephe koşulları içinde tecrübe etme imkânı yaratılacaktı. Söz konusu yetkinliklerin Osmanlı neferi tarafından tam anlamıyla sindirilmemiş olduğu aşikârdı, bu nedenle sonbahar manevrası büyük bir önem taşıyordu. Çalışmamızda 1910 Sonbahar Manevrası, faaliyetin fikir babası ve planlayıcısı olan Goltz Paşa'nın askeri raporları vasıtasıyla kendi gözünden anlatılacak ve iki kolordu halinde gerçek savaş koşulları içinde muharebe eden askerlerin, cenk ve harp usullerini ne derece yerine getirdikleri değerlendirilecektir.

Haydi Asker, Araziye!

Prusyalıların *Kriegsspiele* (Savaş Oyunları) geleneğinden gelen manevralar, geniş bir askeri talim tanımı verir ve içinde cephe gezilerini, tatbikat gezileri (zabitan seyahatlerini) ve yürüyüş talimlerini barındırır.⁵ Alman subay eğitiminin önemli bir parçası olarak kabul edilen savaş oyunlarına Napolyon Savaşları'ndan (1803-1815) önceki dönemlerde bile rastlanmaktaydı. Bu oyunlar, gelecekte orduya komuta edecek subayların yetişmesi ve *Auftragstaktik* (görev tipi emir) sisteminin geliştirilebilmesi için önemliydi.⁶ Zira von Moltke (Helmuth Graf von Moltke, 1800-1891) ve von

5 David Ian Hall, "The Modern Model of the Battlefield Tour and Staff Ride: Post-1815 Prussian and German Traditions," *Defence Studies* 5, 1 (2005): 94.

6 Hans Ehlert Gerhard Gross and Michael Epkenhans, *International Perspectives on the German Strategy for*

Schlieffen'in (Alfred Graf von Schlieffen, 1833-1913) mütemadiyen atıfta buldukları bir eğitim faaliyeti olan manevra ve savaş oyunları, 1815'den sonra Almanya'nın askeri mekanizmasına sistematik bir şekilde dâhil edilmişti.⁷ Ne var ki, manevra geleneği Büyük Friedrich döneminde (1740-1786) bile Prusya askeri sistemi içinde yer bulmuştu.

Ordunun kendi içindeki eğitim faaliyetlerine büyük önem veren Büyük Friedrich, on sekizinci yüzyıl savaşlarının manevra ve ateş gücü ile kazanılacağına bilinci ile büyük çapta askeri tatbikatlar düzenlemiştir. Zira cephede başarı, düzenli talim ve arazi eğitimi ile kazanılacaktı. Bunun için taktiğe dayalı hareketlilik, ateş altında sebat etmek ve komuta kademesine sonsuz biat etmek gerekiyordu.⁸ Eşzamanlı olarak komutan da eğitime tabi tutuluyordu. Özellikle arazi talimine yönelik harita okuma ve tahkimat eğitiminin subay yetiştiren okulların ders programlarında bulunması elzemdi. Prusya askeri eğitim sisteminde subaylar kışın harita üzerinde çalışır, bahar ve yaz aylarında ise tatbikat gezilerine ve mevsimlik manevralara katılırlardı. Keşif gezilerinde subaylar, araziye iyi tahlil etmeli, ister piyade ister süvari olsun atış menziline takdir yetkisine sahip olmalıydı.⁹

Manevra boyunca savaşın harekât planlaması yapılır, *Aufmarschanweisungen* (savaş düzeni alma direktifleri) üzerinde çalışılırdı. Kaldı ki harekât planlaması, orduların hacmi genişledikçe önem kazanıyordu. Zira askeri personel ve nefer sayısı arttıkça, kitleleri kontrol altına almak zorlaşırdı. On dokuzuncu yüzyıl sonunda Prusya ordusunun başına geçen Moltke mesafelerin uzunluğu göz önüne alındığında, büyüyen orduları cepheye sevk etme hususunda nakliye problemleri ile birlikte lojistik ile ilgili sorunların da ortaya çıktığını söyler. Diğer taraftan kendisinin halefi olan Schlieffen, meşhur planında düşmanı (Belçika-Fransa sınırında Fransız ordusunu) çevreleyerek imha etme stratejisi izler. Schlieffen'e göre çevreleme savaşları (*battles*

WWI. There was a Schlieffen Plan: New Sources on the History of German Military Planning (Kentucky: University Press of Kentucky, 2014), 86.

7 Hall, "The Modern Model of the Battlefield Tour," 94.

8 Büyük Friedrich'e göre ordu içinde vuku bulabilecek en ufak bir disiplinsizlik, barbarlığa neden olacaktı. Bu anlamda ataerkil bir disiplin anlayışının hâkim olduğu ordu (asker ocağı), en kıdemlisinden en kıdemsizine neferi otoritenin var ettiği bir nesneye dönüştürmeyi hedefliyordu. Disiplin ile uysallaştırılan asker, talim ve terbiye ile sisteme güçlü bir şekilde bağlanacaktı. Bk. Robert R. Palmer, "Frederick the Great, Guibert, Bülow: From Dynastic to National War," *Makers of Modern Strategy; Military thought from Machiavelli to Hitler*; haz. Edward Mead Earle (Princeton: Princeton University Press, 1948) içinde, 55.

9 Hall, "The Modern Model of the Battlefield Tour," 95. 1859'da *Kriegsakademie* (Harp Okulu) olarak modernize edilen subay mektebinde tatbikat gezileri, üç senelik teorik bilginin ardından üç haftalık bir program dâhiline yapılırdı. Bu gezilerin amacı, teorik bilgiyi arazide tecrübe etmektir. Alman Genel Kurmayı bünyesinde aktif hizmete alınacak olan subaylar, bu gezileri başarıyla tamamlayan adaylar arasından seçilirdi. Bk. Martin Samuels, *Command or Control? Command, Training and Tactics in the British and German Armies, 1888-1918* (London: Franc Cass, 2003), 22-25.

of envelopment), sonucu belirleyen muharebe (*decisive battle*) ile son bulmalıydı.¹⁰ Bu da ancak düşman kuvvetlerinin imha edilmesi (*war of annihilation*) ile mümkün olacaktı.¹¹

Yukarıda kısaca bahsedilen savaş oyunları ve manevraların genel özelliklerini Osmanlı'nın on dokuzuncu yüzyılda güncellediği Mekteb-i Harbiye müfredatlarında kısmen görmek mümkündür. Kaldı ki askeri manevralar, Osmanlı'nın Balkanlardaki hasımları ve Rusya tarafından da on dokuzuncu yüzyılda askeri modernleşme çerçevesinde ele alınmaktaydı. Osmanlılar, muharebe öncesi güç gösterisine dönüşen bu faaliyetlerin sınır dışı uygulamalarından muhbirler vasıtasıyla haberdar oluyordu.¹² Öyle ki askeri eğitimin bir parçası olarak talim ve beden terbiyesi küresel anlamda önem kazanarak, merkezi gücün, kendi ordusu ile kopmaz bir bağ oluşturmaya vesile oluyordu.¹³ Diğer bir deyişle, sisteme biat eden, Osmanlı monarşisine ve hilafet kurumuna sadık, silahlı bireyler yetiştirmek için öncelikle askeri okullar ve bu okulların müfredatları ele alındı.¹⁴

Osmanlı zabitan mekteplerinde edindiği teorik bilginin yanı sıra, Osmanlı askeri, zihinsel ve bedensel anlamda asıl kışlada şekillenecekti. Acemi neferin zihinsel terbiyesinde padişaha, vatana, millete sadakat, itaat, cesaret, namus, silah arkadaşlarına iyi davranma, kışla sınırları içinde kendisine aşılana meziyetlerdi. Zira orduya alınmaları, askerleri toyluktan yetişkinliğe geçirmektedir. *Mâdûn* olan rütbesi küçük asker, *mâfek* olan üst rütbeli askere itaat etmeliydi. Hatta onun yap dediğini yapmalı, yapma dediğini yapmamalıydı.¹⁵ Bu, aslında profesyonel ve kontrollü bir ordu oluşturma ilk koşuluydu. Güçlü bir ordunun oluşabilmesi için en küçük bölükten en büyük askeri birliğe kadar *emir-komuta-kontrol* üçlüsünün etkin çalışması gerekiyordu.¹⁶

Askerlik görevi için ordu hizmetine alınan bireyler, öncelikle bedensel yetenekleri göz önüne alınarak silahlı ve silahsız memuriyet yapmak üzere ayrılırdı. Bu uygulamanın

10 Gerhard P. Gross, *The Myth and Reality of German Warfare, Operational Thinking From Moltke The Elder to Heusinger*, (Kentucky: University Press of Kentucky, 2016), 86-99.

11 Gross, *The Myth and Reality of German Warfare*, 103-105.

12 Bulgar ordusunun 1905 yılının mart ayında Şipka civarında gerçekleştireceği askeri manevranın bilgisi Rupçaz Kaymakamı tarafından Rumeli'ye gönderilen muhbirler vasıtasıyla alınmıştır. Bahsi geçen rapora göre, on sene için seçilen bekâr Bulgar efradının ve redif ihtiyatlarının 15 gün içinde celbine karar verilmiş, civar köylerde yaşayan ahalî de silahlandırılmıştır. Bk. T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Eyâlât-ı Mümtâze Kalemî Belgeleri (A.MTZ) 159-45. Konu ile ilgili olarak bk. Gültekin Yıldız, *Osmanlı Devleti'nde Askerî İstihbarat* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2019).

13 Sanem Yamak Ateş, *Asker Evlatlar Yetiştirmek, II. Meşrutiyet Dönemi'nde Beden Terbiyesi, Askerî Talim ve Paramiliter Gençlik Örgütleri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012), 58.

14 Odile Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu, Askerî "Yeni Düzen" in İnsanları ve Fikirleri: 1826-1914*, çev. Işık Ergüden (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010), 43.

15 Mehmed Ali, *Acemi Neferin Terbiye-i Askerî Muallimi* (Dersaadet: Cihan Matbaası, 1326), 6.

16 BA-MA (Bundesarchiv-Militärarchiv), Bemerkungen über die während der Herbst- und Winter Übungen beim 1., 2. und 3. Kaiserlich Ottomanischen Ordu gemachten Wahrnehmungen, Ende Dezember 1909 (Aralık sonu 1909), İstanbul.

hususları talimnameler ile belirlenmiş olup, bedensel yetenekleri silahlı memuriyete daha uygun görülen askerler sağlık veya fen hizmetlerinde görevlendirilirdi. Askerler depo, ambar, sanayi taburlarına alınır veya askeri fabrikaların üretim süreçlerinde istihdam edilirdi. Zira dericilikte ve fabrikalarda makinist olarak görev alanların bedensel olarak sağlam ve kuvvetli olmaları beklenirdi. Silahlı hizmete tefrik edilenlerin ise öncelikle bedensel muayeneleri yapılır, daha sonra bunlar silahlı hizmete tam veya kısmi kabiliyetli olanlar diye ikiye ayrılırdı.¹⁷ Diğer taraftan asker, silahı ile bütünleşebilmek için talim faaliyetlerine düzenli katılmalıydı. Zira askerin tüfeğine karşı vazifeleri vardı (*Asker bana silahını göster, sana nasıl asker olduğunu söyleyeyim!*). Asker, silahını daima temiz tutacak, her türlü fenalıktan saklayacak, koğu dışıında bulunduğu zamanlarda başkasının eline geçmemesine dikkat edecek, silahı koyacağı yerin tozlu ve çamurlu olmamasına özen gösterecekti. Kısacası, kendi öz bakımına dikkat ettiği kadar silahının bakımına da dikkat edecekti.¹⁸

Büyük çaplı askeri tatbikat ve arazi talimlerinin eğitim programına yerleştirilmesi için Goltz Paşa'nın önemli çalışmaları vardır. Paşa, 1909 senesinde, Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra gözlem yapmak amacıyla İstanbul'a gelmişti. Goltz, orduda subay ve astsubay sayısının çok az olduğundan yakınmaktaydı. Subayların birçoğu 13 Nisan 1909'daki kanlı isyanda (31 Mart Vakası) hayatını kaybetmişti. Diğer taraftan ittihatçı kadro, II. Abdülhamid ve eski rejim taraftarı birçok alaylı subayı da ordudan ihraç etmişti. Yeni rejimin amacı subay profilini tamamen değiştirmektir, fakat bu arzu kısa vadede başarılı sonuçlar alabilmek için yeterli olmadı.¹⁹ Ayrıca, talim arazileri hijyen ve bakım açısından son derece kötü durumdaydı. Von der Goltz, arazi ile ilgili izlenimlerini şöyle aktarıyor; "*Arazi talimleri ile ilgili bende oluşan ilk intiba, okul müfredatlarına uygun bir şekilde talim derslerinin yapıldığı, fakat arazi talimlerine yeterli kıymet verilmediği idi. Talim arazileri kir, pas ve toz, duman içindeydi ki bu bende arazilerin atıl kaldığı izlenimini uyandırdı.*" Eski öğrencileri ile talim bölgesinde istişarelerde bulunan Goltz Paşa, talim bölgesinin kullanılmamasına o kadar içerleyecekti ki küçük bir ordu birliğine hemen orada kısa bir atış talimi yaptırdı.²⁰

II. Abdülhamid'in gizli polis teşkilatı ile kurduğu baskıcı ve şüpheli ortamda kafalarını kışladan dışarı çıkaramayan askerler için II. Meşrutiyet'in görece özgür ortamına atıfta

17 *Hidmet-i Askeriyye Kabiliyyet-i Bedeniyye Muayenesine Aid Talimatname* (İstanbul: Matbaa-ı Askeriyye), 6.

18 Mehmed Ali, *Acemi Neferin Terbiye-i Askeri Muallimi*, 8.

19 Gül Tokay, "Osmanlı'da Modern Devlet, Güvenlik Siyaseti ve Ordunun Dönüşümüne Dair Bir Değerlendirme," *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*, haz. E. B. Paker ve İ. Akça (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010), 43.

20 BA (Bundesarchiv), v. Goltz, Bericht; das Generaloberst Freiherrn von der Goltz über seinen Aufenthalt in der Türkei Juli/August 1909, 28 Ağustos 1909, Berlin Halensee, 2. Goltz Paşa, henüz daha ordudaki görevinin ilk yıllarında iken Mekteb-i Harbiye talebeleri için yılsonu imtihanlarından hemen sonra yaklaşık on gün süren küçük manevralar düzenlemeyi tavsiye etmiştir. Bk. BOA, Yıldız Tasnifi Mütevenni Maruzat (Y.MTV) 17-51.

bulunan Goltz Paşa, raporuna talim faaliyetlerindeki aksaklıkların son bulmadığını not edecekti. Alman subay, 23 Temmuz 1909'un güneşli bir sabahında büyük bir kalabalığın katılımı ile kutlanan Meşrutiyet'in birinci yıldönümünde şunları yazar; "*Yaklaşık 6000 ila 8000 neferin katıldığı resmigeçit, yetenekli kumandan Mahmut Muhtar Paşa'nın işareti ile başlamıştı. Yürüyüş sırasında topçu birlikleri oldukça düzenli hareket ediyorlardı, diğer taraftan süvari bölüğünün resmigeçit yürüyüş esaslarını tam olarak yerine getiremediğini tespit ettim. Askerlerin geçişine hararetle bir şekilde alkışlarla eşlik eden Osmanlı halkı, bu sıra dışı tiyatro piyesinin en neşeli unsuruydu.*"²¹

Goltz, 28-30 Temmuz 1909'da Makriköy (Bakırköy) ve Davud Paşa civarlarında yaklaşık 60-70 kişilik bir asker topluluğunun katılımı ile birlikte küçük çaplı bir arazi çalışması yaptı. Çalışmaya bazı yüksek rütbeli subaylar da eşlik etti. Geçmiş dönemlerdeki çalışma koşulları göz önüne alındığında, Goltz, hareket kabiliyetinin nispeten arttığını, bu ufak talim faaliyeti için neredeyse hiçbir merciden izin almasına gerek kalmadığını yazar. Benzer tatbikatlar, 4 Ağustos'ta İstanbul'da, 9 Ağustos 1909 tarihinde ise Edirne'de tekrarlanmıştır. Gelişmiş silahların talim fişekleri²² ile birlikte kullanıldığı bu tatbikatların Goltz Paşa'da bıraktığı intiba genellikle olumludur. Araziye hâkimiyet ve rütbeli subayların liderlik meziyetlerini oldukça yerinde bulmuştur. Diğer taraftan, tüm bu arazi çalışmaları bazı subayların girişimleriyle yapılmaktaydı. Zira faaliyetler, merkezden yönlendirilmiyor veya herhangi bir program dâhiline alınmıyordu. Dolayısıyla kayıt dışı kalan bu arazi talimleri, genelde Alman ekolüne göre yetmişmiş birkaç subayın liderliğinde gerçekleşiyor, talimler askerlerin iştiraki açısından hem hacimsiz kalıyor hem de bunların devamı gelmiyordu.

Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa ile bir sene sonra Rumeli Kavağı'nda bir araya gelen Goltz Paşa, Ramazan ayına denk gelen bir sonbahar akşamında sahil bataryasının atış talimini izledi. Talimler sabit ve hareketli hedefler belirlenerek yapılmıştı ve kısmen başarılıydı. Zira beklentiler düşük tutulmuştu, çünkü subaylar ve bölük yeterince tecrübeli değildi. Görüldüğü gibi arazi ve atış talimleri küçük bölükler seviyesinde kalıyordu. Kolordular düzeyinde kapsamlı bir manevranın düzenlenmesi için 1910 senesine kadar beklemek gerekecekti.

21 BA, v.Goltz, Bericht; das Generaloberst Freiherrn von der Goltz über seinen Aufenthalt in der Türkei Juli/ August 1909, 28 Ağustos 1909, Berlin Halensee, 9.

22 Tatbikatlarda kullanılacak olan fişekler, harp fişeklerinden ayrı olarak üretilmekte veya satın alınmaktaydı. Elimizdeki en erken belgeler, Osmanlı hükümetinin 1873 senesinde Amerikan Winchester firmasından 2 milyon adet kurusıkı ve manevra fişeği satın aldığını gösteriyor. Bk. Zeynep Sabancı, "Osmanlı Askeri Teknolojisi ve Silahlanma Politikası" (Doktora Tezi, Mersin Üniversitesi, 2016) 99. İlerleyen zamanlarda ise Osmanlılar, diğer mühimmat alımları ile birlikte manevra müddetince kullanacakları cephaneyi de Alman silah fabrikalarından temin etmişlerdi. Örneğin, 1908'de Mauser fabrikasına 300 milyonu harp, 10 milyonu ise manevra fişeği olmak üzere toplam 310 milyon adet fişek sipariş edilmişti. Bk. BOA, İdari Askeri (İ.AS) 77/1.

1910 Osmanlı Sonbahar Manevrası

Sonbahar manevrası, aslında bir senelik bir hazırlanmanın (talim-terbiye) sonunda gerçekleştirilen bir genel tatbikattı. Genellikle yaz sonuna kadar bölüklerin münferit talimleri son bulur, sonbaharda ise gerçek savaş koşulları yaratılarak tatbikat yapılırdı. Manevrayı müteakip acemiler bölüklere yerleştirilir, aynı talim döngüsü kış bitene kadar devam ederdi. Manevra, Ramazan ayının bitişiyle ve I. ve II. Kolorduların katılımıyla 1910 Ekim ayının ilk günlerinde resmen başladı.²³ Bundan yaklaşık bir ay önce tugay birlikleri nezdinde müfreze tatbikatı askeri garnizonlarda gerçekleşmişti. Büyük manevraya katılım oldukça yüksekti; yaklaşık 70.000 asker tatbikata katıldı. Balkan Savaşları arifesinde Osmanlı'nın barış zamanı askeri kuvvetlerinin 280.000 olduğu tahmin edilirse,²⁴ savaş koşulları dışında gerçekleşen bir talim faaliyetine bu derecede asker sağlamak ciddi bir başarıydı. Sadece birkaç bin askerin bu sayı dışında bırakıldığını belirten Goltz Paşa, II. Abdülhamid döneminde askerlerin deyim yerindeyse kışla içine hapsedildiğini, gerek münferit gerek birlik talimlerinin (atış ve arazi) engellendiğini, hatta askerlerin küçük gruplar halinde bir araya gelmelerinin dahi mümkün olmadığını yazar. Zira birlik talimleri veya tatbikat gezileri genellikle son dakikada iptal edilirdi.²⁵

Sadece askeri çevrelerde değil, tüm İstanbul halkı nezdinde büyük yankı uyandıran sonbahar manevrası, şehri kasıp kavuran kolera salgımına rağmen İstanbul-Edirne hattı arasında Lüleburgaz ve Babaeski mevkiileri civarında başladı. Manevrayı İstanbul halkına haftalık olarak Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi tarafından neşredilen *Hikmet* dergisi duyuruyordu. Dört gün sürecek olan manevranın Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa, Erkan-ı Harbiye-i Umumiyye Reisi İzzet Paşa ve von der Goltz Paşa tarafından ortaklaşa idare edileceği bilgisi verilmişti. Manevraya iştirak eden nefer sayısı, bir önceki yıl Almanya'nın Wüttemberg eyaletinde gerçekleştirilen manevraya katılan asker sayısının neredeyse yarısı kadardı. Derginin İstanbullulara bir de müjdesi vardı: Manevra bitişiinde Padişahın (V. Mehmed Reşad) da hazır bulunacağı bir resmigeçit töreni düzenlenecekti. Tören, İstanbul-Edirne hattı arasında Lüleburgaz'ın güneyinde Seyitköy civarında yapılacaktı.²⁶

Manevrada Garp Ordusu, Bulgar kuvvetini temsil ediyordu. II. Ordu komutanı Abdullah Paşa'nın sevk ve idaresinde olan bu kuvvetler, silahlı ve seferberlik hazırlıklarını

23 Mehmed Hülusi (Yüzbaşı), *Şark Ordusu 1326 Sonbahar Manevrası- Müşâhedât ve Mütâlaât* (İstanbul: Matbaa-i Hayriyye, t.y.)

24 Mehmet Beşikçi, "Bir Yenilginin Anatomisi: Balkan Harbi'nde Osmanlı Seferberliği, 1912-1913," *Yeni Bir Askeri Tarih Özlemi, Savaş, Teknoloji ve Deneysel Çalışmalar*, haz. Kahraman Şakul (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları 2013) içinde, 297-310.

25 BA, gez. Frhr. v.d. Goltz, Bericht des Generaloberst Freiherrn von der Goltz über seinen Aufenthalt in der Türkei im Oktober und November 1910, 18 Aralık 1910, Berlin Halensee, 14.

26 "Manevra Münasebetiyle," *Hikmet* 24 (20 Ramazan 1326 / 29 Eylül 1910): 3.

tamamlayarak Edirne üzerinden sınırı geçtiler. Plan, bu mevkide Türk kuvveti olarak temsil edilen Şark ordusu ile harp etmekte. Zeki Paşa komutasında ivedilikle seferber olan Türk kuvvetine ait bölükler, sürpriz atak karşısında İstanbul'a döndüler. Zira Zeki Paşa'nın öncelikli planı, zamansız gelişen saldırılara karşı savunma ile karşılık verip, geri çekilmektir. Goltz Paşa'nın ifadesine göre, harp edilen alan gerçek bir cepheyi yansıtmaktaydı ve her iki taraf da hücumu dayalı bir strateji benimsemişti.²⁷ Manevranın ilk gününü keşif ve yürüyüş ayıran birlikler daha sonraki günlerde gerçeğe oldukça yakın bir şekilde cenk ettiler ve muharebe esnasında gerçek silah ve mühimmat kullandılar.²⁸

Manevra sahasına atanan hakemler talimleri tetkik etmekle görevliydi. Hakemlerin manevralardaki görüşleri önemliydi, zira manevra hakiki harplere ne kadar benzer bir şekilde yapılırsa sonuç o kadar başarılı olacaktı. Kaldı ki, atış tesiri olmayacağından askerler normal şartlarda yapmayacakları hareketleri ve/veya hücumları yapabilirlerdi. Bu gibi hadiselerin önünü almak için hakemlerden istifade etmek elzemdi. Öte yandan, Osmanlı subayı üzerinde önemli bir etkisi bulunan ve 1905 senesinde vuku bulan Rus-Japon savaşının hakemler tarafından iyi telakki edilmesi salık verilirdi. Tüm zabitlerinden ise hakemlik vazifelerini tahsil etmeleri ve hakem talimatnamesine vakıf olmaları beklenirdi.²⁹

Yürüyüş ve Keşif

Askeri manevralarla ilgili yayın, yorum ve gözlemlerin yer aldığı belgelere yansıyan en önemli husus, birliklerin manevra mıntikasına düzenledikleri yürüyüş hazırlığı ve keşif faaliyetleriydi. Bu nedenle barış döneminde yapılan taktik ve tatbikat gezileri (zabitan seyahatleri) oldukça önemliydi. Zira gerçek savaş koşullarında muharebeyi sevk ve idare için genel yükümlülükler ve kurallar yoktu. Dolayısıyla komutanın tecrübesine, takdir ve öngörü yetisine ve arazi bilgisine göre içinde bulunduğu durumu tetkik etmesi gerekiyordu.³⁰

Diğer taraftan yürüyüş (*marschieren*), belirli kural ve kaideler çerçevesinde gerçekleşmeliydi. Gerçek savaş koşullarında yürüyüş ve uygun adım kurallarının belirleyiciliği vardı. Muharebe sırasında, piyade birliklerinin hızlı hareket etmesi, seri ve güvenli bir şekilde

27 Mesut Uyar ve Edward J. Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 457.

28 BA, gez. Frhr. v.d. Goltz, Bericht des Generaloberst Freiherrn von der Goltz über seinen Aufenthalt in der Türkei im Oktober und November 1910, 18 Aralık 1910, Berlin Halensee, 14.

29 Mehmed Hülusi, *Şark Ordusu*, 13. 1326 manevrasında Harbiye Nazırı Mahmud Şevket Paşa umum başhakem, Ferik Hüsnü Paşa Şark Ordusunun, Ferik Münir Paşa Garp Ordusunun umum hakemi olarak görev yapacaktı. Diğer taraftan Ferik İzzet Fuad Paşa, umum süvari hakemi olarak görev yapacaktı. Ayrıca, topçu, fen işleri, sıhhiye birlikleri için de birer hakem görevlendirildi. Erkan-ı Harb Miralayı Pertev, *1326 Sene-i Rumisinde Birinci ve İkinci Ordu-yı Hümayunlar Arasında İcra Edilen Sonbahar Manevrası* (İstanbul: Kütüphane-i Askeri, 1328), 32.

30 Beşinci Kolordu Kurmay Başkanlığı Harekât Şubesi 2. Kısım, *Taktik Tatbikat Gezisi* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1995), 24.

savunma hattına yerleşmesi gerekiyordu. Zira piyade neferinin vazifeye başladığı ilk günden itibaren öğrenmek durumunda olduğu nokta, yürüyüş esnasında uzun ve rahat adımlar atmaktı. Yürüyüşün temel esası olan bu kural, askerlere kitleler halinde hızlı hareket etme imkânı tanıyacaktı.³¹ Kaldı ki hızını kaybeden asker, amacını ve niyetini kaybedebilir ve düşman kuvvetlerine karşı bir adım geriye düşebilirdi. Bu durumda *komuta* eden subayın veya daha yüksek rütbeli bir askerin yönlendirmesi, hareket hızını besleyen hayati bir meseleydi.³² Diğer taraftan piyade alayının ortalama bir saat içinde düşman kuvvetlerinden bir kilometre öteye konuşlanması gerekiyordu. Bu şekilde hem düşmanı kapsam altına alacak hem de onu arkada bırakacaktı. Goltz Paşa, bir piyade alayının yaklaşık 50 kilometre (yaklaşık 10 saat) hatasız bir şekilde yürüyüş kapasitesine sahip olması gerektiğini belirtmekteydi.³³ Özellikle savunma savaşlarında hızlı mevzilenmenin önemi daha da artardı ve bunun mutlaka barış zamanında yapılacak genel tatbikatlarda tecrübe edilmesi gerekirdi.

Yürüyüş ve mevzilenme sırasında harp düzenini etkileyen önemli bir unsur da askerlerin yanlarında bulundurmaları zorunda oldukları muhtelif ağır eşyaydı. Askerler iki tip ağırlık ile yola çıkacaklardı; cephane ve işeleri için temin edilen erzak ambarları. Manevra müddetince her bir piyade neferine 10, istihkâm neferine 5 ve makineli tüfek neferine 200 adet manevra fişegi temin edilecekti³⁴. Diğer taraftan topçulara da top başına 90, süvari neferine 50, istihkâm neferine 40 ve makineli tüfek için 1800³⁵ adet manevra mermisi verilecekti. Her top sadece 10 manevra hartucu sarf edebilecekti.³⁶ Askerlere yürüyüş esnasında muhtelif ağır eşyanın yüklendiği arabalar eşlik edecekti. Yaklaşık 400-500 efradın oluşturduğu taburlar,

-
- 31 BA, v.d. Goltz, Bemerkungen über die während der Herbst-und Winter Übungen beim 1., 2. und 3. Kaiserlich Ottomanischen Ordu gemachten Wahrnehmungen, Ende Dezember 1909 (Aralık sonu 1909), İstanbul, 7.
- 32 Joseph Radetzky von Radetz, *Feld-Instruktion für die Infanterie, Kavallerie und Artillerie* (Olmütz: Alois Skarnitzl, 1844), 40.
- 33 BA, v.d. Goltz, Bemerkungen über die während der Herbst-und Winter Übungen, 9. Savaş müddetince gün aşırı harp eden birlikler için 50 kilometrelik mesafenin gerçekçi olamayacağı konusunda görüşler mevcuttur. Bunun için askerin iyi talim görmüş olması ve periyodik yapılan askeri manevralara iştirak etmesi gerekiyordu. Örneğin Çanakkale muharebesinde büyük kayıplar veren 15. Piyade Tümeninden geriye kalan askerler ihtiyat konaklama merkezine ulaşabilmek için yaklaşık 25 kilometrelik bir mesafeyi kat etmek durumunda kaldılar ve ertesi gün hummalı bir şekilde hazırlanan harekât planına dâhil oldular. Bkz. Edward J. Erickson, *Gelibolu Osmanlı Harekâtı* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015), 145.
- 34 Mehmed Hülusi, *Şark Ordusu*, 13.
- 35 Elbette bu miktarlar gerçek savaş koşulları ele alındığında oldukça düşüktü. Dönemin koşullarında 4000 m veya daha yakın mesafeden gelen topçu atışlarına karşı piyade veya süvarilerin karşı koyma ihtimalleri oldukça azdı. Örneğin dört büyük toptan oluşan bir sahra bataryası dakikada 6000 adet şarapnel ve mermiyi tek seferde düşman birlikleri üzerine yağdırabilirdi. Böyle bir durumda atışın %1 oranında isabet etme olasılığı bile bölük içinde 60 kişiyi etkisiz hale getirebilirdi. Bk. BA, v.d. Goltz, Bemerkungen über die Während der Herbst-und Winter Übungen, 20.
- 36 Pertev, *1326 Sene-i Rumisinde*, 11. Manevraya iştirak edecek olan taburların cephane ihtiyacı firkalar dâhilinde ikmal edilecek olup, firka ve kolordu manevrası sırasında endahat tatbikatı için her nefer kişi başına 5 adet mermi sarf edebilecekti. Geri kalan mermiler, büyük ordu manevrası için saklanacaktı. Zira ordu manevrası sırasında mermi ihtiyacı fazla olduğundan askerlere mermi zayıyatı vermeleri salık veriliyordu. Bk. Pertev, *1326 Sene-i Rumisinde*, 15.

küçük ağırlık olarak çadır ve çadırların nakli için tesis edilmiş arabalar,³⁷ sıhhi malzemelerin taşındığı Japon arabaları ve su sevkiyatı için hazırlanan tek beygirli saka arabaları (su arabaları) ile birlikte hareket edecekti. Büyük ağırlıkların taşındığı kumandan eşya arabası, karargâh heyeti eşya arabası ve yedek binek hayvanları, taburları arkadan takip edecekti. Her on nefer için bir çadır ve her on çadır için bir çadır arabası tahsis edilecekti.³⁸ Ayrıca askerlerin üzerinde matara, ekme torbası; nişancı taburunda her neferin üzerinde taşınabilir çadır ve yemek pişirmek için kap ve iki günlük peksimet bulunmaktaydı.³⁹

Diğer taraftan Şark ve Garb orduları bünyesinde bulunan her bir fırka, manevra coğrafyası içinde belirli merkezlerde bulunan erzak ambarlarını kullanırdı. Örneğin manevranın ikinci ayında Çerkezköy ile Araklı arasında tatbikat yapan II. Müretteb Fırka, Bursa Redif Fırkası, Müstakil Süvari Livası, I. Müretteb Fırka ve Samsun Redif Fırkasından oluşan Şark Ordusu Çerkezköy, Çorlu ve Tekfur dağı civarında konuşlanmış olan erzak ambarlarını kullanacaktı.⁴⁰

Sonuç olarak, von der Goltz'a göre birliklerin yürüyüş düzeni genel olarak tatmin edici olmakla birlikte geliştirilmeye müsaitti. Yürüyüş sırasında askerlerin düştükleri hatalardan biri, korunaklı birer sığınak aramak için fazlaca zaman kaybetmeleriydi. Goltz Paşa, aşırı ihtiyatlı davranmanın en az ihmalkârlık kadar tehlikeli olduğundan dem vuruyordu. Dolayısıyla yürüyüş ve keşif, basit ve naif olmalı, askerler yürüyüş esnasında gereksiz kahramanlıklar yapmamalıydı.⁴¹

37 Mehmed Hülusi, *Şark Ordusu*, 13.

38 Pertev, *1326 Sene-i Rumisinde*, 12.

39 Pertev, *1326 Sene-i Rumisinde*, 15.

40 Pertev, *1326 Sene-i Rumisinde*, 18. Muhtemelen erzak depolarının bulunduğu mahalleri gösteren cetveller manevra öncesinde askerlere dağıtılıyordu. Askerlerin yanında yedek tayınatı (yarım okka peksimet ve hayvanlar için beş kilo yemden oluşur) vardı ve bunu sadece acil durumlarda kullanmakla mükelleftiler. Zira sefer ve manevra öncesinde kendilerine verilen iki-üç günlük yedek tayınatı, subayları tarafından izin verildiği takdirde ancak yiyecek bulmak mümkün değilse tüketebileceklerdi. Dolayısıyla askerlerin emir almaksızın yanında bulunan erzakı tüketmesi veya atması halinde, askeri teçhizatını veya silahını atmış gibi ceza göreceği belirtiliyordu. Ahmed Ali, *İleri Karakol, Piyade Keşif Kolları, Manevra Kavaidi, Konak ve Ordugâh Hizmeti, İaşe, Ağırıklarda Efradın Suret-i Hareketi* (Dersaadet: Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1326), 72. Yedek tayınatın nasıl tüketileceğine dair fikir veren bu talimata Mehmed Hülusi de değinir. Manevra sırasında İstanbul-Çerkezköy hattı arasında yürüyüş ve keşif faaliyeti yapan Şark Ordusu, Müretteb I. Fırkadan bazı askerler, henüz İstanbul'dan fazla uzaklaşmadan yanlarındaki yedek peksimetleri tüketmişlerdi. Mehmet Hülusi, harp koşullarında olsalardı bu neferlerin ceza alacağını yazmıştır. Bk. Pertev, *1326 Sene-i Rumisinde*, 24. Erzak depolarının bulunduğu mahalleri gösteren cetvellerin askerlere dağıtımı muhtemelen yeni bir uygulamaydı ve 1910 manevrası ile ilk kez tecrübe ediliyordu. Zira işenin sefer zamanında sorunsuz bir şekilde temin edilmesi oldukça zordu. Bunun için levazım ve nakliye işlerinin düzenli olması gerekliydi. Gerçek savaş koşulları oldukça farklıydı, askerlerin Anadolu'dan cephelere sevkiyatını sağlayan demiryolu hatlarında sürekli asker sevk edildiğinden, erzak taşımacılığı yapılamıyordu. Dolayısıyla, efrat yiyecek ihtiyacını ya yürüyüş mahallinde bulunan konaklama yerlerinden ya da ahaliden karşılayacaktı. Manevralarda iaşe temini için iaşe kolları çalışır, bunlar tatbikat sırasında tarafsız sayılırdı. Fakat savaş koşullarında bu kolların işlemediğine tanık olunmuştur. Bk. Tolunay Sandıkçıoğlu, "Cihan Harbindeki İaşe Çıkarmasına Galiçya'dan Bakış," *Yemek ve Kültür* 23 (2011): 7.

41 BA, v.d. Goltz, Bemerkungen über die während der Herbst-und Winter Übungen, 25.

Şark Ordusu Garp Ordusuna Karşı!

Manevralar⁴² dost ve düşman kuvvetlerin simgelendiği birlikler arasında yapılıyordu. Fırkaların her birine 55 adet çift beygirli arabadan oluşan erzak kolları eşlik ediyordu. Diğer taraftan Muhtelit Üçüncü Fırka, Muhtelit Yirminci Fırka, Karahisar Redif Fırkası ve Süvari Livasından meydana gelen Garp Ordusu, fırkaların her biri için temin edilen 60-70 adet çift beygirli arabadan⁴³ oluşan erzak kolları ile birlikte hareket edecekti. Büyük ağırlıklar ise yürüyüş kolunu 500 metre uzaklıktan takip edecekti. Manevra faaliyeti 1910 Ağustosunun son günlerinde başladı. İstanbul ve çevresinde vuku bulan kolera salgını nedeniyle Şark Ordusuna katılması planlanan Erikli Fırkasının yerini Bursa Redif Fırkası almıştı.⁴⁴

Her bir fırka kumandanlığında, kumandanın yanı sıra, bir erkân-ı harp subayı, bir emir subay yardımcısı (mülhak) ve bir yaver mülazım bulunurdu. Sefer sırasında ise bu sayı elbette artıyordu. Harp sırasında vazife süresinin uzun sürmesi hasebiyle bir erkân-ı harp subayı, biri yüzbaşı ve biri mülazım olmak koşuluyla 2 adet mülhak subayı ve en az bir, icap ettiğinde iki veya 3 emir subayı ve bir karargâh kumandanı bulunmalıydı.⁴⁵

Manevrada kuvvetler, kırmızı (*düşman-Bulgar*) ve mavi (*dost-Osmanlı*) çizgiler ile gösterilmekte olup, karşı karşıya yapılan atış (*endaht*) talimlerinde 100 metre uzaklık esası gözetilirdi.⁴⁶ Zira daha kısa mesafeden yapılan atışlar sırasında askerlerin zarar görme

42 Ahmed Ali, manevra alanı seçilirken dikkat edilmesi gereken hususlar üzerinde durmuştu. Buna göre; manevra arazişi seçilirken mümkün olduğunca hanelerin, dükkânların, hayvanların, bahçelerin, küçük kuru ve yeni dikilmiş ormanların bulunduğu yerler tercih edilmemeliydi. Ayrıca tatbikatlar, tütün tarlaları, küçük dutluklar, haşhaş tarlaları, bağlar ve yeni dikilmiş fidanlıkların bulunduğu alanlarda yapılamazdı. Bk. Ahmed Ali, *İleri Karakol*, 41.

43 Arabalar günlük 40 kuruşa pazarlık edilmişti. 45 gün sürecek olan manevrada her bir araba için tahminen 15 lira harcanmıştı. Bazı subaylar, her sene böyle bir külfetin altına girmektense 10-15 liraya masraf edip alınan arabaları, 10 sene boyunca yerel halkın kullanımına sunacak ve her sene manevra veya genel seferberlik halinde arabaları ahalinden talep edecekti. On sene sonunda ise ahali bu arabalara ve araba hayvanına tamamen sahip olabilecekti. Böylece ordu, üç sene yapılacak masrafla on senelik masraftan kurtulacak ve harp zamanı için ordunun elinde yeterli sayıda araba ve hayvan bulunacaktı. Pertev, *1326 Sene-i Rumisinde*, 20.

44 Pertev, *1326 Sene-i Rumisinde*, 19.

45 Pertev, *1326 Sene-i Rumisinde*, 17. Gerçek savaş koşullarında bu denli nizami seferberlik mümkün olamıyordu. Örneğin imparatorluğun ciddi eksiklikler eşliğinde girdiği I. Dünya Savaşı sırasında birliklerin çoğu son dakika yapılan değişiklikler nedeniyle hazırlıklarını tamamlayamadan bölgelere sevk edildi. Bunun yanında ordu, personel seferberliği hususunda gönüllülerin askere kaydedilmesi ile birlikte insan kaynağı sıkıntısı yaşamasa da ciddi bir subay eksikliği ile karşı karşıya kaldı. Savaş sırasında her yüz muharip askere bir buçuk subay düşmekteydi ki bu oldukça düşük bir rakamdı. Uyar ve Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, 485. Mehmed Hülusi, sadece tatbikatlarda Almanların tek bir fırka dâhilinde 100 kişiyi (subay ve nefer) barındırdığını, bunlara 80 adet hayvan ve 14 erzak arabasının eşlik ettiğini belirtir. Pertev, *1326 Sene-i Rumisinde*, 19.

46 Harp sırasında ise düşman hatlarına sızmak için geçerli mesafe genel olarak 500 ila 1000 metredir ki bu durumda bile takviye kuvvetlere ihtiyaç vardır. Örneğin Çanakkale muharebesinde, Gelibolu yarımadasının kontrolü için Osmanlıların taarruz hareketi ile yürüttüğü planda Türkler, İtilaf kuvvetleri hattına en fazla 500 metreden sızmışlar, fakat bu sızıntılar yeterli takviye ile güçlendirilemeyince karşı taarruz ile geri püskürtülmüşlerdi. Her iki taraf da birliğini korumaya yönelik sürdürdüğü taarruzları kontrol edememiş, taraflar büyük kayıplar vermişti. Bk. Uyar ve Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, 140.

olasılığı varken, özellikle 10-15 metreden ateş ediliyorsa, karşıdakinin etkisiz hale gelme olasılığı yüksekti. Endaht talimlerinden önce her neferin namlu içini ve tüfek mekanizmasını kontrol etmesi beklenirdi. Nefer, bilhassa namluda toz, toprak veya herhangi bir pisliğin bulunmadığına kanaat getirmeliydi. Eğer namlu temizlenmeden ateş edilirse, namluda şişme veya çatlama oluşabilirdi. Endaht taliminde flama göstermek zaruri idi. Piyade birliklerine karşı yapılacak olan atışlarda piyadeye kırmızı, süvariye beyaz flama gösterilirken, topçu birliklerine yapılacak olan atışlarda flama yere yatırılacaktı. Bu flamalar, fırka kumandanlarının zimmetinde bulunacaktı.⁴⁷

Manevrada yansıtılan temsili savaş hali,⁴⁸ Garp Ordusunun hâlihazırda savaş halinde olan Şark Ordusuna, Edirne sınırından yaptığı taarruz ile başladı. Ferik Zeki Paşa kumandası altında ordu, demiryolu vasıtasıyla seferber olarak Ergene deresi gerisinde, takriben Istranca-Çerkezköy-Çorlu hattı üzerinde ilerleyerek arazi tahkimine başladı. Taraflar, Edirne muhasarasını tamamlayabilmek için karşılıklı taarruz halinde talim yaptılar.

Bahsi geçen manevra cetveline göre I. Kolorduya mensup I. Mürettep Fırkanın harp edeceği mahaller Kalfaköy, Yarımburgaz ve Isparta Kalesi civarı iken, II. Mürettep Fırka Kadıköy, Silivri ve Balabanlı Çiftliği civarında üç gün sürecek olan fırka manevrası yapacaktı. Daha sonra her iki fırka aralarında Çerkezköy ve Araklı civarında üç gün boyunca kolordu manevrası yapacaktı. Söz konusu tatbikatlar sonrasında manevra yerleri değiştirilerek, farklı araziler tecrübe edilecekti. Örneğin kolordu manevrasından sonra, I. Mürettep Fırka, Dersaadet-Büyük Çekmece-Silivri yolundan, II. Mürettep Fırka Dersaadet-Isparta Kalesi-Çatalca yolundan ilerleyerek manevra coğrafyasını değiştireceklerdi.⁴⁹

II. Kolorduya mensup birliklerden III. Nizamiye Fırkası, Edirne'nin güney ve güneybatısında Dereköy ve Kırıkkilise civarında üç günlük fırka manevrası yapacaktı. Kolordu manevralarından hemen sonra I. Ordudan I. Mürettep Fırka Çerkezköy'de, II. Mürettep Fırka Çorlu'da, Süvari Livası Büyükmanika'da ve II. Ordu'dan III. Muhtelit Nizamiye Fırkası Babaeski'de, XX. Muhtelit Nizamiye Fırkası Kırıkkilise'de toplanacaktı. Daha sonra her iki ordu arasında yürüyüş ve keşif günü de dâhil olmak üzere Ahmetbey köyü civarında dört

47 Ahmed Ali, *İleri Karakol*, 43. Manevralarda kullanılan arazinin büyüklüğü hasebiyle işaretlerin flama ile verilmesi zaman ve kuvvet tasarrufuna vesile olacaktır. Bu durum savaş koşullarında da aynen uygulanır. Zira etkili ateş altında yüz ile işaret vermek nadiren mümkün olacağından, karmaşık muharebe durumlarının anlaşılması için işaret flamaları veya kol hareketlerinden istifade edilir. Bk. Fatih Becici, "Mart 1328 (1912) Tarihli Osmanlı Piyade Ta'limnâmesi Işığında Son Dönem Osmanlı Piyade Eğitimi" (Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2016), 31.

48 Goltz Paşa'ya göre manevrada mizansen bir savaş hali yansıtılsa da sistemli bir talim yapılabilmesi için gerçekçi bir tatbikat ortaya koymak gerekiyordu. Bunun için düşman birliklerinin tatbikatlarda yer almış olduklarını varsaymak gerekir. Gerektiğinde talim yapan askerler, düşman birliklerini saklandıkları yerden çıkarmalıdır. Fakat manevra sırasında karşılıklı esir alımı caiz değildir. Diğer taraftan askerlerin mesafe ve karşı birliklerin sayısını muhakeme etmeleri beklenir. Ayrıca, talimlerde hedef noktası, ateş tipi, ateş dağılımı ile ilgili bilgi edinmek zaruridir. BA, v.d. Goltz, *Bemerkungen über die Während der Herbst-und Winter Übungen*, 15.

49 Pertev, *1326 Sene-i Rumisinde*, 5.

gün sürecek olan büyük ordu manevrası gerçekleştirilecek ve sonbahar manevrası, Edirne Seyitler istasyon bölgesinde düzenlenecek olan resmigeçit ile sona erecekti.⁵⁰

Osmanlı neferi için önemli bir eğitim faaliyeti ve tecrübesi olduğu gözlemlenen bu manevranın bir diğer özelliği de art arda gelen mağlubiyetler nedeniyle hevesi ve umudu kırılmış bir ordunun moralini yükseltmenin yanı sıra, devletin eski gücüne kavuşabileceğine ve belki de küllerinden yeniden doğacağına dair bir inanç yeşertmesiydi. Bu anlamda yer yer halkın ve ayrıca yabancı gözlemcilerin de takip etmesine izin verilen manevralar, başlı başına kamusal bir olay niteliğinde devam etti. Uzun süre kışla içine hapsedilen ve siyaset ile fazlasıyla meşgul olan Osmanlı subayının saygınlığını yitirdiği düşüncesi belki de bu büyük tatbikat ve sonrasında gerçekleştirilen görkemli resmigeçit ile bertaraf olacaktı. Dolayısıyla dönemin padişahının tören sırasında yerini almasına büyük bir önem atfedildi. Zira ordu kumandanlarının tören sonrasında sultanın huzurunda yaptıkları konuşmalarda, Osmanlı'nın geçmiş seferlerine yönelik romantik göndermeler yapılırken, hükümdarlarının askeri faaliyetlerde daha fazla söz sahibi olmasını arzu ettiklerine dair görüşleri büyük yankı uyandırdı.⁵¹

Manevrayı eserlerinde etraflıca anlatan Pertev Paşa, tatbikat faaliyetini “takdire şayan” ifadesiyle nitelendirmişti. Ayrıca, bu denli büyük bir manevraya dâhil olmak subay ve askerler arasında büyük bir haz yaratmış, seferberliğe ilişkin geçmişte yapılan hataların düzeltilebileceği düşünülmüştü. Diğer taraftan manevra arazisi için Edirne ve civarının düşünülmüş olması, uzun süredir işgal tehdidi altında bulunan bölge ahalisinin moralini yükseltmişti.⁵² Hatta resmigeçit sonrasında hükümdarın Edirne'ye düzenlediği bir haftalık seyahat bölge halkını memnun etmiş, ahalide *Edirne geçilemez* hissiyatı yerleşmişti.⁵³

1910 Sonbahar Manevrasında Müslüman ahaliden celp edilen askerlerin yanı sıra Osmanlı'nın gayrimüslim unsurları da yer aldı. Açıkçası bu durum, 1908 Devrimi'nden sonra askere alma kanunlarında yapılan değişikliklerin bir sonucuydu. 1909 tarihli yeni celp kanununda, askerlik vazifesinin sadece Müslüman unsurlara hasredilemeyeceği belirtilmiş, gayrimüslimlerin vazifeye alınması hususunda adeta bir ileri bir geri giden süreçte sona gelinmesine karar verilmişti. Böylece Hıristiyan ve Yahudi tebaadan olan Osmanlı unsurlarının askerlikten muaf olmak üzere ödedikleri Bedel-i Askeri ianesi kaldırılmış ve

50 Pertev, *1326 Sene-i Rumisinde*, 7. Goltz Paşa, Sultan Mehmed Reşat'ın da iştirak edeceği resmigeçit töreninin 27 Kasım'da manevraların bitişinden hemen sonra yapıldığını yazıyor. Goltz'un verdiği rakama göre resmigeçit törenine 40.000 kişi iştirak etmişti. Resmigeçit tecrübesine sahip olmayan askerler, hazırlık ve içtima için ziyadesiyle zaman harcamış, bu nedenle tören iki buçuk saatlik bir gecikme ile başlayabilmişti. BA, gez. Frhr. v.d. Goltz, Bericht des generaloberst Freiherrn von der Goltz über seinen Aufenthalt in der Türkei im Oktober und November 1910, 18 Aralık 1910, Berlin Halensee, 18.

51 BA, gez.Frhr. v.d. Goltz, Bericht des generaloberst Freiherrn von der Goltz über seinen Aufenthalt in der Türkei im Oktober und November 1910, 18.

52 Pertev, *1326 Sene-i Rumisinde*, 91.

53 BA, gez.Frhr. v.d. Goltz, Bericht des generaloberst Freiherrn von der Goltz über seinen Aufenthalt in der Türkei im Oktober und November 1910, 19.

askerlik vazifesi tüm Osmanlı unsurları için mecburi kılınmıştı.⁵⁴ Goltz Paşa, bu durumu manevra notlarında değerlendirmiş, her iki unsurun manevrada yer almasına büyük önem atfetmişti. Ona göre tabikat boyunca taraflar arasında herhangi bir husumet çıkmamış olması umut vericiydi. Kaldı ki askerlerin talimler boyunca dini vecibelerini yerine getirmelerine izin verilmişti. Din, orduda mahremiyeti olan bir alan olarak telakki edilmişti. Bunun talimlerde ortaya çıkması, her iki unsurun da kendileri için mukaddes olan cuma ve pazar günlerinde birbirlerine güzel dileklerini iletmış olmasıydı.⁵⁵

Manevranın teknik ayrıntılarına gelince, bu konudaki görüşlerini maddeler halinde etraflıca yazan Goltz Paşa'ya kulak vermek gerekir. Daha önce de belirtildiği gibi Osmanlı sonbahar manevrasını yönetmek ve değerlendirmek üzere padişah tarafından bizzat davet edilmiş olan Goltz Paşa, sonbahar manevrasından bir sene önce gerçekleştirilmiş olan tümen manevrasına ilişkin görüşlerini 1909 senesinin Aralık ayında yayımladığı *Bemerkungen über die während Herbst-und Winter Übungen beim 1., 2. und 3. Kaiserlich ottomanischen Ordu gemachten Wahrnehmungen* (I., II. ve III. Kolorduların katılımıyla düzenlenen Osmanlı Sonbahar ve Kış Manevrası üzerine düşünceler) başlıklı makalesinde tartışmıştır. Görüşlerinde piyade, süvari ve topçu birliklerini ayrı ayrı ele alan Goltz Paşa'nın talimler ile ilgili genel düşüncesi olumludur. Öncelikle yürüyüş talimi konusunda birliklerin hiç de fena olmadığını yazar, fakat askerlerin uygun adım yürüyüşlerinin daha düzenli, güçlü ve nispeten daha hızlı olması gerektiğini söyler. Zira düzensiz ve yavaş yürüyüş, birliklerin toplanma mekânına zamanında ulaşamamasına neden olur. Goltz'a göre birliklerin komutanlarının güvenlerini kazanabilmesi için toplanma yerlerine ulaşmada kayıtsız şartsız dakik olmaları gerekir.⁵⁶

Goltz Paşa, araziye hâkimiyet konusuna geniş yer ayırmıştır. Bilhassa, süvari, topçu ve piyade dâhil tüm bölüklerin araziye hâkim olmaları beklenir. Örneğin bir süvari askeri, iyi bir binici olmanın yanı sıra bir piyade neferi kadar keskin bir gözlemci olmalıdır.⁵⁷ Uzak

54 Ufuk Gülsoy, "Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlikten Muafiyet Vergisi: Bedel-i Askeri (1855-1909)," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 37 (2002): 118.

55 BA, gez.Frhr. v.d. Goltz, a.g.belge, 19. Balkan savaşları yenilgisinden sonra seferlere Müslüman ve Gayrimüslim unsurların omuz omuza çıkma ihtimali tamamen ortadan kalkmış, Gayrimüslimlerin askere alınmasına ilişkin bir türlü çözülemeyen sürecin sonuna gelinmişti. Kaldı ki I. Dünya Savaşı öncesinde yapılan cihat duyurusu ve Müslüman erkekleri silah başına davet eden propagandist söylemler, Müslüman olmayan unsurları vatan savunmasından azlediyordu. I. Dünya Savaşı öncesinde ilan edilen cihat söylemine yönelik tartışmalar için Bk., *Jihad and Islam in World War I, Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje's "Holy War Made in Germany"*, yay. haz. Erik Jan Zürcher (Leiden: Leiden University Press, 2016)

56 BA, gez.Frhr. v.d. Goltz, Bericht des generaloberst Freiherrn von der Goltz über seinen Aufenthalt in der Türkei im Oktober und November 1910, 19.

57 Süvari bölüğü, yeterli miktarda küçük zabıt ve neferi arazi keşfi için terbiye etmeliydi. Sefer sırasında bir küçük zabıt ile iki nefer kâşif olarak tayin edilirdi. Bu kişiler, ivedilikle istihdam edilmek için bölük kumandanı veya daha büyük kumandanların yakınında bulunurlardı. Kâşif neferler, kumandanın *Keşşafılar ileri! Ve Kumanda sende keşşafılar!* emri üzerine dörtlü ile tayin olunan istikamette ileri çıkarlardı. Bk. *Süvari Neferi Talimnamesi* (İstanbul: Matbaa-ı Askeriyye, 1328), 28.

mesafe görüşü kuvvetli olmalı, adeta bir topun gülleri gibi hedefine kilitlenmelidir. Süvari aynı zamanda gerideki birlikleri düşman kuvvetleri ile ilgili olarak bilgilendirmekle yükümlü olduğu için kendisini iyi ifade etmeli ve tok sesi, en gerideki askere kadar ulaşmalıdır.⁵⁸

Büyük manevralar ve mevsimlik askeri tatbikatlar, karmaşık silahların kullanıldığı, talim mermisi ile ateş edilse bile gerçek savaş koşullarını yansıtan karşılıklı atışların yapıldığı talimlerdi. Manevra sırasında her nefere ayrı ayrı atış talimi yaptırılması mümkün olmadığından, en azından zabıt ve küçük zabıtların kışlada atış talimi tecrübelerinin olması beklenirdi.⁵⁹ Özellikle piyade neferi ateşli silahlar ile ziyadesiyle bütünleşmeliydi. Piyade alayı 4000 m uzaklıktan araziye hâkim olmalı ve mümkün olduğu surette askeri mevzilerde konuşlanmış olan ve ateşe hazır bekleyen düşman ordusu karşısında görünmez olmalıydı. Her piyade askeri silahını iyi kullanmalı, kendi mühimmatının ustası olmalıydı. Asker, tek bir mermi bile ziyan etmeden her durumda silahını çabuk ve güvenli bir şekilde doldurmalı ve onu temiz tutmalıydı. Zira silahını gece vaktinde bile gün ışığında doldurduğu gibi çabuk doldurmalıydı. Mütemediyen silah talimi yapmanın getirdiği en büyük fayda neferin yürüyüş halindeyken, ayakta veya yatar pozisyonda tüfeğini sorunsuz doldurabilmesiydi.⁶⁰

Manevra aynı zamanda arazi keşif ve istihkâm çalışmalarının yapıldığı bir eğitim faaliyeti idi ve bu nedenle harp okullarında verilen harita okuma dersleri manevralarda tecrübe edilebilecekti. Zira askeri talim yapılmaksızın sadece harita üzerinde hayata geçirilmeye çalışılan düzenlemeler kişiyi yanıltabilirdi. Goltz Paşa, Osmanlı komutanlarının haritalara bağımlı kalarak yaptıkları stratejik düzenlemeleri eleştirirken, belirli ölçeklere göre yapılmış olan haritalarda mesafelerin birbirine yakın görünmesinin hatalı uygulamalara

58 BA, gez.Frhr. v.d. Goltz, Bericht des Generaloberst Freiherrn von der Goltz über seinen Aufenthalt in der Türkei im Oktober und November 1910, 17.

59 Osmanlı'da manevra öncesi talim devri, acemi askerlerin orduya katılması ile başlar ve bu döngünün yeniden başladığı tarihe kadar devam ederdi. Buna göre kış döneminde bölüklere yeni katılan acemi askerler münferit bir şekilde talim görür ve bu süreçte tecrübeli neferler, daha önce yaptıkları talimleri tekrar ederlerdi. İlkbahar dönemi tabur talimleri gerçekleştirilir, acemi neferler ile tecrübeli neferler birlikte talim yaparlardı. Yaz dönemi ise tabur, alay ve liva talimleri ile manevraya hazırlık talimlerinden oluşurdu. Cebeci, "Mart 1328 (1912) Tarihli Osmanlı Piyâde Ta'limnâmesi Işığında Son Dönem Osmanlı Piyade Eğitimi," 111. Bireysel talimlerin önemine dönemin askeri neşriyatında sıkça yer verilmesine rağmen, uygulamada durum hiç de parlak görünmüyordu. 1910'da yapılan kolordu manevrasında hakem olarak görev alan Mustafa Kemal, 1911 senesinde kaleme aldığı ve daha sonra *Zabıt ve Kumandan ile Hasb-ı Hâl* başlığı altında basılan notlarında, gerçek askerlik ilminin verileceği mekânın mektepten ziyade kıt'a olduğunu ve asıl sanat eğitiminin komutanlar tarafından verilmesi gerektiğini söylüyor. Zira Mustafa Kemal hakemlik yaptığı manevrada komutanların tesir gücünün oldukça zayıf olduğundan, bölük komutanlarının üst rütbelilerden aldıkları emirlerin içeriğini dâhi anlayamadıklarından yakınır. Bk. Kurmay Yarbay Mustafa Kemal, *Zabıt ve Kumandan ile Hasb-ı Hâl* (Ankara: Genel Kurmay Askeri ve Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genel Kurmay Basımevi, 2010), 11.

60 BA, gez.Frhr. v.d. Goltz, Bericht des Generaloberst Freiherrn von der Goltz über seinen Aufenthalt in der Türkei im Oktober und November 1910, 16. Piyade talimnamelerinde bu husus ayrıntıları ile anlatılır. Özellikle vücudun her vaziyetinde neferin süratli ve emniyetli bir şekilde silahını doldurabilmesi sıklıkla yapacağı talimlerle mümkün olur, nefer tatbikat ve manevralar sırasında daima talim fişegi kullanılmalıdır. Cebeci, "Mart 1328 (1912) Tarihli Osmanlı Piyâde Ta'limnâmesi Işığında," 38.

neden olduğuna dikkat çekmekteydi. Dolayısıyla, muharebe planları yapılırken harita ve arazi uygulamaları beraberce ele alınmalıydı.⁶¹

1910 Sonbahar manevrası tümen yapılanması, arazi kullanımı, taktik ve strateji geliştirilmesi açısından adeta Balkan savaşlarının bir ön provasıdır. Aynı sene, ordunun teşkilat yapısı, yeniden yapılandırma kararname kapsamında Alman ekolünden gelen Ahmed İzzet Paşa'nın yönlendirmesiyle radikal bir şekilde değiştirilmiştir. Bu bağlamda modern bir birlik geometrisi olan ve henüz Avrupa ordu teşkilatında dahi kullanılmayan üçlü teşkilat yapısı benimsenmiştir. Buna göre, her tümen üç alaydan ve her alay da üç taburdan oluşacaktı. Böylece her biri üç tümen ve buna mukabil destek unsurlardan oluşan kolordu karargâhları ile yapılanma etkinleşiyordu.⁶² Sonbahar manevrasında bu yapılanmanın tecrübe edildiği görülmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi iki kolordu ve karargâhı ile birlikte yapılan manevrada, her kolordu üç tümen ve yardımcı unsurlardan oluşuyordu. Şark Ordusu I. Mürettep Fırka, II. Mürettep Fırka ve Bursa Redif Fırkası olmak üzere üç tünden, Garp Ordusu ise muhtelit III. Fırka, XX. Muhtelit Fırka ve Kara Hisar Fırkasından meydana gelmişti.⁶³ Yapılanma, teşkilat yapısını küçültüyor, ama daraltmıyordu. Diğer taraftan, muharip unsurlar (piyade ve süvari alayı gibi), manevrada da görüldüğü üzere ön planda daha çok yer almış, topçu ve istihkâm birlikleri gibi destek unsurlar geri planda kalmıştı. Örneğin, I. Mürettep Fırka bünyesinde üç adet piyade alayı yer alırken, bir adet sahra topçu alayı ve 1 adet cebel bataryası bulunmaktaydı.⁶⁴ Teşkilat yapısında radikal sayılabilecek bu yapılanmanın, sadece iki sene içerisinde yerli yerine oturmasını beklemek oldukça iyi niyetli bir öngörüydü.

Sonuç

1910 yılının Ekim ve Kasım aylarında gerçekleşen ve dört gün süren çarpışmaların ardından 27 Kasım 1910 tarihinde Sultan V. Mehmed Reşad'ın da katıldığı görkemli bir törenle sona eren Sonbahar Manevrası, savaş çıkırtkanlığının yapıldığı bir dönemde, olası bir seferberlik ilanı öncesinde ordu teşkilatının kapasitesini ve sınırlarını görebildiği yegâne mekân olmuştu. Öyle ki tatbikat, arazinin tahlil edilmesi ve coğrafi bölgenin sunduğu imkân ve imkânsızlıkların önceden anlaşılması açısından önem taşıyordu. Nitekim Balkan devletleri ile var olan husumet, bir sonraki savaşın cephesini çoktan belirlemişti. Diğer taraftan manevralar, savaş eğitiminde talep edilen yeni becerilerin öğrenildiği ve uygulandığı tecrübe mekânlarıydı. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren savaşın endüstriyelmesi ile askerlerin emir-komuta zinciri içinde buyruklara otomatik olarak boyun eğmesi yetersiz gelmeye başlamış, askerlerden verilen emirleri göz önünde bulundurarak mevcut durumu

61 BA, gez.Frhr. v.d. Goltz, a.g.belge, 25.

62 Uyar ve Erickson, *Osmanlı Askeri Tarihi*, 442.

63 Pertev, *1326 Sene-i Rumisinde*, 71.

64 Aynı yer.

kollamaları ve ayaküstü yaratıcı çözümler üretebilmeleri beklenmiştir.⁶⁵ Öyle ki bu yüzyılda gelişen savaş makineleri ile birlikte cephede çözüm üretecek potansiyel güç yine insan gücüydü. Orduyu insan gücünden mahrum bırakan en büyük etmen ise eğitilmiş askeri personel noksanlığı ile birlikte firar sorunuydu.

Sonbahar Manevrası, Balkan savaşları öncesinde bu sorunu tüm çıplaklığı ile gözler önüne sermiştir. Manevrayı etraflıca yorumlayan askeri uzmanlar, fırka kumandanlığının askeri personel açısından seferi bir teşkilata haiz olmadığını yazar. Diğer taraftan bir harp kadar uzun soluklu olmayan bir manevrada vazife karışıklığına sebep olmamak için haddinden ziyade zabitin görevlendirilmemesi gerektiği konusunda görüşler de vardı. Son tahlilde uzmanların görüşü; bir erkân-ı harp zabiti, biri yüzbaşı, biri mülazım olmak koşuluyla erkân-ı harp vazifesi yapabilecek iki mülhâk zabıt (subay yardımcısı), asgari bir ve icabında iki veya üç emir zabiti ile bir karargâh kumandanının fırka kurmay heyetini oluşturması yönündeydi. Bunun yanında bir levazım memuru ile bir fırka sertabibi de seferber olmalıydı.

1910 kolordu manevrası, hâlihazırda yapılan diğer talim ve tatbikatlardan gerek süre açısından gerekse kullanılan cephe açısından da farklıdır. Öncelikle manevrada gerçek savaş koşulları yaratılarak süre uzatılmış, cephe olarak da manevra fişekleri kullanılmıştır. Arazi bakımından ise İstanbul sınırlarından başlayarak neredeyse tüm Trakya bölgesini içine alan geniş bir coğrafi alan kullanılmıştır. Bu alan içerisinde cephe parçaları ile sınırlı mntıkalar yaratılmıştır. Diğer taraftan askerler, konaklayacakları mahallerin önceden harita üzerinde işaretlenmiş olmasıyla işleri için gerekli olan ağırlıkları yürüyüş öncesinde bu seçilen yerlere göndererek, fazla yüklerinden kurtulmuşlar ve daha randımanlı bir yürüyüş talimi gerçekleştirmişlerdir. Gündüz yürüyüş ve karşılıklı cenk talimleri ile geçen tatbikat, geceleri askerler arasında bir nevi sosyalleşme etkinliğine dönüşen savaş, strateji oyunları ve satranç ile devam etmiştir.⁶⁶

Manevrada, operasyona bağlı problemler uygulamalı olarak çözülmeye çalışılmış ve seferler senaryolar üzerinden kurgulanarak hatlar kırmızı ve mavi olarak belirlenmiştir. Ayrıca seferber olma ve mevzilenme üzerinde durulmuş, özellikle ihtiyat kuvvetlerinin demiryolu vasıtasıyla cepheye sevki tecrübe edilmiştir. Fakat sevk ve idarede yaşanan sıkıntılar, kuvvetlerin zamanında bölgeye ulaştırılmasını engellediği için onların yerine yardımcı kuvvetler kullanılmıştır.

65 Ulrich Bröckling, *Disiplin, Askeri İtaat Üretiminin Sosyolojisi ve Tarihi*, çev. Veysel Atayman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2008), 41-42.

66 Bir senaryo üzerinden kurgulanan savaş oyunları ve tarihi canlandırmalar ile ilgili olarak bkz; Abdullah Turhal, “Tarihi Canlandırmak: Minyatür Figürler ve Savaş Oyunları ile Tarihin Yeniden Canlandırılmasının Tarih Öğretiminde Kullanılması,” *Yeni Bir Askeri Tarih Özlemi, Savaş, Teknoloji ve Deneysel Çalışmalar*; haz. Kahraman Şakul (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013) içinde, 115-116.

Sonuç olarak, 1910 Sonbahar Manevrası Batı'dan örnek alınan diğer savaş oyunları ve genel tatbikatlar gibi özellikle astsubayların manevra ve harp tecrübesi kazanmaları için kurgulanmış eğitsel bir faaliyetti ve barış zamanında ordunun işlevsel kapasitesi hakkında fikir vermesi açısından da oldukça önemliydi.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Arşiv Kaynakları / Archival Sources

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA), Sadaret Eyâlât-ı Mümtâze Kalemî Belgeleri (A.MTZ) 159-45

BOA, Yıldız Tasnifi Mütevenni Maruzat (Y.MTV), 17-51.

Bundesarchiv-Militärarchiv (BA-MA), Bemerkungen über die Während der Herbst-und Winter Übungen beim 1., 2. und 3. Kaiserlich Ottomanischen Ordu gemachten Wahrnehmungen, Ende Dezember 1909 (Aralık sonu 1909), İstanbul.

Bundesarchiv (BA), v.Goltz, Bericht; das Generaloberst Freiherrn von der Goltz über seinen Aufenthalt in der Türkei Juli/August 1909, 28 Ağustos 1909.

BA, v.Goltz, Bericht; das Generaloberst Freiherrn von der Goltz über seinen Aufenthalt in der Türkei Juli/August 1909, 28 Ağustos 1909, Berlin Halensee.

BA, gez.Frhr. v.d. Goltz, Bericht des Generaloberst Freiherrn von der Goltz über seinen Aufenthalt in der Türkei im Oktober und November 1910, 18 Aralık 1910, Berlin Halensee.

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

Ahmed Ali. *İleri Karakol, Piyade Keşif Kolları, Manevra Kavaidi, Konak ve Ordugâh Hizmeti, İaşe, Ağırlıklarda Efradın Suret-i Hareketi*. Dersaadet: Mekteb-i Harbiyye Matbaası, 1326.

Ateş, Sanem Yamak. *Asker Evlatlar Yetiştirmek, II. Meşrutîyet Dönemi'nde Beden Terbiyesi, Askerî Talim ve Paramiliter Gençlik Örgütleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

Beşikçi, Mehmet. "Bir Yenilginin Anatomisi: Balkan Harbi'nde Osmanlı Seferberliği, 1912-1913," *Yeni Bir Askerî Tarih Özlemi, Savaş, Teknoloji ve Deneysel Çalışmalar*. Hazırlayan Kahraman Şakul içinde 297-310. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.

Beşinci Kolordu Kurmay Başkanlığı Harekât Şubesi 2. Kısım, *Taktik Tatbikat Gezisi*, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1995).

- Beydilli, Kemal. "Küçük Kaynarca'dan Tanzimat'a Islahat Düşünceleri," *İlmi Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri Dergisi* 8 (1999): 25-64.
- Bröckling, Ulrich. *Disiplin, Askeri İtaat Üretiminin Sosyolojisi ve Tarihi*. Çeviren Veysel Atayman. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2008.
- Cebeci, Fatih. "Mart 1328 (1912) Tarihli Osmanlı Piyâde Ta'limnâmesi Işığında Son Dönem Osmanlı Piyade Eğitimi." Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2016.
- Gross, Gerhard P. *The Myth and Reality of German Warfare, Operational Thinking From Moltke The Elder to Heusinger*. Kentucky: University Press of Kentucky, 2016.
- Gross, Gerhard, Hans Ehlert and Michael Epkenhans. *International Perspectives on the German Strategy for WWI. There was a Schlieffen Plan: New Sources on the History of German Military Planning*. Kentucky: University Press of Kentucky, 2014.
- Gülsoy, Ufuk. "Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlikten Muafiyet Vergisi: Bedel-i Askeri (1855-1909)." *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 37 (2002): 93-118.
- Hall, David Ian. "The Modern Model of the Battlefield Tour and Staff Ride: Post-1815 Prussian and German Traditions." *Defence Studies* 5, 1 (2005): 93-102.
- Jihad and Islam in World War I, Studies on the Ottoman Jihad on the Centenary of Snouck Hurgronje's "Holy War Made in Germany"*. Yayına Hazırlayan Erik Jan Zürcher. Leiden: Leiden University Press, 2016.
- Kaçar, Mustafa. "Osmanlı Devleti'nde Bilim ve Eğitim Anlayışındaki Değişimler ve Mühendishanelerin Kuruluşu." Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi 1996.
- "Manevra Münasebetiyle," *Hikmet* 24 (20 Ramazan 1326 / 29 Eylül 1910): 3.
- Mehmed Ali. *Acemi Neferin Terbiye-yi Askeri Muallimi*. Dersaadet: Cihan Matbaası, 1326.
- Mehmed Hülusi (Yüzbaşı), *Şark Ordusu 1326 Sonbahar Manevrası, Müşâhedât ve Mütâlaât*, İstanbul: Matbaa-ı Hayriyye, t.y.
- Moreau, Odile. *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu, Askeri 'Yeni Düzen' in İnsanları ve Fikirleri: 1826-1914*. Çeviren: Işık Ergüden. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Mustafa Kemal [Atatürk]. *Zabit ve Kumandan ile Hasb-ı Hâl*. Ankara: Genel Kurmay Askeri ve Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2010.
- Öztan, Güven Gürkan. *Türkiye'de Militarizm, Zihniyet, Pratik ve Propaganda*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Palmer, Robert R. "Frederick the Great, Guibert, Bülow: From Dynastic to National War." *Makers of Modern Strategy; Military thought from Machiavelli to Hitler*. Hazırlayan Edward Mead Earle içinde 91-123, Princeton: Princeton University Press, 1948.
- Perteve. *1326 Sene-i Rumisinde Birinci ve İkinci Ordu-yı Hümayunlar Arasında İcra Edilen Sonbahar Manevrası*. İstanbul: Kütüphane-i Askeri, 1326.
- Radetzky von Radetz, Joseph. *Feld-Instruction für die Infanterie, Kavallerie und Artillerie*. Olmütz: Alois Skarnitzl, 1844.
- Sabancı, Zeynep. "Osmanlı Askeri Teknolojisi ve Silahlanma Politikası." Doktora Tezi, Mersin Üniversitesi, 2016.
- Sandıkçioğlu, Tolunay. "Cihan Harbindeki İlaş Çıkmazına Galiçya'dan Bakış." *Yemek ve Kültür* 23 (2011), 78-101.

- Samuels, Martin. *Command or Control? Command, Training and Tactics in the British and German Armies, 1888-1918*. London: Franc Cass, 2003.
- Süvari Neferi Talimnamesi*. İstanbul: Matbaa-ı Askeriyye, 1328.
- Tokay Gül. “Osmanlı’da Modern Devlet, Güvenlik Siyaseti ve Ordunun Dönüşümüne Dair Bir Değerlendirme.” *Türkiye’de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*. Hazırlayan E. B. Parker ve İ. Akça içinde 35-47. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Turhal, Abdullah. “Tarihi Canlandırmak: Minyatür Figürler ve Savaş Oyunları ile Tarihin Yeniden Canlandırılmasının Tarih Öğretiminde Kullanılması.” *Yeni Bir Askeri Tarih Özlemi, Savaş, Teknoloji ve Deneysel Çalışmalar*. Hazırlayan Kahraman Şakul içinde 109-122. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.
- Uyar, Mesut ve Erickson, Edward J. *Osmanlı Askeri Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Yeşil, Fatih, *İhtilâller Çağında Osmanlı Ordusu, Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyoekonomik ve Sosyopolitik Değişim Üzerine Bir İnceleme (1793-1826)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016.

Osmanlı Devleti'nde İletişim Araçlarının Kontrolü: “Telefon Tevkifleri”

Control over Telecommunication Devices in the Ottoman Empire: Seizure and Prohibition of Telephones

Şeyhmus Bingül¹

¹Dr. Öğretim Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Muş, Türkiye

ORCID: Ş.B. 0000-0001-5255-9787

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Şeyhmus Bingül,
Muş Alparslan Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, Muş, Türkiye
E-posta/E-mail: s.bingul@alparslan.edu.tr

Başvuru/Submitted: 15.11.2019

Revizyon Talebi/Revision Requested:
24.12.2019

Son Revizyon/Last Revision Received:
07.05.2020

Kabul/Accepted: 10.05.2020

Online Yayın/Published Online: 03.07.2020

Atıf/Citation: Bingül, Şeyhmus. “Osmanlı Devleti’nde İletişim Araçlarının Kontrolü: “Telefon Tevkifleri.” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 21, 2 (2020): 293-320.
<https://doi.org/10.26650/oba.647196>

ÖZ

On dokuzuncu yüzyılın bilim ve teknik alanındaki başlıca icatlarından biri telefondur. 1875'teki icadından sonra dünya ülkelerine hızla yayılmıştır. Osmanlılar, patenti Alexander Graham Bell tarafından 1876'de alınan telefon ile II. Abdülhamid döneminde, 1881'de tanışmıştır. Ancak telefonla ilk deneyimleri çok kısa sürmüştür: Telefon, “gizli-saklı” işlerde kullanıma ihtimali üzerine, 1886'da yasaklanmıştır. Avrupa'dan Osmanlı liman kentlerine gelen telefonlar gümrüklerde “tevkif edilerek” muhafaza altına alınmıştır. Bu tedbirlere rağmen telefonun kaçak yollarla ülkeye girişi engellenememiş ve zaman içerisinde kullanımına yönelik talepler artmıştır. II. Meşrutiyet'in liberal politikaları çerçevesinde yabancı şirketlere imtiyaz verilerek telefon kullanımı teşvik edilmiştir. İstanbul, telefon ile özdeşleşen başlıca Osmanlı kenti olmuştur. İzmir ve Aydın gibi ticaret kentleri ile Anadolu'nun muhtelif yerlerindeki kullanımını sınırlı kalmıştır. Telefonun Osmanlı'ya ilk girişinden serbest bırakılmasına kadar geçen sürede, popüler süreli yayınlarda telefona dair geniş bir literatür oluşmuştur. Bu süre içerisinde, telefon kullanımı konusunda gelişmiş ülkelere nazaran oldukça geri kalan Osmanlı'nın telefonla imtihanı yoğun bürokratik yazışmalarda da kendini göstermiştir.

Anahtar sözcükler: İcatlar, Teknoloji Tarihi, Telgraf, Telefon Tevkifi, Telefon Yasağı, II. Meşrutiyet, Osmanlı İmparatorluğu

ABSTRACT

An important technological advance of the nineteenth century, the telephone, spread throughout the world following its invention in 1875. Patented by Alexander Graham Bell in 1876, it was introduced in the Ottoman Empire in 1881 during Abdulhamid II's reign. The Ottomans' experience with the device was rather short: It was prohibited because of possible clandestine uses. Devices arriving in Ottoman harbours were seized and stored. However, the illegal import of the telephones could not be prevented because of increasing demands. The liberalistic policies of the Second Constitution that extended privileges to foreign companies, encouraged its use. İstanbul had the largest telephone network but its use was limited in İzmir, Aydın and other Anatolian

cities. From its introduction to its free use in 1908, a large amount of literature appeared in popular periodicals. Telephone-related issues were discussed in many bureaucratic documents which witnessed its delayed adoption in the Empire, compared to developed countries of the time.

Keywords: Inventions, History of Technology, Telegraph, Seizure of telephones, Prohibition of telephones, Second Constitution, Ottoman Empire

Giriş

On dokuzuncu yüzyıl boyunca, birçok bilim insanının ses ileten elektrikli bir araç geliştirmeye yönelik çalışmaları, İskoç asıllı Amerikalı bilim insan Alexander Graham Bell'in (1847-1922) uğraşları sonucunda olgunlaşmış ve 1875'te telefonun icadıyla sonuçlanmıştır. Başlangıçta bu icat telgrafla iç içe olan dünyanın ilgisini çekmemişse de, Bell'in bu aracı bilim insanlarına duyurması ve aldığı destekler sonucunda telefon, kısa sürede bilim dünyasının ve devletlerin ilgi odağına yerleşmiştir. 1876'da Bell tarafından patenti alındıktan sonra, birçok alanda yaygınlık kazanmıştır.¹ Amerika'dan sonra en çok benimsendiği coğrafya Avrupa olmuştur. Fransa, İtalya ve Almanya'nın başını çektiği Avrupa devletlerinin toplumlari da kısa sürede telefonu benimsemiş ve telefon abonelerinin sayısı yüz binlere ulaşmıştır. On dokuzuncu yüzyılın telekomünikasyon araçlarının sıra dışı modern yüzünü temsil eden bu araç, o döneme kadar revaçta olan telgrafı hızla geride bırakmış ve yeni tekniklerle gün geçtikçe daha da geliştirilmiştir.

Telefon, ticaret ve sanayi piyasasının başlıca araçlarından biri olmuştur. On yedi yıl boyunca imtiyazı elinde bulunduran Bell'in patent süresi 1894'te sona ermiş ve bu tarihten itibaren Amerika'da binlerce şirket kurulmuştur. 1895 yılında 87 bağımsız şirket telefon işlerine dâhil olmuşken 1902'de Amerika'da 40.000 telefon şirket mevcuttu. Bu süre içerisinde Bell, telefonu biraz daha geliştirmiş ve 1910 itibariyle otomatik telefon devri başlamıştır. Bu dönemde Amerika'da 7 milyona yakın abone mevcuttu. Rusya'da ise bu sayı 155.000 civarındaydı. 1902'de New York ile Newark arasındaki 17,7 km'lik alana telefon hattı döşenmiş, ardından, New York merkezli hatlar 1906'da 127 km mesafedeki New Haven'a ve 143 km mesafedeki Philadelphia'ya kadar uzatılmıştır.² Böylece hızla ve geniş bir alana yayılmış yeni bir telekomünikasyon devri başlamıştır.

Avrupa devletleri, telefonla yakından ilgilenmiştir. Örneğin İtalya'da, 1880'lerde telefonun kullanımı yaygınlaşmıştır. Telefonun önceki icatlara göre oldukça donanımlı ve sıra dışı bir alet olması, İtalya kamuoyunda şaşkınlığa sebebiyet vermiştir. 1890 itibariyle de İtalya ve diğer Avrupa ülkelerinde telefonun devlet kontrolünde millileştirilmesine çabalanmıştır. Bu maksatla 1885'te İsviçre, 1889'da Fransa, 1895'te Belçika ve Avusturya hükümetleri harekete geçmiştir.³ Çeşitli dönemlerde telefonun kullanımı, kontrolü ve yaygınlaştırılması için girişilen ulusal ve uluslararası organizasyonlar neticesinde 1911'de Paris'te posta, telgraf ve telefon çalışanları birliklerinin katıldığı uluslararası bir konferans yapılmış ve 1920'de Milano'da Uluslararası Posta, Telgraf ve Telefon (PTTI) Federasyonu kurulmuştur.⁴

1 Harold S. Osborne, "Biographical Memoir of Alexander Graham Bell 1847-1922," *Biographical Memoirs of the National Academy of Sciences of the United States of America* 23 (1943): 1-10.

2 Vinayak L. Patil, "Historical Perspectives of Development of Antique Analog Telephone Systems," *Journal of Telecommunications and Information Technology* 3 (2015): 70-98.

3 Gabriele Balbi, "The Origins of the Telephone in Italy, 1877-1915: Politics, Economics, Technology and Society," *International Journal of Communication* 5 (2011): 1059-1063.

4 Patil, "Historical Perspectives," 95.

İletişim araçlarının hükümetler tarafından kontrol altına alınma çabası, merkezileşen devlet aygıtının bir unsuruydu. On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılda teknolojinin gelişimi ve özellikle de haberleşme araçlarının yaygınlaşması, yönetimlerin daha da merkezileşmesini ve yönetim birimleri arasında eşgüdümün sağlanmasını olanaklı hale getirmişti. Nitekim telgraf sisteminin kurucusu Claude Chappe (1763-1805), Fransız İhtilali sırasında, telgrafi "telgraf mesafeleri kısaltmakta ve bir anlamda, çok büyük bir nüfusu tek bir noktada birleştirmektedir" sözleriyle nitelendirmişti. Zira on dokuzuncu yüzyılın telekomünikasyon bağlamında bir özelliği de Avrupalı güçlerin askeri, politik ve ticari çıkarları doğrultusunda sömürgelerini kontrol etmede iletişim araçlarını etkili bir şekilde kullanmalarıydı.⁵

Telefon, ulusal ekonominin canlandırılması maksadıyla Amerika ve Avrupalı hükümetler tarafından sürekli teşvik edilmiştir. Nitekim telefonun öncülü olan telgraf da aynı maksatla ve tıpkı stratejik demiryolları gibi, bir bölgeye hâkim olmanın aracı olarak kullanılmıştır. Telgrafın askeri maksatlarla kullanımı uzun müddet bu aracın hükümetlerce kontrolünü gerektirmiş ve bu husus telefonun kullanımına da sirayet etmiştir. Amerika, Avrupa, Rusya ve Japonya'da telefonların devlet ya da özel müteşebbisler eliyle işletilmesi hususunda tartışmalar olsa da bu hususta en etkili liberal politikayı benimseyen ülke Amerika olmuştur.⁶ Osmanlı Devleti'nin de telgrafa ilgisi merkezi otoritenin tahkim edilmesi çerçevesinde gelişmiştir. İstanbul'dan vilayetlerin mülki, idari ve askeri memurlarına emir göndermek ve haberleşmeyi sağlamak bu şekilde çok daha etkili ve kolay oluyordu. Vatandaşların şikâyet mekanizmasının aracı olması itibarıyla telgraf, aynı zamanda yerel otoriteleri denetleme görevini de üstlenmiştir. Bu maksatla Osmanlı'da ilk telgraf hattı 1855'te İstanbul'u Avrupa'ya bağlamıştır. Daha sonra Edirne-İstanbul hattı kurulmuş ve telgraf, giderek yaygınlaşmıştır.⁷ Dolayısıyla Osmanlı diplomasisinin çehresini değiştiren bu iletişim sistemi, Osmanlı tebaası ile başkent İstanbul arasındaki iletişimin yeni aracı olarak büyük bir rol oynamıştır.⁸ Telgraf, icat edildikten kısa bir süre sonra Osmanlı idarecilerince askeri maksatlarla kullanıma alınıp benimsenmiş ise de telefon için aynı durum söz konusu olmamıştır.

On dokuzuncu yüzyıla girildiğinde bilim ve tekniğin yanı sıra birçok alanda Batılı devletlerin gerisinde kalmanın yarattığı itici güçle daha sistematik anayasal ve hukuki düzenlemelere ihtiyaç duyan Osmanlı Devleti, Tanzimat Fermanı'nın ilanını müteakip dönemde modernleşmeye dayalı bir merkezileşme anlayışı gütmüştür. Bu merkezileşme, başkent İstanbul ve taşra vilayetlerinin muntazam şekilde birbirine eklenmesini ve

5 Çağla Kubilay, "1923-1939 Yılları Arasında Türkiye'de Telekomünikasyon Politikaları," *İlef Dergisi* 4, 2 (2017): 41-43.

6 J. E. Kingsbury, *The Telephone and Telephone Exchanges Their Invention and Development*, (London, New York, Bombay, Calcutta, Madras: Longmans, Green & Co., (1915), 500-516.

7 Roderic H. Davison, "Osmanlı İmparatorluğuna Elektrikli Telgrafın Girişi," *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 14 (2003): 350-372.

8 Miri Shefer-Mossensohn, *Osmanlı'da Bilim Kültürel Yaratı ve Bilgi Alışverişi*, çev. Kübra Oğuz (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 182.

toplumsal kalkınmanın sağlanmasını amaçlamaktaydı. Bu yüzden haberleşme ve ulaşımaya özellikle dikkat edilmiş, ilgili merkez ve taşra kurumları vasıtasıyla ve bütçenin elverdiği ölçüde dönemin iletişim araçlarının ülkenin her tarafında kullanılmasına çalışılmıştır. Temelde asayişe dair bilgilendirme maksadıyla kullanılan telgraf, başlıca bürokratik yazışma aracı olmuştur. Daha hızlı ve doğrudan iletişim sağlamaya yaraması itibarıyla 1880'lerde dünyaya hızla yayılan telefon ise Sultan II. Abdülhamid döneminde Osmanlı'da kullanıma sokulmuş fakat kısa bir süre sonra oldukça kısıtlı bir alanı kapsayan telefon hatları iptal edilerek çıkarılan "irade-i seniyye" ile ithalatı ve kullanımı uzun bir müddet yasaklanmıştır. Telefonun resmi kanalların izni ve isteği üzerine kullanıma girmesi ancak II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden döneme denk gelebilmiştir.

Osmanlı'da, ilk telefon hattının 1881'de, Soğukçeşme'deki eski telgrafhane binası ile Yeni Cami Postanesi arasına çekildiği öne sürülmektedir. Buna göre bu şebekeye bağlanan dört adet telefon, kurum müdürlerinin odalarında kullanıma sokulmuştur. Fakat bu kullanım çok kısa sürmüş ve bu hatlar iptal edilerek 1886'da telefon yasağı başlamıştır. Bu yasak II. Meşrutiyet dönemine kadar sürmüştür. Fakat yine de telefon, başlangıçta yalnız devlet makamlarında kullanılabilir şekilde kabul görmüştür. 1909 itibarıyla de devlet kurumları arasına hatlar çekilmiştir. Halka açık telefon hatlarının kurulumu ise 1911 yılını bulmuştur.⁹

Gelişmiş dünya devletlerinin son hızla yararlandığı telefonun uzun bir müddet Osmanlı Devleti'nde yasaklı olması şüphesiz telekomünikasyon alanında geri kalınmasına sebep olmuştur. El koymak, yakalamak manasına gelen "tevkif" tabiri, Osmanlı arşiv vesikalarında telefon makinelerinin alıkonulmasına dair sıkça kullanılan bir nitelemedir. Arşiv vesikalarından bir örneklem oluşturularak yürütülen bu çalışmada, dönemin ilgili basın-yayın organlarından da istifade edilmiştir. Böylece Osmanlı idarecilerinin telefon kullanımına dair tutumları, kaçak telefon ithalatının kimler arasında yapıldığı, telefonun ne maksatla kullanıldığı ve bilim-teknik camiasının bu buluşa dair gözlem ve görüşleri derlenmeye çalışılmıştır. Birinci bölümde çeşitli gazete ve mecmualarda telefon teknolojisine dair yazılar derlenmiş ikinci bölümde ise telefon yasağı ve hükümetin bu yasağa dair yaptırımları incelenmiştir. Üçüncü ve son bölümde ise, II. Meşrutiyet döneminde resmi kanallarca kabul gören telefonun kullanıma girmesi ve kullanım alanları üzerinde durulmuştur.

Osmanlı Popüler Yayınlarında İletişim Teknolojisi

Bir grup Osmanlı bilim insanı, gazetecisi ve aydını, Batı'da geliştirilen yeni tekniklere ve icatlara ilgi göstermekteydi. Bunlar, telefonla ilgili çalışmaları da yakından takip etmişlerdir. Osmanlı Devleti, Batı dünyasında icat edilen teknolojik aletleri savaşlarda tanımakta veya

9 Aliye Öney, "Türkiye'de Telefon Teşkilatının Kuruluşu," *Çağın Yakalayan Osmanlı! Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, yay. haz. Ekmeleddin İhsanoğlu ve Mustafa Kaçar (İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1995) içinde, 123-127.

yurt dışında görevli memurlar ya da Osmanlı topraklarına gelen yabancı seyyahlar vasıtasıyla bunlardan haberdar olmaktadır. Osmanlı Devleti'nde bulunan yabancı tüccar, seyyah, misyoner ve diplomatlar da bilgi/haber aktarma sürecine katkıda bulunmuşlardır. Batı teknolojisinin icatları zamanla gazete, dergi, edebiyat ve ders kitaplarına konu olmuş ve böylece Batı'da icat edilen ve elektrikle çalışan telefon, telgraf, mikrofön, fonograf gibi birçok alete dair geniş bir literatür meydana gelmiştir.¹⁰ Bu hususta *Servet-i Fünun* tek başına külliyatlı bir literatüre sahiptir.¹¹ Yine *Mecmua-i Fünun* genel bilim ve teknik sahasının yanı sıra telgraf¹² ve fotoğraf¹³ özelinde de çeşitli yazılar yayınlamıştır. Elbette bilim ve teknik alanındaki literatür, zikredilen ve bu çalışma dahilinde kullanılan örneklerin ötesine geçecek derecede geniş yer kaplamaktadır. Dönemin Osmanlı aydınları ve fikir insanları tarafından çıkarılan bu yayınlar, özellikle İstanbul'da geniş okuyucu kitlelerine ulaşmaktaydı. Bu yayınlara katkıda bulunanların çoğu mutlaka Doğu ve Batı dillerine hâkim kişilerdi.¹⁴ Dolayısıyla bu yazılarda verilen teknik bilgiler, Avrupa ve Amerika'daki yayınların takibi ve tercümesiyle oluşturulmuş ve Osmanlı kamuoyuna ulaştırılmıştır. Bu çalışma dahilinde örnekleme oluşturulan ilgili literatür, Osmanlı aydını ve bilim insanlarının telefona bakış açısına dair fikirler sunmaktadır. Üstelik bu yayınların büyük bir kısmı telefon yasağının olduğu dönemlerde yapılmıştır. Genel hatlarıyla telefonun kullanım alanları, nasıl icat edildiği ve dünyadaki yayılma süreci ile buna dair birtakım istatistiklerin de yer aldığı bu yayınların Osmanlı bürokrasisinin ve toplumunun telefona alışma sürecine etki yapmış olması kaçınılmazdır.

1892'de *Servet-i Fünun*'da "Lakırdı Torbaya Girmez mi?" başlığıyla kaleme alınan bir yazıda Thomas Edison'un (1847-1931) icatlarından ses kayıt cihazı *fonografa* yer verilerek bu aletin Paris'te sergilendiği ve hatta Beyoğlu'ndaki Peşte Oteli'nde, Macar Türkolog Arminius Vámbéry (1832-1913) tarafından Peşte'de kaydedilen bir Türkçe nutkun dinletildiği konu edilmiştir. Haberdeki bir iddiaya göre bu makine Avrupa'da o kadar inanılmaz bulunmuş ki Fransız fen heyetinden bir kişi bu makineyi kullanan şahsı "sesi karnından çıkarmakla" itham etmiştir. Bilim insanlarının bu şaşkınlığının halkta meydana gelecek korku ve heyecanı daha da meşrulaştırdığından bahsedilen yazıda, fonografin kullanım alanlarına yer verilerek günün birinde bu aletin telgraf ve telefon gibi mühim bir yer teşkil edeceğine ve hatta her eve gireceğine dikkat çekilmiştir. Bu yüzden de "lakırdının torbaya girmesi şöyle dursun artık hem lakırdının hem de gürlütünün torbaya da sandığa da doldurulabildiğinin" müjdesi verilmiştir.¹⁵ Gazeteye konu olan başka bir teknolojik gelişmeye sağır ve dilsizlerin iletişim

10 Serhat Küçük, "Osmanlıların Modern Teknoloji ile Karşışlaşması: Elektrik Örneği," *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları* 18 (2013): 161-186.

11 Kenan Göçer, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ulaşım ve Servet-i Fünun Dergisi Ulaşım Bibliyografyası", *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi* 11, 2 (2016): 149-205.

12 *Mecmua-i Fünun* 1/ 11 (1279): 448-459.

13 *Mecmua-i Fünun* 4/39 (1283): 206-207.

14 Bülent Varlık, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri," *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c.1 (İstanbul: İletişim yay., 1985), 112-116.

15 Mahmut Sadık, "Lakırdı Torbaya Girmez mi?," *Servet-i Fünun* 4/83 (14 Ekim 1892): 70-74.

kurabilmesine yarayan elektrikli ve lambalı bir aletin beş yaşında beyin humması geçiren bir Amerikalı tarafından icat edildiğine dairdir.¹⁶

Batı'daki teknik yeniliklerle ilgilenen Osmanlı aydınları, telefonun icadı ve kullanımına dair gelişmeleri yakından takip etmişler ve telefon konusunda kitaplar yazmışlardır. Bunlardan biri Ahmed Macid ve Ahmed Edib'in *Telefon* adlı eseridir. Sekiz bölümden oluşan bu kitabın ilk bölümünde sesin teller vasıtasıyla iletilmesinden önceki haberleşme araçlarına değinilmiştir. Buna göre ateş, düdük, çan ve işaret direkleri ilk iletişim araçlarıydı. Daha sonra borular vasıtasıyla gemi ve çok katlı binalarda iletişim sağlanmaya çalışılmıştır. Çeşitli isimler altında tasnif edilen telefon aletinin ilk kullanım bölgesi ve dünyaya nasıl yayıldığı da bu eserde konu edinilmiştir. Buna göre ilk telefon hattı Boston'dan çekilmiş ve yavaş yavaş dünyanın birçok "medeni" şehrine yayılmıştır. Yazarların elde ettiği istatistikler, Manchester ile Liverpool ve Hamburg ile Berlin'in telefon hatlarıyla birbirine bağlı olduğunu kaydetmektedir. Ayrıca bu bilgilere göre Paris'ten Brüksel'e, yani 340 kilometrelik bir mesafeye de telefon bağlanmıştır. Dünyadaki birçok şehre dair istatistiğin verildiği bu eserde telefonun süratle yayılmasından dolayı söz konusu istatistiklerin sürekli değiştiğine de dikkat çekilmiştir. Buna göre 1880'lerde bazı şehirlerdeki telefon abone sayısı aşağıdaki gibiydi.¹⁷

Tablo 1. 1882/1883 Yıllarında Avrupa ve Amerika Şehirlerinde Telefon Abone Sayıları

Şehir	Abone Sayısı	Yıl
Paris	2422	1882
Londra	1600	
Amsterdam	700	
Stockholm	672	
Viyana	600	
Berlin	581	
Brüksel	450	
Torun	410	
Kopenhag	400	
Meksika	300	
St. Petersburg	145	
İskenderiye	118	
New York	4080	
Chicago	2726	
Cincinnati	1325	
San Francisco	1300	

Bir bölgedeki telefon hatlarının gelişmişlik seviyesinin abone sayısına bağlı olduğunun vurgulandığı bu eserde, telefonun artık Amerika ve Avrupa'da değil Asya'da Çin'e ve Japonya'ya kadar yayıldığı, hatların yer ve deniz altından geçirildiği ve yakın bir gelecekte de Paris-Londra

16 "Dilsiz ve Sağırların Telefonu," *Servet-i Fünun*, 43/1097 (13 Haziran 1912): 62-63.

17 Ahmed Edib ve Ahmed Macid, *Telefon: Telefon Hakkında Nazariyat ve Tatbikatı Havidir* (İstanbul: Kasbar Matbaası, 1306), 2-32.

arasına yapılacak hattın su altından geçirileceğine dair bilgiler de verilmiştir.¹⁸ Nitekim 1892'ye gelindiğinde Paris ve Londra arasında bir müddetten beri işletilen telefon hattının artık yetersiz olduğuna dair haberler yayınlanmıştır.¹⁹ Avrupa'daki mevcut hatların yenilenmesini de takip eden süreli yayımlar²⁰ Amerikan gazetelerinden istifade ederek telefon hatlarının uzunluğuna dair istatistiklere yer vermiştir. Bu haberlerden biri 1892 itibariyle Amerika'daki hatların uzunluğunun yaklaşık 255.800 mil olduğuna dairdir.²¹ Örneğin 1.568 kilometrelik uzunluğuyla New York-Chicago arasındaki hat o dönemde dünyanın en uzun telefon hattıydı.²²

Maarif mecmuası, telefona dair yapılan bir yorumda sesin uzak noktaya aktarılması hususunun sadece son asır adamlarının düşündüğü bir şey olmadığına, hayli eski zamanlardan beri birçok usulün denendiğine değinmiştir. Mecmuada telefonun artık dünyanın yaratılışıyla beraber icat edilmiş doğal bir vasıta halini aldığı yorumu da yapılmıştır. Buna göre birinin telefonun mevcut görevlerinden bahsetmesinin abesle iştigal sayıldığı dönemlerden telefonun Avrupa'da ticaret, sanayi ve resmi işlemlerde kullanıldığı bir döneme gelinmiştir. Üstelik herhangi bir kişinin telefonu bir iki gün bozulsa, o kişinin huzurunun bozulduğu ve işlerini yapamaz duruma geldiği bilgisi de paylaşılmıştır. Buna rağmen telefon her ne kadar yaygın olsa da her keseye uygun düşmemesi itibariyle her sınıf halkta mevcut bir alet değildi. Fakat yakın bir zamanda telefonun her alanda kullanılacağı ve erişiminin kolaylaşacağına değinilerek özel derslerin dahi telefon vasıtasıyla yapılacağı bir dönem müjdelenmiştir. Bu müjde Avrupalı kadın bir öğretmenin iddiasına dayanmaktadır. Öğretmenin hasta öğrencisine piyano dersini telefon vasıtasıyla verebileceğine dair iddiası "akla hayale sığmayan" bir rivayet olarak yorumlanmıştır. Mecmuada, aktarılan sesi aynı zamanda kaydeden *telenograf* aletinin geliştirilmesinin teknolojiye bir devrim yaratacağına ve bundan da öteye gidilerek *telefot* yani konuşma yapılan kişinin simasını ve hareketini aktarmaya yarayan "ahir zaman" makinesinin geliştirilmesi halinde haberleşmede mesafenin hükmünün kalmayacağına varan ve dönemine nazarla oldukça ileri sayılabilecek görüşler paylaşılmıştır. Bu yazıda öngörülen bir husus da gelecek bir zamanda dünyanın üstünü "örümcek ağı" şeklinde telefon tellerinin kaplayacağı düşüncesidir.²³

Maarif mecmuası, bir diğer sayısında ise, İngiliz gazetelerini²⁴ referans göstererek telefonun kökenini 3.000 yıl öncesine ve Araplara dayandıracak bilgiler vermiştir. Burada paylaşılan bir görüşe göre Osmanlı toplumunda çocukların iki kibrit kutusunun arasına ip çekerek sesi iletmeye çalıştıkları bir nevi oyun, ilkel telefonun bir yansımasıydı. Mecmuaya göre ilkel telefon, Hindistan ve Mısır'da yüzyıllardan beri bilinen bir araçtı. Buna göre elektrikle ses iletimini sağlayan Edison, bu işi sadece geliştirdi. Bu yüzden Müslüman toplumu ses iletim ve

18 Ahmed Edib ve Ahmed Macid, *Telefon*, 33.

19 *Servet-i Fünun* 1/50 (4 Mart 1892): 343.

20 *Servet-i Fünun* 1/52 (14 Mart 1892): 355.

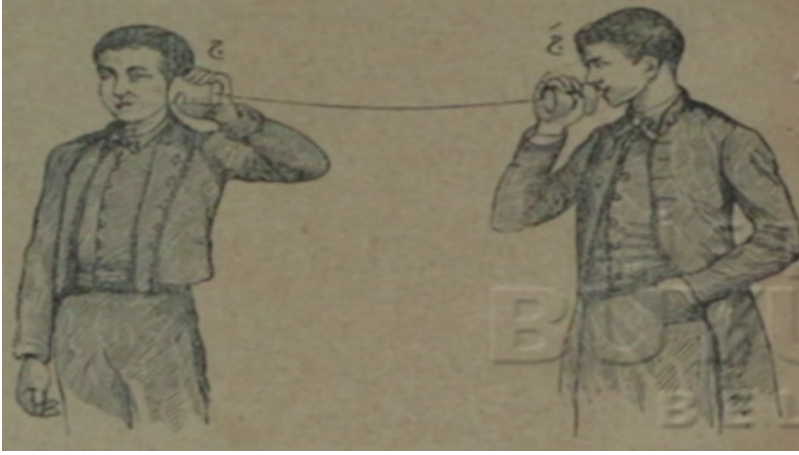
21 *Maarif* 3/65 (29 Eylül 1892): 206.

22 *Maarif* 3/72 (18 Kasım 1892): 318

23 *Maarif* 5/113 (12 Eylül 1893): 131-133.

24 Metinde gazetenin ismi geçmemektedir.

telefon gibi araçların icadına müşterek bir konumda tutulmalıydı. Yine referansta buldukları İngiliz gazetesine göre Edison'dan tam üç bin yıl önce Hindistan'da 1.500 metrelik bir ip vasıtasıyla iletişim sağlanmaya çalışılmıştı. Bu usul Mısırlılarca da kullanılmış ve dolayısıyla bu şekilde Doğu toplumlarının “telefon” aygıtı meydana getirilmişti.²⁵

İletişim aracı örneği.

Kaynak: Ahmed Edib ve Ahmed Macid, *Telefon*, 11

Osmanlı süreli yayınları telefon makinesinin gelişim sürecini de konu edinmiştir. Örneğin, 1894'te paylaşılan bir habere göre henüz telsiz telgraftan istifade edilmesine yönelik planların yapıldığı bir dönemde Amerika'da telsiz telefon icat edildiği rivayet edilmiştir.²⁶ Yine, Graham Bell'in yeni bir “nakl-i seda” aleti icat ettiği ve bu sayede sesin artık tek taraflı değil karşılıklı bir şekilde birkaç metreden iletilebileceğinin de mümkün olduğu, aktarılan bilgiler arasındadır.²⁷ Mecmualar, Avrupa'daki telefon şebekelerine dair haberleri yakından takip etmiştir. Örneğin, 1894'e ait bir haberde Kopenhag ile Stockholm arasında telefon hattı döşendiği ve Danimarka ile İsveç topraklarından geçen tellerin malzemesi ile uzunluklarına dair bilgiler verilmiştir.²⁸ Haberler bazen oldukça detaylı bilgiler de vermekteydi. Örneğin; Berlin ve Viyana'nın telefon hattı ile birbirine bağlanması projesi dâhilinde Prusya ve Saksonya bağlantısının sağlanmasıyla Berlin ile Viyana arasında yapılacak üç dakikalık görüşmenin bedeli 4 mark olarak belirlenmişti.²⁹ Avrupa şehirlerindeki telefon hattının artışı ve yıldırım kazalarını önlemeye yarayan yeni tekniklerin bulunuşu da ele alınan konular arasındadır.³⁰

25 *Maarif* 6/151 (5 Eylül 1894): 197-198.

26 *Mecmua-i Edebiyye* 1/19 (21 Temmuz 1899): 3-4.

27 *Servet-i Fünun* 6/151 (2 Şubat 1894): 189.

28 *Servet-i Fünun* 7/164 (4 Mayıs 1894): 72.

29 *Servet-i Fünun* 7/177 (3 Ağustos 1894): 188.

30 *Servet-i Fünun* 9/220 (31 Mayıs 1895): 108.

1900 yılında paylaşılan bir istatistiğe göre Avrupa'da en çok telefon kullanılan ülke İsveç'ti. Burada hükümete ait telefon hatları üzerinde 734 merkez ve 32.897 telefon aleti mevcuttu. Hatların uzunluğu ise 753.000 kilometre olup bunun 43.000 kilometresi özel telefon şirketlerine aitti. Bu dönemde devlet ile özel şirketler arasındaki rekabet, abonelik ücretlerinin oldukça düşmesine sebep olmuştu. Devlet hatlarında bir senelik abonelik ücreti 70 frankı geçmediği halde, özel telefon hatlarının yıllık abonelik ücreti 14 frank gibi daha düşük bir meblağdı. 1900 yılı itibarıyla İsveç'te 10.000 kişiye 113, Amerika'da 107, İsviçre'de 93, Almanya'da 29, Fransa'da 7, Japonya'da 1 telefon aleti düşmekteydi.³¹ Telefon ve telgraf alanında o denli hızlı bir gelişme sağlanmıştı ki mecmua yazarları için artık hiçbir şey "imkânsız" sıfatında değildi. Hatta *Servet-i Fünun*, telsiz telgrafa dair oldukça pozitivist addedilebilecek aşağıdaki görüşü aktarmıştır.

"Bugün "impossible" kelimesini akla getirmeksizin imkân haricinde bir şey olmadığını kabul edelim... Çünkü insanların gayretleri neticesi olarak meydana gelen terakki sayesinde her şeyi keşfe ve icada muktedir olundu. Demek ki çalışma ve gayret bütün beşerî mahsulatın anasıdır."³²

Söz konusu Osmanlı basınının teknolojiye bakış açısına dair genel çerçevesi çizilmeye çalışılan yukarıdaki örnekler arttırılmaya müsaittir. Telefonun Osmanlı Devleti'nde yasak olduğu bir dönemde dünyadaki en son gelişmelerin konu edinilmesi ise ayrıca kıymeti haizdir. Hem yasaklı dönemde hem de sonrasında bu yayınların ortak teması, uzak noktaların birbirine bağlanmasının günlük yaşama kazandırdığı kolaylık noktasında okuyucuyu bilgilendirmeye yönelikti. Örneğin, Berlin'deki Noran kasabasında gazete haberleri okuyan birinin telefon aracılığıyla Viyana'daki birine sesini duyurması,³³ ya da İstanbul'daki bir şahsın Edirne'deki biriyle konuşup dertleşmesi, odasında oturan birinin yerinden kalkmaksızın şehrin muhtelif yerlerindeki herhangi biriyle sohbet etmesi, arzu edilen tiyatrunun dinlenmesi³⁴ ve telsizlerin savunma sanayinde ne kadar yararlı olacağı³⁵ şeklinde örnekler sıkça verilmiştir. Böylece bu yayınları takip eden idareciler ve genel okuyucu, telefonun yararları konusunda bilgilendirilmişti.

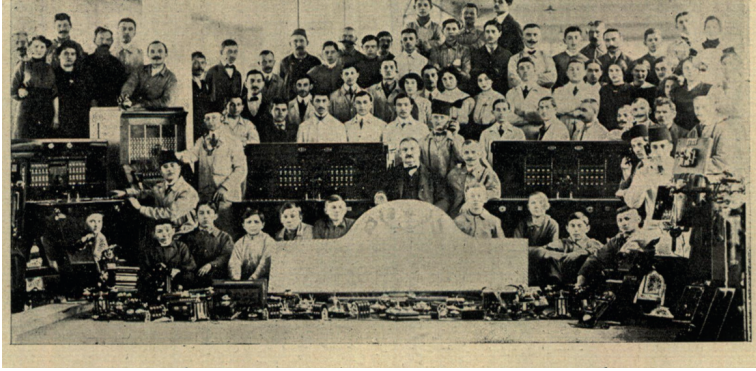
31 *Mecmua-i Edebiyye* 2, 55 (10 Ağustos 1900): 3-4.

32 *Servet-i Fünun* 40/1031 (10 Mart 1911): 211.

33 *Mektepli* 1/22 (3 Aralık 1913): 359.

34 *Maarif* 5/113 (12 Eylül 1893): 131-133; Kamran Sırrı, "Telsiz Telgrafa Dair," *Şehbal* 4/60 (1 Eylül 1912): 228-229.

35 Sırrı, "Telsiz Telgrafa Dair," 228-229.

“Macaristan’daki Türk Talebeden Bir Haber: Budapeşte’de Telefon Fabrikasında Talebe-i Osmaniye”
Kaynak: *Şehbal* 4/9 (14 Mayıs 1914): 465.

Telefon Aletlerinin Kontrolü: “Fenalığın Müsebbibi veya Fesat Makineleri”

Osmanlı Devleti’nde telefonun yasaklı aletler arasında addedilmesinin gerekçeleri arasında gizli kapaklı işlerde kullanılması gibi iddialar³⁶ yanında bu aletin yabancıların ilgi odağında olması da bulunmaktadır. *Notovski* gazetesinden tercüme edildiği belirtilen bir arşiv vesikasına göre, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşında Osmanlı ordusunda danışmanlık yapmış ve telefon aleti kullanma imtiyazı reddedilmiş olan Macar General György Klapka (1820-1892), Osmanlı padişahının telefona bakış açısını aşağıdaki şekilde izah etmişti.

“Osmanlılar umumiyetle Frenklerin icatlarını arzusunuz karşılamaktadırlar. Bu halde Osmanlılık ahlâkının hamisi olan Osmanlı padişahı ülkesi dâhilinde telefon kullanımına rıza göstermemektedir. Bunun asıl sebebi ise bu çeşit icatların Osmanlıların ve bilhassa Müslümanların kişisel ve İslami ahlâkına uymamasıdır. Sultan Abdülhamid bu işe kendi hükümlerinin korunması çerçevesinde bakmaktadır. Bugünlerde az bir şüphe uyandıran memurlar üzerinde gayet kuvvetli bir teftiş bulunmaktadır...”³⁷

Misyoner, konsolos ve yabancı tüccar gruplarının kapitalist menfaatleri çerçevesinde Osmanlı Devleti ve toplumu ile yakından ilgilendiği on dokuzuncu yüzyılda, sultanın birtakım şüpheler içinde olması kabul edilebilir olsa da Klapka’nın telefon imtiyazı başvurusunun olumsuz sonuçlanmasının bu görüşü dile getirmesinde etkili olduğu ihtimal dâhilindedir. Zira bir önceki bölümde de görüldüğü üzere Osmanlı medyası Batı teknolojisini ile yakından ilgilenmiştir. Fakat bu kabulün sistematik şartları hiçbir zaman olgunlaşmamıştır.

36 Önay, “Türkiye’de Telefon Teşkilatının Kuruluşu,” 123.

37 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Y.PRK.TKM. 11/47, 10 Ocak 1888.

Bu da devletin ve toplumun içinde bulunduğu genel siyasi ve ekonomik krizlerle yakından ilgilidir. Üstelik telefonda önce, birçok Batı teknolojisi ürünü son derecede etkili bir şekilde kullanıma da sokulmuştur. Telefonun İslami ahlâka uygunluğu meselesi ise bütün Osmanlı uleması ve toplumuna teşmil edilemeyecek derecede iddialı bir görüştür. Bu hususa dair örneklerden birine son bölümde değinilmiştir.

Telefon ithalatı ve kullanımına dair yasakları içeren belgeler, 1880'ler ve sonrasında yoğunlaşmaktadır. Kaçak ithalatın başlıca varış merkezi İstanbul'dur. İstanbul merkezli bu kaçakçılığın diğer adresleri ise Mersin, İzmir ve Trabzon gibi liman kentleriydi. Osmanlı gümrüklerine kaçak yollarla telefon gönderen başlıca yerlerden biri Marsilya³⁸ diğeri Londra'ydı.³⁹ Kaçak telefon ithalatına yönelik en erken kayıtlardan biri İzmirli gayrimüslim tüccarların fabrikaları ile evleri arasına telgraf hattı döşeyerek bunu aynı zamanda telefon için de kullanmalarına dairdir. Bu tacirler yasak olmasına rağmen telefon kullanmakta ısrar ettiklerinden haklarında tahkikat başlatılmıştır. Telefon ruhsatını belediyeden aldıklarını iddia etmeleri üzerine, belediye hakkında da tahkikatta bulunulmuştur.⁴⁰ Aydın vilayet yöneticilerinin tüm uyarılarına rağmen bu tacirlerin telefon kullanma ısrarları üzerine "Avrupalı devletlerde bile bu aletlerin kullanım yetkisinin devlette olduğu" iddiasıyla bu tüccara izin verilmesinin mümkün olmadığı kendilerine bildirilmiştir.⁴¹ Tüccarın işlerini kolaylaştırması maksadıyla evleri ve işyerleri arasına tesis ettikleri bu telefon hatlarının hükümet için başlıca sakıncalı tarafı bu türden girişimlere müsaade edilmesi durumunda bunların emsal teşkil etme ihtimaliydi. Bu yüzden belediyelerin telefon işletme hakkı veremeyeceği hem yerel idarecilere hem de tüccara telkin edilmiştir.⁴² Nitekim benzer taleplerden biri de değirmenleri ile bankaları arasına telefon hattı çekmek isteyen Kudüs'teki Alman bankerlerden gelmiştir. Dâhiliye Nezareti Aydın'da olduğu gibi burada da bu işe müsaade edilmemesini idarecilere bildirmiştir.⁴³

İstanbul'da da tüccar ve yabancı ülke vatandaşlarının evleri arasında telefon kullanmaya teşebbüs etmeleri üzerine telefonun "birçok fenalığa sebep verebileceği" düşüncesinden hareketle buna müsaade edilmemiş ve bu konuda hükümet net bir tutum sergilemiştir.⁴⁴ Örneğin, Büyükaada'da tespit edilen telefon hatları sökülüştür. Bazı telefon kullanıcıları ise İstanbul dışında olduğundan evlerine girilememiş fakat haklarındaki tahkikat devam etmiştir.⁴⁵ Fransa vatandaşı olarak bilinen Mösyö Lizinborg'un Pera Palas karşısındaki

38 BOA, Y.PRK.ASK 89/37, 21 N 1310 (8 Nisan 1893).

39 BOA, DH.MKT 26/32, 6 L 1310 (23 Nisan 1893).

40 BOA, DH.MKT 1382/89, 4 B 1304 (29 Mart 1887): Fransız tüccarın Frenk mahallesinde telefon kullanmasına dair.

41 BOA, DH.MKT 1399/18, 17 Ca 1304 (11 Şubat 1887).

42 BOA, DH.MKT 1384/127, 7 B 1304 (1 Nisan 1887).

43 BOA, DH.MKT 1491/54, 20 C 1305 (4 Mart 1888).

44 BOA, İ.DH 1140/88950, 16 L 1306 (15 Haziran 1889).

45 BOA, DH.MKT 1640/82, 22 Za 1306 (20 Temmuz 1889).

apartmanı ile İngiliz vatandaşı Dr. Eskenazi'nin Asmalı Mescit sokağındaki hanesine çektiği telefon hatları da aynı kaderi paylaşmıştır.⁴⁶

Hükümetin İstanbul ve iç bölgelerde sıkı bir takibe aldığı telefona, henüz padişah onayı çıkmamasına rağmen, Sisam Adası'nda göz yumulmuştur. Sisam Adası'nın yönetim merkezi ile iki saat mesafedeki Midillinos (günümüzde Mitilini köyü) arasında telefon kullanımına dair yapılan ihbar buradaki telefonun yasaklanmasına gerek duyulmadığı şeklinde geçirilmiştir.⁴⁷ Sisam Adası'na bu konuda müsamaha gösterilmesinin sebebinin ada halkının 1821'deki Yunan İsyanından beri Osmanlı hükümeti idarecilerine itaat etmemeleri ve buranın uluslararası gündemi meşgul eden özerk yapısından kaynaklanması⁴⁸ muhtemeldir. Dolayısıyla Sisam Adası, İstanbul'daki deneyimden sonra ve II. Meşrutiyet dönemine kadar Osmanlı Devlet yetkililerinin resmi bir onayla telefon kullanımına müsaade etmek mecburiyetinde kaldığı nadir yerler arasında zikredilebilir.

Telefon kullanımına dair hükümete yapılan resmi talepler ve kaçakçılığın etkisiyle hükümet, sık aralıklarla Dâhiliye Nezareti aracılığıyla ilgili kurum ve kişileri yasağa uymaları hususunda bilgilendirmiştir. Bu konudaki ihbarların artması üzerine 1892'de telefonun başlıca yayılma güzergâhlarını oluşturan liman, ticaret ve hudut kentlerinden Edirne, Manastır, Yanya, Biga, Hüdavendigar, Konya, Adana, Halep, Beyrut, Cebel-i Lübnan, Kudüs, Trabzon, Kastamonu, Girit, Cezayir-i Bahr-i Sefid, Hicaz, Yemen, Bağdat, Erzurum, Van ve Musul gibi bölgelerin idarecileri uyarılmıştır.⁴⁹ Her türlü elektrik malzemesinin kontrole tabi tutulduğu bu yıllarda, padişahın izni olmadıkça telefon ve benzeri ses iletim ve kayıt cihazlarının gümrüklerden geçirilmemesi hususunda ilgili kurum olan Rüşumat Emaneti'ne de kesin talimat verilmiştir.⁵⁰

Osmanlı'daki yasak telefon ithalatı, büyük ölçüde yabancılar ve gayrimüslimlerce yapıldı. Bu yüzden Osmanlı hariciyesi ve Avrupalı sefirler arasında telefon kullanımı ve ithalatı konusunda yoğun bir yazışma gerçekleşmiştir. Şikâyetlere ve yoğun yazışmalara sebebiyet verse de yabancıları telefon kullanmaya iten başlıca husus, telefonun ticaret ve sanayide kolaylık sağlamasıydı. Gümrüklerde sıkı kontrollerin yapılması ve sefaretlere ile hükümetin karşı karşıya gelmesi ise telefon kaçakçılarını alternatif yollara sürüklemiştir. Örneğin, üzerinde "Cezayir-i Bahr-i Sefid Valisi Devletlü Akif Paşa Hazretleri" ibaresi bulunan İstanbul gümrüğüne gelen bir sandık telefon makinesine el konularak gümrük ambarında "tevkif" edilmiştir. Sandığın geri gönderilmesi için gerekli müracaat için beklenilmişse de bu aletleri

46 BOA, BEO. 2851/213808-2, 30 Ra 1324 (24 Mayıs 1906): Sefaretle yapılan görüşmede Lizinborg'un Fransız vatandaşı olmadığı anlaşılmıştır. Ayrıca bk. Hulusi Ersoy, "Osmanlı'da Telefon Hizmeti ve İmtiyaz" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2017), 160.

47 BOA. Y.PRK.PT 7/65, 27 Ca 1308 (8 Ocak 1891).

48 Sisam Adası'nın idaresi için bk. Elif Yeneroğlu Kutbay, "Sisam Beyi Kopas Efendi'nin Memuriyeti ve Katledilmesi," *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4, 11 (2005):1-6.

49 BOA, DH.MKT 1932/106, 15 Ş 1309 (15 Mart 1892); BOA, DH.MKT 2062/23, 18 Ş 1309 (18 Mart 1892).

50 BOA, DH.MKT 1928/5/97, 24 B 1309 (23 Temmuz 1892).

sahiplenen kimse çıkmamıştır. Vali ise kendisinin böyle bir sipariş vermediğini nezarete bildirmiştir. Sandığın üzerinde malın alıcı, gönderici, cinsi gibi bilgileri içeren *konşimento* ilmühaberinin olmamasından dolayı bu telefonların sahibi tespit edilememiştir.⁵¹

Hükümet, gümrüklerde telefonların geçişine müsaade etmemekle birlikte olası geçişler için sorumlu gümrük memurlarının en şiddetli şekilde cezalandırılacağını defaten telkin etmiştir.⁵² Tüm uyarılara rağmen birçok bölgede telefon kullanıldığına dair ihbarlar yapılmıştır. Zira konsolos, misyoner ve tüccarların başını çektiği kullanıcı grubunun kontrolü neredeyse imkânsız bir durumdu. Örneğin, Rusya'nın Kudüs'teki konsoloshanesinde kullanılan telefonun fark edilmesi altı yılı bulmuştu. Konsoloshanelerde telefon kullanımı diğer alanlarda olduğu gibi emsal oluşturması ihtimali itibariyle hükümet için asla müsamaha gösterilemeyecek bir meseleydi.⁵³ Fakat konsolosluklara ait eşyalar diplomatik hüviyete sahip olduğundan içlerinde telefon bulursa dahi hükümet ikili ilişkiler ve anlaşmalar gereği göz yummak zorunda kalıyordu.⁵⁴ Hatta İtalya sefaretini ile yaşanan eşya kontrolü krizinden dolayı Hariciye Nezareti özür mahiyetinde bir bilgilendirmede bulunarak İtalyan yetkililere bir daha benzeri "yanlışlıkların" yapılmayacağı teminatını vermiştir.⁵⁵

Konsolosların yanı sıra Musevi⁵⁶ ve Amerikalı rahipler de buldukları bölgede telefon kullanmaya çalışmıştır.⁵⁷ Sadece 1894'te Maraş'taki Amerikan misyonerleri ile İskenderun tüccarının kullanımı için gönderilip Beyrut gümrüğünde yakalanan telefon sayısı on iki adet idi.⁵⁸ Misyonerlerin telefon kullanım alanı ise okul ve hastane binaları arasında irtibat sağlamaya yönelikti.⁵⁹ Rahip ve misyonerlere gönderilen telefon aletleri kimya, mühendislik ve felsefe derslerinde kullanılmak üzere gönderilen malzemelerin arasına yerleştirilerek kamufle edilmeye çalışılmıştı.⁶⁰ Rahiplere giden malzemelere el konulduğu bu tür durumlarda Patrikhane devreye girebiliyordu. Patrikhane, her ne kadar malzemelerin zararsız olduğunu ispata çalışsa da telefon yapımında kullanılabilmelerini kabullendiğinden hiç olmazsa "zararsız" addedilen malzemelerin iade edilmesini talep etmiştir.⁶¹ Yoğun talep üzerine de bu istekleri yerine getirilmiştir.⁶² Bazı durumlarda ise hükümet telefon makinelerini müsadere ederek eğitim maksatlı kullanılabilen malzemeleri maarif müdürlükleri envanterine dâhil

51 BOA, Y.MTV 76/48, 9 N 1310 (27 Mart 1893).

52 BOA, BEO 167/12519, 19 Ş 1310 (8 Mart 1893); BOA, İ.HUS 9/76, 19 Ş 1310 (6 Mayıs 1893).

53 BOA, BEO 215/16072-2, 19 Za 1310 (4 Haziran 1893).

54 BOA, BEO 1624/121749, 7 Za 1318 (26 Şubat 1901).

55 BOA, HR.İD 2081/54, 15 Za 1318 (6 Mart 1901).

56 BOA, DH.MKT 72/2, 7 Z 1310 (22 Haziran 1893); Beyrut'taki Musevi rahiplerin kurduğu telefon hattına dair.

57 BOA, Y.PRK.ML 14/70, 15 Z 1310 (30 Haziran 1893); Trabzon limanına gelip Erzurum, Bitlis ve Trabzon'daki Amerikan rahiplerine ulaştırılmaya çalışıldığı esnada tevkif edilen telefon aletlerine dair.

58 BOA, Y.MTV 89/138, 23 B 1311 (30 Ocak 1894).

59 BOA, Y.PRK.DH 8/24, 29 Ca 1312 (28 Kasım 1894).

60 BOA, BEO 1089/81606, 12 L 1315 (6 Mart 1898).

61 BOA, BEO 1121/084073, 18 Za 1315 (10 Nisan 1898).

62 BOA, BEO 1190/89177, 18 Ra 1316 (6 Ağustos 1898).

etmekteydi.⁶³ Hükümetin telefonlar üzerinde kurduğu bu kontrol mekanizmasının başlıca gerekçelerinden biri bu aletlerin “fesat kişiler” tarafından kullanımını engellemektir.⁶⁴

Gümrüklerde tevkif edilen telefon sayısı arttıkça hükümet hem kaçakçılığı engellemek hem de el konulan telefonların tasarrufuna dair çözüm yolları bulmaya çalışmıştır. Birincisi güvenliğin arttırılarak aramaların detaylı yapılması hususuydu. Diğeri ise el konulan telefonların sahiplerinin bu aletleri geri almak istemelerine dair yaptıkları şikâyetlerin değerlendirilmesiydi. Yabancılara ait telefonlar için konsolos ve patrikhanelerin devreye girmesiyle yapılan şikâyetler aynı zamanda bir baskı aracı haline de geldiğinden hükümet yetkilileri tevkif edilen telefonları Tophane-i Amire’de toplayarak⁶⁵ bedellerini sahiplerine ödeme yoluna gitmiştir. El konulan telefonların değeri, özelliklerine ve ek malzemelerine göre değiştiğinden hükümet yapılan kontrol sonrası belirlenen bedeli sahiplerine ödeyerek gelen şikâyetlerin önünü almaya çalışmıştır. Bu dönemde telefonlar 200 Frank değerinde olduğu gibi⁶⁶ 12 Forin [Forint] 40 santim kıymet biçilenler de olmuştur.⁶⁷ Kıymet biçilen para biriminin değişiklik arz etmesi telefonun alıcı ve göndericilerinin uyrukları ile verdikleri malumatla ilgiliydi. Şayet Osmanlı memurlarının kendisi telefona fiyat biçerse bunu kuruş cinsinden belirleyebilmekteydi.⁶⁸ Ele geçirilen telefonların sayısı gün geçtikçe arttığından ve bazılarının ise müracaatları yapılmadığından hükümet telefonları müsadere yoluna da gitmiştir. Bu tür durumlarda ise ilgili telefon sahibinin bağlı olduğu sefaret ile Hariciye Nezareti karşı karşıya gelebilmekteydi.⁶⁹ Gümrüklerde ele geçirilen telefonların bedellerinin sahiplerine verilmesi tüccarı bu işi daha çok yapmaya sevk ettiğinden ve anlaşmalar gereği müsadere yasal olmadığından ise ele geçirilen telefonların bedelleri ödenmeksizin gönderildikleri adrese iade edilmesi yoluyla girilen zararın üstesinden gelinmeye çalışılmıştır.⁷⁰

Bu bölümde, telefon yapımında kullanılması muhtemel olup bu yüzden el konulan malzemelere de değinmekte fayda vardır. Bu aletlerden biri ses kaydı için kullanılan fonograftır.⁷¹ Ayrıca nişadırlı tutya [pil yapımında kullanılan çinko amonyum klorür çift tuzu], kömürlü pil ve benzeri malzeme ve aletler⁷² ile telefonun yanı sıra elektrik ve dinamit yapımında kullanılması muhtemel tellere de el konulmuştur.⁷³ Bu malzemelerin geneli yabancılara aitti. Fakat Telgraf ve Posta Fen Müşaviri Raif Bey’in Mercan’da resmi ruhsatla tesis etmiş olduğu elektrik santrali için bu türden gelen malzemeler dahi detaylı bir

63 BOA, DH.MKT 2314/71, 4 N 1317 (6 Ocak 1900).

64 BOA, Y.A.HUS 519/4, 2 S 1326 (6 Mart 1908).

65 BOA, Y.MTV 80/92, 14 M 1311 (28 Temmuz 1893).

66 BOA, Y.MTV 95/107, 9 Za 1311 (13 Haziran 1894).

67 BOA, Y.MTV 105/44, 18 Ra 1312 (19 Eylül 1894).

68 BOA, BEO 815/61080, 14 S 1314 (25 Temmuz 1896).

69 BOA, HR.İD 2020/45, 25 Ra 1314 (3 Eylül 1896).

70 BOA, Y.PRK.ML 23/84, 29 Z 1320 (29 Mart 1903).

71 BOA, Y.PRK.ML 14/43, 23 Ş 1310 (12 Mart 1893).

72 BOA, DH.MKT 164/63, 16 R 1311 (27 Ekim 1893).

73 BOA, DH.MKT 170/37, 11 Ca 1311 (20 Kasım 1893).

teftişten geçirilmiştir. Ayrıca Raif Bey, bu santralde telefon ve fonograf gibi yasak malzeme üretmemesi hususunda özellikle uyarılmıştır.⁷⁴

Osmanlı'nın telefonla ilişkisinin bir özelliği de Osmanlı coğrafyasının ticari bir transit bölge olmasıydı. İran'ın Avrupa ile ticaret bağlantısını sağlayan Osmanlı liman kentleri, Osmanlı'nın da etkisinde gelişen on dokuzuncu yüzyıl İran modernleşmesinin telekomünikasyon alanındaki gelişiminin de merkezlerinden olmuştur. Zira İran şehzadelerinin Avrupa'dan sipariş ettikleri telefon ve fotoğraf makinesi gibi aletler Trabzon limanı üzerinden Tebriz'e ulaştırılmıştır.⁷⁵ Osmanlı limanlarına gelen bu malların, diplomatik eşya hüviyetine sahip olması ve transit geçiş usulüne tabi kılınmasından dolayı İran sefaretinin ilgili başvuruları üzerine herhangi bir probleme maruz kalmadan geçişleri sağlanmaktaydı.⁷⁶ Dolayısıyla telefonun Osmanlı'da yasak olduğu bir dönemde bizzat İran Şah'ının aile fertlerinin telefon aleti sipariş etmekte ve bu iş için Osmanlı topraklarını bir lojistik bölge olarak kullanmaktaydı.

II. Meşrutiyet koşullarında telefonun resmî kurumlardan başlanmak üzere kullanıma sokulduğu dönemde de telefon tevkifi meselesi üzerinde durulmuştur. Fakat bu dönemde dikkat edilen husus telefonların ruhsatlı olmasıydı. Söz gelimi ruhsatlı olduğu sürece hiçbir telefona el konulmamıştır. Bu husus sonraki bölümde değerlendirilmiştir.

II. Meşrutiyet ve Telefon Kullanımına Dair Talepler: "Medeniyetin Resmen Kabulü"

II. Meşrutiyetin ilanı, Osmanlı Devleti'nde bir özgürlük havası estirmiştir. Osmanlı Devleti'nin yeniden yapılanma dönemi olan II. Meşrutiyet, siyasal ve toplumsal alanda muhalif kesimlerce arzulanan dönüşümün yanı sıra ekonomik sahada liberal politikaların benimsenmesine giden yolun yapı taşlarından. Bu atmosfer haberleşme-ulaştırma alanında dünyanın geldiği seviyenin tutturulması çabasının resmî kanallarda kabul görmesini sağlamıştır. Meşrutiyetçi kadroların liberal politikaları, uzun bir müddetten beri Osmanlı Devleti'nde çeşitli kesimlerce tesisi talep edilen ve bu yüzden önceki bölümlerde verilen örnekler çerçevesinde kaçakçılığa mevzu olan telefon kullanımının kaderini belirlemiştir. Büyük çoğunluğu yabancı ve genelde banker, konsolos, tüccar ve servet sahibi kişilerden oluşan telefon talipleri yasağın sürdüğü dönemlerde birçok kez telefon kullanma izni için hükümete müracaat etmişlerdir. Fakat bu müracaatları çeşitli gerekçelerle reddedilmiş ve hükümet bu konuda taviz vermemek için her türlü tedbiri alma yoluna gitmiştir.

74 BOA, MV 82/4, 5 Ca 1312 (4 Kasım 1894).

75 BOA, BEO 473/35449, 12 Ra 1312 (13 Eylül 1894): Paris'ten gelen telefonlardır.

76 BOA, İ.RSM 9/11, 23 R 1316 (10 Eylül 1898): Nemçe'den gelen fotoğraf ve Stockholm'den gelen telefon takımıdır.

Osmanlı'da telefon şebekelerinin kurulmasına yönelik reddedilen ilk taleplerden biri 1879'da yapılmıştır.⁷⁷ 1903'te Almanya sefreti yaz aylarında kullandığı Tarabya'daki köşk ile Beyoğlu'ndaki sefaret binası arasına telefon hattı çekmek maksadıyla hükümete başvurmuştur. Masrafları Almanlar tarafından karşılanmak ve senelik vergisi verilmek üzere tasarlanan telefon hattı projesi, Almanya'nın iki daire arasında gerçekleştirdiği yoğun yazışma hasebiyle gündeme gelmiştir. Üstelik Alman hükümeti Osmanlı Devleti'nde telefon işletme imtiyazı da talep etmiştir.⁷⁸ Ancak, Osmanlı hükümetinin genel çekincelerinden biri olan “emsal oluşturma riski” bu hususta da belirlediğinden Almanya sefaretine ilgili izin verilmeyeceği tebliğ edilmiştir. Bu husus aynı zamanda uzun soluklu bir talebin de başlangıcı olmuştur. Zira Alman hükümetinin bu konudaki başvuruları 1909'a kadar devam etmiştir.⁷⁹

Fransızlara ait Crédit Lyonnais Bankası da Alman sefaretinin başvurusuna yakın bir zamanda benzer bir talepte bulunmuştur. Banka, Osmanlı Bankası ile Şark Şimendiferi [Rumeli Demiryolu, Chemins de fer orientaux] idarelerinde telefon kullanıldığını örnek göstererek kendilerinin de bu imtiyazdan istifade etmesini istemiştir. Şark Şimendiferi ile Osmanlı Bankası tarafından kullanılan telefonlar herhangi bir izin alınmadan tesis edilmesine rağmen Fransız bankasının bu talebi “caiz” görülmeyerek reddedilmiştir.⁸⁰ Nitekim Avrupalı taliplerin “emsallerden” hareketle yaptıkları başvuruların yoğunluğundan olacak ki hükümet, Anadolu Demiryolu şirketinin Eskişehir istasyonu ve civarındaki fabrika, depo ve ambar idareleri ile Haydarpaşa ve Bostancı civarındaki bazı dairelerle kontrol ve makine depolarında kullanıldığı tespit edilen telefon hatlarının iptaline karar vermiştir.⁸¹

II. Meşrutiyet döneminin ilk aylarında henüz telefon serbestisi ve işletme imtiyazının yabancı devletlere ait şirketlere verilmesine dair tartışmalar açıklığa kavuşmadığından telefon kullanımına dair yapılan ihbarlar konusunda yerel idareciler ne tür bir muamele ile hareket edeceklerini bilememektedir. Çünkü telefonun yasak olduğu dönemlerde diplomatik krizlere sebebiyet vermeyecek şekilde tespit edilen telefonlara el konular ve hükümet bilgilendirilirdi. II. Meşrutiyet'ten sonraysa bu konuda daha temkinli davranılmıştır. Bu hususta Zonguldak'ta Dr. Donian isimli bir şahıs imtiyaz aldığını öne sürerek devlete ait telgraf direklerini kullanarak telefon hattı çekmeye başlamıştır. Donian, bu hatları Zonguldak kasabasına bir saat mesafedeki Rumbaki maden ocağı ile kasaba dâhilindeki yazıhanesi arasında kullanmak istemiştir.⁸² Benzer talep yine Zonguldak'taki Pavlaki adlı tüccar tarafından da yapılmıştır. Bu dönemde Ereğli'den İnebolu'ya doğru sahil boyunca birçok maden ocağı işletmecisinin kurduğu telefon

77 Nesimi Yazıcı, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Posta Örgütü,” *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 6 (İstanbul: İletişim yay., 1985), 1651.

78 BOA, BEO 2118/158818-2, 19 R 1321(15 Temmuz 1903).

79 Ersoy, “Osmanlı'da Telefon Hizmeti,” 31.

80 BOA, BEO 1156/86648, 20 S 1316 (10 Temmuz 1898); Ersoy, “Osmanlı'da Telefon Hizmeti,” 25.

81 BOA, Y.PRK.TNF 7/14, 20 B 1319 (2 Kasım 1901).

82 BOA, DH.MUI 3/51-3, 12 Ş 1325 (29 Ağustos 1909).

hatlarının iptali için ayrıca karar çıkmıştır. Fakat bu kez iptalin sebebi hatların ruhsatsız olması ve hükümetten onay alınmamış olmasıydı.⁸³

Yukarıda verilen örneklerden anlaşılacağı üzere telefonun henüz serbest olmadığı dönemde "telefon kaçaklığı" ile telefon hatlarının kurulmasına yönelik taleplerin neredeyse tamamı yabancılar tarafından yapılmış ve bazen de bir şekilde telefon kullanıma sokulmuştur. Yapılan arşiv taramasında bu dönem itibarıyla Osmanlı memurlarınca telefon kullanımına dair yalnızca bir talep örneği elde edilebilmiştir. Bu da, Avrupa'da geliştirilen yeni bir yöntemin İstanbul'da kurulan dumansız barut fabrikasında⁸⁴ telefon kullanımına ihtiyaç duyulmasına dairdir. İstanbul'a getirilen bu telefonun ne maksatla kullanılacağı sorgulanması üzerine dönemin Tophane-i Amire Müşiri, hükümeti ikna etmeye yönelik detaylı bir cevap göndermiştir. Buna göre barut üretilirken tavhanelerin belli bir sıcaklıkta olması gerekirdi. Sıcaklığın aşırı artışı büyük tehlikelere sebebiyet verdiği için sıcaklığı insan gücüyle test edebilmek oldukça zor ve riskliydi. Avrupa'da icat edilen sesli termometrelere ise telefon takılarak dışarıdan sıcaklık derecesi kontrol altında tutulabilmekteydi. Telefonun bu fabrikalarda kullanılmasını gerektiren ikinci husus ise haberleşme maksatlıydı. Herhangi bir tehlikeden sakınmak maksadıyla asit ve eter fabrikaları barut fabrikasından en az 2 km uzaklıkta olması gerektiğinden bu fabrikalar arasındaki malzeme sevkiyatının hızlandırılması için telefona gerek görülmüştü. Hükümete arz edilen bu görüşlerden hareketle telefonun başka yerde kullanılmaması ve sürekli gözetim altında bulundurulması koşuluyla kullanımına müsaade edilmiştir.⁸⁵ Dolayısıyla bu örnek, Sisam Adası'ndaki gibi yasaklı dönemin istisnai durumları arasında zikredilebilir. Her iki örnek arasındaki fark ise birinin izin alınmadan diğerinin ise talep üzerine, usulüne göre kullanıma sokulmasıdır.

Telefon her ne kadar II. Meşruiyet ortamında Osmanlı toplumuna resmen kazandırılmışsa da Almanya'nın yukarıda değinilen talebinin yanı sıra diğer birçok ülke bu süreçte telefon hatları kurma imtiyazı için deyim yerindeyse yarışmıştır. 1902'de İtalya Posta ve Telgraf Nezareti, Osmanlı Devleti'nde telefon ve telgrafların durumunu sorgulayan ve bu hususta imtiyaz isteğini beyan eden talebini Osmanlı hükümetine bildirmiştir. Hükümet yetkilileri bu durum karşısında ne türden bir cevap vereceklerini belirlemek için ilgili nezaretlerle iletişime geçerek dünyadaki telgraf ve telefon hatlarının kullanımı, buna dair nizamname, kanun ile bunun yararları veya zararlarına dair herhangi bir bilgi olup olmadığını araştırmıştır. Gelen cevaplarda birkaç makalede geçen genel muameleler dışında yabancı devletlerce düzenlenen kanunlara dair herhangi bir bilginin olmadığı anlaşılmıştır. Hükümetin asıl merak ettiği husus telefonların "tevkif" ve "tetkik" meselesiydi.⁸⁶ Bu hususlara dair nezaretlerde detaylı

83 BOA, DH.MUİ 101/52, 7 C 1328 (26 Haziran 1910).

84 Osmanlı'da dumansız barut fabrikası için bk. Yunus İnce, "Osmanlı Barut Üretim Teknolojisinde Modernleşme: Azadlı Baruthanesi (1794- 1878)," (Doktora Tezi: Selçuk Üniversitesi, 2013).

85 BOA, Y.MTV 116/9, 2 N 1312 (27 Şubat 1895).

86 BOA, DH.MKT 563/34, 15 Ca 1320 (20 Ağustos 1902)

bilginin olmayışı telefona olan mesafeli yaklaşımla yakından alakalıdır. İtalya hükümetinin imtiyaz talebi reddedilmiş olunacak ki bir süre sonra, 1905'te, İtalyan tüccarı tarafından ithal edilmek istenen telefonların yasak eşyadan sayılması ve reddi ya da müsaderesi hakkında tatbik edilen muameleler İtalyan sefaretinin şikâyetine sebep olmuştur. İtalya'nın iddiası bu türden yasaklamaların mevcut ticaret anlaşmalarına aykırı olduğu şeklindeydi. Üstelik İtalya meseleye “medeniyet” çerçevesinden bakmakta ve bu muameleyi geri kalmışlık olarak değerlendirmekteydi. Osmanlı hükümeti ise telefonu ticaret yoluyla yasak kararı bulunan askeri mühimmatla eş değer görerek engelde ısrar etmiştir.⁸⁷

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra koşulların elverişli hale gelmesiyle Avrupalı şirketlerce ısrarla yapılan imtiyaz talepleri hükümet tarafından tüm ciddiyetiyle değerlendirilmek üzere gündeme alınmıştır. Bu süreçte telefon işletmeciliğinin devlet eliyle mi yoksa şirketlerce mi yapılacağına dair devlet kurumları arasında yoğun bir bilgi alışverişi olmuştur.⁸⁸ Buna karar verilmesi için *erbab-ı vukuf* addedilen bilirkişilerden bir komisyon oluşturulmuştur. Komisyonun görüşü telefon işletmeciliğinin Posta ve Telgraf Nezareti tarafından yapılmasına yönelik olmasına rağmen, hazinenin mali durumunun ve nezaretin altyapısının müsait olmaması, bu işin bir şirkete verilmesi düşüncesini doğurmuştur. Devletin menfaatine yönelik hareket eden komisyona göre telefon hatları ile buna dair bütün alet ve edevatı satın alabilecek duruma gelindiğinde telefon işletmeciliği hükümet tarafından devralınabilirdi.⁸⁹ Komisyon, imtiyaz görüşmelerinde gündeme getirilmek üzere çeşitli şartlar da hazırlamıştır. Buna göre şirketin istihdam edeceği memurlar, hademe ve ameleler Osmanlı tebaasından seçilecekti. Bu hususu ciddiye alan komisyon, memurların özellikle “mekatib-i musaddika”⁹⁰ mezunlarından ve Osmanlı mekteplerinden *şehadetname*⁹¹ alanlar arasından seçilmesinin gerekliliğine de vurgu yapmıştır. Komisyon ayrıca resmi daireler, polis ve jandarma karakollarının muhaberatinin ücretsiz olmasını ve bunların kabulü durumunda İstanbul ve Avrupa gazeteleri vasıtasıyla ihale ilanının verilebileceğini önermiştir.⁹²

İmtiyaz görüşmelerinin devam ettiği sürede dahi telefon alet ve edevatları hakkındaki engelleme kararları hâlâ geçerliydi ve bu hususta sefaretler bilgilendirilmekteydi.⁹³ Bu dönemde daha çok ruhsatsız bir şekilde ithal edilen ve devletin onayı olmayan hatlarda kullanılan telefonlar engellenmişse de kontrol mekanizmasının devletin elinden çıkmamasına da ayrıca dikkat edilmiştir.

87 BOA, Y.A.HUS 496/77, 12 L 1323 (10 Aralık 1905).

88 BOA, MV 120/82, 19 N 1326 (15 Ekim 1908); BOA. DH.MKT. 2679/54, 16 Za 1326 (10 Aralık 1908).

89 BOA, MV 126/34, 9 Ra 1327 (31 Mart 1909).

90 Devletçe tasdik edilmiş okullardır.

91 Mezuniyet belgesidir.

92 BOA, MV 128/74, 27 Ca 1327 (16 Haziran 1909).

93 BOA, DH.MKT 1010/36, 24 B 1327 (11 Ağustos 1909).

Kapitülasyonların Osmanlı Devleti üzerindeki yaptırımının da etkisiyle yabancı şirketlerin telefon işletmeciliği yapmasına mesafeli yaklaşan hükümet "medeniyet unsuru" olarak gördüğü telefon hizmetinin hayata geçirilmesi için başka yol bulamadığından ihale ilanını vererek şirketlerin tekliflerini değerlendirmiştir. 1909 yılının ağustos ayında çıkılan ihale, ekim ayında İngiliz Herbert Laws Webb lehine sonuçlanmıştır. 1911'de de Meclis-i Mebusan Maliye Nezareti'ni imtiyaz verilmesi hususunda yetkilendirmiştir. Gerekli yasal düzenlemeler ve sözleşmeden sonra Dersaadet Telefon Anonim Şirket-i Osmaniyesi adıyla kurulan şirkete 30 yıllık bir imtiyaz süresi tanınmıştır. Bu esnada ihaleye katılıp sonuca itiraz eden şirketler de olmuştur. Buna rağmen herhangi bir değişiklik olmayan onay sürecini müteakip dönemde, 1912'de, şirket Beyoğlu'nda çeşitli mülkler satın alarak inşaat plan ve projelerine başlamıştır. Sözleşmelere göre belli süreler tanınan hat güzergâhlarına dair çalışmaların devam ettiği bir sürede I. Dünya Savaşı'na giren Osmanlı Devleti, şirketin vadettiği işlerin yapılmaması ve savaş koşulları gerekçesiyle şirkete el koymuştur. Bundan sonra telefon hatlarının teknik altyapısı için Avusturya ve Macaristan'ın desteği sağlanmıştır. Şirketin sahibi mütareke döneminde İstanbul'a gidip şirketi idare etmeye çalışmışsa da 1921'de şirketin sözleşmesi feshedilmiştir.⁹⁴

Telefon imtiyazının İngiliz şirketine verilmesi on dokuzuncu yüzyıl boyunca modernleşme bağlamında Batı'ya bağımlı olan Osmanlı karakterinin bir nevi devamı niteliğindedir. Nitekim telgraf hatlarının kurulması da benzer bir süreçten geçmişti.⁹⁵ Ayrıca bu hususlar, teknolojik karmaşıklık ve mali giderlerin yetersizliği itibarıyla Osmanlı Devleti'nin tek başına hayata geçirebileceği türden değildi.⁹⁶ Telefonun serbest bırakılması tüm yurttan II. Meşrutiyet'in bir nimeti olarak addedilmiştir. Bu hususta Diyarbakır'ın yerel gazetesi *Dicle* gazetesinde "telefon bir sülüs asırdan (çeyrek asır) beri bütün medeni diyarları gezdikten sonra nihayet meşrutiyetle Osmanlı memleketlerine dâhil oldu" şeklinde haber yapılmıştır. Gazete ayrıca telefonun icat ve gelişim sürecini de ele almış ve Graham Bell'e şükranlarını arz etmiştir.⁹⁷

II. Meşrutiyet'in yarattığı pozitif atmosfer dâhilinde yapılan imtiyaz görüşmeleri, devlet kurumlarının da telefon hattı istemesini sebep olmuştur. Bu hususta talepte bulunan ilk kurumlardan biri İstanbul Şehremaneti'dir. Merkez belediyesi ile belediyenin diğer dairelerinin birbirine bağlanması ihtiyacının yanı sıra belediyelerle civardaki hastane ve sıhhi bürolar arasına da telefon hattına gerek görülmüştür.⁹⁸ İstanbul'daki devlet dairelerinin telefon hattı taleplerindeki başlıca gerekçe bürokratik yazışmaların hızlandırılması yönündeydi. Böylesi taleplerden biri de hemen her gün irtibatta olan ve bu irtibatı telgraf vasıtasıyla

94 Ersoy, "Osmanlı'da Telefon Hizmeti," 62-229.

95 Tanju Demir, "Osmanlı Haberleşme Kurumunda Yabancı Uzmanlar ve Emil Locaine Efendi," *Kebikeç* 19 (2005): 35-53.

96 Miri Shefer-Mossensohn, *Osmanlı'da Bilim*, 185.

97 *Dicle*, 18 Nisan 1911, 2.

98 BOA, DH.MUI 30-2/19, 20 L 1327 (4 Kasım 1909).

sağlayan *Takvim-i Vekâyi* gazetesi ile Meclis-i Ayan ve Meclisi Mebusan daireleri arasında hat çekilmesi yönündeydi.⁹⁹ Benzer talepler giderek artmış ve hemen hemen her daire birer telefon hattı çekilmesini içeren arzlarını hükümete sunmuştur. Bu arzlarda telefonun resmî yazışmaları hızlandırması bakımından ne kadar önemli ve yararlı olduğuna özellikle dikkat çekilerek telefonun kırtasiye malzemesine dahi gerek bırakmayacağına varan ince hesaplar yapılmıştır. Nihayetinde telefon “meşrutiyet-i mübeccele-i Osmaniyenin”¹⁰⁰ gerekli gördüğü sürat ve intizamın hayata geçirilmesinin bir parçasıydı¹⁰¹ ve tüm medeni ülkelerde olduğu gibi Osmanlıların da yararlanması gereken bir aletti.

İstanbul’da telefona ihtiyaç duyulmasını gerektiren diğer sebepler ise karakollar arası iletişim sağlanması, hırsızlık vakaları ile yangınların zamanında haber edilmesi gibi idari ve toplumsal hususlara dairdi. Telefonun henüz kullanımda olmadığı dönemde telgraf memurlarının bazı telgrafların gönderiminde engel çıkardığı iddiası üzerine Makriköy’de (Bakırköy) yaşanan bir hırsızlık vakası zamanında bildirilememiştir. Geceleri tren seferleri de durduğundan, bu tür aksiliklerin yaşandığı durumlarda olayın Beyoğlu merkez memurluğuna bildirilmesi ertesi güne kalmaktaydı.¹⁰² Böylece mevcut telgraf hatlarının yetersizliği ya da kullanımına dair engeller ile telafisi mümkün olmayan vakaların önüne geçme maksadıyla, kısaca daha somut gerekçelerle telefonun gerekliliği hükümete ispatlanmaya çalışılmıştır. Bu dönemde İstanbul merkezinde çıkan yangınlar Galata kulesi nöbetçileri tarafından mahalle bekçilerine bildirilerek kontrol altına alınırdı. Fakat bir süreden beri bu bekçi ve nöbetçilerin ücretleri verilmediğinden kendilerinden istifade edilememiştir. Çekilecek telefon hatları bu kişilerin tek geçim kaynağı olan uğraşlarının bitmesi anlamına gelse de hem Şehremini hem de İstanbul Vali vekili bu konuda istekli davranmıştır.¹⁰³ Dolayısıyla telefon hatlarının kurulumu ve telefon idarelerinde müstahdem edilmek üzere bu yeni teknoloji, bir iş sahasına vesile olmuşsa da bazı iş grupları için bir devrin sonlanması anlamına da gelmekteydi.

Polis karakollarının “ahalinin yangın konusundaki korkularını” ileri sürerek hükümeti iknaya çalışması karşısında, İstanbul’daki karakolların konumlarını belirlemeye ve telefon çekilmesi halinde ne kadar masraf gerekeceğine dair tespit çalışmaları başlatılmıştır.¹⁰⁴ Örneğin sadece Beyoğlu ve Üsküdar karakollarının birbirine bağlanması için yaklaşık 300 adet telefon fincanına ihtiyaç duyulmaktaydı.¹⁰⁵ 1911’de ise kolera hastalığının yaygın

99 BOA, DH.MUİ 56-1/3, 29 Z 1327 (11 Ocak 1910).

100 Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Reisi’nin telefon talebinde bulunurken “Osmanlı’nın yüce gelişmesi Meşrutiyet” için sarf ettiği sözlerdir. “Meşrutiyet-i mübeccele-i Osmaniyemizin istilzam eylediği sürat ve intizam muamelat itibarıyla...”

101 BOA, DH.MUİ 89/63-1, 12 R 1328 (24 Mart 1910).

102 BOA, DH.EUM THR. 54/32, 13 N 1328 (18 Eylül 1910).

103 BOA, DH. EUM. LVZ 1/47, 21 L 1328 (26 Ekim 1910).

104 BOA, DH.EUM.LVZ 2/3, 20 L 1328 (25 Ekim 1910).

105 BOA, DH.EUM.LVZ 2/33, 23 Za 1328 (26 Kasım 1910).

olduğu bir dönemde sıhhi memurlar ve hastaların durumundan hızla haberdar olunması için telefon hatları kurulmuştur.¹⁰⁶

Gelen taleplerden hareketle kısa sürede İstanbul'daki birçok resmi kurum telefona kavuşmuştur. İhtiyacın yerinde bulunduğu hallerde, bağlanan telefon hatlarından en uygun şekilde istifade edilmesi yoluna gidilmiştir. Öyle ki telefona henüz alışmaya çalışan memurların yaptığı görüşmeler gereğinden fazla sürdüğünden ve bu da telefonun yararını sekteye uğrattığından Maliye Nezareti'nce Şehremaneti, Valilik, Emniyet Umum Müdürlüğü, Meclis-i Tıbbiye ve Meclis-i Sıhhiye daireleri dikkatli kullanım için uyarılmıştır.¹⁰⁷

Telefon hatları, başkent İstanbul'da çeşitli gerekçelerle fakat en başta bürokratik yazışmaların hızlandırılması maksadıyla kurulmak istenmişti. Rumeli ve Anadolu'da ise, neredeyse tamamen asayişin sağlanması maksadıyla karakollara kurulması talep edilmiştir. Bu hususta vilayetlerden sıkça talepler gelmiştir. Ancak bütçenin mevcut durumu bu taleplerin ya geç karşılanmasına ya da reddedilmesine sebep olmuştur. Talep yapan yerler arasında Rumeli'de Selanik, Kosova ve Manastır;¹⁰⁸ İran hududunda Bitlis, Van ve Hakkâri kentleri başı çekmekteydi.¹⁰⁹ İran hududundaki vilayetlerden giden taleplerde özellikle eşkıyalık faaliyetleri öne sürülmüştür. Hatta yerel idareciler eşkıyanın cezalandırılması için yeni karakolların kurulmasıyla buralara bağlanması gereken telefon mevzusunu *farz-ı ayn* hükmünde sayılacak derecede mühim bir mesele şeklinde aksettirmiştir.¹¹⁰

Birinci Dünya Savaşı'nda cephede telefon kullanan Osmanlı subayı
Kaynak: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Arşivi.

106 *Tanin*, 18 Ağustos 1911, 3. İstanbul merkezinden Karaağaç'a bağlanan telefon hattıdır.

107 BOA, DH.İD 32-1/15, 16 M 1329 (17 Ocak 1911).

108 BOA, BEO 3943/ 295663, 15 Ca 1329 (14 Mart 1911).

109 BOA, DH.İD 127/11, 22 Ş 1331 (27 Temmuz 1913)

110 BOA., DH.EUM.EMN 38/4-2, 27 Z 1332 (27 Kasım 1913).

İslam'ın şartları ve genel kuralları çerçevesinde Müslümanların emredilenleri kesin bir hükümle yerine getirmelerini kapsayan *farz-ı ayn*¹¹¹ tabirinin telefonla tahkim edilmiş karakolların kurulmasıyla ilişkilendirilmesi yerel idarecilerin talep ve isteklerinin dışı vuruşunun doruk noktası niteliğinde değerlendirilebilir. Dolayısıyla yerel idareciler, merkezi hükümeti telefon şebekeleri kurması hususunda zorlayıcı faktörlerle harekete geçirmeye çalışmıştır. Nitekim benzer bir nitelendirme ehemmiyeti ve büyüklüğünden dolayı telefon gerekliliği *derece-i vücub* raddesinde olan İzmir için de yapılmıştır.¹¹² Bitlis'in merkezi için yapılan talepte ise şehir planının kolluk kuvvetlerinin teftişleri için zorluk çıkardığına dikkat çekilmiştir. O dönemde şehrin mahalleleri dağınık yapıdaydı ve bunların arasından iki nehir geçmekteydi. Bu durum da, iddiaya göre, herhangi bir vukuat takibatında en az 1-2 saatlik zaman kaybına sebep olmaktadır. Bu yüzden mevcut karakollar arasına telefon hattı çekilmesi zamandan tasarruf sağlayacağı gibi asayiş sorunlarının çözümüne de hizmet edecekti.¹¹³ Telefon şebekesinin kurulmasına yönelik vilayetlerden yapılan taleplerden biri de Kudüs'ten gelmiştir. Burası da diğer bölgeler gibi "ehemmiyetli" yerler arasında zikredilmiş ve asayiş, ticaret ve hızlı haberleşme için telefona ihtiyaç duyulduğu bildirilmiştir.¹¹⁴

Telefonun kullanım alanı çerçevesinde, yukarıda verilen örneklerin dışına çıkması itibarıyla en farklı tartışma ve taleplerden biri 1914'te, dönemin İslamcılık fikriyatının temsilcilerinden olan *Sebilürreşad* dergisine yansımıştır. O dönemde, ramazan aylarında oruç ve iftar saatleri sistematik olmadığından bazen aynı şehir içinde olan ama aralarında birkaç saat mesafe bulunan bölgelerin oruç gün sayısı farklı olabilmekteydi. Başka bir deyişle, bir bölge yirmi dokuz gün oruç tutarken, yanı başındaki diğer bölge otuz ya da otuz bir gün oruç tutmaktaydı. Bu da âlimler arasında rahatsızlığa sebebiyet vermiş ve çözüm olarak da telgraf ya da telefon ile iletişim sağlanarak bu sorunun üstesinden gelinmesine dair öneriler yapılmıştır. Dolayısıyla *Sebilürreşad*, telefon kullanımının caiz olup olmadığını sorgulamış ve dergide, farklı fikirler beyan edilmiştir. Derginin yazarlarından Ahmed Hamdi [Aksekili] İslam'ın temeli olan oruç gibi mühim bir ibadette böylesi bir sorunun fetva makamları tarafından çözülememiş olmasını hayretle karşılamıştır. Zira aynı iftar bölgesi içindeki insanların bir kısmının bayram gününü kutlayıp bir kısmının ise oruç tutmaya devam etmesi, telefon ile muharebenin dünya genelinde son derece geliştiği bir dönemde kabul edilemez bir durumdur. Hatta Aksekili, fetva makamlarının bu duruma el atmamasının birçok kimsenin din hakkında şüpheye düşmesiyle sonuçlandığını iddia etmiştir. Tartışmanın yaşandığı dönemde ramazan ayı yaklaştığından fetva makamlarının bir an önce bu meseleye el atması için öneriler yapılmıştır. Mısır'da yayımlanan *el-Menar* adlı dergide gündeme alınan bu mesele hakkında yapılan bir

111 Farz-ı Ayn için bk. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslamiye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1985), 1: 33.

112 BOA. DH.MUİ 56-2/20, 24 Ra 1335 (18 Ocak 1917). Derece-i vücub, vacip derecesinde manasıyla kullanılmıştır.

113 BOA. DH.EUM.MH 27/89, 26 Ra 1329 (27 Mart 1911).

114 Yasemin Avcı, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)* (Ankara: Phoenix, 2004), 195-196.

aktarıma göre Tunuslu ulemanın bir kısmı, telefon ve telgrafın "gayrimüslim eliyle" yapılmış olmasını, kullanılmamaları için bir gerekçe saymıştı. Fakat *el-Menar* yazarları "tebliğdeki şüphenin yok edilmesi" ve ramazana dair bir usulün tutturulması için bu aletleri caiz görmüş ve bu icazet için de telefonu kullanan memurların Müslüman olmasını kâfi bulmuştur. *El-Menar*'a göre, meselenin çözüme kavuşturamamasının sebebi, Müslümanların İslâmiyeti iyi anlayamaması idi. Başka bir deyişle, din kolaylık sağlamasına rağmen Müslümanlar bunu idrak etmekte zorlanmış ve telefonun kullanım meselesi çözülememiştir. *Sebilürreşad*'a verilen malumata göre *el-Menar*, bu hususu defalarca gündeme getirmişti. Mecmua, Ezher Şeyhi Selim el-Büşra'nın bu konudaki fetvasını da paylaşmıştır. Selim el-Büşra'ya göre nasıl ki oruç zamanlarında minarelere kandil asmak, iftar topu atmak uyarı maksatlı birer sembol idiyse telgraf ve telefon da icat edildiği dönemin sembolü olarak kullanılabilirlerdi. Aksekili, Ezher şeyhinin bu fetvasını referans göstererek telefon ve telgraf kullanımının haklılığını ispata girişmiş ve telefonu "vacip aletlerden" addederek meselenin ramazan ayı gelmeden fetva makamlarınca halledilmesini umduğunu yazmıştır.¹¹⁵

Aksekili'nin eleştirdiği bir husus da, devletin bütün resmi işleri ile savaş ve barış görüşmeleri gibi mühim konularda telgraf ve telefon kullanılmasına rağmen söz konusu problemin çözümünde bu aletlerden istifade edilememesinin nasıl bir mahzuru olduğunu fetva makamlarınca açıklanamamasıydı. Aksekili eleştirisini bir temele dayandırsa da o dönemde devletin telefon şebekelerini bütün kurumlarda kullanıma sokması için ekonomik altyapısı hiç de müsait değildi. Üstelik bu tartışma, I. Dünya Savaşı koşullarında ortaya çıkmıştı. Bab-ı Fetva'nın¹¹⁶ bu hususta net bir tavır sergileyememesinin sebebi, ulemanın teknolojiye bakış açısının topyekûn bir netliğe kavuşmamış olmasında aranabilir. Zira *Sebilürreşad*'ın başka bir sayısında İsmail Hakkı [İzmirli] de bu meseleye değinmiştir. Dolayısıyla mesele henüz açıklığa kavuşmamış düzeyde tartışılmaktaydı. İzmirli, Aksekili'ye göre telgraf ve telefonun kullanımına dair daha mesafeli yorumlarda bulunmuştur. Buna göre bu aletlerinin kullanıma sokulması için, en başta, bunların dini hükümlere uygunluğunun gerekçelendirilmesi gerekirdi. Bu aletler, ancak bu şekilde caiz olabilirdi. Aksi halde bunların caiz olması mümkün olmadığı gibi kullanımı, şer'i kanunun değil keyfi kanunun bir hükmü olurdu.¹¹⁷ İzmirli, meseleye derin bir fıkıh çerçevesinden yaklaşarak bunun bir usul ve esas üzere anlamlandırılması ve buna göre karar verilmesi taraftarıydı.

Ticaretten, eğitime, sağlıktan dini hususlara kadar oldukça geniş bir kullanım alanına sahip olan telefon, II. Meşrutiyet ile birlikte her ne kadar Osmanlı hükümeti nezdinde kabul

115 Ahmed Hamdi [Aksekili], "Savm ve Fıtırda Telefon ve Telgraf ile Amel," *Sebilürreşad* 12/295 (7 Mayıs 1914): 154-156.

116 Fetva makamıdır. Ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet İpşirli, "Bab-ı Meşihat," *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 4 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991), 262-263

117 İsmail Hakkı [İzmirli], "Fıkıh ve Fetava: Cevazın Hükm-i Şer'i Olup Olmadığı," *Sebilürreşad* 12/306 (23 Temmuz 1914): 350-351.

görse ve yabancı şirketler vasıtasıyla telefon hatları kurulmaya çalışılsa da, Osmanlı'daki telefon hatları dünya istatistiklerine giremeyecek kadar düşük profilde seyretmiştir.¹¹⁸ Benzer husus Millî Mücadele ve Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Bu yüzden Millî Mücadele'de en çok kullanılan haberleşme aracı telgraftı. Telefonun muntazam bir şekilde Türkiye'nin belli başlı bölgelerinde kullanıma sokulmaya başlanması ise 1930'lu ve 1940'lı yıllardan sonrasına denk gelmiştir.¹¹⁹ Dolayısıyla telefondan uzun süre mahrum bırakılan Osmanlı Devleti savaşlar, ekonomik bunalım ve yapılan taahhütlerin zamanında yerine getirilmemesinden dolayı bu mahrumiyeti başka bir formda yaşamaya devam etmiştir. Üstelik dünyadaki birçok şehrin istatistiklere dâhil olduğu dönemde, ulemanın bir kısmınca telefonun Osmanlı'da kullanım icazeti dahi tartışılmıştı.

Değerlendirme

On dokuzuncu yüzyılın telekomünikasyon sahasında devrim niteliğindeki icatlarından biri olan telefon, Osmanlı Devleti'nde çeşitli gerekçelerle mesafeli yaklaşılan bir alet statüsünde görülmüştür. Dünyaya hızla yayılan bu aletten Osmanlı devletinin ve toplumunun erken istifade edememesi çağın gereklerinden biri olan güvenli, hızlı ve kontrol mekanizmasında işlerliğe sahip olan idare ve yaşam tarzının gerisinde kalınmasına sebep olmuştur. Yazılı bir iletişim aracı olan telgrafın kısa sürede Osmanlı'da kabul görmesinin aksine sesli bir iletişim aracı olan telefon, görüşmelerin kontrolünün sağlanmasındaki zorluk sebebiyle, telgraf ile aynı kaderi paylaşamamıştır.

Avrupa ve Amerika toplumunun kolayca benimsediği ve devlet işlerinden günlük yaşama kadar birçok sahada kullanıma geçirdikleri telefon, Osmanlı Devleti'nde yasak olduğu dönemde daha çok yabancı kesimlerin ilgisini çekmiştir. Tüm yasaklara rağmen ülkenin birçok bölgesinde konsolos, misyoner, rahip, tüccar ve servet sahibi kişiler tarafından Osmanlı topraklarına getirilen telefonların kullanımı bir şekilde engellenememiştir. Mevcut telgraf hatları ve elektrik yardımıyla sağlanan bu “yasak iletişim” devlet tarafından yakından takip edilmişti. Telefon tevkif ve gözetimi ile özdeşleşen bu kontrol mekanizması, II. Meşrutiyet döneminin liberal politikaları çerçevesinde dönüşmek durumunda kalmış ve bu süreçte Avrupalı girişimciler vasıtasıyla bu alanda bir kalkınma programı hayata geçirilmiştir.

II. Meşrutiyet döneminde yapılan anlaşmalar ve verilen imtiyazlarla İstanbul telefon ile özdeşleşen başlıca Osmanlı kenti olmuştur. İzmir ve Aydın gibi ticaret kentleri ile Anadolu'nun muhtelif yerlerindeki kullanımına rağmen telefon, külliyatlı bir istatistik oluşturulamayacak

118 Örneğin 1914'e ait bir istatistikte Amerika, Avrupa, Asya ve Yeni Zelanda ile birlikte Osmanlı'ya en yakın ülkelerden biri olan Yunanistan'ın da aralarında bulunduğu birçok bölgeye ait bilgiler derlenmiştir. Bu istatistiklerde Osmanlı Devleti'ne ait malumat yoktur. Ayrıntılı bilgi için bk. Kingsbury, *The Telephone*, 530-540.

119 Nadir Yurtoğlu, “Haberleşme Sektörünün Önemli Bir Teşekkülü: Millî Mücadele Döneminden 1960 Yılına Türkiye'de Posta, Telgraf ve Telefon (PTT) Teşkilatı (1920-1960),” *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 31, 92 (2015): 47-103.

seviyede kalmıştır. II. Meşrutiyet idarecilerinin önceliği İstanbul'un bürokratik yazışmalarının en hızlı ve güvenli şekilde sağlanmasıydı. Rumeli ve İran hududundaki yerel idareciler ise telefonu asayişin sağlanmasının anahtarı olarak görmüşlerdi. Fakat tüm girişim ve taleplere rağmen telefondan yeterince istifade edilememiştir. Bu yüzden de dünya kamuoyunda "telefonun oldukça gerisinde kalan" telgraf, Osmanlı'da başlıca telekomünikasyon aracı olma rolünü uzun müddet korumuştur.

Telefonun Osmanlı topraklarına girişi engellere tabi tutulmuşsa da bu süre zarfında doğrudan veya dolaylı bir şekilde bilim ve teknikle ilgilenen dergi, gazete ve kitaplarda telgraf, telefon ve telsiz aletlerine geniş yer verilmiş ve dünyadaki gelişmeler bazen en ince detayına kadar takip edilmiştir. Bu da hem külliyatlı bir literatürün oluşmasına vesile olmuş hem de devlet ricali ile toplumun bu aletlerden haberdar olarak bunların sonraki dönemde resmi kanalda kabul görme süreçlerini pozitif yönde etkilemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Arşiv Belgeleri / Archival Sources

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO): 167/12519, 215/16072, 473/35449, 815/61080, 1089/81606, 1121/084073, 1156/86648, 1190/89177, 1624/121749, 2118/158818, 2851/213808, 3943/ 295663.

Dahili Nezareti (DH): DH.EUM.EMN 38/4, 27/89, DH.EUM.THR 54/32, DH. İD 32-1/15, 127/11, DH. EUM. LVZ 1/47, 2/3, 2/33, DH.MKT 26/32, 72/2, 164/63, 170/37, 563/34, 1010/36, 1382/89, 1384/127, 1399/18, 1491/54, 1640/82, 1928/5/97, 1932/106, 2062/23, 2314/71, 2679/54, DH.MUI 3/51, 30-2/19, 56-1/3, 56-2, 89/63, 101/52.

Hariciye Nezareti (HR.İD): 2020/45, 2081/54,

İrade Dahiliye (İ.DH): 1140/88950.

İrade Hususi (İ. HUS): 9/76.

İrade Rüşumat (İ.RSM): İ.RSM. 9/11.

Meclis-i Valâ (MV): 82/4, 120/82, 126/34, 128/74,

Yıldız Evrakı: Y.A.HUS 496/77, 519/4, Y.PRK.ASK 89/37, Y.PRK.DH 8/24, Y.PRK.ML 14/43, 14/70, 23/84, Y.MTV 76/48, 80/92, 89/138, 95/107, 105/44, 116/9, Y.PRK.PT 7/65, Y.PRK.TKM 11/47, Y.PRK.TNF 7/14.

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

Kitap ve Makaleler

- Ahmed Edib, Ahmed Macid. *Telefon: Telefon Hakkında Nazariyat ve Tatbikatı Havidir*. İstanbul: Kasbar Matbaası, 1306.
- Ahmed Hamdi [Aksekili]. “Savm ve Fıtrda Telefon ve Telgraf ile Amel.” *Sebilürreşad* 12/295 (7 Mayıs 1914): 154-156.
- Avcı, Yasemin. *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*. Ankara: Phoenix, 2004.
- Balbi, Gabriele. “The Origins of the Telephone in Italy, 1877-1915: Politics, Economics, Technology and Society.” *International Journal of Communication* 5 (2011): 1058-1081.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuk-ı İslamiye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*. 8 cilt. İstanbul: Bilmen Basım ve Yayınevi, 1985.
- Davison, Roderic H. “Osmanlı İmparatorluğuna Elektrikli Telgrafın Girişi.” *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 14 (2003): 347-386.
- Demir, Tanju. “Osmanlı Haberleşme Kurumunda Yabancı Uzmanlar ve Emil Locaine Efendi.” *Kebikeç* 19 (2005): 35-53.
- “Dilsiz ve Sağırın Telefonu,” *Servet-i Fünun*, 43/1097 (13 Haziran 1912): 62-63.
- Göçer, Kenan. “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Ulaşım ve Servet-i Fünun Dergisi Ulaşım Bibliografyası.” *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi* 11, 2 (2016): 149-205.
- İpşirli, Mehmet. “Bab-ı Meşihat.” *TDV İslam Ansiklopedisi*. 4: 362-363. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991.
- İsmail Hakkı [İzmirli], “Fıkıh ve Fetava: Cevazın Hük-m-i Şer’i Olup Olmadığı.” *Sebilürreşad* 12/306 (23 Temmuz 1914): 350-351.
- Kingsbury, J. E. *The Telephone and Telephone Exchanges Their Invention and Development*. London, New York, Bombay, Calcutta, Madras: Longmans, Green & Co., 1915.
- Kubilay, Çağla. “1923-1939 Yılları Arasında Türkiye’de Telekomünikasyon Politikaları.” *İlef Dergisi* 4, 2 (2017): 37-66.
- Kutbay, Elif Yeneroğlu. “Sisam Beyi Kopas Efendi’nin Memuriyeti ve Katledilmesi.” *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4, 11 (2005): 1-6.
- Küçük, Serhat. “Osmanlıların Modern Teknoloji ile Karşılaşması: Elektrik Örneği.” *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları* 18 (2013): 149-205.
- Mossensohn, Miri Shefer. *Osmanlı’da Bilim Kültürel Yaratı ve Bilgi Alışverişi*. Çeviren Kübra Oğuz. İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 2019.
- Osborne, Harold S. “Biographical Memoir of Alexander Graham Bell 1847-1922.” *Biographical Memoirs of the National Academy of Sciences of The United States of America* 23 (1943): 1-27.
- Önay, Aliye. “Türkiye’de Telefon Teşkilatının Kuruluşu.” *Çağımı Yakalayan Osmanlı! Osmanlı Devleti’nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*. Yayına Hazırlayan Ekmeleddin İhsanoğlu ve Mustafa Kaçar içinde 121-139. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 1995.
- Mahmut Sadık, “Lakırdı Torbaya Girmez mi?,” *Servet-i Fünun* 4/83 (14 Ekim 1892): 70-74.

- Patil, Vinayak L., "Historical Perspectives of Development of Antique Analog Telephone Systems." *Journal of Telecommunications and Information Technology* 3 (2015): 70-98.
- Varlık, Bülent. "Tanzimat ve Meşrutiyet Dergileri." *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*. 1: 112-125. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Yazıcı, Nesimi. "Tanzimat Döneminde Osmanlı Posta Örgütü." *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*. 6: 1636-1651. İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Yurtoğlu, Nadir. "Haberleşme Sektörünün Önemli Bir Teşekkülü: Millî Mücadele Döneminden 1960 Yılına Türkiye'de Posta, Telgraf ve Telefon (PTT) Teşkilatı (1920-1960)." *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 31, 92 (2015): 47-103.

Dergi ve Gazeteler / Periodicals and Newspapers

- Dicle* 18 Nisan 1911, 2.
- Maarif* 3/65 (29 Eylül 1892): 206, 3/72 (18 Kasım 1892): 318, 5/113 (12 Eylül 1893): 131-133, 6/151 (5 Eylül 1894): 197-198.
- Mecmua-i Edebiyye* 1/19 (21 Temmuz 1899): 3-4, 2/55 (10 Ağustos 1900): 3-4.
- Mecmua-i Fünun* 1/ 11 (1279): 448-459, 4/39 (1283): 206-207.
- Mektepli* 1/22 (3 Aralık 1913): 359.
- Sebilürreşad* 12/295 (7 Mayıs 1914): 154-156, 12/306 (23 Temmuz 1914): 350-351.
- Servet-i Fünun* 1/50 (4 Mart 1892): 343, 1/52 (14 Mart 1892): 355, 4/83 (14 Ekim 1892): 70-74, 6/151 (2 Şubat 1894): 189, 7/164 (4 Mayıs 1894): 72, 7/177 (3 Ağustos 1894): 188, 9/220 (31 Mayıs 1895): 108, 40/1031 (10 Mart 1911): 211, 43/1097 (13 Haziran 1912): 62-63.
- Şehbal* 4/60 (1 Eylül 1912): 228-229, 4/96, (14 Mayıs 1914): 465.
- Tanin*, 18 Ağustos 1911, 3.

Tezler / Dissertations

- Ersoy, Hulusi. "Osmanlı'da Telefon Hizmeti ve İmtiyaz." Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2017.
- İnce, Yunus. "Osmanlı Barut Üretim Teknolojisinde Modernleşme: Azadlı Baruthanesi (1794-1878)." Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2013.

Hüsnü Hamid Sayman'ın *Muallimler Mecmuası*'ndaki Yazıları

Hüsnü Hamid Sayman's Articles in the *Muallimler Mecmuası* (Journal for Teachers)

Safiye Yılmaz Erten¹

¹Dr., Milli Eğitim Bakanlığı, Kuyubaşı Şehit Oğuzhan Duyar Ortaokulu, Ankara, Türkiye

ORCID: S.Y.E. 0000-0002-5892-7250

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Safiye Yılmaz Erten,

Milli Eğitim Bakanlığı, Kuyubaşı Şehit Oğuzhan Duyar Ortaokulu, Ankara, Türkiye

E-posta/E-mail: safiye037@gmail.com

Başvuru/Submitted: 24.10.2019

Revizyon Talebi/Revision Requested: 14.01.2020

Son Revizyon/Last Revision Received: 08.05.2020

Kabul/Accepted: 10.05.2020

Online Yayın/Published Online: 03.07.2020

Atıf/Citation: Yılmaz Erten, Safiye. "Hüsnü Hamid Sayman'ın *Muallimler Mecmuası*'ndaki Yazıları." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 21, 2 (2020): 321-345.

<https://doi.org/10.26650/oba.637862>

Öz

Hüsnü Hamid Sayman (1890-1975) bir Türk matematikçisidir. İstanbul ve Diyarbakır'da çeşitli liselerde matematik öğretmenliği ve Darülfünun Fen Fakültesi'nde matematik hocalığı yapmıştır. Birçok idari görevde bulunmuş, özellikle 1924-1930 yılları arasında Darülfünun Fen Fakültesi Reislığı (Dekanlığı) yapmıştır. 1933 Üniversite Reformu ile üniversiteden uzaklaştırılmıştır. Liselerdeki ve üniversitedeki görevleri sırasında matematik ve fizik üzerine eserler yazmış, bilim ve eğitim hayatımıza katkıda bulunmuştur. Makalelerinin büyük kısmı *Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası*'nda yayınlanmıştır. *Muallimler Mecmuası*'nda da yayınlanmış dört makalesi bulunmaktadır. Bu dergi, dergicilik faaliyetlerinin hız kazandığı ve ülke geneline yaygınlaştığı, Osmanlı'nın son, Cumhuriyet'in ilk yıllarında yayınlanmış olan bir eğitim dergisidir. Bu çalışmada Hüsnü Hamid'in *Muallimler Mecmuası*'nda yayınlanan makaleleri incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Anılan dört yazısından ikisi matematik eğitimi, biri matematik tarihi hakkında olup, diğeri ise bir kitap tanıtımıdır. Hüsnü Hamid'in, *Muallimler Mecmuası*'ndaki yazıları popüler bilim yazıları tarzındadır. Matematik tarihine orijinal katkı yaptığı söylenemez ise de, Hüsnü Hamid, hocası Salih Zeki'nin izinden giderek matematik tarihi ile de ilgilenmiştir.

Anahtar sözcükler: *Muallimler Mecmuası*, Darülfünun Fen Fakültesi, matematik tarihi, matematik eğitimi, Hüsnü Hamid Sayman

ABSTRACT

Hüsnü Hamid Sayman (1890-1975) was a Turkish mathematician. He taught mathematics in high schools in İstanbul and Diyarbakır and in the Darülfünun's Faculty of Science. He served as the dean of the Darülfünun's Faculty of Science between 1924-1930. He was dismissed from the university during the 1933 University Reform. He authored books and articles on mathematics and physics and contributed to the development of Turkish scientific and educational life. Most of his articles were published in the *Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası* (Journal of the Darülfünun's Faculty of Science). Four of his articles appeared in the *Muallimler Mecmuası* (Journal for Teachers). These

will be examined in the present study. Two of them are about mathematics education, one is about the history of mathematics, and the other is a book review. The Journal for Teachers which was a popular science journal, and Hüsnü Hamid's writings were in line with the journal's character.

Keywords: *Muallimler Mecmuası*, Journal for Teachers, Darülfünun's Faculty of Science, history of mathematics, teaching of mathematics, Hüsnü Hamid Sayman

Giriş

Hüsnü Hamid Sayman, 1890-1975 tarihleri arasında yaşamış bir Türk matematikçisidir. 1901’de Elmalı İptidaisini, 1906’da Konya İdadisini bitirmiştir. Aynı yıl, İstanbul’da Mühendis Mektebi sınavını kazanmıştır. Mühendis Mektebinde iken, üçüncü sınıfta, devlet hesabına okumak üzere Meşrutiyet hükümeti tarafından Avrupa’ya gönderilmiştir. 1909-1912 yılları arasında Lozan Üniversitesi’nde matematik öğrenimi görmüştür. Döndüğünde, İstanbul ve Diyarbakır’daki çeşitli liselerde matematik öğretmenliği ve Darülfünun’da matematik hocalığı yapmıştır. Darülfünun’da, 1920-1933 yılları arasında Riyâziyat-ı Umumiye (Genel Matematik) ve 1926-1933 yılları arasında Yüksek Hendese (İleri Geometri) derslerini vermiştir. Riyaziyat Enstitüsü müdürlüğü, Makina ve Elektrik Enstitüsü Müdürlüğü ve ayrıca 1924-1930 yılları arasında Fen Fakültesi Reisiği (Dekanlığı) yapmıştır. 1933 Üniversite Reformu ile üniversiteden uzaklaştırılmıştır.¹

Hüsnü Hamid’in 1915’te İstanbul Darülfünunu Fünun Şubesi’ne müderris muavini olarak atanması ile başlayan ve müderrislik, enstitü müdürlüğü ve dekanlıkla devam eden Darülfünun’daki çalışmaları 1933 Üniversite Reformu ile son bulmuştur. İstanbul Darülfünunu’nun kapatılması ve yerine İstanbul Üniversitesi’nin kurulması sürecinde, Darülfünun’da görev yapmakta olan hocaların yaklaşık üçte ikisinin görevine son verilmiştir.² Üç dönem Fen Fakültesi Reisiği yapan ve yeni İstanbul Üniversitesi’nde dekan olması beklenen Hüsnü Hamid de uzaklaştırılan hocalardan biri olmuştur.³ Birçok müderrisin neden tasfiye edildiği hakkında açıklama yapılmamıştır.⁴ Cahit Arf, Reformdan sonra Fen Fakültesindeki matematik çalışmaları hakkındaki değerlendirmelerinde, görevine son verilen hocalardan bahsederken Hüsnü Hamid’e ve üniversiteden ayrıldıktan sonraki iki yayınına ayrıca değinmiştir:

Reformdan önce Darülfünun’da Ali Yar, Hüsnü Hamid, Burhaneddin ve Salim Beyler matematik okutuyorlardı. Kerim Bey Mühendis Mektebi’nde hoca idi. Reform komisyonunun tavsiyeleri sonunda birçok hoca o zaman üniversiteden çıkarıldı. Bunlar arasında Hüsnü Hamid de vardı. Ali Yar üniversitede kaldı. Kerim Erim de üniversiteye katıldı. Bu sıralarda Hüsnü Hamid bazı araştırmalar yaptı. 1935 ve 1938’de iki araştırması⁵ yayımlandı.⁶

1 Meltem Akbaş, “Einstein’in Görelilik Teorisini Türkiye’ye Tanıtanlar (II): Hüsnü Hamid [Sayman],” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 5, 1 (2003): 64.

2 Ekmeleddin İhsanoğlu, *Darülfünun: Osmanlı’da Kültürel Modernleşmenin Odağı* (İstanbul: IRCICA, 2010), 321-331.

3 Yusuf Akbaba, “Cumhuriyet Döneminde Üniversite Reformları ve Tasfiyeler,” *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Çağdaş Düşünce Hayatı Dergisi* 2, 1 (2019): 24-38.

4 Emre Dölen, *Türkiye Üniversite Tarihi 3 Darülfünun’dan Üniversiteye Geçiş Tasfiye ve Yeni Kadrolar* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010).

5 Cahit Arf, Hüsnü Hamid’in bahsedilen çalışmalarının isimlerini belirtmemiştir. 1935 tarihli çalışması *İslam Riyaziyatında Türklerin Mevkii* (İstanbul: Akşam Matbaası, 1935) adlı kitabı olmalıdır. Diğer çalışması ise 1938 tarihli değil, muhtemelen 1937’de sunmuş olduğu *Riyaziye Tarihinde Türk Okulu* (II. Türk Tarih Kongresi, 1937, İstanbul, 1943, s. 625-634) adlı bildirisidir.

6 Cahit Arf, “İstanbul Üniversitesindeki Matematik Çalışmaları Hakkında Bazı İncelemeler ve Anılar,” Erdal

Bu değerlendirmelerden, Hüsnü Hamid'in tasfiyesinin sebebinin bilinmediği anlaşılmaktadır. Hüsnü Hamid, Darülfünun'daki görevinden ayrıldıktan sonra Haydarpaşa Lisesi'nde üç yıl matematik öğretmenliği, ardından da Güzel Sanatlar Akademisi'nde 1955 yılında emekli oluncaya kadar matematik, yüksek matematik ve tasarı geometri hocalığı yapmıştır. 1975 yılında İstanbul'da vefat etmiştir.⁷

Hüsnü Hamid'in içinde bulunduğu bilim çevresinde, Darülfünun Fünun Şubesinde birlikte çalıştığı hocalar vardı: 1915'te Darülfünun Fen Fakültesi'ne müderris muavini olarak atanan Hüsnü Hamid'in çevresindeki en önemli kişi ve en çok etkisi altında kaldığı kişi şüphesiz Salih Zeki (ö. 1921) olmuştur. Diğer hocalar arasında Nazariye-i Adâd (Sayılar Teorisi) hocası Mehmet Nadir, Cebr-i Alâ (Yüksek Cebir) hocası Ali Yar, Hendese-i Tahliliye (Analitik Geometri) hocası Şükrü Bey, Tahlil-i Riyaziye (Matematiksel Analiz) hocası Burhaneddin Bey, Mihanik-i Riyazi (Matematiksel Mekanik) hocası Mustafa Salim ve Hesab-ı İhtimâliyat (Olasılık Hesabı) hocası Fatin Bey bulunmaktaydı. Bu kadro 1933 Üniversite Reformu'na kadar devam etmişti. Bu akademisyenlerden yalnız Ali Yar, reform sırasında yapılan tasfiyeden sonra kadroda kalmıştı.⁸

Hüsnü Hamid, gerek liselerde gerek üniversitedeki görevleri sırasında matematik ve fizik üzerine ders kitapları ve makaleler yazmış, bilim ve eğitim hayatımızın gelişmesine katkıda bulunmuştur. Makalelerinin hemen hemen tamamı *Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası* 'nda yayınlanmıştır. Hüsnü Hamid 1916-1917 yıllarında bu derginin Riyaziyat Kısmında matematik konulu 11 makale yayınlamıştır. 1924-1933 yılları arasında ise 5 fizik, 12 matematik konulu makalesi yayınlanmıştır.⁹ Tespit edebildiğimiz kadarıyla, bunların dışında *Muallimler Mecmuası*'nda yayınlanmış dört makalesi bulunmaktadır. Bu çalışmamızda incelenecek olan bu yazılardan ilk ikisi, 1923 yılında yayınlanmış olan "Riyaziye Tedrisatı Hakkında" (Sene 1, no.13, s.269-272) başlıklı makalesi ve "Kemmiyat-ı Mevhûmenin Suret-i İraesine Dair Yeni Bir Nazariye" (Sene 2, no.14, 307-309) adlı kitap tanıtma yazısıdır. Üçüncü makale, 1924 yılında yayınlanmış olan "Asr-ı Hâzır Riyaziye Tarihine Bir Nazar" (Sene 2, no.19, 444-449) adlı makaledir. Dördüncüsü ise yine 1924'ye yayınlanan "Yeni Riyaziye ve Fizik Kitapları Münasebetiyle" (Sene 2, no.25, 946-947) adlı makalesidir.

Hüsnü Hamid, *Muallimler Mecmuası*'ndaki yazıları yayınlandığında öğretmenlik yapmamakta, Darülfünun'da ders vermektedir. Bu makalelerini matematik eğitimi ve matematik tarihi hakkında olduğu için öğretmenlere hitap eden bir dergiye göndermiş

İnönü'nün 1923-1966 Dönemi Türkiye Matematik Araştırmaları Bibliyografyası ve Bazı Gözlemler adlı eseri içinde (Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi, 1973), 37-40.

7 Akbaş, "Einstein'in Görelilik Teorisini Türkiye'ye Tanıtanlar (II): Hüsnü Hamid [Sayman]," 64.

8 Melek Dosay Gökdoğan, "Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi Matematiğine Kısa Bir Bakış", erişim: 15 Aralık 2019, http://sertoz.bilkent.edu.tr/turk/Turkiyede_Cumhuriyet_Donemi_Matematigine_Kisa_Bir_Bakis.pdf.

9 Feza Günergun, "Darülfünun Fünun (Fen) Fakültesi Mecmuası (1916-1933)," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, yay. haz. Feza Günergun (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1995) içinde, 285-349.

olabilir. Bunun yanı sıra, *Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası*'nın Ağustos 1917- Eylül 1924 arasında yayınlanmamış olması da bu durumun sebebi olabilir. Bu çalışmada *Muallimler Mecmuası* hakkında kısa bilgi verilerek Hüsnü Hamid'in *Muallimler Mecmuası*'nda yayınlanan makaleleri incelenecektir.

***Muallimler Mecmuası*'na Kısa Bakış**

Osmanlı İmparatorluğu'nda yayınlanmış ilk bilim dergisi 1849'da yayına başlayan *Vekayi-i Tıbbiye*'dir. Daha sonra çeşitli konularda pek çok dergi yayınlanmıştır. II. Meşrutiyet'ten sonra ise dergiciliğin altın çağı yaşanmıştır.¹⁰ Harf inkılâbına kadar olan dönemde, 1908-1928 yılları arasında, eğitimi konu alan 42 dergi yayınlanmıştır. Bu dönem, eğitimle ilgili her alanda yazıların yazıldığı, görüş ve önerilerin sunulduğu ve Türk eğitim düşüncesine katkıların sağlandığı bir dönem olmuştur.¹¹ *Muallimler Mecmuası* da, dergicilik faaliyetlerinin hız kazandığı ve ülke geneline yaygınlaştığı, Osmanlı'nın son, Cumhuriyet'in ilk yıllarında yayınlanmış olan bir eğitim dergisidir.

Muallimler Mecmuası, 1922-1927 tarihleri arasında Hüseyin Besim'in mesul müdürlüğünde 54 sayı yayınlanmıştır. İstanbul dışında Ankara, Edirne, Antalya, Bursa, Gaziantep, Trabzon, Bulgaristan, İzmir, Sivas, Konya ve Kayseri'de de belirli yayınevleri vasıtasıyla okurlarına ulaşmaya çalışmıştır. Dergide yayınlanan yazılar; Darülmüallimin ve Darülmüallimatların konferansları, Darülfünun, cemiyetler ve faaliyetleri, ders konuları, içerikleri ve işlenişi, öğretmenler, öğrenciler, okullar, öğretim ilke ve yöntemleri, okumayazma, dil öğrenimi, yerli ve yabancı eğitimcilerin düşünceleri, psikoloji, özel eğitim, eğitim tarihi, sağlık, yabancı ülkelerin eğitim sistemleri, halk eğitimi, sınavlar, kanunlar ve talimatnameler vb. konulardadır.¹²

Muallimler Mecmuası'nın “terbiye ve talim mesleğine hürmet hisleriyle” yayına başladığı ifade edilmiş ve eğitim-öğretimle uğraşanlar, okullar, öğretmenler ve öğrenciler hedef kitle olarak seçilmiştir. İlim ve terbiye hayatımızın dikkatlice ele alınacağı, bu konuda diğer medeni memleketlerdeki görüşlerden de faydalanılacağı vaat edilmiştir.¹³ Altı yıllık yayın hayatından sonra, derginin neden kapandığına dair bilgi bulunamamıştır.

Muallimler Mecmuası'nın yazar kadrosu doğal olarak çoğunlukla öğretmenlerden (muallimlerden) oluşmaktadır. Darülfünun Fen Fakültesi hocalarından Hüsnü Hamid ve Mehmet Nadir, bu yazar kadrosunda hem muallimlik hem müderrislik yapımları bakımından

10 Kenan Demir, “Osmanlı'da Dergiciliğin Doğuşu ve Gelişimi (1849-1923),” *Iğdir University Journal of Social Sciences* sayı 9 (2016): 71–112.

11 Savaş Karagöz, “İkinci Meşrutiyetten Harf İnkılâbına Kadar Süreli Yayınlarda Yer Alan Eğitim Görüşleri ve Cumhuriyet Eğitimi Yansımaları (1908 - 1928)” (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2014).

12 A.g.tez.

13 “Maksadımız,” *Muallimler Mecmuası* 1, 1 (1922): 1.

ayrı bir öneme sahiptir. İkisinin de hem *Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası*'nda hem de *Muallimler Mecmuası*'nda yayınlanmış yazıları mevcuttur. Bu yazılar; pür matematik, matematik eğitimi, matematik tarihi ve felsefesi üzerinedir. Hatta iki yazarın *Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası*'nda aynı konu hakkında birbirine cevap niteliğinde yazıları da mevcuttur. Ayrıca, Hüsnü Hamid'in takipçisi olduğu hocası Salih Zeki, Mehmet Nadir'in Darüşşafaka'da öğrencisi olmuştur. Mehmet Nadir, Salih Zeki'yi, o da Hüsnü Hamid'i yetiştirmiştir. Dolayısıyla, matematik, matematik tarihi ve matematik felsefesine ilgilerindeki ortaklığın, bu ilginin Salih Zeki vasıtasıyla aktarılmasından kaynaklanmış olduğu söylenebilir.

Hüsnü Hamid'in *Muallimler Mecmuası*'nda Yayınlanan Makaleleri

“Riyaziye Tedrisatı Hakkında” (1923)

Hüsnü Hamid'in *Muallimler Mecmuası*'nda yayınlanan makalelerinden ilki matematik eğitimi hakkındadır. “Riyaziye Tedrisatı Hakkında”¹⁴ başlıklı makalede Hüsnü Hamid, herkese matematik öğretmenin mümkün olup olmadığını ve genel eğitimde ne kadar ve ne düzeyde matematik öğretilmesi gerektiğini tartışmaktadır. Maksudunun matematik eğitimindeki yanlış fikirleri düzeltmek olduğunu belirttikten sonra matematik eğitiminde akla gelebilecek soruları sıralamıştır:

Bilmem ki ulum-ı riyażiyenin talim ve tedrisi lüzumuyla faidesi hakkında bir tereddüt olabilir mi? Çünkü bu, gülünç olduğu kadar abestir. Yalnız zihinlere bazı sualler tevârid edebilir [ard arda gelebilir]: “Riyaziyeyi herkese öğretmek muvafık ve mümkün müdür? Riyaziyeyi öğrenecek kimsenin bu hususta muvaffak olması için bir istidad-ı mahsusa [özel yeteneğe] malik olması icap etmez mi? Bu şube-i ilmî yalnız istidad ve kabiliyeti olanlara tedris ederek bir nevi ıstıfa yapmak daha muvafık olmaz mı? Ulum-i saireden birinde veya birkaçında fevkalade bir kabiliyet ve muvaffakiyet ibraz ettiği halde riyażiyede muvaffak olamayan birçok kimseler, hatta büyük adamlar görmüyor muyuz? Bunları hiç istifade etmeyecekleri bir şeyle uğraştırmak zâid [lüzumsuz] ve hatta fuzuli bir emek değil midir? ...”¹⁵

Hüsnü Hamid, sayıları artırılabilir bu sorulara cevap vermeye çalışmaktadır. Matematikten hiçbir zaman hoşlanmayan, çocukluğunda öğrendiği matematik konularından hiçbir şey hatırlamadığını söyleyen, hatta matematik bilmediğini gururla ilan eden birçok kişi olduğunu, fakat bu iddiaların geçerli olamayacağını ifade etmektedir. Bu konu üzerine kısa bir felsefi tartışmanın ardından aksiyom gibi kabul ve telakki edilmesi gerektiğini belirttiği iki esas vermiştir:

“1- Bükünkü şerait-i hayatiye, herkesin riyażiyenin mebâdi-i evveliyesini bir sistem dâhilinde öğrenmesini zaruri kılmıştır.

14 Hüsnü Hamid, “Riyaziye Tedrisatı Hakkında,” *Muallimler Mecmuası* 1, 13 (1923): 269–272.

15 A.g.makale, 269.

2- Mutavassıt her zekâ, bazı hudut ve kuyut tahtında mezkûr mebâdiyi öğrenmeye müsaittir.”¹⁶

Bu esaslara göre, göre herkesin matematiğin temel konularını öğrenmesinin bugünkü şartlarda zorunludur ve ortalama zekâyâ sahip her birey bu temel matematik konularını öğrenebilir.

Hüsnü Hamid, bir çocuğun riyaziyeye istidadının olup olmadığını sormak ile okuyup yazmayı öğrenmeye kabiliyeti olup olmadığını sormanın aynı olduğunu, bazı çocukların hiç okuyup yazmayı öğrenemedikleri gibi bazılarının da riyaziyeyi anlayamayacağını fakat bunun bireysel bir durum olduğunu belirtmiştir. Belli bir düzeye kadar herkesin matematik öğrenebileceğini fakat matematikte daha ileri gitmek için kabiliyetin şart olduğunu ifade etmiştir. Herkesin ressam, heykeltıraş, şair, filozof olamaması gibi, herkesin de matematikçi olamayacağı görüşündedir. Burada asıl sorunun, matematiğin neresine kadarının temel, neresinden sonrasının yüksek matematik kabul edilmesi gerektiği olduğunu ifade ettikten sonra, liselerde okutulan derslere ekleme ve çıkarmalar yapılarak bunun anlaşılabilirliğini ileri sürmüştür.

Hüsnü Hamid, matematik eğitiminde yaşanan problemlerin sadece Türkiye’de bulunmadığını, diğer ülkelerde de bu sorunların olduğunu fakat o ülkelerin çözüm için çoktan çalışmalara başladıklarını, bizim ise bu konuda geç kaldığımızı ifade etmiştir.

“Bugün Amerikalı meşhur filozof ’John Dewey’ riyaziyenin usul-i tedrisine dair gayet mühim neşriyatta bulunmuştur. Riyaziyundan Poincaré, Abel de mühim fikirler ortaya atmışlardır.”¹⁷

Burada, John Dewey (1859-1952), Henri Poincaré (1854-1912) ve Niels Henrik Abel’in (1802-1829) matematik eğitimi hakkında yayınları bulunduğunu bildirmekte, fakat bu yazarların eserlerinin adlarını vermediği gibi, bu çalışmaların içeriğine ve yazarların fikirlerine yer vermemektedir. Makalesinde, bu yazarların kitaplarını nereden temin ettiğine dair bir ipucu bulunmamaktadır. Ancak bunları Darülfünun kütüphanesinden ve Darülfünun Fen Fakültesi Matematik Şubesi kitaplığından temin etmiş olabilir.¹⁸ Makalenin genel

16 A.g.makale, 270.

17 A.g.makale, 272.

18 İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinde John Dewey’in *The School and the Society* adlı kitabının 1915 baskısı vardır. İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Matematik Bölümü Kütüphanesinde ise kütüphanede, Hüsnü Hamid’in makalesini yazdığı 1923 öncesine ait Niels Henrik Abel ile ilgili üç yayın bulunmaktadır. Bunlardan biri Abel’in tüm çalışmalarını içeren iki ciltlik bir eserdir: *Oeuvres complètes de Niels Henrik Abel* (Christiania: Imprimerie de Grondahl et Son, 1881). Diğer ikisi Abel’in biyografisini ve çalışmalarını tanıtan eserlerdir: Ch. Lucas de Peslouan, *N. H. Abel: Sa Vie et son Oeuvre* (Paris: Gauthier-Villars, 1906) ve Carl Anton Bjerknes’in *Niels Henrik Abel : Tableau de sa Vie et de son Action scientifique* (Paris: Gauthier-Villars, 1885). Henri Poincaré’nin eserleri de Matematik Bölümü kütüphanesi’nde vardır ancak bunların çoğu 1950 sonrasına tarihlidir. Poincaré’nin 1923 öncesine ait yalnızca bir eseri kütüphanede vardır: *Oeuvres de Henri Poincaré - Tome I* (Paris: Gauthier Villars , 1916). Ancak İ.Ü. Nadir Eserler Kütüphanesi’nde, Darülfünun kütüphanesinden gelme, H. Poincaré ile ilgili 1923 öncesi basılmış 5 eser mevcuttur: Toulouse, Henri Poincaré

akışından anlaşılacağı üzere Hüsnü Hamid, ulusal ve uluslararası düzeyde matematik eğitimi hakkındaki çalışmalarını takip etmektedir. Kendi ülkesindeki ve diğer ülkelerdeki matematik eğitiminde yaşanan problemlerden ve bu konuda üretilmeye çalışılan çözümlerden haberdar olduğu görülmektedir. Hüsnü Hamid, matematik eğitimindeki problemlerin, bazı kişilerin zannettiği gibi, kolayca halledilemeyeceğini düşünmektedir. Çözümün sadece eğitimciler ya da sadece matematikçilerle sağlanamayacağını, terbiye ve ruhiyat muallimlerinin riyaziye muallimleri ile el ele vererek bu işi halletmeye muvaffak olacaklarını ifade etmiştir.

Hüsnü Hamid'in makalesinde tartıştığı konular, matematik eğitimi ile ilgili bugün bile güncelliğini koruyan meselelerdir. Matematik öğrenmenin zorunlu olup olmadığı günümüzde de kısmen tartışılmakla beraber, öğrenilmesi gerektiğinde fikir birliği olduğu söylenebilir. Günümüzdeki asıl problem, Hüsnü Hamid'in de sorguladığı gibi kime, ne kadar ve ne şekilde matematik öğretilmesi gerektiğidir. Hüsnü Hamid, Cumhuriyet'in henüz ilk yıllarında bile bunu tartışmak için geç kalmış olduğumuzu düşünmektedir. Çünkü o yıllarda diğer ülkeler bu problemlerin çoktan farkına varmış ve çözüm geliştirmeye başlamışlardı. Bu makalenin kaleme alınmasından yaklaşık yüz yıl sonra bile aynı problemlerin hâlâ gündemde olması Hüsnü Hamid'in tartıştığı meselelerin önemli ve yerinde olduğunu göstermektedir. Çözüm olarak sunduğu, işin aceleye getirilmeden matematik, eğitim ve rehberlik alanında uzman kişilerin birlikte deneysel çalışmalar yaparak çözüm üretmeye çalışmaları önerisi de dikkate şayandır.

“Kemmiyyât-i Mevhûmenin Suret-i İraesine Dair Yeni Bir Nazariye” (1923)

Hüsnü Hamid'in ikinci yazısı, “Kemmiyyât-i Mevhûmenin Suret-i İraesine Dair Yeni Bir Nazariye” başlıklı kitap tanıtımıdır.¹⁹ Darülfünun'da hendese-i tahliliye (analitik geometri) dersi veren Şükrü Sayan'ın sanal / kompleks sayılar hakkında yeni yayınlanmış kitabını tanıtır ve değerlendirir. Hüsnü Hamid, yazısına şu ifadelerle başlamıştır:

“Darülfünun Fen Medresesi hendese-i tahliliye müderrisi Şükrü Bey'in telif etmiş olduğu “Kemmiyyât-ı Mevhûmenin Suret-i İraesine Dair Yeni Bir Nazariye” nam eser Fransızca tercümesiyle birlikte Matbaa-i Âmirede tab' edilerek saha-i intişara çıkmıştır. Şükrü bey, maddeten küçük fakat manen büyük olan bu eserinde bir müstevide bir noktadan sudûr eden şuaâtı bir tâbi'i üssî ile ifade etmeye muvafık olmuştur. Bu tâbi-i üssîye tatbik olunacak â'mâl-i hesabîye ve cebriye Argand ve Cauchy taraflarından hatt-ı müvecceh şua'ların cem', tarh, darb, taksîm gibi â'mâlî hakkında tesis edilen kavâidin kâffesine tevafuk etmektedir.”²⁰

(Paris : Ernest Flammarion, 1909); Ernest Lebon, Henri Poincaré : Biographie, Bibliographie analytique des Écrits (Paris : Gauthier-Villars, 1912.); Henri Poincaré, La Mécanique nouvelle (Paris : Gauthier-Villars, [t.y.]; / H. Poincaré, *Électricité et Optique : la Lumière et les Théories électrodynamiques : Leçons professées à la Sorbonne en 1888, 1890 et 1899* (Paris: Georges Carré et C. Naud, 1901); H. Poincaré, *Thermodynamique : Leçons professées pendant le premier semestre 1888-89* (Paris : Georges Carré, 1892); H. Poincaré, *Science et Méthode* (Paris: Flammarion, 1908). Editörün notu.

19 Hüsnü Hamid, “Kemmiyyât-ı Mevhûmenin Suret-i İraesine Dair Yeni Bir Nazariye,” *Muallimler Mecmuası* 2, 14 (1923): 307–309.

20 A.g.makale, 307.

Yukarıdaki satırlarda, Şükrü Sayan'ın bir düzlem üzerindeki bir noktadan çıkan ışınları bir üstel fonksiyon ile ifade etmeyi başardığını ve bu üstel fonksiyon ile yapılacak hesap ve cebir işlemlerinin Argand ve Cauchy tarafından doğrultman doğruların toplama, çıkarma, çarpma ve bölme gibi işlemler hakkında koydukları kuralların bütününe uygun olduğunu belirtmektedir. Hüsnü Hamid, makalenin devamında Şükrü Sayan'ın çalışması hakkında matematiksel açıklamalarda bulunmuş, konu hakkında çalışan diğer matematikçiler ve Şükrü Sayan hakkında bilgiler vermiş ve yazısını Şükrü Sayan'ı yeni bir cebirsel ifade bulduğu için kutlayarak tamamlamıştır:

“Şükrü bey, biraz maziye, Tevfik Paşa ve Argand devrine rücu ederek bize kemmiyât-ı mevhûmenin suret-i iraesine dair yeni bir ifade-i cebriye î'tâ' ediyor. Sa'yi meşkûr olsun. Kendilerinden istifade-bahş yeni asâra intizar eder ve şuracıkta âcizane tahlil eylediğimiz eser-i kıymettarı riyaziye meraklılarına tavsiye ederiz.”²¹

Şükrü Sayan'ın makalesi hakkında değerlendirmelerde bulunan Takıcak, makalede ele alınan “Argand Usulü,” $z = x + yi \in \mathbb{C}$ şeklinde bir kompleks sayının analitik düzlemde $(x, y) \in \mathbb{R}^2$ noktasına karşılık getirilmesinden ibaret olduğunu ve bu çalışmasında Şükrü Sayan'ın, yeni bir fikir ortaya atmadığı gibi yeni bir cebirsel hesaplama kolaylığı da getirmediğini, çalışmasının yalnızca gösterim değişikliğinden ibaret olduğunu belirtmiştir.²²

Hüsnü Hamid ise, Şükrü Bey'in ilim binasının inşasına gerekli malzemeye küçük de olsa bir şey ilave etmiş olduğunu, bunun takdire şayan olduğu belirtmiştir. Ancak, Şükrü Bey'in makalesinin nasıl fayda sağlayacağını zamanın gösterebileceği ifade etmiştir. Hüsnü Hamid de, Şükrü Sayan'ın çalışması hakkında mübalağalı bir değerlendirmede bulunmamıştır. Şükrü Bey'in alanda yapılan diğer çalışmalarla uyumlu bulgular elde ettiğini ifade etmiştir. Hüsnü Hamid'in yazısı, Şükrü Bey ve çalışmaları hakkında övgü içermekle beraber kısa ve iddiasızdır. Daha çok yeni çıkan bu eseri tanıtmayı amaçladığı izlenimi vermektedir.

“*Asr-ı Hâzır Riyaziye Tarihine Bir Nazar*” (1924)

Hüsnü Hamid'in üçüncü makalesi, matematik tarihi hakkındaki “Asr-ı Hâzır Riyaziye Tarihine Bir Nazar” adlı makaledir.²³ Hüsnü Hamid, matematik tarihini eski (*devr-i kadîm*), orta (*devr-i mutavassıta*) ve yeni / modern devir (*devr-i cedîd*) olarak üçe ayırmış, asıl konusunun yeni devir olduğunu belirtmekle beraber önceki devirlerin özelliklerine de kısaca değinmiştir.²⁴

Burada *devr-i kadîm* ile kastedilen Asurlular, Fenikeliler, Mısırlılar ve Yunanlıların matematiksel çalışmalarıdır. Çin, Hint ve Türklerin de kadîm medeniyetler olmasına rağmen matematiksel faaliyetleri hakkında fazla araştırma yapılmadığını belirtmiştir.

21 A.g.makale, 309.

22 Semiha Betül Takıcak, “Şükrü Sayan'ın ‘Kemmiyât-ı Mevhûmenin Süret-i İraesine Dair Yeni bir Nazariyye’ Adlı Makalesi,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 20, 1 (2019): 102–123.

23 Hüsnü Hamid, “Asr-ı Hâzır Riyaziye Tarihine Bir Nazar,” *Muallimler Mecmuası* 2, 19 (1924): 444.

24 A.g.makale.

Devr-i mutavassıta olarak ifade ettiği devrin ise en bariz kısmının İslam matematiği olduğunu belirtmiştir. Müslüman matematikçilerin özellikle cebire katkılarını vurgulamış, fakat bu dönem hakkında fazla araştırma olmadığını ifade etmiştir. Bazı Avrupalı yazarların, kökeni Yunan olması nedeniyle ayrı bir taksime tabi tutmadan İslam matematiğinin eski devir ile yeni devir arasında sadece bir aracı olduğunu iddia etmelerini eleştirmiştir. Bunun taraflı bir bakış açısı olduğunu belirtmiş, birçok yönü henüz tarafsız bir bakışla incelenmemiş olan İslam matematiğinin pek çok önemli özelliğe sahip olduğunu ve kendine özgü usul ve keşifleri sayesinde yeni / modern devri meydana getirdiğini ifade etmiştir. Salih Zeki'nin, *Âsâr-ı Bâkiye*²⁵ adlı meşhur eserini İslam matematiğinin bilim tarihindeki gerçek yerini ortaya koymak için yazdığını, fakat tamamlamaya ömrünün yetmediğini belirtmiştir. *Âsâr-ı Bâkiye*'de trigonometri ve hesaplara ilgili kısımları tamamladığını, cebir, geometri, konikler ve astronomi ile ilgili diğer kısımların ise basımına başlanmış olan *Kamus-ı Riyaziyat*'in²⁶ yeni ciltlerinde yer alacağını tahmin ettiğini ifade etmiştir.

Hüsnü Hamid, *devr-i cedid* dönemini, 14. yüzyıldan başlayıp yaşadığı zamana kadar devam eden süre olarak almıştır. Aslında son dönemin 17. yüzyılda başladığını, 14. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar geçen sürenin yeni döneme hazırlık safhası olduğu için bu döneme dâhil edilebileceğini belirtmiştir. Son dönem matematikçilerinden Descartes, Leibniz, Newton, Lagrange, Laplace, Felix Klein, Gauss gibi matematikçiler hakkında bilgiler vererek makalesini tamamlamıştır. Özellikle, içinde buldukları yüzyılın matematiğini başlatan kişi olarak kabul ettiği Alman matematikçi Gauss üzerinde uzunca durmuştur. Hatta “Bugünkü matematiğe dâhil olan pek az mesele vardır ki, Gauss’un temas ettiği ve yenilikler vücuda getirdiği meselelerin sonucu olmasın.”²⁷ ifadeleriyle matematikteki hemen her gelişmenin Gauss’un çalışmalarının neticesi olduğunu vurgulamıştır.

Hüsnü Hamid’in bu makalesini Türkçeleştiren Osman Bahadır, makalenin bir matematik tarihi metni ve yorumu olarak orijinalliğini vurgulamıştır.²⁸ Ayrıca, asıl önemli noktanın Hüsnü Hamid’in matematik tarihini ele alırken göstermiş olduğu nesnel tutum olduğunu belirtmiştir: “Hüsnü Hamid, Batı’nın modern bilimin doğuşundaki temel rolünü kabul ederken, hiçbir önyargıya ve komplekse kapılmadan kendi atalarının durumunu ve matematiğe katkılarını ortaya çıkarmaya çalışmıştır”²⁹.

Hüsnü Hamid, makalesinin devamını yazacağını söylemiş fakat bildiğimiz kadarıyla yazamamış veya yayınlamamıştır. Aynı başlıkla yazmış olduğu bir diğer makale, 4 yıl sonra 1928’de *Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası*’nda (Sene 5, Sayı 2, s.473-485) yayınlanmıştır.

25 Salih Zeki, *Âsâr-ı Bâkiye I-II* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1913).

26 Salih Zeki, *Kamus-ı Riyaziyat* (İstanbul: Karabet Matbaası, 1897).

27 Hüsnü Hamid, “Asr-ı Hazır Riyaziye Tarihine Bir Nazar,” 444.

28 Osman Bahadır, “Darülfünun Fen Fakültesi Reisi Hüsnü Hamid Bey’in Bir Makalesi Matematik Tarihi,” *Toplumsal Tarih* 9, 53 (1998): 51–54.

29 A.g.makale, 51–52.

Bu makalede, *Muallimler Mecmuası*'ndaki yazısından farklı olarak matematik tarihini iki devreye ayırmıştır. Birincisini 'Eski Yunan Devri', ikincisini de Harezmi'yle başlayan 'Cebir Devri' olarak adlandırmıştır. Yunan devrine kendinden önceki kadîm medeniyetlerin ilmî birikiminin temel oluşturduğunu ifade etmekle beraber, bu alanda yapılan çalışmaların azlığına vurgu yapmıştır. İkinci devirde İslam dünyasının özellikle cebire katkılarından bahsetmiştir. Aslında konuyu ele alışını *Muallimler Mecmuası*'ndaki yazısı ile benzer şekilde ilerlemektedir. Farklı olarak, ilk makalede ayrı olarak ele aldığı ve üçüncü devir olarak sınıfladığı dönemin, içinde yaşanan dönem olması ve tamamlanmadığından dolayı sınıflamaya dâhil edilmemesi gerektiği görüşünü içermektedir. Yine de bu son dönemi de Avrupa'daki gelişmeler ve katkı sağlayan bilim adamları bağlamında ayrıntılı olarak ele almıştır. Dönemleri sınıflamasıyla ilgili bu düşünce değişikliği ile ilgili açıklama yapmamıştır. İlk makalesinde, belirgin olarak ayırmış olduğu üçüncü dönemi, tamamlanmadığını düşünmesine rağmen, ayrıntılı olarak ele almıştır. Bu makalesinden yaklaşık bir yıl sonra, 1929'da *Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası*'nda (Sene 6, Sayı 1, s.764-768) "Sur l'Histoire des Mathématiques en Turquie" başlıklı bir makale daha yayınlamıştır. Matematik tarihi konulu bu son makalesinde, matematiğin Türkiye'deki gelişimini ve bazı Türk matematikçilerinin katkılarını ele almıştır.

Hüsnü Hamid'in matematik tarihini hakkındaki anılan üç makalesinden, hem geçmişteki hem de yaşadığı dönemdeki matematiksel gelişmelerden haberdar olduğu anlaşılmaktadır. Daha o dönemde, Avrupa merkezci bilim tarihi anlayışına ve Yunanlıların bilime katkılarının abartılmasına yönelik eleştirileri ve Türklerin bilime katkılarının ortaya çıkarılması gerektiğini vurgulaması dikkate değerdir.

Hüsnü Hamid'in matematik tarihi üzerine araştırmalar yapmasında hocası Salih Zeki'nin etkisi olduğu söylenilebilir. Zira Osmanlı topraklarında, matematik tarihi ile ilgili ilk kapsamlı çalışmaları yapan bilim insanı Salih Zeki'dir. Doğu (İslam) biliminin Batı bilimine katkısını, özellikle Avrupalı matematikçi ve astronomların Doğu'dan aktardıkları bilgileri belirlemek amacıyla yaptığı çalışmalar, *Asâr-ı Bâkiye* ve *Kamus-ı Riyaziyyat* gibi iki önemli eserin ortaya çıkmasını sağlamıştır.³⁰ Hüsnü Hamid, 1915'te, Darülfünun Fen Fakültesi'nde Salih Zeki'nin müderris muavini olarak atanıp yanında çalışmaya başlamış ve hocasının ölümüne (1921) kadar birlikte çalışmıştır. Hüsnü Hamid, hocası Salih Zeki'nin takipçilerindedir ve çalışmalarında hocasının izlerini taşıdığı görülmektedir. Hüsnü Hamid de, Salih Zeki gibi verdiği derslerin yanı sıra matematik kitapları hazırlamış ve ayrıca matematik ve matematik tarihi konularında araştırmalar yapmıştır.³¹

30 Feza Günergun, "Adnan Adıvar'ın Bilim Tarihi Çalışmaları, Osmanlı Türklerinde İlim'den Önce ve Sonra," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 2 (2006): 13-54.

31 Sevtap Kadioğlu, "Salih Zeki ve Çevresi," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7,1 (2005): 155 - 168.

“Yeni Riyaziye ve Fizik Kitapları Münasebetiyle” (1924)

Hüsnü Hamid'in bu çalışmada ele alınan son makalesi, “Yeni Riyaziye ve Fizik Kitapları Münasebetiyle” adlı makaledir.³² Eğitim sorunlarını görüşmek için 1924'te Ankara'da düzenlenen “II. Heyet-i İlmiye” toplantısında belirlenen yeni müfredat programı ve ders kitapları hakkındadır.

3 Mart 1924 tarihinde “Tevhid-i Tedrisat Kanunu”nun kabul edilmesinden ve “II. Heyet-i İlmiye” toplantısında müfredatların belirlenmesinden sonra, eğitim alanında üzerinde durulan önemli sorunlardan biri de bu programların uygulanmasını sağlayacak olan kitapların hazırlanması olmuştur. Ancak bunun için yeterince zaman olmadığından mevcut ders kitapları arasından Hesap, Hendese ve Cebir derslerinde okutulmasına izin verilen ders kitapları seçilmiştir.³³ Hüsnü Hamid'in kitapları da okutulmasına izin verilen ders kitapları arasındadır. Ortaokul birinci ve üçüncü sınıflar için *Yeni Usul Hendese*³⁴ adlı geometri kitabı önerilmiştir.

Makalesinin girişinde Hüsnü Hamid, toplantıda belirlenen yeni lise müfredat programı hakkında kısa bir değerlendirmede bulunmuştur:

“Riyaziye ve fizik müfredatı biraz ihtisâr olunmuş; mebâhisin tertib ve teselsülünde [dizilişinde] daha ilmî ve kat'î bir tarik takip edilmiş; istilâhlar [terimler], terkîb [tamlamalar] bozulmak suretiyle Türkçeleştirilmiş! Resm-i hattî [teknik resim], hendese nazariyatı arasından – pek müsîb [isabetli] olarak – tefrik edilmiş [çıkarılmıştır].”³⁵

Hüsnü Hamid'in program hakkındaki yukarıdaki değerlendirmeleri genellikle olumlu yöndedir. Müfredatın biraz daha sadeleştirildiğini, konuların daha bilimsel bir şekilde ele alındığını, teknik resmin, geometri müfredatından çıkarılmasının uygun olduğunu ifade etmiştir. Tek olumsuz eleştirisi, terimlerin Türkçeleştirilirken tamlamaların bozulmuş olmasıdır.

Hüsnü Hamid, makalede yeni programı kısaca değerlendirdikten sonra ders kitapları hakkındaki görüşlerini belirtmiştir. Hüsnü Hamid, kendisinin de bu yeni program dâhilinde kitap hazırlaması gerektiğinden mevcut kitapları incelediğini ve bu münasebetle matematik yayınlarımızda semboller ve ifade bakımından büyük bir karmaşa fark ettiğini belirtmiştir. Matematikçiler ve fizikçiler arasında oluşan bu ayrılığın Salih Zeki'nin vefatından sonra arttığını şu sözlerle ifade etmiştir:

“Merhum Salih Zeki riyaziye ve fizik lisanının, riyaziye ve fizik tarih ve felsefesinin üstadı idi. Merhum ufûl [vefat] ettikten sonra riyaziye ve fizik müntesipleri arasında bir tefrika başladı! Daha doğrusu evvelce rüşeym [embriyo] halinde bulunan bu tefrika şiddetlendi...”³⁶

32 Hüsnü Hamid, “Yeni Riyaziye ve Fizik Kitapları Münasebetiyle,” *Muallimler Mecmuası* 2, 25 (1924): 946–47.

33 Erdal Aslan ve Sinan Olkun, “Türkiye Cumhuriyeti'nin İlk Müfredatlarında İlköğretim Matematiği,” *İlköğretim Online* 10, 3 (2011): 991–1009.

34 Hüsnü Hamid, *Yeni Usul Hendese* (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1340).

35 Hüsnü Hamid, “Yeni Riyaziye ve Fizik Kitapları Münasebetiyle,” 946.

36 A.g.makale.

Hüsnü Hamid, herkesin alanda uzman olup olmadığına bakmadan yeni terimler, semboller türettiğini, buna ek olarak Latin harflerinin kullanımıyla da matematik ve fiziğe yeni gösterimlerin dâhil olduğunu, bütün bunların neticesinde ders kitaplarında ortak bir dil oluşturulamadığını ifade etmiştir. Şimdiye kadar ortak bir dil kullanamadıkları için birbirini anlayamayan matematik ve fizikçilerin ortak bir dil geliştirmesi gerektiğini ve bu şekilde ortak bir bilimsel faaliyet ortamı oluşabileceğini vurgulamıştır.

Hüsnü Hamid, çeşitli eleştirileri ve önerilerle devam eden makalesini, matematik ve fizik eğitiminin gelişmesi için “Türkiye Riyaziye ve Fizik Cemiyeti” kurulması ve bu ayrılıkların ortadan kaldırılması temennisiyle sonlandırmıştır.

Hüsnü Hamid’in yeni müfredat programını ve ders kitaplarını yakından takip ettiği görülmektedir. Konu hakkında bilimsel ve pedagojik değerlendirmelerde bulunacak düzeyde bilgiye sahiptir. Türkçe terminolojinin fizikçi ve matematikçilerin ortak çalışmasıyla ve doğru bir şekilde oluşturulması gerektiğini vurgulamaktadır. Hüsnü Hamid, bu makalesiyle, yeni uygulanacak programın sağlam temellere oturtulabilmesi için program ve ders kitapları ile ilgili aksaklıkları ortaya koymuş ve önerilerde bulunmuştur.

Sonuç

Hüsnü Hamid’in *Muallimler Mecmuası*’ndaki dört yazısından ikisi matematik eğitimi, biri matematik tarihi hakkındadır ve diğer yazısı da bir kitap tanıtımıdır. Derginin öğretmenleri ve öğrencileri hedef aldığı düşünüldüğünde, Hüsnü Hamid’in bu dergideki yazılarının daha çok matematik eğitimi hakkında ve popüler bilim dergisi tarzında olmasının da anlaşılır bir durum olduğu görülmektedir. Genellikle pür matematik konularındaki yayınlarıyla bilinen Hüsnü Hamid’in *Muallimler Mecmuası*’ndaki yazıları incelendiğinde, hocası Salih Zeki’nin izinden giderek, matematik eğitimi ve matematik tarihi ile de yakından ilgilendiği anlaşılmaktadır. Matematik tarihine orijinal katkı yaptığı söylenemese de, Osmanlı’da bilim tarihi konusunda çalışma yapan ilk isimlerden olmuştur. Matematik eğitimine ise, öğretmenlik yapması ve ders kitapları hazırlamasının yanı sıra, matematik eğitiminde yaşanan problemler, müfredat programları, ders kitapları gibi konularda değerlendirmelerde bulunarak da katkı sağlamıştır.

EKLER

Hüsnü Hamid [Sayman]'ın *Muallimler Mecmuası*'nda Yayımlanmış Makalelerinin Çeviriyazıları

Ek 1. “Riyaziye Tedrisatı Hakkında” *Muallimler Mecmuası* 1, 13 (1923): 269-272.

Ulûm-u riyaziyenin tedrisatına dair bazı hususâtı mevzu-i bahis etmek istiyorum; riyaziye ile mütevağgil olanlarca tamamen malum bulunan şeyleri burada tekrar etmekten maksadım oldukça vâsi ve mütebellir bir surette intişar etmiş olan bazı yanlış kanaat ve fikirlerin tashihine çalışmaktır.

Bilmem ki ulum-ı riyaziyenin talim ve tedrisi lüzumuyla faidesi hakkında bir tereddüt olabilir mi? Çünkü bu, gülünç olduğu kadar abestir. Yalnız zihinlere bazı sualler tevârüd edebilir: “Riyaziyeyi herkese öğretmek muvafık ve mümkün müdür? Riyaziyeyi öğrenecek kimsenin bu hususta muvaffak olması için bir istidad-ı mahsusa malik olması icap etmez mi? Bu şube-i ilmi yalnız istidad ve kabiliyeti olanlara tedris ederek bir nevi ıstıfa yapmak daha muvafık olmaz mı? Ulum-u saireden birinde veya birkaçında fevkalade bir kabiliyet ve muvaffakiyet ibraz ettiği halde riyaziyede muvaffak olamayan birçok kimseler, hatta büyük adamlar görmüyor muyuz? Bunları hiç istifade etmeyecekleri bir şeyle uğraştırmak zâid ve hatta fuzuli bir emek değil midir? ...” Adetleri artırılabilen bu suallere şu suretle cevap verilebilir:

Vakıa riyaziyeden hiçbir vakit hoşlanmayan, çocukluğunda öğrendiği riyaziye malumatından hatırasında hiç bir şey kalmadığını söyleyen ve hatta riyaziye bilmediğini müftehiren ilan eden kimselere tesadüf edilmektedir. Bu zevatın iddiaları ne kadar ciddi ve samimi olursa olsun derece-i nihayede müfritane bir iddiadır. Çünkü küçüklüğümüzde öğrendiğimiz ve pek çoklarını unuttuğumuz şeylerin zihnimizde ne dereceye kadar yerleşmiş, ne gibi tesirât husûle getirmiş, fikrimizin inkişafına ne nispette icra-yı tesir etmiş olduğunu tayin ve takdir edemeyiz. Bir kimsenin herhangi bir andaki malumat-ı mevcûdesi o ana kadar öğrendiği şeylerin mahsulesi midir? Bu mahsuleyi mürekkeplerine tefrik ederek her mürekkebin hâl-i hâzırıyla hâl-i sâbıkı mukayese edebilir miyiz? Bunlara cevap vermek pek müşküldür. Bununla uğraşmaktan ise şimdiye kadar lâ-yuad tecrübe ve müşahedelere istinaden birer mütearife gibi kabul ve telakki edilmesi iktiza eden âtidedeki iki esası zikir ile iktifa edeceğiz:

1. Bükünkü şerait-i hayatiye, herkesin riyaziyenin mebâdi-i evveliyesini bir sistem dâhilinde öğrenmesini zaruri kılmıştır.
2. Mutavassıt her zekâ, bazı hudut ve kuyut tahtında mezkûr mebâdiyi öğrenmeye müsaittir.

Bir çocuğun riyaziye istidadı olup olmadığını sormak okuyup yazmayı öğrenmeye kabiliyeti olup olmadığını sormakla beraberdir. Bazı çocuklar hiç okuyup yazmayı öğrenemedikleri gibi bazıları da riyaziyeyi anlayamazlar. Bu keyfiyet ferdî ve istisnâ bir maluliyet, bir hâl-i marazî eseridir. Vasat zekâda her çocuk riyaziyenin evveliyatını kemal-i suhuletle öğrenebilir. Zaten riyaziyenin tekâmül tarihiyesi her ilmin tekâmül tarihiyesi gibi beşeriyetin tarih-i tekâmülünden başka bir şey değildir. Binaenaleyh ırsî ve asırlar mahsulü olan tekâmül-i ferdî ve cinsî de nazar-ı itibara alınırsa basitten mürekkebe doğru gidilmek üzere bir çocuğun da talim ve terbiyede bir tekâmül ve terakki göstermesi pek tabii görülür. Eğer “Her çocuk riyaziyatın bütün şubalarını öğrenerek mükemmel ve vâsi malumat sahibi bir riyazî olarak yetişebilir mi?” tarzında bir soru sorulursa bittabi buna derhal evet veya hayır cevabı verilemez. Mebadi-i riyaziyeyi öğrendikten sonra daha ileri gidebilmek için heves ve istidat şarttır. Her çocuğun bazı şeylere olan heves ve istidadı daha fazladır. Herkes ressam, heykeltıraş olabilir mi? Yine herkes muharrir, şair, âlim, filozof olabilir mi? Riyaziye için de bu böyledir. “İnsan riyazî olarak doğar, yoksa sonradan riyazî olamaz.”

Fitri bir kabiliyet olmadıkça riyaziye sahasında cebri bir say ile temin-i muvaffakiyet mümkün olamaz. Aksam-ı âliye-i riyaziyeyi öğrenerek sahib-i ihtisas bir ilim adamı olmak için vehbi bir temayül ve istidat elzemdır. Mebadiyi öğrenmek için böyle fitri bir kabiliyet ve temayüle lüzum yoktur.

Şu halde burada yeni bir soru karşısında bulunuyoruz demektir o da: “Herkesin bilâ-istisna öğrenebileceği malumat-ı riyaziye-i esasiye neden ibarettir? Fitri bir kabiliyet ve istidat-ı mahsusa lüzum gösteren aksam-ı âliye nereden başlar?”

Bizim liselerin birinci devresinde tedris edilen riyaziye mebahisine henüz programlara dâhil olmayan bazı malumat-ı esasiyeyi ilave eder ve coğrafyanın riyazî kısmını, fiziğin bidayetindeki mihanik mebadisini biraz daha tevsi eylesek herkesin bilâ-istisna öğrenebileceği ve hayatta muvaffak olabilmek için fikri ve amelî istihzarat ve müktesebatına ilave olunması lazım gelen malumat-ı riyaziyenin neden ibaret bulunacağı hakkında bir fikir edinmiş oluruz. Bu esas bize lise birinci devre mezunlarını hayata sevk ederken hamûle-i irfanına riyaziye namına ilave olunacak mevâdın ittihabı için riayet olunacak kaideyi gösterir. Mademki riyaziyenin esasatını herkesin öğrenmesi mümkündür. Bunun el-yevm fiilen teyid etmesi, bazı çocukların muvaffak olamaması neden ileri gelir?

İşte pek haklı olarak irâd olunacak bu suale bilâ-tereddüt “riyaziyenin bugün suret-i umumiyede iyi tedris edilmemesidir” cevabını vereceğiz.

Son senelerde tamamen tezahür eden bu hakikat, riyaziye âlimlerinin nazar-ı dikkatini celp etmiş ve bu hususta ciddi tedkikata başlanmıştır. Riyaziye tedrisatı meselesi bazıların zannettikleri gibi kolayca hallolunamaz.

Riyaziyenin mahiyet-i mahsûsası müşkilata bâis olduğu gibi eskiden beri mevcut tarz-ı telakki ile bugünkü inkişaf ve say bu müşkilatı tezyîd eylemiştir. Her memlekette riyaziyenin iptidaî, tâlî, umumî ve meslekî mektep ve müesseselerle mekatib-i âliye ve darülfünunlarda suret-i tedrisini tedkik eylemek üzere kongreler akd olunmaya, mecmualar neşredilmeye, anketler yapılmaya başlanmıştır. Sadece pedagoji ve terbiye mütehasısının bu meseleyi kendi başına halletmesi mümkün olmadığı gibi bu sadece riyaziye mütehasısının da işi değildir.

Birçok riyaziyun, riyaziye ilminin terakki ve inkişafı için şimdiye kadar taharri ve keşfiyat sahasında gösterilen faaliyetin tedrisat-ı riyaziye meselesine de teşmili lüzumunu takdir etmektedirler. Bir kısım riyaziyun son senelerin muazzam ve müebbed mahsulat-ı ilmiyesini tedrisat nokta-i nazarından tekrar tanzim ve tensik, programları ve kitapları ıslah etmek meseleleriyle meşguldür. Riyaziyun nazarında da bugün “tedrisat-ı riyaziyenin ıslahı” meselesi vardır.

Terbiye ve ruhiyat mütehasıslarıyla riyaziyunun el ele vererek bu işi halletmeye muvaffak olacaklarında şüphe yoktur. Şimdiye kadar bu mesai hemen hemen vahîdü't-araf idi. Bugün Amerikalı meşhur filozof “John Dewey” riyaziyenin usul-i tedrisine dair gayet mühim neşriyatta bulunmuştur. Riyaziyundan Poincaré, Abel de mühim fikirler ortaya atmışlardır.

Bizde de riyaziyeye vukuf-ı tammı olan terbiye ve ruhiyat mütehasıslarına ihtiyaç olduğu gibi riyaziyunumuz da içinde kapanıp kaldıkları âlem-i mücerredin biraz hududunu aşmalı ve mümkün olduğu kadar âlem-i haricî ile peydâ-yı münasebet etmelidir. Yarım asrı geçiyor ki tecrübiye veya tadrîbiye taraftarları riyaziyenin kale kapılarını zorlayarak içeriye dâhil olmuşlar ve bu suretle riyaziye âlemini de âlim şinevine rabt eylemişlerdir. Artık riyaziye yalnız akl-ı mahzın memlûkesi değildir.

Ek 2. “Kemmiyât-ı Mevhûmenin Suret-i İraesine Dair Yeni Bir Nazariye,” *Muallimler Mecmuası* 2, 14 (1923): 307-309.

Darülfünun Fen Medresesi hendese-i tahliliye müderrisi Şükrü Bey'in telif etmiş olduğu “Kemmiyât-ı Mevhûmenin Suret-i İraesine Dair Yeni Bir Nazariye” nam eser Fransızca tercümesiyle birlikte Matbaa-i Âmire'de tab edilerek saha-ı intişara çıkmıştır. Şükrü Bey, maddeten küçük fakat manen büyük olan bu eserinde bir müstevide bir noktadan südur eden şuaâtı bir tâbi-i üssî ile ifade etmeye muvaffak olmuştur. Bu tâbi-i üssîye tatbik olunacak âmâl-i hesabîye ve cebrîye Argand ve Cauchy taraflarından hatt-ı müveccih ve şuaâların cem, tarh, darb, taksîm ... gibi âmâlî hakkında tesis edilen kavaidin kâffesine tevafuk etmektedir. Argand tarafından bir hatt-ı müveccih ile irae edilen

$$z = a + b\sqrt{-1} \text{ kemmiyeti ... (1)}$$

Euler'den beri

$$z = r e^{\theta \sqrt{-1}} \dots (2)$$

yahut

$$z = r (\cos \theta + \sin \theta \sqrt{-1}) \dots (3)$$

gibi üssî yahut müsellesatî şekilde irae olunagelmektedir. Şükrü Bey'e göre tûlu r olan bir şua yahut bir hatt-ı müvecceh

$$z = r(-1)^x \dots (4)$$

tâbiyle ifade olunabilir. θ miktarı şuaın mihver-i hakikinin müspet ciheti ile teşkil ettiği zaviyeyi gösterdiğine göre

$$x = \frac{\theta}{\pi}$$

farz olunmuştur. İşte şuaın mebdei etrafında devri halinde θ zaviyesi ve binaenaleyh x kemmiyeti tahavvül ederek şuaın istikametini tayin ve modül denilen r adedi de şuaın tûlunun tahavvülünü itâ eyler.

Müellif eserinde şuaaların âmâlî hakkında Argand tarafından tesis edilmiş olan kavaidin kendi usulüyle tevafuk ettiğini vazih bir surette göstermiştir. İcabında olarak şeklinden daha kullanışlı olabileceğinde şüphe olmayan $r(-1)^x$ şeklini diğerlerinden tefrik eden mühim bir fark $\sqrt{-1}$ rumuzunun ifadeye dâhil olmamasıdır.

Şurası da şayan-ı dikkattir ki $r(-1)^x$ tâbii $x = \frac{\theta}{\pi}$ münasebeti dolayısıyla π adedini muhtevidir. (2) numaralı tâbii ise e adedini hâvî idi. Bundan π ile e arasında bir sıhriyet olduğu derhal anlaşılır. Filhakika (2), (4) numaralı ifadeler karşılaştırılırsa

$$e^{\pi \sqrt{-1}} = -1$$

bulunur.

Euler düsturunun bir neticesi gibi görünen bu husus, Şükrü Bey'in yüksek bir hads ve dakik bir mantık ile dest-res olduğu tâbiin kıymet-i ilmiyesini îlâ edecek mahiyettedir. Mütევazıane mesainin mükâfat-ı maneviyesi olan bu muvaffakiyeti ile Şükrü Bey bina-yı ilmin inşasına muktezi malzemeye ne kadar cüzi olursa olsun bir şey ilave etmiş olur. Bu hizmet şayan-ı takdirdir. Şükrü Bey'in tâbiinin neye yarayacağını, zaman-ı istimâlini şimdiden kestirmek mümkün olamaz. Günün birinde kıymetli bir alet keşif ve ispat olabilir. Tarih-i ilm bu misilli vakıa ile doludur.

Şükrü Bey İshak Efendi mekteb-i riyazîsinin Tevfik Paşa – Salih Zeki batn-ı ilmîsine mensup olup riyaziyenin hendeseye tatbiki sahasında bu iki üstadın eserini takip etmiştir. Gelenbevî merhum ile kapanan Şark mekteb-i riyazîsi yerine Hoca İshak Efendi merhum yeni bir mektep tesis eylemişti. Kendi namına izafe ettiğimiz bu mekteb-i riyazî yüz seneye yakın bir zamandan beri Türk ve Avrupa riyaziyesi arasında intikal ve ittisal vazifesini görmüştür. Tevfik Paşa, Salih Zeki Bey bu mektebin en maruf ve meşhur, cihan-ı erbab-ı ilmî arasında ihraz-ı mevki etmeye layık büyük riyaziyundandır. Tevfik Paşa merhum zamanında Avrupa riyaziyunundan bir kısmı kemmiyât-ı mevhûme veya muhdesenin bi'l-hendese iraesî meselesi ile meşgul idiler. Uzun müddet mevhum ve hayalî bir şey addedilen nazariyat ve tatbikatta kabil-i istifade olmadığı zannolunan kemmiyât-ı mezkûrenin geçen on dokuzuncu asrın evâilinde hesabâta idhâlinde faide görülmüş ise de bu istimâlin meşruiyeti ispat edilememişti. “Argand”, “Cauchy”nin mesaisinden sonra kemmiyât-ı mevhûme tahlil ve hendesede en velud vasıta-i keşif ve ispat olmuştur.

Tevfik Paşa muasırının eserine tevfikân kemmiyât-ı mevhûme veya muhdese ile meşgul olmuş, Salih Zeki Bey de Darülfünundaki konferanslarını bir sene bu nev kemmiyât üzerine müesses bulunan nazariyat ve mesalik-i riyaziyeye hasreylemiştir. Şükrü Bey biraz maziye, Tevfik Paşa ve Argand devrine rücu ederek bize kemmiyât-ı mevhûmenin suret-i iraesine dair yeni bir ifade-i cebriye îtâ ediyor. Sayı meşkûr olsun. Kendilerinden istifade-bahş yeni âsâra intizar eder ve şuracıkta âcizane tahlil eylediğimiz eser-i kıymettarı riyaziye meraklılarına tavsiye ederiz.

Ek 3. “Asr-ı Hâzır Riyaziye Tarihine Bir Nazar,” *Muallimler Mecmuası* 2, 19 (1924): 444-449.

Riyaziye tarihini üç devreye taksim edebiliriz: devr-i kadîm, devr-i mutavassıt, devr-i cedîd. Mevzu-i bahsimiz devr-i cedîdin son kısmını teşkil eden asr-ı hâzıra ait büyük riyaziyunun hayat ve âsarını tedkik etmektir. Fakat evvel emirde aksam-ı saireye seri bir nazar atfetmek zaruridir.

Devr-i kadîm: riyaziye bir ilim olarak Yunan-ı kadîmde teşekkül etmiştir; Asurîlerin, Fenikelilerin, Mısırlıların bazı mesail-i ameliyeyi halletmek için buldukları kaideler Yunan-ı kadîm ilminin husûlünde esas olmuştur. Mezkûr akvam-ı kadîme ile Yunan-ı kadîm riyaziyesinin tarihi vâsi tedkikâta mazhar olmuş, henüz nüshası elde edilemediğinden münderecâtı hakkında fikr-i tam istihsal olunamayan zayaa uğramış eserler bittabi hariç olmak üzere âsar-ı Yunaniyenin hemen cümlesi muhtelif lisanlara tercüme edilmiştir.

Hindularla Çinlilerin riyaziye tarihine dair pek az tedkikât yapılmış, kadîm Hint riyaziyesi ile Yunan-ı kadîm riyaziyesi arasındaki münasebet katî olarak henüz tayin edilememiştir. Kadîm Türk riyaziyesine dair hiçbir tedkikâta tesadüf etmedim.

Devr-i mutavassita: bu devrin en bariz kısmı İslam riyażiyesidir. Bazı Avrupa müellifleri bunu, menşei Yunanî olmak hasebiyle ayrı bir taksime tâbi tutmuyorlar. İslam riyażiyesinin devr-i kadîm ile devr-i cedîd arasında sadece bir vasıta rolünü ifa eylediğini iddia ediyorlar, hatta mutaassıp bazı müellifler ehemmiyetini istihfaf ile bugünkü garp âlemini Latin ve Bizans yollarından doğrudan doğruya Yunan-ı kadîme raptetmek istiyorlar ki bu pek tarafgirane nokta-i nazardır.

Birçok safahatı henüz bî-taraf bir nazarla tedkik edilememiş olan İslam riyażiyesi pek mühim hususiyetlere maliktir. Kendine mahsus usul ve keşfiyatı sayesinde devr-i cedidi ihzar eylemiştir. İslam âleminde vukua gelen vekayi-i azime pek çok âsar-ı ilmîyenin öteye beriye dağılmasını ve zayını mucip olmuştur. Avrupa müellifleri tarafından Araplara isnat olunan ilm-i terakkîyatın en büyük kısmı bilhassa riyażî eserlerin hemen cümlesi Türk âlimlerinin himmetiyle vücuda gelmiş, bilhassa Müslümanlığın Arabî lisanının ulviyetine istinat ettiği iddiası hatta bugüne kadar Türk münevverlerinin eserlerini bu lisanda yazmalarına saik olmuştur, devr-i mutavassita ait ilim tarihimiz tedkikâta- muhtaçtır. Bu da büyük himmet, uzun zaman ister³⁷.

Devr-i cedîd: on dördüncü asr-ı miladînin ortalarına doğru başlayan ve takriben yüz elli sene kadar devam eden müddet zarfında garp uleması Yunan-ı kadîm ve İslam riyażiyesiyle temas ve ülfet ettikleri gibi bazı keşfiyatı cedîdede bulunarak Descartes-Leibnitz-Newton gibi eazımı yetiştiren devr-i cedidi ihzar eylemişlerdir³⁸. Bu sebeple şu fasıla-i zamanı da devr-i cedide idhâl etmek muvafıktır. Riyażiye tarihinin bu safhasını bazı müellifler devr-i mutavassita dâhil etmek istiyorlar ki bu da safhayı mezkureye ait ve ehemmiyeti az olan bazı keşfiyatı Yunan ilminin bir şerhi suretinde telakki etmek ve İslam ilminin de yine Yunan ilminin şerhinden başka bir şey olmadığı iddiasını takviye eylemek içindir.

Asıl devr-i cedîd on yedinci asırda hendese-i tahliliye ile hesab-ı tefâzulî ve tamâmînin keşfiyle başlar, bu ilimler sayesinde asırlarca halledilememiş olan birçok meseleler

37 Salih Zeki Bey merhum, ikmaline ömrü vefa etmeyen “Âsar-ı Bâkiye” nam eser-i meşhurunu İslam riyażiyesinin ilim tarihindeki hakiki mevkiini tayin etmek maksadıyla yazmış idi. Bunun müsellest ile hesaba ait olan kısmının neşrine muvaffakiyet hâsil olmuştur. Cebre, hendese ve mahrutilere, heyet ve zice ait olan diğer kısımların Matbaa-i Âmire’de tabına başlanmış olan “Kamus-ı Riyażiyat”ta münderic olacağını zannediyorum. “Âsar-ı Bâkiye” İslam âlimlerine ait bilcümle âsârın muhteviyatı tedkik olunarak Yunan-ı kadîm ve Hint menabiyle ne dereceye kadar alakası olduğunu mukayeseli bir surette teşrih etmek tarikini takip ediyordu. Buna riayet olunup olunmadığı Kamus’un neşrinden sonra anlaşılacaktır. Öteden beri hendese ile meşgul olduğumdan ahiren bazı âsar-ı İslamiyeyi tedkike mecbur oldum, vesaitin fîkdâmî mesainin ilerlemesine mani oluyor. Heyet ve zice ait olan kısmını, Arapçaya vukufu, mevzu hakkındaki ihtisası ve mesleği itibarıyla rasathane müdürü müderris Fatin Efendi’den beklemekte haklıyız. Bundan başka bazı riyażiye müntesiplerinin asırlarca üzerinde işlenmiş, modadan düşmüş mevzular üzerinde vakit zayı etmekten, bilâ-pervazane müddeiyat dermeyer eylemekten ise tarih ilmimize ait tedkikât ile temeyyüz etmeleri şayan-ı tercih ve temenni olsa gerektir.

38 Osmanlılarda Fatih devrine tesadüf eden bu zamanlarda, bizde başlayan ilmî cereyan devam etse idi hiç olmazsa garp medeniyetine muvâzî bir medeniyet yolu takip ederek tarih-i ilme bazı hediyeler tevdi edebilecektik, ne garip tecellidir ki ilmin garpta inkişafı bizdeki terakkinin zararına olmuştur.

hollolunabildiği gibi yeni bir takım meselelerinde halline muvaffakiyet hâsıl oldu, on sekizinci asırda bir taraftan riyaziyat-ı sırfe terakki ettiği gibi diğer taraftan da riyaziyat-ı tatbikiye ve mukayyede fevkalade inkişaf eyledi. Descartes ve Leibnitz mekteplerinin vasf-ı müştereği olan tahlil usulü hendese, mihanik ve fizik meselelerine muvaffakiyetle tatbik edildi. İstidlâl-i riyazî, hadisât-ı tabiiyenin kanunlarını tedkik için istimâl olundu. On dokuzuncu asrın ibtidâlarında artık âlimler, nazariyat sahasının hududuna vasıl olduğuna, Ampère, Poisson, hatta asr-ı hâzır riyaziyesinin inkişafında âmil olan Fourier ve Cauchy gibi âlimler riyaziyeyi mihanik ve fizik mesâiline tatbik ile meşgul olarak, riyaziyat-ı sırfede muhtac-ı keşif bir şey kalmadığına kâni gibi görünüyorlardı.

Lagrange, tâbiler nazariyesine dair tedkikâtını ikmâl eyledikten, mihanikte maddenin tâbi olduğu riyazî kanunları keşif ve meşhur “Mihanic-i Tahlilî”sini neşrettikten sonra nazarını kimyaya ve felsefeye çevirmiş idi. Laplace, kâinatın izah-ı mihanikîsini riyazî şekilde îtâ eden mesleği tesis etmiş mihanik-i semavî ile riyazî fiziğin temelini kurmuş, Monge hendese-i resmîyesini vücuda getirerek o zamana kadar toplanmış olan hendese nazariyatına zemin-i tatbik bulmuş idi³⁹.

Fakat hayat durmuyor, fikir yürüyor, her ilim gibi riyaziye de seyr-i terakkisini takip ediyordu. On dokuzuncu asırda riyaziyenin yalnız tatbikî kısmı değil, nazarf kısmı da fevkalade terakki ve tevsî etti.

Asr-ı hâzır riyaziye tarihi tabirinden, Laplace'ın teşekkül-i ilim nazariyesinden Einstein'ın teşekkül-i kâinat nazariyesine, Laplace'ın mihanik-i semavîsinden Einstein'ın mihanik-i semavîsine kadar olan safhayı murâd ediyoruz.

Şu izahattan anlaşılır ki riyaziyenin devr-i cedîd tarihi hendese-i tahliliye ile hesab-ı tefâzülî ve tamâmî ilimlerinin teşekkülüne kadar geçen hazırlık ile bunların inkişaf-ı serii, usul-i tahlilin mihanik ve fizik meselelerine tatbiki, riyaziye-i sırfenin inkişaf-ı âhiri namıyla bir takım fasıllara tefrik olunabilir.

Ben makalelerimde bu sonuncu kısımdan yani asr-ı hâzır riyaziyesinden bahsedeceğim ve bunun için de bu asırda yetişen büyük riyaziyunun hayat ve eserlerinden muhtasaran bahsederek riyaziyenin hâl-i hâzırının menşelerini izah eyleyeceğim.

39 Osmanlılarda Gelenbevi ile kapanan ve son devirleri pek sönük olan şark mekteb-i riyaziyesi yerine garp mektebini tesis eyleyen Hoca İshak Efendi bu zamanlarda yetişmiştir. Bu zatın eserleri on sekizinci asrın nihayetlerinde gelen Euler, d'Alembert vesaire gibi riyaziyunun neşriyatından mülhem bazı eserlerden muktebestir. Selim-i sâlis tarafından açılan tarik-i teceddüte devam olunamaması hayat-ı umumiyemizin diğer safahatı gibi ilim tarihimizi de feyzinden mahrum eylemiş, medeniyet âlemine karışmak için bizi, az zaman içinde on dokuzuncu asır ilmîne hâkim olmak mecburiyetinde bırakmıştır.

Asr-ı hâzır riyaziyesi Alman riyaziyunundan Carl Friedrich Gauss'un mesaisi ile başlar. Gauss asr-ı hâzır riyaziyununun imamıdır. Bu büyük âlim, âdâd ilmini riyaziyenin esası addetmiştir ki tahlil-i riyaziyenin son aldığı şekil, hesab-ı tefâzül ve tamâmînin maruz olduğu son istihâle Gauss'un vüsat-i nazarına bir misaldir.

Gauss diyor ki “Riyaziye ilimlerin şahı, ilm-i âdâd şehinşahıdır.” Eserlerinin tarih-i neşri ve münderecatının mütenevvî ve umumî mahiyette olması itibarıyla Gauss on sekizinci asırda yetişen d'Alembert, Lagrange, Laplace gibi riyaziyun meyanına idhâl olunabilir, Gauss da bu âlimler gibi zaman-ı hâzır ilminin en büyük vasfı olan bir şube veya mebahiste ihtisas sahibi değildi; tahlil-i riyaziyede adetlerin hassalarıyla tâbilere, hendesede satıhlara, heyette seyyarelerin hareketlerine, taksim-i arazide nirengi müselles-i kürevilerine, fizikte elektrikiyet ve mknatisiyet meselelerine dair tamamıyla şahsi ve ibtikârî keşfiyatta bulunmuştur. Asr-ı hâzır riyaziyesinin ana hatları bir huzme teşkil ederek Gauss'ta birleşir. Gauss'un ders verdiği Göttingen Darülfünununda bir asra yakın bir zamandan beri devam eden Gauss-Dirichlet-Riemann-Galois-Klein nesli riyazîsi Gauss'tan feyzini almış, ilme büyük hizmet ifâ eylemiştir.

Felix Klein diyor ki: On sekizinci asrın riyaziyununu temsil eden ve birçok zirveleri olan bir silsile-i cibâl tasavvur ediniz, bu zirveler meyanında hepsinden çok yüksek olan zirve ile bunun arkasında yeni anasır-ı hayatîye malik vâsi, zengin ve bâkir mıntıka ve vadiler tahayyül eyleyiniz; en yüksek zirve Gauss'u temsil eder.

Gauss 1772 senesinde Braunschweig şehrinde doğmuş, 23 Şubat 1855 tarihinde Göttingen şehrinde vefat etmiştir. Pederi alelâde bir duvarcı idi, çocuk iken Gauss'un hesab-ı zihnîsi çok kuvvetli idi. Mektebin muallimi olan Bartels nam zât – ebeveyni, çocuğun babasına muavenetinden hâsıl olacak yevmiye ile iktifa etmek istemesine rağmen – Braunschweig dükası Carl Guillaume [Karl Wilhelm] nezdinde teşebbüsatta bulundu, Gauss'un istidâd-ı fevkaladesinden bahsetti, Dük Gauss'u masrafı kendine ait olmak üzere şehri mezkûrda kâin “Kolej-i Karolin” [Collegium Carolinum] nam liseye koydu, ikmâl-i tahsil ettikten sonra Göttingen Darülfünununa gönderdi. Burada riyaziye kürsüsünü işgal eden zâtın dersleri Gauss'u memnun etmekten çok uzaktı, daha Kolej-i Karolinde iken muallimlerinin kendisine öğrettiği şeyleri bildiğini arkadaşlarına söylerdi, ekall-i murabbaât usulü ile nazariye-i âdâda dair mühim bir davayı daha kolejde iken keşfetmişti. Göttingen Darülfünununda mahdut ve klasik bir riyaziye dersi veren Kâster'in dersleri Gauss'u nasıl tatmin edebilirdi. Binaenaleyh Gauss kendi kendine taharriyata başladı, dâhil-i daireye şekl-i muntazam tersimine dair olan usul, darülfünunda talebe iken yaptığı keşiflerdendir.

Gauss darülfünunu ikmâl ettikten sonra Halmstad'a gitti, orada riyaziyundan Pfaff tarafından hüsn-i kabul gördü, bu şehrin kütüphanesinde mevcut âsârı tedkik ettikten sonra nazariye-i âdâda dair meşhur olan Disquisitiones Arithmeticae nam eserini bitirmek üzere Braunschweig'e döndü, hususi ders vererek bir müddet geçindi.

Gauss darülfünunu 1801 tarihinde ikmâl eylemiş, bundan üç sene sonra eser-i mezkûru neşreylemiştir. Bu kitap, âdâd ilmine yeni bir ufk-ı inkişaf açmıştır. Gauss eserini neşretmeden bir sene evvel bazı parçalarını muhtıra halinde Paris Fen Akademisine göndermişti. Hesab-ı tefâzülî ve tamâmînin, hendese-i tahliliyenin sahhâr usullerine meclûb, nazariyat-ı riyaзиyeyi hadisat-ı tabiiyenin kanunlarını tayin hususuna tatbik ile meşgul olan Fransız riyaзиyunu Gauss'un adetlere dair en nazârî ve en çetin hassalardan bahseden muhtirasına iltifat eylemediler. Gauss bundan çok müteessir oldu, sonraları ekser keşiflerini neşr etmek istememesi bu tesirinden ileri gelmiştir, kendisi adetler nazariyesine dair taharriyatına devam etmekle beraber heyet ile de iştigale başladı, Merih ile Müşteri arasında kâin ve ancak dürbün ile ruyeti mümkün olan küçük seyyarelerden "Seres" nam seyyarenin anasır-ı muharrikiyesini tayin eden hesabı yaptı, hesabın rasadât ile tevafuku görüldü, Gauss'un bu muvaffakiyeti birinci derecede heyet âlimlerinden sayılmaya layık olduğunu ispat eyledi ve bütün dünya âlimlerinin nazarını Gauss üzerine celbetti. Kendisi 1807 tarihinde Petersburg darülfünununda bir kürsüye davet edildi kabul etmedi, Göttingen rasathanesine müdür ve darülfünuna heyet müderrisi tayin edildi. Gauss bu iki vazifeyi hayatının sonuna kadar ifâ etti; rasathanede müdür olduğu bütün müddet zarfında yalnız bir gece – o da Berlin'de ilmi bir konferansa gitmek mecburiyetinde bulunduğu için Göttingen'de kalamadığı gece – rasathaneden haricde yatmıştır.

Gelecek makalemizde Gauss'un eserlerini tahlil ve her birinin temas ettiği mesâilin bugüne kadar geçirdiği terakki ve tekâmül safhalarını izah edeceğiz. Bugünkü riyaзиyeye dâhil olan pek az mesele vardır ki Gauss'un temas ettiği ve yenilikler vücuda getirdiği mesele müntehi olmasın. Mesela asırlarca payidâr olan Öklidis kala-i hendesiyesinde Gauss'un açtığı rahnenin gayr-i Öklidisî hendesenin zuhuruna bâis olduğu herkesçe malumdur. Bugün nice riyaзиyun vardır ki Gauss'un dolaştığı sahalarda başak toplamakla meşguldür.

Ek 4. "Yeni Riyaзиye ve Fizik Kitapları Münasebetiyle," *Muallimler Mecmuası* 2, 25 (1924): 946-947

Bu sene Ankara'da ikinci bir heyet-i ilmiye toplandı; geçen seneki heyet-i ilmiyede esasatı tespit edilip müfredat programları tehir olunan liselerin ders programlarını tanzim etti. İşbu program hakkında uzun mütalaat dermeyan etmeyeceğim, yalnız şunu söyleyeyim ki: riyaзиye ve fizik müfredatı biraz ihtisar olunmuş; mebahisin tertip ve teselsülünde daha ilmî ve katî bir tarik takip edilmiş; ıstılahlar, terkip bozulmak suretiyle Türkçeleştirilmiş! Resm-i hattî, hendese nazariyatı arasından – pek musîb olarak – tefrik edilmiş. Ben de birçok arkadaşlarım gibi mezkûr program dairesinde kitap hazırlamaya mecbur olduğum için yazdığım ve naklettiğim eserler dolayısıyla bi't-tecrübe ve neşrolunan sair eserleri tedkikederek bi'l-münasebe gördüm ki: riyaзиye tedrisatımız, riyaзиye neşriyatımız pek büyük bir buhran geçiriyor; ıslah, rumuz-ı tarz-ı beyan itibariyle anarşi ile karışık inkılap içindeyiz.

Merhum Salih Zeki riyaziye ve fizik lisanının, riyaziye ve fizik tarihi ve felsefesinin ustadi idi. Merhum ufûl ettikten sonra riyaziye ve fizik müntesipleri arasında bir tefrika başladı! Daha doğrusu evvelce rüşeym halinde bulunan bu tefrika şiddetlendi; Fransızca veya sair bir ecnebi lisanı üzere tedrisat yapan müesseselerden neşet eyleyen veya Avrupa’da ikmal-i tahsil eden bazı hocalarımız İshak Efendi, Tevfik Paşa, Salih Zeki Bey gibi meşâhir ile bunlara peyrev olan birçok zevatın mesailerini sayesinde bir asırdan beri müesses olan riyaziye ananesine, riyaziye lisanına, riyaziye edebiyatına hücum ediyorlardı; hatta bunlardan bazıları Salih Zeki Bey’in otuz senesini tanımıyorlardı, garpta gördüklerinin meftunu olan, nasıl vücuda geldiği hakkında bir fikir edinmeksizin sadece mevcudun azameti önünde serfûrû eyleyen bazı zevat bu tefrikanın pişdarı idiler. Artık gün geldi ki herkes ıstılah vaz etti, lisan icat eyledi, rumuz tasni eyledi, iki satırlık olsun yazılarını okumadığımız ismen şâyi âlimlerimiz birbirine meydan okumaya kalktı! Bu anarşi devam etmekte iken Latin hurufatının riyaziye ve fizikte istimâli propagandası da bir taraftan kesb-i şiddet eyledi. Kimya rumuzlarıyla riyaziye düsturlarının aynı mahiyette olduğu iddiası dermeyeran edilerek efrencî rumuzat, riyaziyeeye idhâl olundu. Bilmem ki Kamus-ı Riyaziyat’ın tabı hitam bulduğu zaman bu eser-i muazzamın ıstılahlarını, rumuzlarını anlayacak kimse kalacak mı? Bununla beraber ben vakiata, şeniyyete kıymet verenlerdenim.

Bugün yapılan şey bir tecrübedir, belki bir hayaldir, belki de bir hakikattir; bunu zaman halledecektir.

Yalnız şunu arzu ediyorum ki şimdiye kadar lisanları başka(!) olmak hasebiyle birbirlerini anlamayan riyaziye ve fizik müntesipleri bundan sonra anlatmaya muvaffak olurlar ve bu suretle bizde de müşterek bir faaliyet-i ilmiye başlar. Türk ilminin inkişafı için müspet ve mütemerkez mesai sarf olunur.

Ümit edelim ki ilim sahasındaki bu şekli inkılap son ve katî olsun. Bilhassa riyaziye sahasındaki kıymetli mazi-i irfanımızdan yüz çevirir gibi görünen bu cereyan muayyen ve müsmir bir safhaya girsin.

Yine ümit edelim ki gerek tedrisat ve gerek taharriyat sahasında az çok hususi ve ibtikâri eserler vücuda gelsin. Şimdilik riyaziye ve fizik tedrisatı ve inkişafı için çalışmak üzere “Türkiye Riyaziye ve Fizik Cemiyeti” teşkil edilmesini temenni etmekle iktifa edelim. Artık infırad, teferrud, bî-sûd tenkit daiyelerine hitam vermek zamanı çoktan geçmiştir; Palabıyık Hoca, Ayaklı Kütüphane nâm âlim taslaklarının devrinden çok uzağız.

Asr-ı hâzır ilmi bütün beşeriyetin mal-ı müşteregi, mal-i mevrûsudur. Bu mal-i mevrûsu muhafaza ve tenmiye bizim için de bir borçtur.

Hayat, Poincaré’nin dediği gibi, zulmet-i âdemde çakan bir şimşektir; her şey bu şimşegin parlaklığındadır; biz ilim adamları kendimizi ve muhitimizi aydınlatmak için müşterek bir

zemin-i müsaitte faaliyetlerimizi teksif etmek, bugünkü Türk nesli-ilmîsinin yarınki Türk tarihine ve umumi tarihe kaydedilecek büyük bir hassa-i mesuliyeti olduğunu unutmamak mecburiyetindeyiz.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

- Akbaba, Yusuf. “Cumhuriyet Döneminde Üniversite Reformları ve Tasfiyeler”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Çağdaş Düşünce Hayatı Dergisi* 2,1 (2019): 24–38.
- Akbaş, Meltem. “Einstein’in Görelilik Teorisini Türkiye’ye Tanıtanlar (II): Hüsnü Hamid [Sayman]”. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 5 (2003): 51–68.
- Arf, Cahit. “İstanbul Üniversitesindeki Matematik Çalışmaları Hakkında Bazı İncelemeler ve Anılar.” Erdal İnönü’nün *1923-1966 Dönemi Türkiye Matematik Araştırmaları Bibliyografyası ve Bazı Gözlemler* adlı kitabı içinde, 37–40. Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi, 1973.
- Aslan, Erdal, ve Sinan Olkun. “Türkiye Cumhuriyeti’nin İlk Müfredatlarında İlköğretim Matematiği.” *İlköğretim Online* 10, 3 (2011): 991–1009.
- Bahadır, Osman. “Darülfünun Fen Fakültesi Reisi Hüsnü Hamid Bey’in Bir Makalesi Matematik Tarihi.” *Toplumsal Tarih* 9, 53 (1998): 51–54.
- Demir, Kenan. “Osmanlı’da Dergiciliğin Doğuşu ve Gelişimi (1849-1923).” *Iğdir University Journal of Social Sciences*, sayı 9 (2016): 71–112.
- Dölen, Emre. *Türkiye Üniversite Tarihi 3 Darülfünun’dan Üniversiteye Geçiş Tasfiye ve Yeni Kadrolar*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Günergun, Feza. “Adnan Adıvar’ın Bilim Tarihi Çalışmaları, Osmanlı Türklerinde İlim’den Önce ve Sonra.” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 2 (2006): 13–54.
- . “Darülfünun Fünun (Fen) Fakültesi Mecmuası (1916-1933).” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*. Yayına hazırlayan Feza Günergun içinde 285–349. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1995.
- Hüsnü Hamid. “Asr-ı Hazır Riyaziye Tarihine Bir Nazar.” *Muallimler Mecmuası* 2, 19 (1924): 444–449.
- . “Kemmiyat-ı Mevhûmenin Suret-i İraesine Dair Yeni Bir Nazariye.” *Muallimler Mecmuası* 2, 14 (1923): 307–309.
- . “Riyaziye Tedrisatı Hakkında.” *Muallimler Mecmuası* 1, 13 (1923): 269–272.

———. “Yeni Riyaziye ve Fizik Kitapları Münasebetiyle.” *Muallimler Mecmuası* 2, 25 (1924): 946–947.

———. *Yeni Usul Hendese*. İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1340.

İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Darülfünun: Osmanlı’da Kültürel Modernleşmenin Odağı*. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), 2010.

Kadioğlu, Sevtap. “Salih Zeki ve Çevresi.” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7, 1 (2005): 155 - 168.

Karagöz, Savaş. “İkinci Meşrutiyetten Harf İnkılabına Kadar Süreli Yayınlarda Yer Alan Eğitim Görüşleri ve Cumhuriyet Eğitime Yansımaları (1908 - 1928).” Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, 2014.

“Maksadımız.” *Muallimler Mecmuası* 1, 1 (1922): 1.

Salih Zeki. *Âsâr-ı Bâkiye I-II*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1913.

———. *Kamus-i Riyaziyat*. İstanbul: Karabet Matbaası, 1897.

Takıcak, Semiha Betül. “Şükrü Sayan’ın ‘Kemmiyyât-ı Mevhûmenin Sûret-i İrâesine Dair Yeni bir Nazariyye’ Adlı Makalesi.” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 20,1 (2019): 102–123.

Elektronik Kaynaklar / Electronic Sources

Dosay Gökdoğan, Melek. “Türkiye’de Cumhuriyet Dönemi Matematiğine Kısa Bir Bakış.” Erişim 15 Aralık 2019. http://sertoz.bilkent.edu.tr/turk/Turkiyede_Cumhuriyet_Donemi_Matematigine_Kisa_Bir_Bakis.pdf.

Tıp Tarihyazımı: Karşıtlıklar, Etkileşimler

Medical Historiography: Controversies, Interactions

Ceren İlikan Rasimoğlu¹

¹Dr. Öğr. Üyesi, Acıbadem Üniversitesi, Fen-
Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü,
İstanbul, Türkiye

ORCID: C.İ.R. 0000-0001-7586-4813

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Ceren İlikan Rasimoğlu,
Acıbadem Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Sosyoloji Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta/E-mail: cerenilikan@gmail.com

Başvuru/Submitted: 17.09.2019

Revizyon Talebi/Revision Requested:
17.09.2019

Son Revizyon/Last Revision Received:
30.09.2019

Kabul/Accepted: 10.05.2020

Online Yayın/Published Online: 03.07.2020

Atıf/Citation: İlikan Rasimoğlu, Ceren. "Tıp Tarihi
Yazımı: Karşıtlıklar, Etkileşimler." *Osmanlı Bilimi
Araştırmaları* 21, 2 (2020): 347-367.
<https://doi.org/10.26650/oba.621210>

ÖZ

Bu makalenin amacı, on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde tıp tarihçiliğinin temel aşamalarına genel bir bakış sunmaktır. Makale, klasik olarak tanımlanan ve öncelikle hekimler tarafından kaleme alınan klinik tarihçilik ile özellikle 1970'lerden beri sosyal bilimciler tarafından öne sürülen tıbbın sosyal tarihinin etkileşimini ele almaktadır. Makalede, bilimsel ve tıbbi gelişmeler, sosyal olaylar ve tutumlar arasındaki ilişki incelenerek bunların sosyal bilimlerle etkileşimi ve tıbbın tarihinin çeşitli yazım biçimleri tanımlanmaktadır. Makalenin ana odak noktası, beden ve toplum arasındaki ilişkinin dönüşümü ile hastalık ve sağlık tarihinin dönüşümü arasındaki ilişkidir. Bu çalışma, tıp tarihi yazımının farklı disiplinlerden araştırmacıların konuyu kendi perspektiflerinden tartıştığını göstermiştir. Başlangıçta, tıbbın ilerleme tarihi olarak görülen tıp tarihinin yazarları hekimler iken, zamanla sosyal bilimciler de bu alana kaymıştır. Sosyal tıp tarihçiliğinin haricinde hem yeni teknolojiler hem de tıbbın yeni biçimlerde değerlendirilmeye başlanması sonucunda tarih, etik, sosyoloji, bilim ve teknoloji çalışmaları gibi alanlar çeşitli işbirliği zeminleri arayışına girmişlerdir.

Anahtar sözcükler: Tarihyazımı, tıp tarihyazımı, sosyal tıp tarihi, klinik tıp tarihi, tıp tarihi

ABSTRACT

This article aims to present a general overview of the basic stages of medical historiography in Western Europe and the United States during the nineteenth and twentieth centuries. The framework of the article is formed by the interaction of a clinical historiography, which is defined as classical and practiced primarily by physicians; and the social history of medicine, which has been put forward by social scientists, especially since the 1970s. Because the history of medicine was primarily regarded as the history of the evolution of medical knowledge, the early authors were physicians. The points of interaction with social sciences and several historiographies of medicine are identified in the article by examining the relationship between the scientific and medical developments, social events and attitudes. The main focus of the article are the ways of change of the history of illness and health by the transformation of the relationship between body and society.

Keywords: Historiography, medical historiography, social history of medicine, clinical history of medicine, medical history

“Tıp tarihi birçok şekilde yazılabilir. İlginç bir ilerleme masalı olarak anlatılabilir, tuhaf ve korkunç uygulamaların iç gıcıklayıcı ayrıntıları nakledilebilir ya da benim burada yaptığım gibi, geçmişini kendi bağlamında ele alıp, tıp tarihi ile tarihin akışı ve tıp ile toplum arasındaki bağları vurgulamak da mümkün.”¹

Bu makale, on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda Batı Avrupa ve Amerika’da tıp tarihinin geçirdiği temel aşamaları betimsel bir yöntemle aktararak klinik tıp tarihi ile sosyal tıp tarihi arasındaki temel yaklaşım farklılıklarına odaklanmaktadır. Makalede, pozitivism ve modernleşme paradigmaları ile tıbbın tarihinin yazılma biçimleri arasındaki ilişki incelenecek ve bu ilişkinin eleştirel gözle yeniden ele alınmasına zemin hazırlayan gelişmeler tartışılacaktır. Geleneksel tarihyazımının temel nitelikleri özetlendikten sonra, yeni tarihçiliğin getirdiği kuramsal eleştirilerin anlatılacağı makalenin ikinci bölümünde ise tıp tarihyazımının klasik ve çağdaş biçimleri ele alınacak, genel tarihyazımı ile arasındaki ilişki, benzerlikler ve farklılıklar değerlendirilecektir. Yazının temel vurgusu, tıp tarihyazımının kendi doğası² gereği genel tarihçilikten ayrı düşünüldüğü ama aynı zamanda genel tarihçiliğin yaklaşımları ile desteklendiğinde kapsayıcı bir tıp tarihi anlayışı ortaya koyduğudur.

Tıp tarihyazımının profesyonel bir disiplin olarak ortaya çıkışından itibaren geçirdiği değişim, alandaki temel eserlere atıfta bulunularak konu edilecek ve yeni tarihçiliğin ve sosyal teorilerin sosyal tıp tarihyazımına etkisi vurgulanacaktır. Makale, tıp tarihyazımının tarihsel izleğinin bütününe kapsamayı değil, sadece sosyal tıp tarihyazımının hangi koşullarda, ne amaçlarla, kimler tarafından üretildiğinin; sosyal teorilerin ne tür kavramsal araçlarından faydalandığının kuşbakışı resmini çizmeyi amaçlamaktadır. Yeni tıp tarihçiliğinde kültürel tıp tarihi; bilim, teknoloji ve tıp çalışmaları gibi alanlar bu yazının kapsamı dışında tutulmuştur.

Profesyonelleşen Tarihçilik

Tarih disiplininin on dokuzuncu yüzyılda bir uzmanlık alanı olmasının altında yatan temel düşünce, tarihin bir “bilim” olduğu iddiasıydı ve tarih araştırmaları giderek üniversitelerde ve araştırma merkezlerinde yoğunlaşmaya başlamıştı.³ Elbette tarihçiler doğa bilimciler gibi soyutlama ve genellemelere dayanan bir bilim anlayışını tarih disiplinine bütünüyle uygulayamasalar da bu anlayışa yakın olabilmenin anahtarı olarak nesnellığı görüyorlardı.⁴ Diğer bilim insanları gibi hakikat arayışı içindeydiler ve bilginin nesnellik vasıtasıyla üretilebileceğini düşünüyorlardı. Dolayısıyla tarih, on dokuzuncu yüzyıl Alman tarihçi

- 1 Mary Lindemann, *Erken Modern Avrupa’da Tıp ve Toplum*, çev. Mehmet Doğan (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2013), 339.
- 2 Burada doğadan kasıt, ürettiği bilgi biçiminin sosyal bilimlerden farklı oluşu ve insan bedeni ve doğaya ilişkin ayrı bir bakış açısı ve bilgi gerektirmesidir.
- 3 Georg G. Iggers, *Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme Yirminci Yüzyılda Tarihyazımı*, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 1.
- 4 Fatih Yazıcı, “Tarihte Nesnellik ve Nedensellik,” *Tarih İçin Metodoloji*, yay. haz. Ahmet Şimşek (Ankara: Pegem Yayınları, 2016) içinde, 15-23.

Leopold von Ranke'nin ifade ettiği gibi ‐olayların tam da vuku bulduğu gibi‐ anlatılması anlamına geliyordu. Bu anlayış, profesyonel tarihçiler ile amatör hikâye anlatıcıları arasında ayırım yapılmasıyla sonuçlanıyor, bu da nesnel olduğu düşünölen bir şekilde olayların aktarılmasının temel yöntem olarak kabul edilmesiyle gerçekleşiyordu.

Yine de on dokuzuncu yüzyıl tarihyazımı, M.Ö. 5. yüzyılda yaşamış tarihçi Atinalı Thukidides'ten itibaren benzer bir geleneği takip ediyordu. Thukidides, mit ile gerçek ayırımını öneren kişiydi. Bu çizgi Antik Yunan'dan beri devam etmiş ve Ranke ile sistematize edilip akademik hayata dâhil edilebilmişti. Bu gelenek, eylemlerin tarihsel aktörlerin niyetlerini ortaya koyduğunu düşünüyor ve çizgisel, silsile halinde birbirini izleyen olaylar örgüsü tahayyül ediyordu. Bu anlayış yirminci yüzyılın ikinci yarısına dek tarihçiliğin temel çerçevesini çizmişti.⁵

Geleneksel tarihyazıcılığının bir diğer niteliği, tarihe konu olabilecek kişilerin tek tip olmasıydı: Krallar, din adamları, savaşçılar, bilim adamları gibi ‐büyük adamlar‐ın siyasal ya da mesleki başarılarının tarihi yazılabiliyor; tarih onların gözünden, onların hoşuna gitmek için, onların hikâyelerini yadsınamaz ve sorgulanamaz gerçekliklermiş gibi anlatıyordu. Aynı zamanda Batı uygarlığı ve tarihi, tarihyazımının temel konuları ve referans noktaları olarak görölmekteydi. Diğer bir deyişle tarihin belli bir döneminde Batı'da ortaya çıkan bir gelişmenin er ya da geç daha geride olduğu düşünölen Batı dışı toplumlarda da göröleceği varsayılıyordu. Dolayısıyla tarihçiler genel olarak modern çağın belli bir doğrultuda, benzer biçimde ve geri dönüşsüz bir şekilde aktığına inanıyorlardı.

Yirminci yüzyılın başlarından itibaren sosyal bilim çevrelerinde ‐büyük kişiler‐, ‐büyük olaylar‐ odaklı ve ‐ilerlemeci‐ tarih anlayışını sorgulayan çeşitli gruplar ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu gruplar olay yönelimli tarihçiliği eleştiriyor, aktörlerin ve aktörler arasındaki ilişkilerin tarih anlatılarına davet edilmeleri gerektiğini söylüyordu. Yüzyıl dönümünde dünyanın pek çok yerinde tarihçiler bu paradigmayı eleştirmeye başlamıştı; toplumsal ve ekonomik bakış açılarını göz önünde bulundurarak tarihi yalnızca bir siyasal olaylar silsilesi olmaktan çıkarmaya çalışıyorlardı. Böylelikle tarih, büyük adamlara ve tek tek olaylara odaklanmaktan ziyade toplumsal, kültürel ve politik koşullar değerlendirilerek yazılacak ve sıradan insanlar anlatılara dâhil edilecekti. İngiltere'de Marksist tarihçiler ile Fransa'da Annales ekolünün başını çektiği eleştirel gruplar özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra sistematik olarak tarihin yazılış biçimlerini değiştirmek için çalışmalar yapmış, *Annales* ve *Past and Present* gibi dergiler yoluyla seslerini duyurmuşlardı.

Geleneksel tarihyazımını eleştirenlerin temel amaçları, hem tarihi yazarlar hem de bakış açısı çerçevelerinde tarihi demokratikleştirmekti. Bu anlayışın önemli bir sonucu, ‐büyük anlatı‐ların son bulmasıydı. Artık Batı, çeşitli uygarlıklardan sadece biri olarak görölmeye

5 Iggers, *Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme*, 1-3.

başlanmıştı. Marc Bloch ve Fernand Braudel çizgisel tarih anlayışından makro ve mikro tarih anlayışına yol almış, analiz birimi olarak uluslardan ziyade Akdeniz ya da belirli bir köy gibi coğrafyalara odaklanmışlardı.⁶ Edward Palmer Thompson tarih anlatılarında avamın bakış açısını merkeze alıyordu.⁷ “Aşağıdan tarih” adı verilecek olan bu yaklaşım, “önemli insanlar”ın dışında kalan; yoksul, marjinal, sıradan insan gibi tabirlerle anılacak olan insanların tarih anlatılarına dâhil ediyordu. Özellikle kadınlar ve marjinal grupların dâhil edilmesi, yeni tarihçilik anlayışlarının ortaya çıkmasıyla sonuçlandı.

Yeni tarihçiliğin savunucuları tarih dışındaki sosyal bilim alanlarıyla dirsek temasında bulunuyor, anlatılarının kuramsal temellerini bu disiplinlerin aracılığıyla oluşturuyordu.⁸ Antropoloji, sosyoloji, siyaset bilimi, felsefe gibi alanlar, tarihin belirli bir dönemindeki toplumsal ve kültürel örüntüleri anlamlandırmaya yardım ediyordu. Böylelikle yeni tarihçilik kuramsal zeminden yoksun bir anlatımdan kaçınıyordu. Buna paralel olarak, tarihin nesnellığı iddiası da temelinden sarsılmış oluyordu. Tarih, zamanın belirli bir döneminde yaşanan olayların belirli -özel- bir perspektiften yorumlanmasıydı. Dolayısıyla tarihçi ortaya çıkardığı esere kendini de katmaktaydı. Ranke'nin değer yargılarından uzak durulmasına yönelik önerisi bütünüyle alaşağı ediliyor; bilakis araştırmacının değer yargıları (anakronizm tehlikesinin farkında olunmak kaydıyla) tarihsel dönem, araştırma konusu ve araştırılacak aktörler dahil olmak üzere tüm tarihyazımına sirayet ediyordu. Konu seçilirken ve daraltılırken, belgeler seçilirken, seçilmiş olan belgeler anlamlı bir hikâye oluşturacak şekilde yeniden kurgulanırken tarihçinin kimliği her zaman belirleyiciydi, nihayetinde insan hikâyesini anlatan yine bir insandı. Bu nedenle kendisi dışındakilerin hikâyesini anlatan, bu hikâyeleri belirli kurallara bağlamaya çalışan tarihçi için, doğa bilimlerinde olduğu gibi bir nesnellik asla söz konusu olamazdı.

Modern Tıbbın Ortaya Çıkışı ve Klinik Tıp Tarihi

İlk bakışta tıp tarihini genel tarihçilikten farklı kılan özellik, eserlerin çoğunlukla tarihçiler değil hekimler tarafından yazılmış olmasıdır. On sekizinci yüzyıl sonlarında tıbbın tarihi, hekimlerin ve -kimi zaman bilim insanlarının- seleflerinin bilimsel faaliyetlerini aydınlatmak ve unutulmuş olan tedavi yöntemlerini yeniden su yüzüne çıkarmak için yazılmaktaydı. Yirminci yüzyılın ilk çeyreğine kadar hekimler haricindeki sağlık çalışanları, hastalar, toplum, devlet gibi sağlık alanının diğer aktörleri tıba ilişkin tarihsel anlatılarda kendilerine yer bulamıyor, bulsalar dahi tali konumlara yerleştiriliyorlardı. Buradaki en temel sav, genel tarihin aksine tıbbi bilgiye hâkim olma gerekliliği; dolayısıyla sağlık ve tıp söz konusu olduğunda hiyerarşinin en üstünde yer aldığı kabul edilen hekimler, tıbbın tarihini yazmanın meşru ve yegâne adayları olarak görülüyordu.

6 Peter Burke, *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*, çev. Mehmet Küçük (Ankara: Doğubatı, 2010).

7 Edward Palmer Thompson, *Avam ve Görenek: İngiltere'de Geleneksel Popüler Kültür Üzerine Araştırmalar*, çev. Mehmet Küçük (İstanbul: Birikim Yayınları, 2006).

8 Zafer Toprak, “Sosyal Tarih,” *Tarih İçin Metodoloji*, yay. haz. Ahmet Şimşek (Ankara: Pegem Yayınları, 2016) içinde, 142-150.

Tıp tarihinin konularını ise konu aldığı kişiyi yüceltmek için yazılan hekim biyografileri (tıbbın “büyük adamları”) ya da klasik tarihyazımının çizgisel/ilerlemeci yaklaşımıyla paralellik teşkil edecek şekilde tıbbi ve bilimsel ilerlemeler oluşturabiliyordu. Özellikle on dokuzuncu yüzyılda tıpkı pozitivistizmin etkisiyle nesnellik arayışında olan tarihçiler gibi, hekimler tarafından ortaya atılan *doğrulanabilir tıbbi bilgi* tıp tarihçileri tarafından da benimsemişti.⁹ Tıptaki ilerlemeler bilimsel nesnellik iddiasını da barındıracak şekilde yüceltiliyordu.

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında patolojik anatomi alanındaki gelişmeler, mikroskobun yaygın olarak kullanılması ve enfeksiyon kavramı; toplumsal anlamda bedenın tıbbileştirilmesini temellendirmeye yaramış, bilimsel anlamda ise önleyici tıp ve cerrahide gelişmeye sebebiyet vermişti. Erken yirminci yüzyılda tıbbi ve cerrahi hizmetler, savaş deneyimleri ile beraber daha da gelişmiş ve yaygınlaşmıştı. 1910 yılında akut enfeksiyona karşı uygulanan ilk tedavi olan Salvarsan’ın frengi hastalığında, 1922’de insülinin diyabet tedavisinde, 1924’te B.C.G.’nin tüberküloz için kullanılmaya başlanması gibi gelişmeler, antibiyotikleri ve bakteriyostatikleri yeni tıbbın silahları haline getirmişti.¹⁰

Tıbbi ilerlemeye yoğunlaşmayı, nesnel tarihçiliğin bir gereği ya da yöntemi olarak düşünen dönemin tıp tarihçileri, tıbbi uygulamaların ya da gelişmelerin arkasındaki sosyal ve kültürel örutünlere odaklanmaktan uzaktı. Biyografik bilgi toplanmasına dayalı tıp tarihçiliği on sekizinci yüzyıl sonlarından itibaren giderek yaygınlaştı. Dönemin önemli isimlerinden ve akademik tıp tarihçiliğinin öncülerinden Kurt Sprengel’e göre verilerin toplanması ve sunumu, tarihçiliğin çekirdeğini oluşturmaktaydı ve bilimde ilerleme ancak verilerin birikimi ile mümkündü. Dolayısıyla hekimler seleflerinin icraatları hakkında bilgi sahibi olmalıydılar.¹¹

Almanya’da neo-Hümanizm ve Romantizmi yansıtan Spengler’dan mülhem eserler üretilirken, aynı dönemde Fransa Auguste Comte’un çalışmalarıyla şekillenen pozitivist bir gündemi takip etmekteydi. Fransız kütüphaneci, filolog ve tıp tarihçisi Charles Victor Daremberg,¹² hekimleri tıbbın tarihini yazmaya teşvik etmekte, bilim devrimi fikri hekimler arasında yaygınlaşarak edebiyat ve tarihin tıp müfredatına eklenmesi düşüncesini güçlendirmekteydi.¹³ Öte yandan, tıp tarihi yazmak, pozitivistizmin yanı sıra dönemin

9 Steven Cherry, *Medical Services and the Hospitals in Britain, 1860-1939* (Cambridge & New York: Cambridge University Press, 1996), 17.

10 A.g.e., 18-19.

11 Hans-Uwe Lammel, “To Whom Does Medical History Belong? Johann Moehsen, Kurt Sprengel, and the Problem of Origins in Collective Memory,” *Locating Medical History: The Stories and Their Meanings*, yay. haz. Frank Huisman ve John Harley Warner (Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press, 2004) içinde, 36-47.

12 Danielle Gourevitch, “Charles Victor Daremberg (1817-1872) et une Histoire positiviste de la Médecine,” erişim 26 Nisan 2020, <http://www.biusante.parisdescartes.fr/histoire/medica/daremberg.php>.

13 Danielle Gourevitch, “Charles Daremberg, His Friend Emile Littré, and Positivist Medical History,” *Locating Medical History: The Stories and Their Meanings*, yay. haz. Frank Huisman ve John Harley Warner (Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press, 2004) içinde, 67.

faıdacılığı ile de örtüşüyordu; hâlihazırdaki tıbbi uygulamaları anlamak için kadım tıbbi öğrenmek önemli ve yararlı bir uğraştı. ¹⁴

Yüzyıl dönümünde modernleşmeci paradıgmayı takip eden Julius Pagel, Max Neuburger ve 1905 yılında Almanya’da ilk defa akademik kadroya sahip olmuş tıp tarihçisi olan Karl Sudhoff¹⁵ pozitivismi ve faıdacılığı benimsemişlerdi. Julius Pagel hekimler üzerine bina edilen bir tıp tarihi yaratma çabası ile biliniyordu. Pagel’a göre tarih, unutulmuş devaların yeniden bulunabilmesine yardım edebilecek ve hekimlerin ticari kaygılarla hareket etmesini engellemeye katkıda bulunacaktı.¹⁶ A.B.D.’de yayımlanmış ilk büyük tıp tarihi eseri kabul edilen, Fielding H. Garrison’un 1914 yılında basılan *An Introduction to the History of Medicine* (Tıp Tarihine Giriş) başlıklı eseri, büyük insanların tarihini anlatmaktaydı. Garrison’un iddiası, tıp öğrencilerine ve hekimlere, mesleki hayatlarında gerekli olabilecek ya da tıbbi kültürlerine katkı sağlayabilecek önemli olayları aktarabilmektir.¹⁷

Tıp klasiklerini toplayarak büyük bir kütüphanenin oluşmasını sağlayan, teknik gelişmelere ve mesleki kimliğin inşasına dayalı bir tıp tarihi anlayışının harcını oluşturan kişi ise William Osler’dir. Osler verdiği derslerde, hekim adayı öğrencilere tıbbi biyografının kariyerleri için parlak olasılıklar ve örnek alınabilecek hayatlar sunabileceğini anlatıyordu.¹⁸

Osler’in yaklaşımına benzer biçimde tıp eğitiminde tıp tarihinin gerekliliğini ve önemini savunan Max Neuberger, Viyana Üniversitesi’nde vermekte olduğu tıp tarihi derslerinin amacını ve faydasını şu şekilde tarif ediyordu:

Öğrencilerin yüreklerinde tıp tarihi hekimlik sanatı, etik ve mesleğin genel ethosuna dair bir şevk yeşermesine sebep olmuş; felsefi ve kültürel tarih bilincini geliştirmiş ve genç hekimleri entelektüel yalnızlıktan kurtarmıştır. Tıp tarihi eski çalışmaların araştırılması yolu ile bilimin temellerine dair bir anlayış beslemiş ve bu eski çalışmalar nedeniyle geçmiş, geleceğe dair kavramların oluşturulması için gerekli donanımı sağlamıştır. Geçmişe dair bilgi, mevcut tıbbın birbirinden ayrılan gerçeklerin oluşturduğu ve modern tıbbın amaçlarına ve araçlarına isabet eden karmaşık mebzuliyetin kilidini açmak için bir anahtar görevi yapmaktaydı.¹⁹

14 Vivian Nutton, “Ancient Medicine: From Berlin to Baltimore,” *Locating Medical History: The Stories and Their Meanings*, yay. haz. Frank Huisman ve John Harley Warner (Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press, 2004) içinde, 116.

15 John V. Pickstone, A Brief History of Medical History, erişim 17 Eylül 2019, http://www.history.ac.uk/makinghistory/resources/articles/history_of_medicine.html.

16 Heinz-Peter Schmiedebach, “Bildung in a Scientific Age: Julius Pagel, Max Neuburger, and the Cultural History of Medicine,” *Locating Medical History: The Stories and Their Meanings*, yay. haz. Frank Huisman ve John Harley Warner (Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press, 2004) içinde, 75, 80-83.

17 Charles R. King, “The Historiography of Medical History: From Great Men to Archaeology,” *Bulletin of the New York Academy of Medicine* 67, 5 (1991): 409.

18 Elizabeth Fee ve Theodore M. Brown, “Using Medical History to Shape a Profession: The Ideals of William Osler and Henry E. Sigerist,” *Locating Medical History: The Stories and Their Meanings*, yay. haz. Frank Huisman ve John Harley Warner (Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press, 2004) içinde, 144.

19 Heinz-Peter Schmiedebach, “Bildung in a Scientific Age,” 78-79.

1970'lerin sonlarına dek ilgi ve coşkuyla takip edilecek olan bu yaklaşım *hekimler tarafından, hekimler için, hekimlere ve onların dünya görüşüne dair bir tarihyazını* olarak tanımlanmaktadır.²⁰ Elbette bu dönemde, farklı bir bakış açısıyla yazılan ve sadece hekimler için değil sağlık alanının diğer çalışanlarının da ilgisini çekebilecek istisna kitaplar da yayımlanmıştır. Bunlardan biri, George Rosen'in 1958 yılında yayımlanan, Antik Yunan'dan İkinci Dünya Savaşı'na uzanan geniş bir dönemi ele alan *A History of Public Health* (Halk Sağlığı Tarihi) isimli eseridir.²¹ Bu kapsamlı kitap, yöntemi ve içeriği bakımından, hem tıp tarihi alanında araştırma yapacak kişiler için bir örnek metin olmuş, hem de halk sağlığına dair çalışmalarda görel olarak bir artışa sebep olmuştur. Kadın ve çocuk sağlığı, akıl sağlığı, kitlesel sağlık eğitimi ve hemşirelik gibi yeni çalışma konuları ortaya çıkmış ve tıp ve sağlık tarihi sosyal politika çalışmaları, emek tarihi ya da kadın tarihi gibi farklı alanlar içerisinde de kendine yer bulmaya başlamıştır.²²

George Rosen, 1967 yılında Amerikan Tıp Tarihi Vakfı'nın yıllık toplantısında tıp tarihinin üslubunu yeniden tanımlamayı, tıbbın toplumsal bağlamını gündeme getirerek hasta merkezli bir yaklaşımı önermişti.²³ Tıbbın toplumla olan ilişkisinin en önemli boyutunu oluşturan salgın hastalıkların tarihini ya da genel olarak hastalık tarihini ele alan çalışmalar tıp tarihi yazımında yeni bir kulvar açtı. Charles Rosenberg'in *The Cholera Years* (Kolera Yılları) ve Richard Evans'ın *Death in Hamburg* (Hamburg'da Ölüm) eserleri, ilerleyen yıllarda sayısı artacak olan hastalık tarihi çalışmalarının habercisi olmuştur.²⁴ Koleradan başka sarıhumma, tüberküloz, frengi, sıtma, trahom, kanser ve AIDS gibi pek çok hastalık hakkında da çalışma yapılmaya başlandı.²⁵ Tıbbın tarihine ve yazımına yönelik daha köklü bir değişim ise Michel Foucault'nun çalışmaları, eleştirileri ve özellikle biyopolitika²⁶ kavramı çerçevesinde öne sürdüğü görüşlerle ortaya çıkmaya başladı.

20 Martin Dinges, "Social History of Medicine in Germany and France in the Late Twentieth Century: From the History of Medicine toward a History of Health," *Locating Medical History: The Stories and Their Meanings*, yay. haz. Frank Huisman ve John Harley Warner (Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press, 2004) içinde, 209.

21 George Rosen, *A History of Public Health* (Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1993). Dorothy Porter bu kitabın mortalite oranlarında büyük düşüşler olmasından ötürü halk sağlığının "muzaffer gibi görüldüğü" bir dönemde basıldığını söylemektedir, o nedenle de anlatılar, "büyük ilerleme anlatıları"ndan oluşmaktadır. Bu bakış açısı 1976'da Thomas McKeown'un *The Modern Rise of Population* (Nüfusun Modern Yükselişi) isimli kitabında yinelenmiştir. Tüm bunların anlamı, halk sağlığının sağlık reformları ile gerçekleştirilebileceği anlayışının yerleşmesidir. Thomas McKeown, *The Modern Rise of Population* (London: Edward Arnold, 1976), 1; Elizabeth Fee, "Public Health, Past and Present: A Shared Social Vision," *A History of Public Health*, yay. haz. George Rosen (Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press, 1993) içinde, xi.

22 Fee, "Public Health, Past and Present," xxxvii.

23 Mary Lindemann, *Erken Modern Avrupa'da Tıp ve Toplum*, 17.

24 Richard J. Evans, *Death in Hamburg: Society and Politics in the Cholera Years, 1830-1910* (Oxford: Oxford University Press, 1987); Charles E. Rosenberg, *The Cholera Years: The United States in 1832, 1849, and 1866* (Chicago: University of Chicago Press, 1962).

25 Fee, "Public Health, Past and Present," xxxviii.

26 Foucault, on sekizinci yüzyıldan itibaren kapitalizmin öncelikle, ilk olarak iş gücündeki potansiyeli toplumsal olarak kontrol etmeyi amaçlamasını anlatmaktadır. Toplumsal kontrolün üzerinde tezahür ettiği zemin artık biyopolitik olarak adlandırıldığı bir öze sahip olan bedendi.

Biyopolitika ve Yeni Tıp Tarihi

Tarihçiler ile toplum kuramcıları her zaman dirsek teması içinde olmuşlardı fakat 1960'lı yıllarda artık “sızıntı, sel halini” almıştı.²⁷ Böyle bir yazın ortamında, Foucault'nun 1963'te yayımlanan *The Birth of the Clinic* (Kliniğin Doğuşu) adlı kitabı ile birlikte tarihçilerin ilgisi hastaneler ve kliniklere yönelmeye başlamıştı. Foucault, bir klinik deneyim alanı olarak hastanenin yeniden düzenlenmesini, hasta ve toplum ilişkisinin yeniden tanımlanmış olmasına bağlıyordu.²⁸ Her ne kadar biyopolitika kavramının mucidi olmasa da, 1970'lerin sonundan itibaren verdiği seminerler, biyopolitika kavramının sosyal bilimler alanındaki etkisini artırmıştı.²⁹

Foucault'ya göre modern dönemin niteliğini belirleyen şey, *tıbbi bakışın* varlığı idi.³⁰ On dokuzuncu yüzyılda tıp, tıbbi bakış ve *normalleştirilmiş bilgiyi* üretme imkânı bulmuştu. Artık sadece hastalıklar değil, bu hastalıklara ev sahipliği yapan bedenler de tıp tarafından üretilebilir birimler haline almış; toplumsal bedenin bu şekilde üretimi okullarda, hapishanelerde, kışlalarda, atölyelerde ve hastanelerde uygulanan tekniklerle sürdürülebilir hale gelmişti.³¹ Bu durumda on yedinci yüzyılın tıbbından farklı olarak daha sonraki yüzyıllarda uygulanan tıp, mesleğin bizatihi kendi iyileştirici ve koruyucu görevleriyle beraber, normalleştirmeye yönelik bir uygulama biçimi olarak ortaya çıkıyordu.³²

“Kliniğin Doğuşu” tıp tarihçileri üzerinde 1980'li yıllara kadar ancak kısıtlı bir etki yaratabilirdi. On dokuzuncu yüzyıl beden söylemi üzerine çalışan Philipp Sarasin'in Foucault'nun fikrini geliştirerek *söylem* tartışmasını tıp tarihi alanına açması önemli bir başlangıç olmuştu.³³ *Söylem* kavramı bu tarihten sonra tıp ile doğrudan ilişkilendirilir olmuş, Foucault'nun çalışmaları tıbbi iktidar, bilimsel bilginin gücü, cinsel devrim gibi siyasi pratiğe yönelik eylemlerde yahut liberalizm ve neo-liberalizme yönelik eleştiriler getiren, etik, yönetilenin hakları gibi konuları ele alan siyasi teorilerde görülür hale gelmişti.³⁴

-
- 27 Peter Burke, *Tarih ve Toplumsal Kuram*, çev. Mete Tunçay (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000), 16-17.
 28 Christiane Sinding, “The Power of Norms: Georges Canguilhem, Michel Foucault, and the History of Medicine,” *Locating Medical History: The Stories and Their Meanings*, yay. haz. Frank Huisman ve John Harley Warner (Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press, 2004) içinde, 270.
 29 Onur Kartal, “Giriş: Biyopolitikanın İzini Felsefe Tarihinde Sürmek,” *Biyopolitika, Cilt 1*, yay. haz. Onur Kartal (Ankara: NotaBene Yayınları, 2016) içinde, 7.
 30 Michel Foucault, *The Birth of the Clinic: An Archaeology of Medical Perception* (London: Tavistock Publications, 1973), 4.
 31 David Armstrong, “Bodies of Knowledge/Knowledge of Bodies,” *Reassessing Foucault: Power, Medicine and the Body*, yay. haz. Colin Jones ve Roy Porter (London & New York: Routledge, 1998) içinde, 20.
 32 Sinding, “The Power of Norms,” 272.
 33 Philipp Sarasin, *Reizbare Maschinen. Eine Geschichte des Körpers, 1765-1914* (Frankfurt: Suhrkamp, 2001). Dinges, “Social History of Medicine in Germany and France,” 225.
 34 Mitchell Dean, *Critical and Effective Histories: Foucault's Methods and Historical Sociology* (London & New York: Routledge, 1994), 178.

Foucault'nun temelde söylediği şey, devlet ve toplum arasında tesis edilmiş olan ilişkinin doğasının on sekizinci yüzyılda değişmiş olduğuydu. Artık yönetici elitler nüfusun bizzat kendisini iktidar etme biçimlerinin en önemli alanı olarak görmeye başlamışlardı.³⁵ İdari teknikler on dokuzuncu yüzyılda dönemin ihtiyaçlarına cevap verebilecek biçimde öyle değişmişti ki devlet artık nüfusun üretken kapasitesi ile birebir ilgilenmeye başlamıştı. Böylelikle nüfusun bekası, refahı, nitelik ve niceliği yine devletin ilgi alanına giriyordu, bu da Foucault'nun terminolojisinde *yönetimsellik* sözcüğü ile karşılık buluyordu: Toplumsal meseleler de devletin faaliyet gösterdiği alanın içine dâhil edilmiş oluyordu.

Toplumsal olanın bilimsel bilgi ve teknik müdahalenin alanı olarak ortaya konması ise Batı bedenlerinin tarihinde bir dönüm noktası olmuştu. Toplumsalın alanında artık tehlikeli, sakat, muhtaç, hastalıklı, verimsiz ve “riskli” sınıflandırmasına giren kadın ve erkek bedenleri kol gezmekteydi. Burada da hükümet etme, toplumun ihtiyaçları doğrultusunda sağlıklı ve sağlıksız birbirinden ayırma rolü oynamaktaydı. Aradaki bu ayrım *bireysel bedenin* yerine *toplumsal bedeni* ortaya koyan *biyopolitikayı* doğurmuştu.³⁶

Biyopolitika kavramı mikro iktidar mekanizmalarını tartışmaya imkân veriyor, tüm toplumlara öyle ya da böyle ulaşmakta ve hepsini etkilemekte olduğu düşünülüyordu.³⁷ Foucault için bedenler, hem *üzerinde* hem de *hakkında* söylem ve bilginin yürütüldüğü ve gerçekliklerin temsil edildiği nesnelereydi.³⁸ Böylelikle tıbbın tüm alanları hekimiyle, hastasıyla, kurumlarıyla ve hükümetiyle bir iktidar alanının parçaları haline gelmekteydi.³⁹

Toplumsal ve bilimsel bilginin, yani uzmanlığın ortaya çıkışı ile insanların faaliyetlerine müdahale etme imkânı daha evvelden görülmemiş bir şekilde artmıştı. Uzmanlar toplumsal alanın temel bir parçası haline gelmiş ve böylelikle hekimlik, öğretmenlik gibi mesleklere mensup olanların bireyleri kendi teknik bilgileri doğrultusunda sınıflandırmaları ve bazılarını bu sınıflandırmaların dışında bırakmaları, yani normal olan ile olmayanı tayin edebilmeleri mümkün olmuştu. Artık sağlıklı addedilebilmenin yolu da belli bir normun sınırları içinde kalabilmekten geçiyordu.⁴⁰

35 Colin Gordon, “Governmental Rationality: An Introduction,” *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, yay. haz. Graham Burchell, Colin Gordon ve Peter Miller (Chicago: The University of Chicago Press, 1991) içinde, 20.

36 David Horn, *Social Bodies: Science, Reproduction, and Italian Modernity* (Princeton: Princeton University Press, 1994), 18.

37 Dean, *Critical and Effective Histories*, 175.

38 Elizabeth Grosz, *Volatile Bodies: Toward a Corporeal Feminism* (Bloomington: Indiana University Press, 1994), 146-49.

39 John Pickstone, “Medicine, Society, and the State,” *The Cambridge Illustrated History of Medicine*, yay. haz. Roy Porter (Cambridge & New York: Cambridge University Press, 1996) içinde, 304.

40 Sinding, “The Power of Norms,” 264.

Eğer beden bu şekilde tanımlanıyorduyorsa, yeniden icat edilmesi de gerekmekteydi.⁴¹ Sistemin taşıyıcıları sıfatıyla bu bedenlerin biyolojik varlıkları, siyasal varlıklarının nişanesi niteliğindedir.⁴² Böylece toplumsal beden aynı zamanda siyasal beden haline de geliyordu. O halde, şu ya da bu şekilde bedenin siyasal otorite tarafından onaylanması ihtiyacı ortaya çıkıyor, toplumsal bedenin korunması ya da birey-toplum ilişkilerinin yeniden tanımlanması gerekiyordu.⁴³

Tüm bu anlatılanların ışığında, toplumsal bedenin idare edilmesi, bireylerin -ve dolayısıyla toplumun- üretken kapasitesinin artırılmasının nihai hedef alındığını söylemek mümkün olmaktadır. Düzenleyici pratikler doğum ve ölüm, sağlık durumu, yaşam beklentisi gibi alanlar üzerinde yoğunlaşmaktaydı. Aile de hem gelecek neslin hem de mevcut siyasetin teminat altına alındığı bir beşik haline gelmişti. On dokuzuncu yüzyıldan itibaren kadın ve çocuklar artık ayrı bir konuma yerleştirilmiş ve toplumsal birer nesne haline getirilmişler; sağlık ve beden terbiyesi yeni bir alan olarak kitleleri idare etmede önemli bir rol oynamıştı. “Tibbilenen aile” normalleştirilmelerinde bir aracı olmuştu. Artık doğan her çocuğun bedeni üzerindeki tasarruf hakkı tıbbi bilgi ve teknolojinin de üzerine geçmekteydi. Sonuç olarak Foucault, tıbbi ilerlemeci bilimsel gelişmeler silsilesi olmaktan çıkarmış, toplumsal ve siyasal güçlerin manevra yaptığı bir alanın içine dâhil etmişti. Bu da, tıbbın tarihinin -günaıyla sevabıyla- yeniden ve bambaşka bir biçimde yazılabilesinin önünü açmıştı.

Sosyal Tıp Tarihi

Sadece Michel Foucault değil, sosyolog Bryan Turner ve tarihçi Roy Porter’ın Batı Avrupa ve A.B.D. tarihyazıcılığında bedene özel bir önem atfetmesinin de, bedene ilişkin yeni bakış açılarının geliştirilmesinde dönüştürücü etkisi olmuştu.⁴⁴ Yine de unutmamak gerekir ki tıp tarihi her zaman hasta olan bedenle ilgilenmişti. Norbert Elias’ın *The Civilizing Process* (Uygurlık Süreci)’inden ilk kuşak Annales okulu tarihçilerine, beden zaten genel olarak masaya yatırılmaktaydı.⁴⁵

İlk profesyonel sosyal tıp tarihçileri dalgası, yeni sosyal tarih ile işbirliği yapmaktaydı.⁴⁶ Henry E. Sigerist tıp tarihçisini “tarih disiplininin yöntemleri ile yetişmiş hekim” olarak tanımlayarak - her ne kadar tıp tarihini hâlâ hekimlerin alanı olarak görmekteydiyse de - sosyal tıp tarihinin öncülerinden olmuştu.⁴⁷ Sigerist’e göre eski tıp tarihçiliği eleştirel olmaktan uzaktı, üstelik tıp alanının içinden besleniyordu. Kitaplar içlerindeki olguları anlamak için okunuyor,

41 Armstrong, “Bodies of Knowledge/Knowledge of Bodies,” 23.

42 Michel Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison* (New York: Vintage Books, 1995), 142.

43 Grosz, *Volatile Bodies: Toward a Corporeal Feminism*, 117; Horn, *Social Bodies*, 44.

44 Mark Jenner ve B. Taithe, “The Historiographical Body,” *Companion to Medicine in the Twentieth Century*, yay. haz. Roger Cooter ve John Pickstone (London: Routledge, 2003) içinde, 187-188.

45 A.g.e., 188.

46 A.g.e., 190.

47 Ronald L. Numbers, “The History of American Medicine: A Field in Ferment,” *Reviews in American History* 10, 4 (1982): 245.

yazıldıkları bağlamlar dikkate alınmıyordu.⁴⁸ Sigerist çoğu büyük tıbbi buluşun bilindiğini, buna mukabil bu buluşların gerçekten uygulanıp uygulanmadığının, uygulandıysa bile kimlere uygulanmış olduğunun bilinmediğini söylüyordu. Tıbbi eylem söz konusu olduğunda tıbbi ilgilendiren iki grup bulunmaktaydı, bunları dar anlamda hekim ve hasta, geniş anlamda ise sağlık ekibi ve toplum olarak adlandırmaktaydı. Tıp, bu iki grup arasındaki çeşit çeşit ilişkiden ibaretti. Sigerist böylelikle tıp tarihini sosyal tarihin alanı haline getirmekteydi.⁴⁹

Sigerist, yüzyılın ilk yarısında dünyanın en saygıdeğer tıp tarihçilerinden olarak kabul edilmekteydi. 1932’de Leipzig’den Amerika’ya taşınarak, Johns Hopkins Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü’nün müdürü olduğunda buraya Alman yaklaşımını getirmiş, Amerikan Tıp Tarihi Derneği’ni (*American Association for the History of Medicine*) örgütlemiş ve *Bulletin of the History of Medicine* dergisinin çıkarılmasını sağlamıştı.⁵⁰ 1934-35 akademik yılında tıbbın toplumsal veçheleri üzerine bir ders programı üzerinde çalışmış ve bu çalışmanın sonucunda dört ciltlik ve konuları bir sosyal bilim olarak tıp, sağlık güvencesi, hükümet tabipliği, muhtelif ülkelerin sorunları gibi başlıklarda toplanan “Tıp Sosyolojisi” isimli eser ortaya çıkmıştı.⁵¹ Yeni tıp tarihi, Henry Sigerist ve aynı enstitüdeki meslektaşı Owsei Temkin için yeni tıp tarihi, bir fikir tarihi alanı idi.⁵²

Siegerist, önemli bilim tarihi dergilerinden biri olan *Isis*’in kurucusu ve *Introduction to the History of Science*’ın (Bilim Tarihine Giriş) yazarı George Sarton’un iddiasının aksine, tıbbın bilimin bir alt kolu olduğunu reddediyordu. Hekimin görevi hastalığı iyileştirmek; tıp tarihinin ilgi alanı da hekim ile hasta ve idareciler, halk sağlığı uzmanları, bilim insanları, hemşireler, rahipler, sahte hekimler gibi sağlık alanının çalışanları ile toplum arasındaki ilişkilerdi. Tüm bunlar bilimsel yöntemlerin uygulanmasını içerse de, aynı zamanda toplumsal, ekonomik, siyasi ve dini faktörlerin de göz önünde bulundurulmasını gerektiriyordu.⁵³

İkinci Dünya Savaşı’nı izleyen yıllarda tıp tarihi artık gelişmiş bir disiplindi ve sadece tıbbi ya da teknik eğitim değil, tarih eğitimi almış ya da almakta olan kişilerin ilgisini çekmekteydi. Bu yeni tıp tarihçileri grubunun eğitimleri klinik ve laboratuvaradan ziyade tarih derslerinden ve seminerlerinden oluşmaktaydı. Elbette burada giderek artan bir şekilde bilime ve uzmanlaşmaya dayalı tıbbın, sağlığın insani yönünün kaybedilmesine yol açacağı endişesi de etkiliydi.⁵⁴

48 Alan Brandt, “Emerging Themes in the History of Medicine,” *The Milbank Quarterly* 69 (1991): 200.

49 James T. Patterson, “How Do We Write the History of Disease?,” *Health and History* 1, 1 (1998): 5.

50 Theodore M. Brown ve Elizabeth Fee, “Henry E. Sigerist: Medical Historian and Social Visionary,” *American Journal of Public Health* 93, 1 (2003): 60.

51 Numbers, “The History of American Medicine,” 156.

52 John V. Pickstone, “A Brief History of Medical History,” erişim 17 Eylül 2019, http://www.History.Ac.Uk/Makinghistory/Resources/Articles/History_of_Medicine.html; Vivian Nutton, “Oswei Temkin 1902-2002,” *Medical History* 47, 1 (2003): 100-103.

53 Staffan Müller-Wille, “History of Science and Medicine,” *The Oxford Handbook of the History of Medicine*, yay. haz. Mark Jackson (Oxford: Oxford University Press, 2011) içinde, 470.

54 Brandt, “Emerging Themes in the History of Medicine,” 200.

1950'lerin sonunda Contergan isimli bir ilacın yeterince test edilmeden sabah bulantılarını kesmek için hamile kadınlara verilmesinin doğum defektlerine sebep olduğuna işaret eden Thalidomide Faciası ile 1932-1972 yılları arasında frenginin doğal seyrini gözlemek için gerçekleştirilen ve bilgilendirilmemiş katılımcıların tedavisiz bırakılmalarından dolayı yaşam ya da sağlık kayıpları ile sonlanan Tuskegee Sifilis Çalışması gibi olaylar sonucunda tıbbın zarar verme potansiyeli kabul edilmeye başlandı. 1968 Hareketi'nin getirdiği eleştirelilik sağlık alanına da yansımış, Ivan Illich'in *Medical Nemesis* (Sağlığın Gaspsı),⁵⁵ Susan Sontag'ın *Illness as Metaphor* (Metafor Olarak Hastalık)'ı gibi çalışmalar sağlığın çeşitli veçhelerini tartışmaya açarak modern tıbbın etkililiğinin sorgulandığı yeni çalışmalara kapıyı aralamıştı.⁵⁶ Illich, yaşamın her alanının tıbbın alanına dâhil edilmesi ve bizatihi modern tıbbi uygulamaların vaatlerinin tam tersine olumsuzluklar yaratıp zarar verdiği düşüncesini iatrojenez kavramı ile ortaya atıyordu. Sontag, hastalık metaforları vasıtasıyla belli bir kültürde ve belli bir anda değerlerin ve inançların doğasını inceliyordu. Burada yeni olan, hastaların hastalığı nasıl tecrübe ettiklerine ve nasıl algıladıklarına bakılmasıydı. Dolayısıyla Sontag'ın çalışması, hastalığın tarihsel tanımlarına dil, semboller ve ideolojiyi ekliyordu.⁵⁷ Ayrıca antipsikiyatri akımının eleştirel zemini, sosyal tıp tarihçiliğini destekliyordu.⁵⁸

Akademik ve klinik tıp tarihi akımlarının yüzleşmeleriyle beraber⁵⁹ tıp tarihinin alanı ziyadesiyle genişlemişti; yoksulluk, gıdasızlık, önleyici tıp gibi konularla başlayan sosyal tıp tarihi giderek araştırma alanlarını genişletmekteydi.⁶⁰ Savaş karşıtlığı, sosyal haklar ve kadın hareketi gibi toplumu dönüştüren tartışmalar ortaya atıldığında toplumla ilgilenen her alan gibi tıp tarihi de bu gelişmelerden etkilenmişti. Yeni kuşak tıp tarihçileri artık ırk, toplumsal cinsiyet, sınıf ve siyaseti göz önünde bulundurarak çalışıyorlardı.⁶¹ Dünya düzenini değiştirmenin yolu, "tarih bilimini" ve "toplumsal ve siyasal adaleti" birlikte düşünmekten geçiyordu.⁶²

55 Ivan Illich, *Medical Nemesis* (London: Calder & Boyars, 1974); Ivan Illich, *Sağlığın Gaspsı*, çev. Süha Sertabipoğlu (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014); Roger Cooter ve Claudia Stein, "The End? History-Writing in the Age of Biomedicine (and before)," *Writing History in the Age of Biomedicine*, yay. haz. Roger Cooter ve Claudia Stein (New Haven & London: Yale University Press, 2013) içinde, 21-22.

56 Susan Sontag, *Illness as Metaphor and AIDS and its Metaphors* (New York: Macmillan, 2001), *Metafor Olarak Hastalık, AIDS ve Metaforları*, çev. Osman Akinhay (İstanbul: Agora Kitaplığı, 2005).

57 Brandt, "Emerging Themes," 203-204.

58 Kushner ve Leighton, "The Histories of Medicine," 116; Mervat Nasser, "The Rise and Fall of Anti-Psychiatry," *Psychiatric Bulletin* 19 (1995): 743-746.

59 Kushner ve Leighton, "The Histories of Medicine," 112.

60 Akademik tıp tarihyazımı daha 1970'li yıllarda klinik tıp tarihyazımını tümden reddetmenin olası sonuçları üzerinde tartışmaya başlamıştı. Karl Figlio, "The Historiography of Scientific Medicine: An Invitation to the Human Sciences," *Comparative Studies in Society and History* 19, 3 (1977): 262-286; Cherry, *Medical Services and the Hospitals in Britain, 1860-1939*, 3.

61 Susan M. Reverby ve David Rosner, "Beyond the Great Doctors" Revisited: A Generation of the "New" Social History of Medicine," *Locating Medical History: The Stories and Their Meanings*, yay. haz. Frank Huisman ve John Harley Warner (Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press, 2004) içinde, 173.

62 Lindemann, *Erken Modern Avrupa'da Tıp ve Toplum*, 16.

1960'larda aralarında Charles Rosenberg, David Rothman, Barbara Rosenkrantz, James Cassedy, Diana Long, John Blake ve Gerald Grob'un da bulunduğu Amerikalı bir grup tıp tarihçisi Henry Sigerist ve Richard Shryock'un açmış oldukları yolu genişletmek için çabalamaya başlamıştı. Charles Rosenberg'in en temel talebi hekimlerin yaşamı, düşünceleri ve icraatlarıyla sınırlı bir yaklaşımdan; sosyoekonomik etkenlerle genişletilmiş, sosyal ve kültürel bağlamın dikkate alındığı bir anlayışa yönelmekti.⁶³

Daha önce de bahsedildiği gibi alanda dönemin çığır açan kitabı, Charles Rosenberg'in 1962 yılında yayımladığı *The Cholera Years* (Kolera Yılları) isimli çalışmasıydı.⁶⁴ New York'ta yayılan üç salgına verilen siyasal, toplumsal ve tıbbi tepkileri anlamaya çalışan Rosenberg hem hastalığın kentin doğasını, fiziksel çevresini ve kurumlarını etkilediğini, hem de salgın hastalık deneyimlerinin sadece tıp ve tıbbi bilgide değil, toplum ve siyasete dair her alanda aranabileceğini söylüyordu. Kitap tıp tarihyazımında hem devletin sağlık alanındaki rolünü, hem de hastalık durumunda sorumluluğun kim(ler)de olduğunu tartışmaya açmıştı.⁶⁵ Rosenberg ve Janet Goldon'un derlemiş olduğu *Framing the Disease* (Hastalığı Çerçevelemek) kitabında ise sosyal, ekonomik ve kültürel güçlerin, toplumların hastalıkları anlama yollarını çerçevelediği anlatılıyor, dolayısıyla hastalık "toplumsal teşhis" ile ilişkilendiriliyordu.⁶⁶

Bu gelişmelere dayanarak toplumsal cinsiyet, sınıf ve ırk tarihyazımının temel eksenleri, kadın sağlık çalışanları ise tarihin yeni aktörleri haline gelmişti.⁶⁷ Toplumsal cinsiyete dair diğer meseleler ise üreme, bilimsel söylemler ve cinsellikti. Tarihçiler toplumsal cinsiyetin ve cinselliğin hangi şartlar altında ve neden biyoloji ile örtüştüğünü giderek daha fazla sorgulamaya başlamıştı.⁶⁸ Ebelere ilişkin çalışmalar ise toplumsal cinsiyet meselesinde iktidar ilişkilerinin tesisinin araştırılmasında kilit rol oynamaya başlamıştı.⁶⁹

Toplumsal cinsiyete ilaveten sınıf da sosyal tıp tarihyazımının odak noktalarından biri haline gelmişti. 1980'lerin ortasında ve 1990'lı yıllarda kömür madenlerinde çalışanlar

63 Numbers, "The History of American Medicine," 258.

64 Rosenberg, *The Cholera Years: The United States in 1832, 1849, and 1866* (Chicago: University of Chicago Press, 1962).

65 Brandt, "Emerging Themes," 202-203.

66 Bu fikre göre örneğin silikozis, kronik yorgunluk sendromu ve anoreksiya aslında çeşitli durumları tarif ediyor; histeri, alkolizm, eşcinsellik, hiperaktivite biyolojik patolojik mekanizmaların varlığının ispatlanmamasına rağmen, hastalıklar olarak etiketlenebiliyordu. James T. Patterson, "How Do We Write the History of Disease?," *Health & History* 1 (1998): 9; Charles E. Rosenberg ve Janet Lynne Golden, *Framing Disease: Studies in Cultural History* (New Brunswick & New Jersey: Rutgers University Press, 1992), xxii.

67 Tıp, toplumsal cinsiyet ve beden çalışmalarının genel bir değerlendirmesi için bk. Delphine Gardey, "Writing the History of the Relations between Medicine, Gender and the Body in the Twentieth Century: A Way Forward?," *Clio. Women, Gender, History* 37 (2014): 1-21.

68 Reverby ve Rosner, "Beyond the Great Doctors," 179.

69 Dinges, "Social History of Medicine in Germany and France," 222.

gibi sanayi işçileri sıklıkla konu edilmişti. Bu yeni tarih; toplumsal sınıflar, uzmanlar, dini ve bilimsel topluluklar ve devletler nezdinde salgın hastalıklara ilişkin çeşitli tecrübeleri incelemek anlamına da geliyordu: Halk sağlığı 1980'lerden sonra salgın hastalıkların karşısında kolektif ve bireysel tepkileri araştırmaktaydı.⁷⁰ Özellikle Amerikan tarihyazımında ırk da ziyadesiyle önemli bir kriterdi.⁷¹ Diğer bir deyişle, meczup, dilenci, yoksul, suçlu gibi o güne kadar sistemin kıyısında kalan kim varsa tarihin öznesi haline geliyordu.⁷²

Bir diğer odak noktası ise bedenın kendisinin ve beden siyasetinin tartışmaya açılmasıydı. Almanya'da gazeteci Ernst Klee ile psikiyatrist Klaus Dörner'in Nazi dönemi hekimlerinin rolü üzerine kaleme almış oldukları rapor 1960'ların sonunda çokça tartışılmıştı.⁷³ Sorunun temel eksenı iktidar ve fırsat eşitsizliğiydi. 1990 ve 2000'lerde ise bu tartışmanın mutlaka sosyal bir boyutunun olması gerektiği fikri yaygınlaşmıştı. Artık tıp aynı zamanda hükümet etme, modernliğin getirdiği yeni teknikler ve idari bilginin sorgulanmasının da bir vasıtası olarak görülmeye başlanmıştı.⁷⁴

Anatomi ve diseksiyon üzerine yapılan çalışmalar da bize yeni tıp tarihi ile beden tarihi çalışmaları arasındaki örtüşmeyi göstermişti.⁷⁵ Sağlık, hastalık ve yaşam üçlemesi kavramı ortaya atılmış,⁷⁶ bedenın bilginin bir nesnesi haline gelmesi tartışılmıştı.⁷⁷ Tıbbın ve halk sağlığının tarihi yeniden tanımlanmıştı. Toplumların sağlık ve hastalığı nasıl tecrübe ettiğine, toplumsal, iktisadi ve siyasi sistemlerin sağlıklı ve sağlıksız bedenler için ne tür imkânlar yarattığına, toplumların hastalığın oluşumu ve aktarılması için ne gibi şartlar yarattığına ve insanların hem bireysel hem de toplumsal olarak sağlık durumlarını nasıl iyileştirip hastalıklardan kaçınma çabaları sergilediğine bakılıyordu.⁷⁸

Özellikle AIDS'in ortaya çıkışıyla beraber bulaşıcı hastalıklar da yeniden masaya yatırılmıştı.⁷⁹ Bu hastalık, damgalamanın tarihsel incelenmesini canlandırmış, yeni sorular ortaya atmış, toplumsal inşanın gündelik hayattaki etkilerinin anlaşılmasında yeni tartışmalar açmıştı.⁸⁰ 1988'de Amerika'da Elizabeth Fee ve Daniel Fox'un derlediği *AIDS: The Burdens*

70 Dorothy Porter, *Health, Civilisation and the State: A History of Public Health from Ancient to Modern Times* (London: Routledge, 1999), 2.

71 Reverby ve Rosner, "Beyond the Great Doctors," 178-85.

72 Giovanna Procacci, "Social Economy and the Government of Poverty," *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, yay. haz. Graham Burchell, Colin Gordon ve Peter Miller (Chicago: The University of Chicago Press, 1991) içinde, 152.

73 Dinges, "Social History of Medicine in Germany and France," 211.

74 Nikolas Rose, "Medicine, History and the Present," *Reassessing Foucault: Power, Medicine and the Body*, yay. haz. Colin Jones ve Roy Porter (London & New York: Routledge, 1998) içinde, 54-55.

75 Roy Porter, "The Historiography of Medicine in the United Kingdom," *Locating Medical History: The Stories and Their Meanings*, yay. haz. Frank Huisman ve John Harley Warner (Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press, 2004) içinde, 202.

76 Foucault, *The Birth of the Clinic*, 144.

77 Foucault, *Discipline and Punish*, 28.

78 Fee, "Public Health, Past and Present," xxxviii.

79 Dinges, "Social History of Medicine in Germany and France," 216.

80 Porter, *Health, Civilisation and the State*, 3.

of History (AIDS: Tarihin Yükleri) isimli çalışma, geçmiş ve bugün arasındaki analogiler üzerinden yola çıkıyor ve geçmiş salgınların bu hastalıkla mücadelede bize söyleyebilecekleri olup olmadığına bakıyordu.⁸¹

Burada vurgulanması gereken önemli bir nokta da, sosyal tıp tarihi ile ilgileniyor olmanın tıp dünyasında bilimin yerini inkâr etmek anlamına gelmeyeceğidir. Aksine, tıpta bilimsel gelişmenin izini sürme faaliyeti bilimin tıbbın içindeki kültürel, toplumsal ve ekonomik rollerini temel alan bir çalışma yürütmeye doğru evrilmişti. Yine de klinik tıp tarihçileri bu gelişmelere olan tepkilerini gençlerin tıbbın alanının dışındaki konularla uğraştıklarını ve hekim olmayanların alana dâhil olduklarını ifade ederek göstermişlerdi.⁸² *Journal of the History of Medicine*'in editörü “tıp olmadan tıp” çalışıldığından şikâyet ediyordu.⁸³

Sonuç

Bir yandan sosyal tıp tarihçiliği ile klasik tıp tarihçiliği arasındaki farklılıklar varlığını sürdürürken, tartışma zemini özellikle 2000’li yıllardan itibaren başka bir alana sıçramıştı: Sosyal tıp tarihçileri, bilim ve teknolojinin gelişmesiyle beraber tıba bilimsel ve teknoloji odaklı bakışın yeniden canlanmasına yönelik endişelerini dile getirir olmuşlardı. Roger Cooter ve Claudia Stein bir derleme kitap yayımlayarak biyotıp çağında akademik tarihçiliğin üstesinden gelmesi gereken temel tehlikeyi vurguluyorlardı. Günümüzde, “paylaşılan biyolojik özellikler temelinde yeni öznelleşme ve kolektif eylem biçimleri”ne işaret eden “biyolojik vatandaşlık” gibi kavramlar; sosyoloji, antropoloji, toplum ve bilim çalışmaları gibi disiplinlerde tıbbın değerlendirilmesinde “toplumsal vatandaşlık” kavramının yerini almaya başlamıştı. Editörler, “insan-sonrası” kavramıyla tıbbın toplumsal veçhelerinin tartışılmasında biyolojik / nörolojik determinizmin akademiye esir alabileceğini söylüyorlardı.⁸⁴

Nihayetinde bugünkü tartışma, her ne kadar klinik ve akademik tıp tarihçilerinin mücadelesinin sürdüğünü gösterse de, arada kurulabilecek işbirliğinin öneminin de vurgulandığı bir zemine ilerlemiştir.⁸⁵ Henüz 1989’da Avustralya Tıp Tarihi Derneği’nin

81 Virginia Berridge, “Contemporary History of Medicine and Health,” *The Oxford Handbook of the History of Medicine*, yay. haz. Mark Jackson (Oxford: Oxford University Press, 2011) içinde, 118.

82 Numbers, “The History of American Medicine,” 251.

83 Leonard Wilson, “Medical History without Medicine,” *Journal of the History of Medicine* 35 (1980): 5-7.

84 Cooter and Stein, “The End? History-Writing in the Age of Biomedicine (and before),” 1-2. *Isis*’in bir yıl sonraki sayısında ise Warwick Anderson bu kitabı değerlendiren kitap eleştirisi yazısında editörleri tıp tarihinin Bolşevikleri olarak tanımlıyor ve tıp tarihçiliğinin politik savunuculukla özdeş görüldüğünü vurguluyordu. Foucault’dan ziyadesiyle etkilenmiş olduklarını gözlemlediği editörlerin postyapısalcı biyopolitika anlayışını savunurken temelinde Avrupamerkezcilik hatasına düştüklerini ifade ediyor ve postkolonyal teori, maduniyet çalışmaları gibi teorik yaklaşımların da, tıp tarihinin amaç ve yöntemlerinin açık seçik tartışılması gerektiği fikrinden yola çıkılarak kaleme alınan bir kitapta bulunması gerektiğini ifade ediyordu. Warwick Anderson, *Isis* 105, 2 (2014): 413-414.

85 Bugün tartışma, sosyal tıp tarihinin siyasal ve entelektüel olarak güncel sorunlara etki edip edemediği

ilk ulusal konferansında Richard Gillespie artık çalışmaların olabildiğince fazla teknik bir yaklaşımdan beslenilerek gerçekleştirilmesi gerektiğini söylüyor ve bunun ancak açık yüreklilikle tıp ve tarih odaklı tıp tarihi çalışmalarının çeşitli hedeflerinin kabul edilmesiyle mümkün olabileceğini ifade ediyordu. Her iki akımın güçlü taraflarını alarak “bilateral” bir yaklaşımın teşkil edilebileceğini ekliyordu: Hekimler tıbbın bilimsel ve deneysel yanlarına karşı duyarlıydı, tarihçiler ise toplumsal bağlam ve toplumun tıbaa yönelik algılarını ortaya koyabiliirdi. Gillespie böyle bir durumda iki yaklaşımın birbiriyle bütünleşmesi yerine işbölümü yapmanın alan için en verimli olduğu olacağını söylüyordu.⁸⁶

Kuschner ve Leighton 2013 yılında böylesi bir bütünleşme üzerinde daha büyük bir ciddiyetle durulması gerektiğini, her ne kadar pek çok zorlukla karşılaşılacağı bilirse de her iki yaklaşımın birbirinin tecrübelerinden istifade edebileceğini savunmuşlardı.⁸⁷ Kuschner şöyle diyordu:

Nasıl ki biyomedikal bilgi ile donatılmamış bir tıp tarihi savunulamazsa, tarihsel bağlamdan bihaber şekilde yapılan tıbbi araştırmalar da eksiktir. Bu iki alanı bir araya getirmek için on yıllardır olduğu gibi, işbirliğine dayalı bir ortam yaratma konusundaki zorluk devam etmektedir. Belki de bir çözüme ulaşmanın yolu akademik tarihçileri hasta bakımı ve tıbaa, hekimleri tarihsel olarak belirlenmiş kültürler ve bağlamlarda tedavi ve araştırmanın ne ölçüde gerçekleştiğini takdir etmeye sevk eden türden bir eğitimi sunma çabasıdır. Böyle bir çaba doktorlar ve tarihçiler arasında heyecan verici ve üretken işbirliğinin temel olabilir.⁸⁸

2014’te *Health and History* dergisinde konu ile ilgili genel bir değerlendirme yazısı çıkmıştı. Bu yazıda da ifade edilen, derginin en başından beri iki grubu işbirliğine teşvik etmenin amaçlandığı yönündeydi. Hekimlerin ve profesyonel tarihçilerin işbirliğiyle çıkarılan dergi, yazarlar ve okuyucular için bir buluşma alanı oluşturma konusunda kararlı bir taahhütte bulunmuştu. Bu iki grubun tarihsel çıkarları ve profesyonel kaygıları arasında üretken bir dengeyi korumak, tıp tarihi dergileri, dernekleri veya konferans düzenleyicileri için çoğu zaman kolay olmamış ve pek çoğu denemekten vazgeçmişti. Değerlendirme yazısı, derginin olgunluğa erişirken “tıp tarihinin Jön Türk’ü” olarak kendine özgü, cesur sesini kaybetmemesi temennileriyle sona eriyordu.⁸⁹

yönündedir. Roger Cooter akımın ortaya çıktığı dönemlerden farklı olarak, bugünün ihtiyaçları karşısında kadük kaldığını, biyolojik merkezli çağımızda tıp merkezli tarihçilerin niteliklerinin daha uygun olduğunu ifade etmektedir. Roger Cooter, “After Death/after-’Life’: The Social History of Medicine in Post-Postmodernity,” *Social History of Medicine* 20, 3 (2007): 441-464. Ona cevaben gelen tartışmalar için bk. Jonathan Toms, “So What? A Reply to Roger Cooter’s “after Death/after-’Life’: The Social History of Medicine in Post-Postmodernity,” *Social History of Medicine* 22 (2009): 609-615.

86 Kushner ve Leighton, “The Histories of Medicine,” 118-119.

87 A.g.e., 118-119.

88 Howard I. Kushner, “Medical Historians and the History of Medicine,” *The Lancet* 372, 9640 (2008): 711.

89 Naomi Rogers ve John Harley Warner, “Remapping the History of Medicine: Fifteen Years of Health and History,” *Health and History* 15, 2 (2013): 5.

Sonuç olarak tıp tarihinin yazımı, farklı disiplinlerden araştırmacıların konuyu kendi perspektiflerinden tartıştığı zengin bir zemine doğru ilerlemiştir. Sosyal tıp tarihçiliğinin haricinde hem yeni teknolojiler hem de tıbbın yeni biçimlerde değerlendirilmeye başlanması sonucunda tarih, etik, sosyoloji, bilim ve teknoloji çalışmaları gibi alanlar çeşitli işbirliği zeminleri arayışına girmişlerdir.

Yirminci yüzyılın son çeyreğinden itibaren hastalık ve sağlık konularına bir toplumsal mesele olarak odaklanan bir akım ortaya çıkmıştır. Genel tarihyazımı ile paralellik arz edecek şekilde önce pozitivismden etkilenen tıp tarihyazımı, tıbbi bilginin kendine has özellikleri ve önceleri sadece tıbbi ilerlemelerin tarihi olarak tahayyül edilmesi nedeniyle genel tarihçilikten farklı olarak tarihçiler tarafından değil, tıbbi bilgiye en hâkim olan hekimler tarafından icra edilmiştir. 1960 ve 1970’li yıllardan itibaren ise hem klasik tarihyazımına getirilen eleştiriler sonucu tarihin yazılış biçimleri siyasetten toplumsal ve kültürel alanlara kaymış hem de tıbbın getirdiği gelişmeler, sağlığın toplumsal etkilerinin sorgulanmasına sebep olmuş, bu vesilelerle tıp tarihyazımı da sağlık alanında geçmişte olanın toplumsal ve kültürel karşılıklarını arar olmuştur. Bu nedenle de tarihi yazan ve yapanlar sadece hekimler olmaktan çıkmış; sağlık alanının diğer kadın ve erkek çalışanları ve tarihçiler başta olmak üzere diğer sosyal bilimcileri dâhil eder hale gelmiştir.

Kronik hastalıklar, sağlıkta eşitsizlikler, toplumsal ayrımcılık, sosyal politikalar gibi konulara dair yeni soru ve tartışmalar; bu konulara ilişkin geçmişteki örneklerle bakarak güncel sorunlara cevaplar arama isteğini canlandırmış ve sağlık alanında eğitim görmemiş olan araştırmacıların giderek bu alana daha fazla ilgi duymasına sebep olmuştur. Hastalık ve sağlığın tüm açılardan incelenmesi ve tümüyle yeniden tanımlanması, buna dair yeni perspektiflerin ortaya konması elzem görülmeye başlanmış, tıp tarihi sosyal bilimcilerin gözünde giderek daha fazla önem kazanmıştır. Son olarak Mary Lindemann’ın sözleri ile başlayan makalemizi yine onunla bitirirsek; artık tıp tarihinin temel doğrultularından bir tanesi “tıp tarihinin ‘genel tarihin bir parçası’ olduğudur”.⁹⁰

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

- Anderson, Warwick. "Roger Cooter; Claudia Stein. Writing History in the Age of Biomedicine," *Isis* 105, 2 (2014): 413-14.
- Armstrong, David. "Bodies of Knowledge/Knowledge of Bodies." *Reassessing Foucault: Power, Medicine and the Body*. Yayına hazırlayanlar Colin Jones ve Roy Porter içinde 17-27. London & New York: Routledge, 1998.
- Berridge, Virginia. "Contemporary History of Medicine and Health." *The Oxford Handbook of the History of Medicine*. Yayına hazırlayan Mark Jackson içinde 117-32. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Brandt, Alan. "Emerging Themes in the History of Medicine." *The Milbank Quarterly* 69 (1991): 199-214.
- Brown, Theodore M. ve Elizabeth Fee. "Henry E. Sigerist: Medical Historian and Social Visionary." *American Journal of Public Health* 93, 1 (2003): 60.
- Burke, Peter. *Tarih ve Toplumsal Kuram*. Çeviren Mete Tunçay. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Burke, Peter. *Fransız Tarih Devrimi: Annales Okulu*. Çeviren Mehmet Küçük. Ankara: Doğubatu, 2010.
- Cherry, Steven. *Medical Services and the Hospitals in Britain, 1860-1939*. Cambridge & New York: Cambridge University Press, 1996.
- Cooter, Roger. "After Death/after-'Life': The Social History of Medicine in Post-Postmodernity." *Social History of Medicine* 20, 3 (2007): 441-64.
- Cooter, Roger ve Claudia Stein. "The End? History-Writing in the Age of Biomedicine (and before)." *Writing History in the Age of Biomedicine*. Yayına hazırlayanlar Cooter, Roger ve Claudia Stein içinde 1-40. New Haven & London: Yale University Press, 2013.
- Dean, Mitchell. *Critical and Effective Histories: Foucault's Methods and Historical Sociology*. London & New York: Routledge, 1994.
- Dinges, Martin. "Social History of Medicine in Germany and France in the Late Twentieth Century: From the History of Medicine toward a History of Health." *Locating Medical History: The Stories and Their Meanings*. Yayına hazırlayanlar Frank Huisman ve John Harley Warner içinde 209-36. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press, 2004.
- Evans, Richard J. *Death in Hamburg: Society and Politics in the Cholera Years, 1830-1910*. Oxford: Oxford University Press, 1987.
- Fee, Elizabeth. "Public Health, Past and Present: A Shared Social Vision." *A History of Public Health*. Yayına hazırlayan George Rosen içinde ix-lxvi. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press, 1993.
- Fee, Elizabeth ve Theodore M. Brown. "Using Medical History to Shape a Profession: The Ideals of William Osler and Henry E. Sigerist." *Locating Medical History: The Stories and Their Meanings*. Yayına hazırlayan Frank Huisman ve John Harley Warner içinde 139-64. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 2004.
- Figlio, Karl. "The Historiography of Scientific Medicine: An Invitation to the Human Sciences." *Comparative Studies in Society and History* 19, 3 (1977): 262-86.
- Foucault, Michel. *The Birth of the Clinic: An Archaeology of Medical Perception*. London: Tavistock Publications, 1973.

- . *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. New York: Vintage Books, 1995.
- Gardey, Delphine. “Writing the History of the Relations between Medicine, Gender and the Body in the Twentieth Century: A Way Forward?.” *Clio. Women, Gender, History* 37 (2014): 1-21.
- Gordon, Colin. “Governmental Rationality: An Introduction.” *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*. Yayına hazırlayanlar Graham Burchell, Colin Gordon ve Peter Miller içinde 1-51. Chicago: The University of Chicago Press, 1991.
- Gourevitch, Danielle. “Charles Daremberg, His Friend Emile Littré, and Positivist Medical History.” *Locating Medical History: The Stories and Their Meanings*. Yayına hazırlayanlar Frank Huisman ve John Harley Warner içinde 53-73. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press, 2004.
- Grosz, Elizabeth. *Volatile Bodies: Toward a Corporeal Feminism*. Bloomington: Indiana University Press, 1994.
- Horn, David. *Social Bodies: Science, Reproduction, and Italian Modernity*. Princeton: Princeton University Press, 1994.
- Iggers, Georg G. *Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme Yirminci Yüzyılda Tarihyazımı*. Çeviren Gül Çağalı Güven. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Illich, Ivan. *Medical Nemesis*. London: Calder & Boyars, 1974.
- Illich, Ivan. *Sağlığın Gaspi*. Çeviren Süha Sertabipoğlu. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- Jenner, Mark ve B. Taithe. “The Historiographical Body.” *Companion to Medicine in the Twentieth Century*. Yayına hazırlayanlar Roger Cooter ve John Pickstone içinde 187-200. London: Routledge, 2003.
- Kartal, Onur. “Giriş: Biyopolitikanın İzini Felsefe Tarihinde Sürmek.” *Biyopolitika, Cilt 1*. Yayına hazırlayan Onur Kartal içinde 7-26. Ankara: NotaBene Yayınları, 2016.
- King, Charles R. “The Historiography of Medical History: From Great Men to Archaeology.” *Bulletin of the New York Academy of Medicine* 67, 5 (1991): 407-28.
- Kushner, Howard E. ve Leslie S. Leighton. “The Histories of Medicine: Toward an Applied History of Medicine.” *Humanities in the Twenty First Century*. Yayına hazırlayanlar Eleonora Belfiore ve Anna Upchurch içinde 111-136. London: Palgrave Macmillan, 2013.
- Kushner, Howard I. “Medical Historians and the History of Medicine.” *The Lancet* 372, 9640 (2008): 710-11.
- Lammel, Hans-Uwe. “To Whom Does Medical History Belong? Johann Moehsen, Kurt Sprengel, and the Problem of Origins in Collective Memory.” *Locating Medical History: The Stories and Their Meanings*. Yayına hazırlayanlar Frank Huisman ve John Harley Warner içinde 33-52. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press, 2004.
- Lindemann, Mary. *Erken Modern Avrupa’da Tıp ve Toplum*. Çeviren Mehmet Doğan. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2013.
- McKeown, Thomas. *The Modern Rise of Population*. London: Edward Arnold, 1976.
- Müller-Wille, Staffan. “History of Science and Medicine.” *The Oxford Handbook of the History of Medicine*. Yayına hazırlayan Mark Jackson içinde 469-83. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Nasser, Mervat. “The Rise and Fall of Anti-Psychiatry.” *Psychiatric Bulletin* 19 (1995): 743-46.
- Numbers, Ronald L. “The History of American Medicine: A Field in Ferment.” *Reviews in American History* 10, 4 (1982): 245-63.
- Nutton, Vivian. “Ancient Medicine: From Berlin to Baltimore.” *Locating Medical History: The Stories and Their Meanings*. Yayına hazırlayanlar Frank Huisman ve John Harley Warner içinde 115-38. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 2004.

- . “Oswei Temkin 1902-2002.” *Medical History* 47, 1 (2003): 100-03.
- Patterson, James T. “How Do We Write the History of Disease?” *Health and History* 1, 1 (1998): 5-29.
- Pickstone, John. “Medicine, Society, and the State.” *The Cambridge Illustrated History of Medicine*. Yayına hazırlayan Roy Porter içinde 304-341. Cambridge & New York: Cambridge University Press, 1996.
- Porter, Dorothy. *Health, Civilisation and the State: A History of Public Health from Ancient to Modern Times*. London: Routledge, 1999.
- Porter, Roy. “The Historiography of Medicine in the United Kingdom.” *Locating Medical History: The Stories and Their Meanings*. Yayına hazırlayanlar Frank Huisman ve John Harley Warner içinde 194-208. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press, 2004.
- Procacci, Giovanna. “Social Economy and the Government of Poverty.” *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*. Yayına hazırlayanlar Graham Burchell, Colin Gordon ve Peter Miller içinde 151-68. Chicago: The University of Chicago Press, 1991.
- Reverby, Susan M. ve David Rosner. ““Beyond the Great Doctors” Revisited: A Generation of the “New” Social History of Medicine.” *Locating Medical History: The Stories and Their Meanings*. Yayına hazırlayanlar Frank Huisman ve John Harley Warner içinde 167-93. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press, 2004.
- Rogers, Naomi ve John Harley Warner. “Remapping the History of Medicine: Fifteen Years of Health and History.” *Health and History* 15, 2 (2013): 1-4.
- Rose, Nikolas. “Medicine, History and the Present.” *Reassessing Foucault: Power, Medicine and the Body*. Yayına hazırlayanlar Colin Jones ve Roy Porter içinde 48-72. London & New York: Routledge, 1998.
- Rosen, George. *A History of Public Health*. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press, 1993.
- Rosenberg, Charles E. *The Cholera Years: The United States in 1832, 1849, and 1866*. Chicago: University of Chicago Press, 1962.
- Rosenberg, Charles E. ve Janet Lynne Golden. *Framing Disease: Studies in Cultural History*. New Brunswick & New Jersey: Rutgers University Press, 1992.
- Sarasin, Philipp. *Reizbare Maschinen. Eine Geschichte Des Körpers, 1765-1914*. Frankfurt: Suhrkamp, 2001.
- Schmiedebach, Heinz-Peter. “Bildung in a Scientific Age: Julius Pagel, Max Neuburger, and the Cultural History of Medicine.” *Locating Medical History: The Stories and Their Meanings*. Yayına hazırlayanlar Frank Huisman ve John Harley Warner içinde 74-94. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press, 2004.
- Sinding, Christiane. “The Power of Norms: Georges Canguilhem, Michel Foucault, and the History of Medicine.” *Locating Medical History: The Stories and Their Meanings*. Yayına hazırlayanlar Frank Huisman ve John Harley Warner içinde 262-84. Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press, 2004.
- Sontag, Susan. *Illness as Metaphor and AIDS and Its Metaphors*. New York: Macmillan, 2001.
- . *Metafor Olarak Hastalık, AIDS ve Metaforları*. Çeviren Osman Akınhay. İstanbul: Agora Kitaplığı, 2005.
- Thompson, Edward Palmer. *Avam ve Görenek: İngiltere’de Geleneksel Popüler Kültür Üzerine Araştırmalar*. Çeviren Mehmet Küçük. İstanbul: Birikim Yayınları, 2006.
- Toms, Jonathan. “So What? A Reply to Roger Cooter’s ‘after Death/after-‘Life’: The Social History of Medicine in Post-Postmodernity’.” *Social History of Medicine* 22, 3 (2009): 609-15.

- Toprak, Zafer. “Sosyal Tarih.” *Tarih İçin Metodoloji*. Yayına hazırlayan Ahmet Şimşek içinde 142-50. Ankara: Pegem Yayınları, 2016.
- Wilson, Leonard. “Medical History without Medicine.” *Journal of the History of Medicine* 35 (1980): 5-7.
- Yazıcı, Fatih. “Tarihte Nesnellik ve Nedensellik.” *Tarih İçin Metodoloji*. Yayına hazırlayan Ahmet Şimşek içinde 15-23. Ankara: Pegem Yayınları, 2016.

Elektronik Kaynaklar / Electronic Sources

- Pickstone, John V. “A Brief History of Medical History.” Erişim 17 Eylöl 2019. http://www.History.Ac.Uk/Makinghistory/Resources/Articles/History_of_Medicine.html.
- Gourevitch, Danielle. “Charles Victor Daremberg (1817-1872) et une Histoire positiviste de la Mėdecine.” Erişim 26 Nisan 2020. <http://www.biusante.parisdescartes.fr/histoire/medica/daremberg.php>.

Mehmet Refik Fenmen'in *Aynştayn Nazariyyesi: Mekân Zaman ve Kütle Mefhumlarının Tebeddülü* Adlı Eseri (Latin Harfli Metin ve Sözlük)

Einstein's Theory and Conceptual Transformation of Time, Space and Mass by Mehmet Refik Fenmen (Text in Latin Alphabet and Glossary)

Yusuf Akçay¹

¹Dr., İstanbul, Türkiye

ORCID: Y.A. 0000-0001-7876-3938

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Yusuf Akçay,
İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: dryusufakçay@hotmail.com

Başvuru/Submitted: 03.12.2019

Revizyon Talebi/Revision Requested:
24.12.2019

Son Revizyon/Last Revision Received:
08.05.2020

Kabul/Accepted: 10.05.2020

Online Yayın/Published Online: 03.07.2020

Atıf/Citation: Akçay, Yusuf. "Mehmet Refik Fenmen'in *Aynştayn Nazariyyesi: Mekân Zaman ve Kütle Mefhumlarının Tebeddülü* adlı Eseri (Latin Harfli Metin ve Sözlük)." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 21, 2 (2020): 369-398.
<https://doi.org/10.26650/oba.654466>

ÖZ

Aynştayn Nazariyyesi: Mekân, Zaman ve Kütle Mefhumlarının Tebeddülü, Mehmet Refik Fenmen'in (1882-1951) Einstein'ın Görelilik Teorisini tanıtmak için kaleme aldığı bir eserdir. Mühendis Mektebi ve Darülfünun fizik hocalarından, Mühendis Mektebi müdürlerinden elektrik mühendisi Mehmet Refik'in bu eserinin ilk baskısı 1922'de, ikinci baskısı 1924 yılında yapılmıştır. İki baskı arasında, gerek yöntem gerekse muhteva açısından belirgin farklılıklar vardır. Latin harflerine aktardığımız bu ilk baskıda "medhal" başlığı altında bir giriş yazısı ve "fasıl" başlıklı 13 bölüm yer almaktadır. Herkesin anlayacağı bir şekilde kaleme alınan eser, bazı kusur ve noksanlıklarına rağmen Einstein'ın teorisi hakkında bildiğimiz kadarıyla Türkçe yazılmış ilk müstakil eser olması bakımından önemlidir. Eserin ilk altı bölümü özel görelilik, geri kalan yedi bölümü ise genel görelilik teorisi ile ilgilidir. Bu çalışmada Mehmet Refik'in *Aynştayn Nazariyyesi* adlı kitabı, ilk defa Latin harflerine harflere aktararak sunulmuştur. Yazarın üslubuna riayet etmek için Osmanlıca terimlerde sadeleştirme yapılmamış; çalışmanın sonunda okuyucuya kolaylık sağlaması için seçme bir sözlüğe yer verilmiştir.

Anahtar sözcükler: Einstein Nazariyyesi, Einstein'ın Görelilik Teorisi, Mehmet Refik Fenmen, Albert Einstein, Osmanlı Türkçesi, Bilim Tarihi

ABSTRACT

Aynştayn Nazariyyesi: Mekân, Zaman ve Kütle Mefhumlarının Tebeddülü is a book written in Turkish by Mehmet Refik Fenmen (1882-1951) to introduce Einstein's theory of relativity. It's first and second editions are dated 1922 and 1924. The first and the second editions are different in terms of method and content. The first edition includes an introduction and 13 chapters: Six chapters on special relativity, and seven on general relativity. Despite having some shortcomings, the book is written in plain Turkish. As far as we know it is the first Turkish book written about Einstein's theory. The text presented here

is a first attempt to render the text in the Latin alphabet. Terms in Ottoman Turkish are not converted to modern Turkish in order to comply with the author's style. Instead, a glossary is given at the end of the text to facilitate the comprehension of the text by the general reader.

Keywords: Einstein's theory of relativity, Mehmet Refik, Albert Einstein, Ottoman Turkish, History of Science

Giriş

On sekizinci yüzyıldan itibaren Osmanlı'nın özellikle askerî açıdan yaşadığı sorunlar, beraberinde bir çözüm yolu olarak modernleşme politikalarının ivme kazanmasına yol açmıştır. Başta eğitim-öğretim olmak üzere hemen her alanda görülen modernleşme çabalarının özellikle açılan mühendishaneler marifetiyle yürütüldüğü görülmektedir. Gerek yabancı öğretmenler gerekse Batı'da tahsil görüp geri dönen isimler sayesinde Osmanlı, modern bilim ile tanışma imkânını bulmuştur. Bu yüzyılda başlayan bilim metinlerini Türkçeye kazandırma çabaları on dokuzuncu yüzyılda da devam etmiş ve bu sayede müfredatın ana ekseninin Batılı bir çizgide oluşmasının zemini hazırlanmıştır. Modern fizik çalışmalarının Osmanlı'ya girişini bu çizgide değerlendirmek yanıltıcı olmayacaktır. Yahya Naci Efendi'nin on dokuzuncu yüzyılın hemen başında kaleme aldığı *Risale-i Hikmet-i Tabiiyye*'si (1809), Başhoca İshak Efendi'nin *Mecmua-i Ulûm-ı Riyaziyye*'si (1830-1834) ve Ali Sedad Bey'in termodinamik hakkında yazılmış bilinen ilk Türkçe eser olma özelliğini taşıyan *Kavâid-i Tahavvülât fi Harekâti'z-Zerrât* (1882) isimli eseri, Osmanlı yazarlarının fen bilimleri konusunda yaptıkları çeviri-derlemelere yalnızca birkaç örnektir.¹

Osmanlı, Batı'nın modern bilim literatürünü çevirmekle meşgulken Albert Einstein, önce *Özel Görelilik*'i (1905) ardından *Genel Görelilik*'i (1907-1916) yayımlar. Bu açıdan Mehmet Refik'in Einstein hakkındaki bu mütalaası, Türk Bilim Tarihi açısından son derece kıymetlidir. İçerdiği bilgilerin niteliği hangi seviyede olursa olsun, bu teşebbüsün üstelik Millî Mücadele'nin devam ettiği bir savaş ortamında neticelenmesi her türlü takdirin üstündedir.

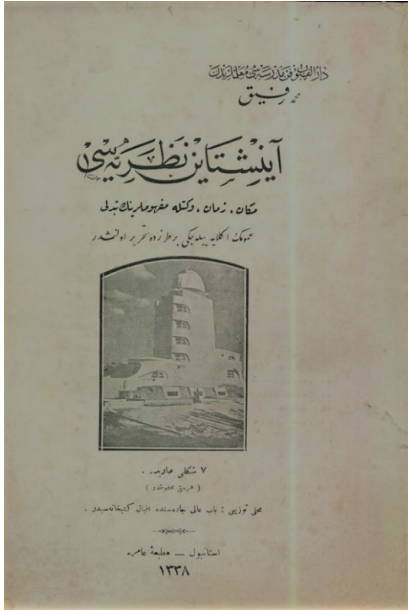
Mehmet Refik'in Kısa Biyografisi

Mehmet Refik Fenmen, 1882 yılında, Preveze'de doğmuştur. İlköğrenimini İstanbul'daki Numûne-i Terakki Mektebinde, orta ve lise öğrenimini ise Saint Benoît Fransız Lisesinde tamamlamıştır. Bir süre Lozan Üniversitesi Matematik-Fizik Bölümüne devam etmiş; ardından Liège Üniversitesinden elektrik mühendisi olarak mezun olmuştur. 1908 yılında Mekteb-i Sultanîde matematik öğretmenliği yapmış, daha sonra Ticaret ve Nafia Nezaretinde mühendisliğe tayin edilmiştir. Osmanlı Mühendis ve Mimarlar Cemiyetinin (OMMC) kurucuları arasında yer alan Mehmet Refik, derneğin ilk idare meclisinde kütüphaneden sorumlu üye olarak görev yapmıştır. 1910 yılında Mühendis Mektebinde *Umûmî Fizik* ve *Elektrik* dersleri vermiş; aynı yıl okulun müdürlüğüne getirilmiştir. 1910 yılında Avrupa'ya gönderilmiş; Almanya, Belçika, İsviçre ve diğer bazı ülkelere yaptığı incelemeleri *Osmanlı Mühendis ve Mimar Cemiyeti Mecmuası*'nda yayımlamıştır.²

1 Ebru Ademoğlu, "Yahya Naci Efendi ve Fırlatılan Cisimlerin Hareketiyle İlgili Eseri 'Risale-i Hikmet-i Tabiiyye,'" *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 4 (2002): 25-56; Ekmeleddin İhsanoğlu, *Başhoca İshak Efendi: Türkiye'de Modern Bilimin Öncüsü* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1989); Levent Çankaya, "Ali Sedad'ın Kavâid-i Tahavvülât fi Harekâti'z-Zerrât Adlı Eseri, İçeriği ve Termodinamik ile İlgili Bölümlerinin Genel Bir Değerlendirmesi," *Dört Öge* sayı 8 (2015): 75-87.

2 Meltem Kocaman, "Einstein'ın Görelilik Kuramı'nın Türkiye'ye Girişi" (Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2002), 23.

1919-1926 yılları arasında Darülfünûn'da *Umumî Fizik* dersleri veren Mehmet Refik, 1920'de Maarif Nezareti Yüksek Mektepler Genel Müdürlüğü ve 1921'de bu göreve ilaveten Meclis-i Kebir Maarif Azalığı yapmıştır. 1925-26 yılları arasında popüler bilim dergisi *Fen Âlemi*'ni çıkarmıştır. 1926'da Zonguldak Maden Yüksek Mühendis Mektebi Müdürlüğüne tayin edilmiştir. Bu görevinin yanı sıra 1928'de Ereğli Kömür İşletmeleri Genel Müdürlüğü yapmıştır. 1932'de İstanbul Mıntıkası Sanayi Müdürlüğü; 1934'te İktisat Vekâletine bağlı Elektrifikasyon Bürosu Azalığı; 1935-1943 yılları arasında Ankara Belediyesi Otobüs İşleri Direktörlüğü, 1943-1946 yılları arasında Kocaeli Milletvekilliği ve 1946 yılından itibaren çeşitli okullarda matematik öğretmenliği ve Etibank İdare Meclisi Azalığında bulunmuştur. Mehmet Refik, 4 Mart 1951 günü Ankara'da vefat etmiştir.³

Mehmet Refik, *Aynştayn Nazariyyesi*. Solda 1. baskı 1338 (1922); Sağda 2. baskı (1340/1924)

3 Kocaman, "Einstein'ın Görelilik Kuramı'nın," 24; Meltem Akbaş, "Elektrik Mühendisi Mehmet Refik Fenmen: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yenilikçi ve Yorulmaz Bir Aydın," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 9, 1-2 (2007-2008), 101-118.

Aynştayn Nazariyyesi: Mekân, Zaman ve Kütle Mefhumlarının Tebeddülü

Mehmet Refik, çok sayıda eser vermiş üretken bir yazardır.⁴ Onun *Aynştayn Nazariyyesi: Mekân, Zaman ve Kütle Mefhumlarının Tebeddülü* isimli eseri de bildiğimiz kadarıyla Görelilik Teorisi hakkında Türkçe yayımlanan ilk Türkçe çalışma olması bakımından önemlidir. Eserin birinci baskısı 1922 yılında, ikinci baskısı 1924’de yapılmıştır.

Eserin iç kapak sayfasında “Dârü’l-fünûn Fen Medresesi Muallimlerinden Mehmet Refik, *Aynştayn Nazariyyesi (Mekân, Zaman ve Kütle Mefhumlarının Tebeddülü)*, umûmun anlayabileceği bir tarzda tahrîr olunmuştur. 7 şekli hâvidir. (Her hakkı mahfûzdur.) Mahall-i Tevzîi: Bâbîâli Caddesi’nde İkbâl Kütüphanesi’dir. İstanbul-Matbaa-i Âmire 1338 / 1922” ifadeleri yer almaktadır. Yeni harflere aktardığımız bu ilk baskıda “Medhal” başlığı altında bir giriş yazısı ve “Fasıl” başlığı taşıyan 13 bölüm yer almaktadır. Eserin “Fihrist” sayfasında gösterilen bu bölümler aşağıdaki başlıkları taşımaktadır: 1. Fizo Tecrübesi [Fizeau Deneyi]; 2. Mikelson Tecrübesi [Michelson Deneyi]; 3. İzâfiyyet Kaide-i Esâsisi [Görelilik İlkesi]; 4. Mekân ve Zamanın İzâfiyyeti [Mekân ve Zamanın Göreliliği]; 5. Kütle Mefhumu [Kütle Kavramı]; 6. Madde ve Kudret [Madde ve Enerji]; 7. Yeni Câzibe Kanunu [Yeni Çekim Yasası]; 8. Ziyânın Vezniyyeti [Işığın Ağırlığı]; 9. Utârid’in Kapalı Bir Güzergâh Resmetmesi [Merkür’ün Kapalı Bir Yörünge Çizmesi]; 10. Ziyâ-i Şems Tayfındaki Çizgilerin Kırmızıya Doğru Tebdil-i Mekân Etmesi [Güneş Işığının Tayfındaki Çizgilerin Kırmızıya Doğru Yer Değiştirmesi]; 11. Yeni Mekân-Zaman Mefhûmu [Yeni Mekân-Zaman Kavramı]; 12. Kâinatın Mütenâhi fakat Hudutsuz Olması [Evrenin Sonlu fakat Sınırsız Olması]; 13. Aynştayn Nazariyyesinin Hayat-ı Ameliyyeye Tesiri [Einstein Teorisinin Gündelik Hayata Etkisi].

Eserin ikinci baskısında ise bu bölümlere ilaveten Lorentz’in İzahı, İzâfiyyet-i Mahduda, İzâfiyyet-i Mahduda Mebdei, Aynştayn’ın İzahı - İzâfiyyet-i Mahdudanın Tecrübevî Te’kidleri, İzâfiyyet-i Umûmiyye, Malumat-ı İbtidâiyye, Hareketin İzahı, Tedkik-i İtirazât ve Tashih-i Hatâyât adlı bölümlere yer verilmiştir.⁵

Aynştayn Nazariyyesi’nin 1924 yılında yayımlanan ikinci baskısında bölüm sayısı 13’ten 18’e, sayfa sayısı ise 40’tan 72’ye yükselmiştir. Okuyucuların birinci baskıyı kısa bulduklarını söyleyen yazar, hem eserin bilimsel seviyesini yükseltmek için hem de eserin hacmini genişletmek amacıyla ikinci baskıya beş bölüm daha ilave ettiğini belirtir. Fakat buna rağmen Mehmet Refik, ikinci baskıda sık sık çelişkiye düşmüş ve ilk yayının bilimsel

4 Meltem Akbaş, “Einstein’in Görelilik Teorisini Türkiye’ye Tanıtanlar (I): Mehmet Refik Fenmen ve Kerim Erim,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 4, 2 (2003): 52-56.

5 Eserin eleştirel değerlendirmesi için bkz. Kocaman, “Einstein’in Görelilik Kuramı’nın,” 33-41.

seviyesini aşamamıştır.⁶ Bu bakımdan çalışmamız, eserin birinci baskısıyla sınırlı tutulmuştur.

Metin

[1] Dârü'l-fünûn Fen Medresesi muallimlerinden Mehmed Refik, Aynştayn Nazariyyesi (Mekân-Zaman ve Kütle Mefhûmlarının Tebeddülü). Umûmun anlayabileceği bir tarzda tahrîr olunmuştur. 7 şekli hâvîdir.(Her hakkı mahfûzdur.) Mahall-i Tevzî'i: Bâbîâlî Caddesi'nde İkbâl Kütüphânesi'dir. İstanbul - Matbaa-i Âmire 1338 / 1922.

[2] Fihrist

Sahife

Medhal	(3)
Birinci fasıl - Fizo Tecrübesi	(8)
İkinci fasıl - Mikelson Tecrübesi	(9)
Üçüncü fasıl - İzâfiyet Kaide-i Esâsîsi	(12)
Dördüncü fasıl - Mekân ve Zamanın İzâfiyeti	(13)
Beşinci fasıl - Kütle Mefhûmu	(16)
Altıncı fasıl - Madde ve Kudret	(19)
Yedinci fasıl - Yeni Câzibe Kanunu	(21)
Sekizinci fasıl - Ziyânın Vezniyyeti	(25)
Dokuzuncu fasıl – Utârid'in Kapalı Bir Güzergah Resmetmesi	(30)
Onuncu fasıl - Ziyâ-i Şems Tayfındaki Çizgilerin Kırmızıya Doğru Tebdil-i Mekân Etmesi	(32)
On birinci fasıl - Yeni Mekân-Zaman Mefhûmu	(33)
On ikinci fasıl – Kâinatın Mütenâhî fakat Hudutsuz Olması	(37)
On üçüncü fasıl - Aynştayn Nazariyyesi'nin Hayât-ı Ameliyyeye Tesiri	(39)

[3] Medhal

Efkâr-ı ammede yerleşmiş bir kanaâte göre şu içinde yaşadığımız kâinat, basit birtakım hâdisâtın makarrı olduğu halde, fikr-i beşerin nazariyyâta pek ziyâde münhemik olması

6 Akbaş, "Einstein'ın Görelilik Teorisini Türkiye'ye," 46-48.

hasebiyle, ulemânın hakîkate pek de tevâfuk etmeyen muğlak birtakım nazariyyât ve tahayyülâta kapıldıkları zannolunuyor. Hâlbuki bilhassa şu son zamanlarda keşfolunan hâdisât-ı cedîde, nazar-ı im'âna alınırsa bu mütâlaanın vârid olmadığı ve insanların ancak hâdisât-ı tabîyyenin teşvikât-ı rûz-merresiyeleridir ki ilmin kademe kademe teâlî ve tekâmülünü vücûda getirmekte oldukları teslîm olunur.

Âlem-i tabiat öyle bir harika-i hilkattir ki ilmimizin en derin esâsâtından istihrâc eylediğimiz netâyic bile belki vüs'at ve azametini tamamen ihâta etmeliğimize kâfil bulunamamaktadır. El-yevm mekteplerimizde tadrîs olunan ilmin müessisi olan Newton bile hâdisât-ı tabîyyenin vüs'ati karşısında mebhût ve mütehayyir kalarak demiştir ki “Ben sâhil-i bahrde oynayan ve ara sıra daha güzel bir çakıl taşı bularak eğlenen bir çocuk gibiyim. Önümdeki umman-ı hakîkat ise bana daima muhtefî kalıyor.”

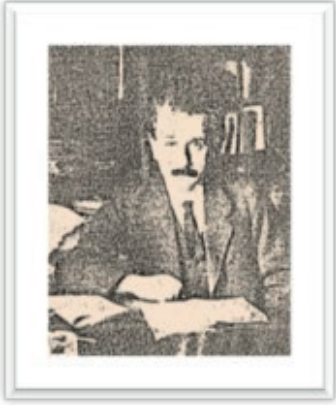
İşte sâhil-i bahrde oynarken bulduğu şeylerle tezyîd-i merak eden bir çocuk gibi âlimler dahi nazar-ı dikkatlerini celb eden hâdisât-ı tabîyyeyi izaha teşebbüs ederlerken şu ummân-ı meçhulât içinde yeni yeni ufuklar açabilmek için esâsât-ı ilmiyyeyi daha metîn yani hakîkate daha mukârin temeller üzerine bina eylemeğe gayret etmektedirler.

Ulema, taharrî-i hakîkat ma'rekesinde istihsâl eyledikleri malumâtın mukârin-i hakîkat olup olmadığının tahkîkini en ibtidâî ve en mühim bir vazife addedip bunun için de tecrübeye müracaat ederler. Fi'l-vâki tecrübe, hakîkatin yegâne menbainı teşkil eylediğinde bugün kimsenin şüphesi kalmamıştır.

[4] Bir nazariyye metîn bir surette tesis etmiş olmak için nazariyye-i mezkûreden istihrâc olunan bi'l-umûm netâyicinin bi't-tecrübe te'kid eylemesi şarttır. Malumdur ki mühendisler dahi birtakım hesâbât-ı tavîleye müsteniden inşâ ettirdikleri bir köprünün şâyân-ı kabul olup olmadığını tahkîk için tecrübeye müracaat ederler: Bir köprü her gün üzerinden mürûr edecek olan yüklerin en büyüğünden birkaç misli fazla bir yükü tahmîl edildiği halde buna tahammül ederse köprünün projeye tevâfuk eylediği anlaşılabilir mürûr u ubûra küşâd edilir.

İşte bugün izah etmek istediğimiz Aynştayn nazariyye-i cedîdesi dahi tecârüb-i adîde ile te'kid ve vukûunu evvelden ihbâr eylediği hâdisâtın cümlesi bi't-tecrübe isbât edildiği için hakîkate muvâfık bulunduğunu kabul etmek mecburiyetindeyiz.

Evvela Aynştayn kimdir? Ve kâinatı bize daha iyi tanıttırmağa muvaffak olan nazariyyesini nasıl tesis etmiştir? Newton Nazariyyesi'nin mukârin-i hakîkat olmadığını meydan-ı sübûta vaz' eden hâdiseler neler olmuştur? Bu hâdisâtı izâh için Aynştayn mekân, zaman ve madde hakkındaki efkâr-ı ibtidâiyyemizi nasıl tadîl etmiştir? “İzâfiyyet” namıyla yâd olunan bu nazariyye-i cedîdeden istihrâc olunan netâyic nelerden ibarettir? Hayat-ı ameliyyemize bunların derece-i tesiri nedir? İşte eserimizin mevzuunu bu meseleler teşkil edecektir.

Şekil 1.

Şekil 2.

Musevî bir Alman ailesine mensup olan Aynştayn, el-yevm 43 yaşındadır. Tahsîl-i tâlisini kısmen Almanya'da ve kısmen de İsviçre'de ikmâl ettikten sonra Zürih Dârü'l-fünûnu'nda ulûm-ı riyâziyye ve hikemiyyeyi tahsîl eylemiştir. Dârü'l-fünûn'dan neş'et ettikten sonra Bern şehrinde ihtirâ' beratı mesâiliyle [5] mütevaggil bir yazıhaneye devam ve aynı zamanda riyâziyyat doktorluğu imtihanını hazırlayarak 1905 senesinde bu imtihanı muvaffakiyetle geçirmiştir. Dört sene sonra Zürih Dârü'l-fünûnu muallimliğine ve buradan Prag Dârü'l-fünûnu muallimliğine tayin edilmiş ve yine Zürih Dârü'l-fünûnuna muallim sıfatıyla avdet etmiştir. Nihayet 1914 senesinde yani Harb-i Umûmi ilânı senesi Almanya'ya davet olunarak uhdesine Berlin Dârü'l-fünûnu Nazarî Fizik Muallimliği ve bu Dârü'l-fünûna mülhak Fizik Dârü'l-mesâisi Müdüriyeti ve Prusya Fen Akademisi azalığı tefvîz edilmiş ve el-yevm vezâif-i âliye ile meşgul bulunmaktadır.

Bugün izah etmek istediğim ve namının aktâr-ı cihanda yâd edilmesine sebep veren İzâfiyyet Nazariyyesi'ni Aynştayn, henüz 26 yaşında iken 1905 senesinde yani bundan 17 sene mukaddem tesîs eylemiştir. Velûd bir sa'y-i mütemâdî ile nazariyyesini her sene bir derece daha tevsî'e ve hâdisât-ı mütenevviya teşmîle muvaffak olan bu âlim, cemiyet-i beşeriyyenin bugüne kadar yetiştirdiği dâhilerin en büyüklerinden biri addedilmeğe layıktır.

[6] Aynştayn, ilmimizin esâsâtını tagyîr etmiş ve şu içinde yaşadığımız kâinatın mahiyet-i hakikiyyesini bize göstermek üzere ilmîni, esâsât-ı metîne üzerine kurmağa muvaffak olmuştur. Nazariyyesini tevsî' ve tecrübe ile tahkîk etmek üzere bu defa Berlin civarında Potsdam'da muhteşem bir rasathâne inşâ olunmuştur.

Aynştayn'ın malumât-ı fenniyemizi ne derece tebdil eylediği basit misaller ile izah edilebilir: Bir sokağın tûlünü hatasız olarak ölçen iki mühendisten biri diğerinden daha seri bir sûratte ölçerse her ikisinin de bulacağı neticeyi müsâvi addediyorduk. Hâlbuki İzâfiyyet Nazariyyesi mücibince sokağın tûlünü daha sûratle ölçenin istihsâl eyleyeceği netice, daha batî bir sûratte ölçenin bulacağı neticeden daima efzûn olur. Kezâ demiryolu civarında duran bir şahsa göre sûratle mürûr eden bir tren tûlünün, hâl-i tevakkuftaki tûlüne müsâvi olmadığını

Aynştayn iddia ediyor. Hâlbuki Newton'dan bize intikâl eden malumât-ı fenniyyeye göre tren ister hâl-i tevakkufta ister harekette bulunsun tûlü birdir.

Hakîkatın mi'yârı olan tecrübe, Aynştayn'a hak veriyor. Demek ki malûmât-ı umûmiyyemizin erkân-ı aslîyye ve ibtidâiyyesini teşkîl eden mekân ve zaman mefhûmlarımız bile doğru değilmiş. Fikr-i beşerin bu derece yanılmış olacağını kim tasavvur edebilirdi!

Aynştayn bu netâyic-i hârikulâdeye nasıl vâsıl oldu? Takip eylediği tarîk şundan ibarettir: Eski malûmâtımızla izahına muktedir olmadığımız iki tecrübe-i hikemiyye nazar-ı dikkati celb etmiştir: [7] Bu tecrübelerden biri Fransız hikmet-şinâsından Fizo'nun [Fizeau] ve diğeri de Mikelson [Michelson] isminde Amerikalı bir âlimin icrâ eylediği bir ziyâ tecrübesidir. Bu tecrübelerin Newton'dan bize intikal etmiş olan ilmimizle izâhı mümkün olmadığını müşâhede eden Aynştayn, Dekart'ın [Descartes] meşhur bir sözünü hatırlamış olsa gerektir: Dekart [Descartes] diyor ki “Hakîkate vâsıl olmak için insan, ömründe hiç olmazsa bir defa her şeyden mümkün mertebe şüphe etmelidir.”

İşte Newton Nazariyyesi'nin sıhhatinden şüphe eden Aynştayn, bizi hakîkate daha ziyade yaklaştırmış oluyor. Aynştayn'ı İzâfiyyet Nazariyyesi'ne sevk eden Fizo [Fizeau] ve Mikelson [Michelson] tecrübeleri hakkında bir nebze izâhât arz etmek isterim.

[8] Birinci Fasil - Fizo [Fizeau] Tecrübesi

Eski zaman ve mekân malumâtımızla, yani Newton Nazariyyesi'yle kâbil-i izah olmayan hâdisâtın biri de ziyânın müteharrik bir madde derûnunda mesela bir su veya hava cereyanı dâhilindeki sürat-i intişâr hâdisesidir. Bir hav[u]za attığımız taşın husûle getirdiği dâirevî dalgalar nasıl her tarafa intişâr ederse bir menba'-ı ziyâdan dahi etrafa birtakım dalgaların yayıldığı malûmdur. Bu temevvücât-ı miyâhiyye havuzda su vasıtasıyla, temevvücât-ı ziyâiyye ise fezâda esîr dediğimiz gerek madde derûnunda ve gerek boşluklarda mevcudâtı farz olunan bir madde-i mahsûsa înesiyle, saniyede 300.000 kilometre süratle intişâr eylediği umûmen kabul edilmiştir.

Bir madde, mesela bir hava kütlesi hareket ederken acaba ihtivâ eylediği esîri de birlikte sürükler mi yoksa esîr bu harekete iştirâk etmeyerek tamamen âtil mı kalır? Esîr, hava ile birlikte hareket ediyorsa hava cereyanını hâvi bir borunun içinden geçirilen bir şu'â-ı ziyânin sürati, bi't-tabî' hava cereyanının süratine tâbi olacak. Her ikisi de aynı ciheti hâiz olursa şu'â-ı ziyânin sürati, râkid bir hava kütlesi dâhilindeki süratiyle cereyan-ı hava süratinin mecmû'una müsâvi olmalıdır. Nitekim ki hareket halinde bulunan bir trenin içinde koşan bir adamın karada bulunan bir kimseye göre sürati, trenin süratiyle bu adamın, trene nazaran süratinin mecmû'una müsâvi olduğu Newton Nazariyyesi îcâbındandır.

İşte Fizo [Fizeau] ismindeki Fransız hikmet-şinâsı, pek merak-âver olan bu tecrübeyi bi'l-icrâ, hâl-i harekette bulunan hava ile gazâtta sürat-i ziyânın râkid havadaki kıymetini

muhafaza eylediğini göstermiştir. Demek oluyor ki ıslak bir süngerin, hâvî olduğu suyu birlikte nakl eylemesine muhalif olarak, maddenin hareketi, içindeki esîrin de hareketini mûcib olmuyor. İşte Fizo [Fizeau] tecrübesinden istihrâc olunan netice budur.

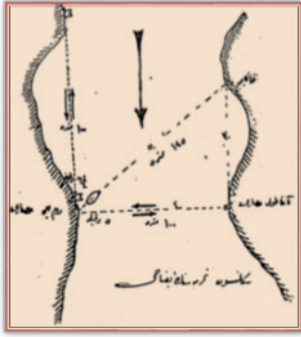
[9] İkinci Fasil - Mikelson [Michelson] Tecrübesi

Mütâlaât-ı sâlife, esîrin sükûnet-i mutlaka içinde bulunduğunu gösteriyor. Şu halde arz, Güneş etrafında sâniyede 30 kilometre süratle hareket eylerken havadaki esîr, bu harekete iştirâk etmeyeceğinden, sath-ı arz üzerinde bulunan bir şahıs tarafından muhtelif istikametlere tevcîh olunacak şuaât-ı ziyâiyye, şahs-ı mezkûre göre muhtelif süratleri hâiz olacak. Eğer râsîd-ı mezkûr, şua-ı ziyâiyi arzın hareketi cihetine tevcîh ederse kendisi de arz ile birlikte bu cihete doğru ilerlediğinden şu-â-i ziyâinin kendine göre sürati, saniyede 300.000 kilometreden, sürat-i arz olan saniyede 30 kilometre noksan olmak îcâb eder. Bilakis bu râsîd şua-i ziyâyı, arzın cihet-i hareketinin aksi tarafına tevcîh ederse bu iki sürat birbirine inzimâm ederek sürat-i ziyânın saniyede 300.000 kilometreden 30 kilometre fazla bir kıymette bulunması lazım gelir. İşte bu neticeyi tahkik için Mikelson [Michelson] tecrübeye müracaat etmiştir.

Mikelson'un [Michelson] bu tecrübesini Boğaziçi'nde tasavvur edebileceğiniz bir kayık yarışı ile izah edeceğim: Müsâvi kuvvette ve râkid suda bir kayığa mesela dakikada elli metre mesafe katettiren iki kayıkçı arasında Boğaziçi'nde, akıntının mesela dakikada otuz metre sürati hâiz olduğu Rumeli Hisarı'nda bir yarış tertip edelim: Yüz metrelik muayyen bir mesafeyi ister Baltalimanı tarafına doğru gidip gelmek, yani bidâyette akıntıya karşı çıkıp müteâkiben akıntı ile avdet etmek ve ister iki karşı sahil arasındaki müsâvi bir mesafeyi akıntıya amûden gidip gelmek suretlerinden birinin intihâbında kayıkçıları [10] muhtâr birakalım. Farz edelim ki birisi tarîk-i evveli ve diğeri de tarîk-i sâniyi tercih etmiş olsun.

Tarîk-i evveli intihâb eden kayıkçı, akıntıya karşı çıkarken sürati dakikada 50-30 yani 20 metre olduğundan yüz metroluk [metrelik] mesafenin nihayetine 5 dakikada vâsıl olur. Avdette ise sürati 50+30 yani 80 metre olacağından $1\frac{1}{4}$ dakikada avdet eder. Bu şıkkı kabul eden cem'an $6\frac{1}{4}$ dakika sarf etmiş olur.

İkinci şıkkı tercih eden kayıkçı ise akıntıya amûden gidip gelmek mecburiyetinde bulunacağından akıntıya rağmen karşıya vâsıl olmak yani Rumeli Hisarı'ndan Anadolu Hisarı'na geçebilmek için kayığına Kanlıca'ya doğru bir istikâmet vermesi îcâb eder. Bu istikameti öyle bir sûretle intihâb edecek ki kendisi, râkid suda, Rumeli Hisarı - Kanlıca mesafesini katettiği müddet zarfında, Kanlıca tarafında nişan aldığı nokta, akıntı süratiyle Anadolu Hisarı'na vâsıl olmuş olsun. Demek oluyor ki bu müselles-i kâimü'l-zâviyenin veter-i kâimesinin, Anadolu Hisarı-Kanlıca dill'-ı kâimine nisbeti $\frac{50}{30}$ nisbetine müsâvi olmak

Şekil 3.

lazım geldiğinden Hisar'dan Hisar'a olan mesafe bunlara nazaran yalnız 40 metre nisbetinde olmak lazım gelir. Hâlbuki bu mesafe 100 metreye müsâvi farz edilmiş olduğundan Rumeli Hisarı - Kanlıca istikameti 125 metre olur. Ve bu mesafeyi kayıkçı 2,5 dakikada kat eder. Avdet için de aynı zaman sarf edileceğinden cem'an karşıdan karşıya gidip gelme zamanı 5 dakikadan ibaret olur. Hâlbuki akıntıya karşı gidip müteâkiben avdet zamanı 6,25 dakika idi.

[11] İşte bildiğimiz mihânîk kavâidi bizi bu neticeye sevk ettiği halde Mikelson [Michelson] tecrübesinde, şu tasavvur eylediğimiz kayık yarışında olduğu gibi şuâ-i ziyânin de arızın hareketi cihetine gidip gelmesi için sarf edeceği zamanın bu harekete amüdf istikamette ve aynı mesafe üzerinde gidip gelme müddetine müsâvi olmasına intizâr olunurken bu intizârın hilâfında olarak ziyânın her iki tariki ayn[1] zamanda kat eylediği tebyyün ediyor. Demek oluyor ki ziyânın sürat-i intişârı, râsıdın cihet-i hareketine tâbi' değildir.

[12] Üçüncü Fasil - İzâfiyet Kâide-i Esâsîsi

Evvelce zannolunuyordu ki sath-ı arzda bulunan bir şahsa nazaran ziyâ, saniyede 300.000 kilometre sürat ile intişâr eylediği halde, mesela bir tayyare içinde sürat-i azîme ile uzaklaşan bir kimseye göre, ziyâ başka bir sürati hâiz. Mesela öyle bir tayyare tasavvur ediniz ki saniyede 100.000 kilometre sürat-i hârikulâdesiyle bizim bulunduğumuz mevkiden uzaklaşsın. Bu tayyare râsıd ile birlikte tebâüd ederken kendisine bir işaret-i ziyâiyye irsâl edersek mademki ziya bize nazaran saniyede 300.000 kilometre sürat ile uzaklaşıyor; her saniyede bu işaretimizin tayyareye 300.000 - 100.000 yani 200.000 kilometre yaklaşması yani tayyareciye nazaran ziyânın saniyede 200.000 kilometre sürat ile takarrüb etmesi icâb edecek.

Mikelson [Michelson] tecrübesi, bu zannın bâtil olduğunu yani bizden saniyede 300.000 kilometre sürat ile tebâüd eden bir işaret-i ziyâiyyenin tayyareciye göre de saniyede 300.000 kilometreye müsâvi olduğunu gösteriyor. İşte bu tecrübeye istinâden der ki Aynştayn “İzâfiyet, kâide-i esâsiyyesini tesis ederek demiştir ki: Bir râsıda nazaran kavânin-i tabiiyye nasılsa buna göre müteharrik diğer bir râsıda nazaran da kavânin-i mezkûre aynen öyledir.”

Ez-cümle telakkî eylediğimiz tayyareci, sath-ı arzdan gönderdiğimiz işaret-i ziyâiyyenin kendisine nazaran süratini tayin için bir tecrübe icrâsıyla mesela işaret-i ziyâiyyenin râkib bulunduğuy tayyarenin iki noktasından an-ı mürûrunu bir sürat ile takdîr edecek olursa şuâ-i

ziyâinin kendisine nazaran da saniyede 300.000 kilometre sürat ile intişâr ettiğini bi't-tecrübe müşâhede eder.

[13] Dördüncü Fasl - Mekân ve Zamanın İzâfiyeti

Bâlâda izah olunan netice, şimdiye kadar fikr-i beşerin kabul eylediği mekân ve zaman mefhumlarıyla gayr-i kâbil-i izâhtır. İşte bunun içindir ki İzâfiyet Nazariyyesi cümlemize biraz garip görünüyor ve eski mefhumlarla yoğrulmuş olan dimağlarımız bunu kolaylıkla kabul etmek istemiyor.

Kâinat, bizim tarz-ı tefekkürümüze göre tebdil-i mâhiyet edecek değil ya! Hiç şüphe yok ki bilakis biz, ilmimizi hâdisât-ı tabîiyeye tevfiğe mecburuz.

Malum olduğu üzere sürat, bir mesafenin bir zamana nisbetine müsâvi olduğundan ziyâ süratinin bâlâda telakkî olunan tayyareye göre zannımız vechile saniyede 200.000 kilometre olmayıp da 300.000 kilometreye müsâvi olması tayyâredeki râsıda göre bir metre tûlün bize nazaran bir metreye müsâvi olmadığını ve tayyareciye göre bir saniyelik müddetin bize nazaran bir saniyeye müsâvi olmadığını ispat eder.

İşte bu mütâlaaya istinaden Aynştayn, tayyareciye göre bir metreye müsâvi bir tûlün arzdeki şahsa göre bir metreden dûn ve tayyareciye göre bir saniyelik zamanın arzdeki şahsa nazaran bir saniyeden efzûn olduğunu kabul etmek zarûreti karşısında bulunduğumuzu beyan etmiştir. Daha umûmî bir ifâde ile diyeceğiz ki: “*Birbirine nazaran harekette bulunan iki râsıd telakkî olunursa birinin hareketi istikametinde bulunan her tûl, diğerine nazaran kısalmış olacak ve her saniyelik zaman da uzamış bulunacak.*” [14] Yani tûl u zaman, telakkî olunan râsıda göre mütehavvil ve izâfi bir mahiyeti hâizdir. İşte tecrübenin bize bildirdiği hakikat budur.

Tayyaredeki râsıd, hareket-i istikametinde bulunan her tûlünün bize nazaran kısalmış olduğu ve saatinin daha yavaş işlediği hususunda ikna edemeyiz. Zira böyle bir iddiamız üzerine kendisi, tûlü malum olan tayyaresini bir metre ile bir kere daha ölçmeğe kıyam edecektir. Bu mesâha, kendisine tayyaresinin yine aynı tûlda bulunduğunu göstereceğinden iddiamızı kabul etmeyecek. Fakat hakikat halde bize nazaran tayyarecinin metresi de tayyaresi gibi aynı nisbette kısalmış olacağından netice-i mesâhatta bir fark bulamayacağı derkârdır.

Bizim tayyare hakkındaki muhakememizi, tayyareci de aynen bize tatbik ederek elimizde hareket-i istikametine müvâzi tuttuğumuz metrenin kısalmış olduğunu ve saatimizin kendi saatinden daha yavaş işlediğini iddia edecektir. Zira tayyare bizden uzaklaşıyorsa biz de tayyareye nazaran aynı süratle uzaklaşıyoruz.

İşte şimdiye kadar kabul edildiğinin aksine olarak vâhid-i tûl ile vâhid-i zamanın, râsıdın hareketine göre başka başka kıymetleri hâiz olduğunu ispat eden İzâfiyet Nazariyyesi, en basit ve en esaslı mâlumâtımızı alt üst etmiş oluyor.

Basit bir hesap ile ispat ediliyor ki saniyede 260.000 kilometre sürat ile hareket eden bir tayyarenin tûlü, arzdaki râsıda göre yarı yarıya tenâkus edecek ve tayyareciye göre bir müddet devam eden her hâdis, mesela yarım saat devam eden sigarası arzdaki râsıda göre iki misli yani bir saat devam edecek!

Tayyarenin sürati tadrîcen tezâyüd edip de sürati, ziyâ süratini ihrâz ederse arzdaki râsıda göre tayyarenin tûlü de tadrîcen sıfıra müncerr olacak. Tayyarecinin bir saniyelik müddeti ise bize göre nâmütenâhi uzamış olacak, yani zamanı âdeta tevakkuf seyr edecek. [15] Şâirin : “Ey çarh tevakkuf et, zaman ver / Ey saat-i sa’d, aman ver” diye ref` eylediği nida, husûl-pezîr olmuş olacak. Fakat tayyareciye gelince kendisinde hiçbir tahavvül hissedemeyecek ve bize göre kıvıldamak imkânsızlığında bulunduğu farkına bile varamayacak! Hayretimizde kendisi de hayret edecek!

[16] Beşinci Fasıl - Kütle Mefhûmu

Tecârib-i rûz-merre ile sâbittir ki bir arabayı iten bir şahsın birinci saniye nihayetinde ona ihrâz ettirdiği sürat, aynı zatın iki arabayı birden ittiği zaman bu arabaların ahz eylediği süratten daha büyüktür. İşte ecsâmın hâl-i sükûnetten hâl-i harekete gelmelerine ikâ‘-i müşkilâta sâif bulunan bu hassaları, kütlelerinin adem-i müsâvâtıyla izah olunmaktadır. Bir cismin kütlesi ne kadar büyük olursa muayyen bir kuvvetin taht-ı tesirinde birinci saniye intihâsında ihrâz eylediği sürat de o kadar daha dûn olur.

El-yevm mekteplerimizde kütle-i ecsâmın sabit olduğunu yani süratle tahavvül eylemediğini tadrîs ediyoruz. Ve bunun neticesi olarak da bir kuvvetin taht-ı tesirinde hareket eden bir cismin, ikinci saniye nihayetinde ihrâz eylediği süratin, birinci saniye nihayetindeki kıymetinin iki misli ve üçüncü saniye nihayetinde de üç misli ve bu minval üzere süratinin ilâ-nihâye tezâyüd edeceğini talebemize öğretiyoruz.

İşte Newton Nazariyyesi’nde süratlerin bu sûretle nâmütenâhi tezâyüd edebilmesi kabul ediliyor. Hâlbuki İzâfiyet Nazariyyesi, bazı hâdisât-ı elektrikiyede sürat-i azîmeyi hâiz, ecsâm-ı sagîre hareketinin tettebbu‘u neticesinde bu sûretle tezâyüd eden süratlerin bir gayesi mevcut olduğunu ve bu gayenin de sürat-i ziyâ olan saniyede 300.000 kilometreden ibâret olduğunu ve dünyada hiçbir süratin, sürat-i ziyâyı tecavüz edemeyeceğini ispat etmiştir. Misal olarak saniyede 200.000 kilometre gibi bir sürat-i fevkalâde ile uçan bir tayyarede bulunan bir mitralyözün tayyareciye nazaran saniyede 200.000 kilometre süratini hâiz mermiler endâht eylediğini tasavvur edersek hepimizin bildiğimiz mihânîk kavâidi [17] mücibince bu mermilerin karada bulunan bir râsıda göre sürat-i mecmuası, saniyede 200.000 + 200.000 yani saniyede 400.000 kilometreye müsâvi olması lazım gelir. Hâlbuki İzâfiyet Nazariyyesi mücibince hakikat halde mermilerin bize göre sürat-i mecmuasının saniyede 400.000 değil; fakat saniyede 277.000 kilometreden ibâret olacağı anlaşılıyor.

Bu netice, mütâlaât-ı sâlifeye nazaran bizi katiiyen hayrete düşürecek mahiyette değildir. Zira tayyarenin hareket-i istikametinde bulunan ve tayyareciye göre bir metreye müsâvi her tûlün bize göre daha kısa olacağını bâlâda izah etmiştik. Bu kısalmış metre ile tayyarecinin kendine göre mesâha ettiği 200.000 kilometreyi biz, tûl-i aslîsini muhafaza eden metromuzla [metremizle] mesâha edince mermilerin sürati olarak saniyede ancak 77.000 kilometre buluruz ki bunda da mûcib-i istigrâb bir şey yoktur.

Demek oluyor ki demin sabit bir kuvvetin taht-ı tesirinde hareket eylediğini tasavvur ettiğimiz cismin sürati, her saniyeyi müteakip müsâvi miktarda tezâyüd edemeyecek. Çünkü bunun sürati hiçbir zaman sürat-i ziyâyı tecavüz edemeyeceğini tecrübe gösteriyor. Şu halde aynı kuvvet bir cismin süratini her saniyeyi müteakip daha az tezyîd edecek.

Hâlbuki bir cisim, sabit bir kuvvetin taht-ı tesirinde bulunduğu halde, süratinin gittikçe daha az tezâyüd etmesi kütlelerinin süratiyle birlikte tezâyüd eylemekte olduğunu gösterir. Neticede kütle-i maddiyenin sabit bir kemmiyyet olmayıp bir cismin sürati tezâyüd edince kütlelerinin de tezâyüd eylediğini kabul etmek zarureti karşısında bulunuyoruz.

Dûn süratlerde farkına varamadığımız bu kütle tahavvülü, sürat-i azîmeyi hâiz ecsâmda nazar-ı dikkati câlibdir. Bilhassa röntgen şuaâtını tevlîd eden ve saniyede 200.000 kilometreye kadar sürati hâiz bulunan elektrik zerrecilerinin yani elektronların süratlerinin tezâyüdüyle kütlelerinin de Aynştayn tarafından hesap edildiği üzere, câlib-i nazar bir raddede arttığı bi't-tecrübe anlaşılmalıdır.

[18] Ez-cümle Aynştayn düsturlarıyla yapılan hisâbât neticesinde 1.000 gramlık bir kütleyi hâiz bulunan bir cismin sürati, saniyede 1.000 kilometreye bâliğ olursa kütlesi 2 santigram tezâyüd ediyor. Bir cismin sürati saniyede 260.000 kilometreyi bulunca kütlesi tezâuf etmektedir.

İşte şimdiye kadar en sağlam zanneylediğimiz kütle-i maddiye hakkındaki malumâtımızın da İzâfiyyet Nazariyyesi'yle alt üst olduğu ve son tahlilde kütle-i ecsâmın da mekân ve zaman gibi izâfi bir kıymeti hâiz bulunduğu izâhât-ı sâlife ile tebeyyün ediyor.

[19] Altıncı Fasil - Madde ve Kudret

On dokuzuncu asr-ı mîlâdîde husûle gelen terakkiyât-ı ilmiyye, hadisât-ı hikemiyye ile kimyeviyyenin ayrı ayrı nokta-i nazarlardan telakkisini mûcib olmuştur, şöyle ki: Hâdisât-ı hikemiyye, tahavvülât-ı kudret⁷ şeklinde ve hâdisât-ı kimyeviyye ise tahavvülât-ı madde-i hâdisât suretinde ve yekdiğerinden tamamen müteferrik birer şube-i ilmiyye olarak nazar-ı itibara alınmış ve “kudretin zâil olamayacağını ve ancak bir halden muâdil diğeri bir hâle

7 Kudret ve tahavvülâtı hakkında daha mufassal malumat edinmek için (Fenn-i Elektrik ve Tatbikat-ı Sanaiyyesi) namındaki eserime müracaat edile.

mürûr edeceğini” ifade eden tahaffuz-ı kudret kanununa mukabil “maddenin de kâbil-i izâle olmadığını ve ancak bir halden diğer bir hale ifrâğ edebileceğini” müeyyed olarak tahaffuz-ı madde kanununun câri bulunduğu umûmen kabul edilmişti. Hikmet-şinâsânın âlem-i kudreti, kimyagerlerin ise âlem-i maddiyâtı tetebbu‘ eyledikleri telakkisi câri idi.

Gerçi asr-ı sâbık sonlarına doğru bir taraftan hâl-i harekette bulunan elektriklenmiş ecsâmın hâiz olduğu atâletin, süratlerine göre mütehavvil bulunduğu ve diğer taraftan da radyum gibi kendiliğinden neşr-i kudret etmek hassâsını hâiz yani faaliyet-i inşâiyye hassasına mâlik bazı ecsâmın keşfedilmesi üzerine kudret ile madde arasında bir mukârenetin mevcudiyeti anlaşılmışsa da bu hususta ulemâ pek ileriye varamamışlardı.

Esasen neşr-i inşâ eden bir cismin, cihet-i inşâin aksine doğru gerilediği ve inşâ-i mezkûru bel‘ veya aks eden ecsâmın da bir tazyîke maruz bulunduğu daha evveleri malum olmuştu. “Tazyîk-i inşâ” namıyla yâd olunan bu tesîr, aynıyla bir silahtan çıkan merminin silah-ı mezkûrda husûle getirdiği gerilemesine ve merminin isabet ettiği cismin de ilerlemesine müşâbihtir.

[20] İşte kudret ve madde hakkındaki malumât-ı sâbıkamızla kâbil-i telif olmayan bütün bu hâdisât, Aynştayn tarafından kütlenin bâlâda izâh edildiği üzere, sürat-i ecsâm ile mütehavvil bulunduğu nazar-ı itibara alınarak ve elektrik nazariyyâtına istinâden şümüllü bir surette izâh edilmiş ve birbirinden tamamen müteferrik ve müstakil olan tahaffuz-ı kudret ve tahaffuz-ı madde kanunlarının tevhidine muvaffakiyet hâsıl olmuştur.

Fi’l-vâki sürat-ı azîme ile hareket eden bir cisim, sürati, dûçâr-ı tahavvül olmayarak bir miktar hararet bel‘ eder yahut cism-i mezkûr bir huzme-i ziyâiyye ile tenvîr veya bir hamûle-i elektrikiyye ile tahmîl edilirse süratinde bir gûnâ tahavvül husûle gelmeyen cism-i mezkûr kütlelerinin tezâyüd ve bilakis eğer cism-i müteharrik neşr-i inşâ ederse kütlelerinin tenâkus edeceğini Aynştayn, nazariyyât-ı elektrikiyyeye istinaden ispat etmiştir.

Demek oluyor ki hâl-i harekette bulunan ve hariçten bir miktar hararet bel‘ eden veya tenvîr edilen ve elektrikleştirilen bir cismin kütleleriyle vezni hâl-i sükûnette bulunan soğuk, mazallem ve elektrikiyyetten muarrâ bir cismin kütleleriyle vezninden efzûn olacak.

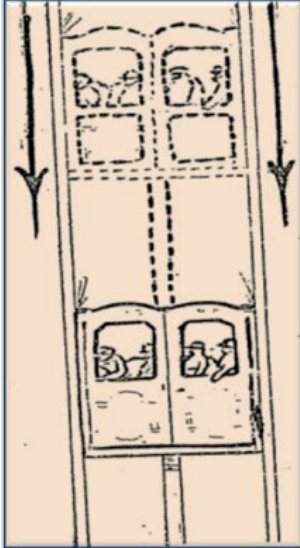
İzâfiyyet Nazariyyesi’ne göre bir imtizâc-ı kimyevîde sabit kalan kemmiyyet yalnız birbirine tesir eden ecsâmın kütle-i mecmuası değil fakat bu imtizâc hâdisesinde intişâr eden veya bel‘ edilmiş olan hararet, ziyâ ve elektrikiyyet gibi kudretlerle kütle-i maddiyeler mecmûdudur ki lâyetagayyer ve sabit kalır. Bizim mesâha usullerimiz sıhhat-i kâfiye temin edemediği ve kütlenin miktar-ı tahavvülü pek cüzî olduğu cihetle, kanun-ı hakîkatin şimdiye kadar izhârına muvaffakiyet hâsıl olamamıştı. Fakat bu hâdiseler İzâfiyyet Nazariyyesi’yle tahlil edilince “kudret ile maddenin kâinatı teşkil eden unsur-ı ibtidâinin birer şeklinden başka bir şey olmadığı tezâhür etmiştir.”

[21] Yedinci Fasal - Yeni Câzibe Kanunu

Şimdiye kadar Newton Nazariyyesi'nde pek müşevveş kalan ve hâdisât-ı sâire ile irtibatı görülemeyen bir hâdis de sath-ı arz üzerinde ecsâmın sükûtunu mücib olan ve câzibe namıyla yâd edilen hâdisedir. Fi'l-vâki Newton Kanunu, iki cisim arasındaki câzibenin bu cisimlerin kütleleriyle mütênâsib olduğunu iddia etmektedir. Hâlbuki kütle-i ecsâmın süratlerine tâbi bulunduğu biraz evvel izah edilmişti. Şu halde Newton Kanunu'nu tatbik ederken ecsâmın hâl-i sükûnetindeki kütlelerini mi yoksa hâl-i hareketindeki kütlelerini mi telakkî etmek lazım gelecek?

Aynştayn, Newton Kanunu'ndaki bütün bu müphemiyetleri izâle ederek câzibenin kuvvet mâhiyetinde olmayıp bir nev'-i hareket-i mütezâyideye muâdil ve telakki olunan mekânın bir hassa-i mahsûsasından ibaret bulunduğunu göstermeğe muvaffak olmuştur. Şöyle ki: Eğer câzibe bir kuvvet olsa idi muhtelif kütleli hâvî ecsâma ihrâz ettirdiği süratler de muhtelif olurdu. Hâlbuki bilumûm ecsâmın halâda ayn[1] süratle sükût eylediği ve mesela bir çeki sikletinde, bir kaya parçasıyla bir kuş tüyünün halâda birlikte düştüğü ve her ikisinin de bir saniyedeki tezâyüd sürati takriben 10 metre olduğu malumumuzdur.

Bir de bu kanunda dâhil-i hesap olan mesafe hangi râsıda göre telakki olunacak? Zira mesafenin de izâfi bir şey olduğunu biliyoruz. Diğer taraftan kuvve-i câzibenin sürat-i intişârı ziyâ süratine müsâvi mi yoksa büsbütün başka bir kıymeti mi hâiz! Yakın zamanlara kadar câzibenin ziyâ süratinden efzûn bir süratle intişâr eylediği iddia olunuyordu. Hâlbuki İzâfiyyet Nazariyyesi, câzibenin ziyâ süratiyle intişâr eylediğini ispat ve tecrübe de bunu teyîd etmiştir.

Şekil 4.

[22] Câzibenin bir hareket-i mütezâyideye muâdeleti şu tecrübe ile gösterilebilir: Bir asansöre râkiben bir binanın yukarıki katlarından zemin katına süratle inerken sikletimizin tenâkus eylediğini ve ayağımızın asansör döşemesine daha dîn bir tazyik icrâ eylediğini hepimiz pek güzel hissederiz. Asansör, dîn bir süratle ineceği yerde ecsâmın halâ'daki sükûtu gibi yani saniyede takriben 10 metreye müsâvi mütezâyid bir süratle nüzûl ederse içindeki yolcular artık ayaklarının döşeme üzerine hiçbir tazyik icrâ eylemediğini hissedecekler; zira kendileri de asansörün süratini hâiz bulunacaklar.

Cepleri kurşunla bile dolu olsa bu madenin de veznini gâib etmiş olduğunu müşâhede ederler. Ceplerindeki kurşunu evlerimizde erzak tarttığımız yaylı mikyâs-ı kuvvetle tartmağa teşebbüs etseler bulacakları vezn sıfır olur. Ellerindeki çanta veya şemsiyeyi boşluğa bıraksalar bu eşyalar, gerek asansör dâhilinde ve gerek dışarıda asansör süratiyle sükût

[23] edeceğinden kendilerine nazaran hareketten muarra yani câzibenin tesirinden âzâde bulunduğuna kâni olurlar (Şekil 4). Demek oluyor ki her nerede olursa olsun câzibenin tesirâtı zâhirî ve mütezâyid bir sürati hâiz bir râsıda nazaran tamamen kâbil-i izâle mâhiyeti hâiz!

İşte Aynştayn, bu suretle câzibenin bir hareket-i mütezâyideye muâdeletini göstermiş ve buna “muâdelet kaide-i esasıyesi” namını vermiştir.

Bu muhakemeye istinâden Newton tarafından mevcudiyeti iddia olunan kuvve-i câzibe reddedilip de kâinatı teşkil eden dünyaların fezâda serbestçe hareket eden birtakım ecsâmdan başka bir şey olmadığı düşünülürse bu cisimler hareketleri esnasında kendilerine en suhûletli gelen tarîk hangisi ise onu intihâb edecekleri neticesi istihrâc olunur. Bu tarik-i eshel, fezânın maddeden pek ba’id bulunan aksâmında bi’t-tabi‘ bir tarîk-i müstakîmdir. Fakat ecsâm-ı maddiyye civarında, bu tarîk-i eshelin kesb-i inhinâ eylediğini ecrâm-ı semâiyyenin hareketini tetkik ederek anlıyoruz.

Demek oluyor ki azîm kütleler civarındaki tarîk-i eshel, yani iki nokta beynindeki yolun en kısası, bir hatt-ı müstakîm değil, fakat riyâziyyâtta “münhani-i asgar” tesmiye olunan bir hattır.

Nitekim ki kapudanlar [kaptanlar] dahi, sath-ı bahr üzerinde en kısa tarîki intihâb etmek mecburiyetinde bulduklarından faraza Lizbon’dan hareketle Nevyork’a giderken doğruca garp istikametini takip etmezler. Bir küre üzerinde bulunan iki nokta beynindeki mesafenin en kısası nikat-i mezkûreden geçen bir daire-i kebirî olduğundan Lizbon’dan hareket ederken biraz şimâl-i garbî ve Nevyork’a müvâsalat ederken de şimâl-i şarkî istikametini takip ederler.

Bu izâhât üzerine Aynştayn’ın câzibe kanunu şu suretle ifade edebilir: [24] “*Kendi haline serbestçe terk edilen her cisim, fezâda bir münhani-i asgar takip eder.*”

Bu münhani-i asgarın bir hatt-ı müstakîmden ibaret olmaması iki nokta beynindeki en kısa yolun bir hatt-ı müstakîm olduğunu kabul eden, Öklid tarafından tesîs ve mekteplerimizde tadrîs edilen hendesenin de hakîkate muvâfık olmadığını gösteriyor.

Mütâlaât-ı sâlifeye istinâden Aynştayn, câzibeyi, azîm kütleler civarındaki mekânın bir hassa-i mahsûsası olmak üzere telakki etmiş ve bu aksâmda mekân-ı hakikinin inhinâli bir mekân olduğu neticesine vâsıl olmuştur.

Aynştayn, İzâfîyyet Nazariyyesi’ne istinâden şimdiye kadar üç mühim hâdisenin vukûunu evvelden keşfetmiştir:

1. Ziyânın hâiz-i vezn olması
2. Utârid namındaki seyyarenin kapalı bir münhani resmetmemesi
3. Ziyâ-yı Şems tayfindaki çizgilerin kırmızıya doğru tebeddül-i mekân eylemesi.

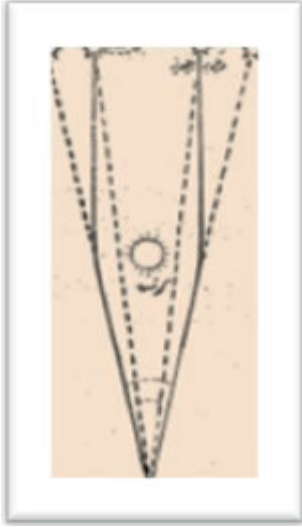
[25] Sekizinci Fasl - Ziyânın Vezniyeti

Aynştayn Nazariyyesi'nin en câlib-i merak ciheti, hiç şüphe yoktur ki ziyânın vezniyyetini meydan-ı sübûta vaz' eden kısmıdır. Fi'l-vâki bir ihtizâzdan ibaret olan ziyanın hâiz-i vezn olabileceğini tasavvur etmek malumât-ı sâbıkamıza tevâfuk etmeyen hususâtandır. Mesele şu surette tetebbu' edilebilir: İçi boş bir cisimden bir şuâ-i ziyâi veya harûrinin mürûr ettiğini farz edersek bu cismin kütlesi, bir taraftan kütle-i maddiyyesi ve diğer taraftan da boşluğu, derunundaki şu'ân kütesinin mecmû'una müsâvi olur. İmdi bir terazi ile bu cismin vezni takdîr edildiği halde hâvi olduğu kudret-i minşe'a hasebiyle vezninin tezâyüd eylediği müşâhede edilirse ziyânın hâiz-i vezn olduğu anlaşılmış olur. Fakat bu derece hassas bir terazi bulunamayacağından ziyânın hassa-i vezniyeti, şu'ââtın câzibe tesiriyle kısmen kütle-i maddiyye tarafına doğru bir hareket ahz etmesi yani düçâr-ı inhinâ olmasıyla sabit olabileceği derkârdır.

Newton Nazariyyesi bu inhinânın sebep ü hikmeti hakkında bize hiçbir fikir vermediği halde Aynştayn Nazariyyesi bu hâdiseyi tenvîr ve miktar-ı inhirâfı da meydan-ı sübûta vaz' etmektedir.

Eğer hakîkaten ziyânın bir vezni ve bir kütlesi var da bu iki kıymet arasındaki nisbet madde hakkında câri olan kanun nisbetine müsâvi ise Aynştayn Nazariyyesi mûcibince sath-ı arz civarında ufkî bir şuâ-i ziyânın birinci saniyenin nihayetinde 10 metre sükût etmesi yani ufkıyyen intişâr eden bir şu'â-i ziyânın bir saniye zarfında kat eylediği 300.000 kilometrelik mesafenin iki uçları beyindeki tefâvüt-i irtifâ'ın 10 metreye müsâvi olması lazım gelir. [26] Bu kadar büyük mesafelere ait tecrübelerin sath-ı arz üzerinde icrâsı mümkün olmadığından Aynştayn, tecrübe sahasını Güneş'in civarına nakletmeğe mecbur olmuştur. Fi'l-vâki Güneş'in etrafındaki câzibe, küre-i arzın etrafındaki câzibeden 27 defa daha büyük olduğu gibi Güneş'in hâiz olduğu eb'âdn azameti hasebiyle de saha-i câzibesinin tesirine daha uzun bir şuâ-i ziyâi arz etmek mümkündür.

Şuâ-i ziyâi bir vezniyeti hâiz ise bu iki nokta-i nazar dolayısıyla ihrâz edeceği inhirâfın bir derece saniyesi kadar olması lazım gelir ki bu da heyet-şinâsân tarafından sıhhat-i azîme ile mesâha olunan bir kıymettir.

Şekil 5.

İşte (Şekil 5) uzaklarda bulunan bir yıldızdan sâdır olup Güneş'in civarından geçerek arza gelen bir şuâ-ı ziyâfi irâe eder. Bu şuânın en ziyade dûçâr-ı inhinâ olması lazım gelen kısmı, Güneş'in câzibe sahasına marûz olan kısmıdır. Dûrbîne ve buradan gözümüze vâsıl olan şuâ-i ziyâfin istikameti temdîd olundukda râsîd, yıldızın bu istikamette yani noktalı hatt-ı müstakîm ile gösterilen tarafında bulunduğunu zanneder. İşte bu suretle yıldızın vaziyet-i hakikiyesiyle vaziyet-i zâhiriyesi arasındaki farkın şuâ-i ziyâfin miktâr-ı inhirâfına müsâvi olacağı anlaşılıyor.

Şuâ-i ziyâfin bu inhirâfı bi't-tabi' Şems'in yakınında görülen yıldızlar hakkında vârid olmak lazım gelir. Ziyâ'-ı Şems, yıldızların ziyâsını setr ettiğinden şu halde [27] tecrübenin ancak bir kûsûf esnasında yani Kamer'in Güneş'le arz arasına gelip de ziyâ-ı Şems'i setr eylediği zaman icrâsı mümkün ve ancak ve bu suretle Güneş'in yakınında birtakım yıldızlar kâbil-i mer'î olur. İmdi bu yıldızların Güneş'ten mümkün olduğu kadar uzak diğer sabit yıldızlara nazaran vaziyeti, Güneş civarında bulunmadıkları zaman fotoğraflarının ahzı suretiyle tayin eylediği halde bir kerede Güneş'in yakınında buldukları zaman kûsûf esnasında fotoğrafları alınarak aynı sabit yıldızlara göre vaziyetleri tayin edilirse bu iki fotoğrafın birbiri üzerine tatbîk ve mukayesesi suretiyle miktâr-ı inhirâfı tayin etmek mümkün olurdu.

Eğer Aynştayn'ın iddiası vechile ziyâ bir vezni hâiz ise bu fotoğraflar ziyânın inhirâfını gösterecek ve İzâfiyyet Nazariyesi doğru ise fotoğrafların mukayesesinden istihrâc olunan miktâr-ı inhirâfın da Aynştayn'ın bil-hisâb irâe eylediği miktâr-ı inhirâfa müsâvi olması lazım gelir.

Bu tecrübenin icrâsı için bâlâda arz eylediğim vechile bir kûsûf husûle gelmesine intizâr etmek lazım geliyordu. Zira ahvâl-i âdiyede ziyâ-ı Şems yakınında bulunan yıldızları görmeğe müsâit değildir. Diğer taraftan kûsûf esnasında da Güneş'in yakınında parlak yıldızların bulunması da lazım gelirdi. Pek büyük bir tâli' eseri olarak 1919 senesi Mayıs'ının 29'uncu günü yani tam üç sene mukaddem bu tecrübelerle pek müsait bir kûsûf-ı tam husûle geleceği 1917 senesinde anlaşılmıştır. Bu hâdisenin pek büyük bir eser-i tâli' olduğunu arz ediyorum. Zîrâ, Aynştayn dünyaya başka bir tarihte gelmiş olsaydı böyle muvâfık bir kûsûfun husûlü için belki binlerce sene beklemek lazım gelirdi.

[28] Bu müstesna fırsattan bil-istifade İngiltere'nin en maruf heyet-şinâsânından mürekkeb bir heyet-i fenniyye teşkil ve bunlara îcâb eden âlât-ı rasadiyye terfîk edilerek havanın bozukluğundan dolayı rasadâtın icrâsına mâni-i zuhûr ihtimalini tenkîs için bu heyetlerden

biri Brezilya'nın şimalinde kâin Subral'e, diğeri de Afrika'nın garbında bulunan Prens [29] Adası'na i'zâm edilmişlerdir. Subral'de tesis edilen âlât-ı rasadiyye (Şekil 6)'da görülüyor.

Şekil 6.

Şekil 7.

Her iki heyet-i fenniyye tarafından küsûfun devamı müddetince (Şekil 7) alınan müteaddid fotoğraflarla birkaç mâh-ı mukaddem, Güneş henüz bu yıldızlardan uzak bulunduğu halde alınan fotoğraflar birbiriyle mukayese edildikte Aynştayn tarafından İzâfiyyet Nazariyyesi'ne istinaden tayin edilen inhirâf-ı ziyâ miktarının bu rasadâtta istihsâl olunan inhirâf miktarına müsâvi olduğu sabit olmuştur.

İngiltere'nin en büyük heyet-şinâsânından mürekkeb iki heyet-i fenniyyenin istihsâl eylediği bu netice, Aynştayn Nazariyyesi'ni te'kîd edince bu nazariyyenin mukârin-i hakîkat olduğu bi't-tecrübe dahi anlaşılmiş oluyordu. İşte bu netice-i tecrübiyyedir ki İzâfiyyet Nazariyyesi'nin ehemmiyet-i hakikiyesini âlem-i beşere ilan etmiştir.

[30] Dokuzuncu Fasal – Utârid'in Kapalı Bir Güzergâh Resmetmediğinin İzahı

Aynştayn Nazariyyesi'nin şu'âat-ı ziyâiyyenin inhirâfı tecrübesiyle te'kîd olduğunu bâlâda izah eyledik. Şimdi de bu nazariyyenin diğeri bir te'kîdinden bahsedeceğiz.

Bir şu'â-i ziyâiyyenin saniyede 300.000 kilometre [kilometre] gibi bir sürat-i azîmeyi hâiz olması sayesinde birkaç dakika zarfında kâinatın mühim bir kısmını dolaşarak geçtiği yerler hakkında bize malumât-ı müfide getirdiğini gördük. Fakat velev dün bir süratle olsun asırlardan beri fezâda seyr-i tabiisini takip eden seyyârât dahi güzergâhlarını devrettiklerinin her defasında fezânın evsâfı hakkındaki malumâtımızı tezyîde hâdim bulduklarında şüphe yoktur.

Cümlenin malûmudur ki Newton Kanunu, seyyârâtın Güneş etrafındaki hareketlerinde kapalı bir münhani resmettiğini iddia eder. Beyziyyü’ş-şekl olan bu münhaninin ismine lisan-ı hendese “kat’-ı nâkıs” derler. Uzunluğuna kesilen bir limonun muhîti bu şekle pek müşâbihdir. Cıvarda bulunan diğer bir seyyare bu hareketi ihlal etmediği takdirde Newton Nazariyesi bu münhaninin lâyetagayyer olacağını gösterir.

Hâlbuki yeni câzibe kanunu mûcibince seyyârâtın fezâda resmettiği mahrek mesdûd olmayacak yani seyyâre mahrekini resmettiği zaman her devrini müteakip aynı noktaya vâsıl olmayacak! Seyyâre demin tasavvur edilen kesik limon muhîtinin resmederken güya bu limonun da masa üzerinde yavaşça dönmesi gibi bir hareketin daha mevcudiyeti Aynştayn tarafından iddia edilmiştir. Miktar-ı deveran pek cüz’î olmakla beraber Aynştayn bunu bi’l-hisab tamamen tayine muvaffak olmuştur.

Mahrekin bu hareketi bilhassa uzunca limon şeklinde olan mahreklerde ve sûrat-i seyirleri nisbeten büyük olan seyyârelerde hissolunacak raddede bulunacağını İzâfiyet Nazariyesi ispat etmektedir.

[31] Bu iki şartı hâiz seyyareler miyânında Utârid’in bilhassa bu nev’-i hareketinin en fazla olacağı tahmin olunuyordu. Bu hareketin Newton Kanunu ile izahı mümkün olamayınca mukaddema en marûf heyet-şinâslardan (Löverrie) [Le Verrier] Utârid’in bu suretle câzibe kanununa tevâfuk etmeyen hareketinin ancak Utârid’in arka tarafında vâki’ diğer bir seyyarenin mevcudiyetiyle kâbil-i izah olduğunu iddia etmiş; hatta bu müz’ic seyyareyi de Vulcain namıyla tevsîm etmiştir.

Dünyanın bütün heyet-şinâsânı bu yeni seyyarenin zuhuruna intizâren, a’-mâk-ı fezâyı defaatle tarassud etmişlerse de bütün bu tarassudât beyhude bir emekten ibaret kalmıştır. İşte Newton’un câzibe kanunu dûcâr-ı akâmet olmuştu.

Aynştayn ise İzâfiyet Nazariyesi’nden istihrâc eylediği câzibe kanunuyla bu muammayı tamamen halletmiştir. Fi’l-vâki’ Aynştayn, Utârid’in mahrekinin bir asır ne kadar deveran edeceğini bil-hisâb tayin etmiş ve bu miktar ise tarassudât-ı hey’iyyeden istihrâc olunan miktara tamamıyla müsâvi bulunmuştur.

İşte bu tecrübeler dahi Aynştayn Nazariyesi’ni tekîd ederek hakikate muvâfık olduğunu meydan-ı sübûta koymuştur.

[32] Onuncu Fasil – Ziyâ-ı Şems Tayfındaki Çizgilerin Kırmızıya Doğru Tebdîl-i Mekân Eylemesi

Aynştayn tarafından teşîs olunan câzibe kanunu mûcibince bir saha-i câzibenin şiddeti tezâyüd ederse bu sahada vukûa gelen bir hâdis-e muayyenenin müddet-i devamı da tezâyüd eder. Mâdem ki Güneş civarındaki câzibe, küre-i arzın câzibesinden 27 defâ daha şiddetlidir; şu halde muayyen bir zerrenin Güneş üzerindeki müddet-i ihtizâzı sath-ı arz üzerinde

bulunan aynı zerrenin müddet-i ihtizâzından efzûn olacak; binaenaleyh herhangi bir cism-i basitin ziyâ-ı Şems tayfindaki çizgilerinin tûl-i mevcleri de arz üzerinde bulunan bir menba‘-ı ziyâiden aynı cism-i basite ait tayfdaki çizgilerin tûl-i mevclerinden daha büyük olması yani kırmızıya daha yakın olması icâb eder.

Aynştayn’ın bu üçüncü iddiası da geçen sene bir taraftan Paris Politeknik Mektebi Fizik Muallimi Mösyö (Pero) [Alfred Perot] ve diğer taraftan Mösyö (Puisson) [Henri Buisson] ve Mösyö (Fabri) [Charles Fabry] nam hikmet-şinâsân tarafından bi’t-tecrübe ispat edilerek yeni nazariyyenin ehemmiyeti bir kat daha tezâhür etmiştir.

İşte Aynştayn, İzâfiyyet Nazariyyesi’nden istihrâc eylediği şu üç mühim neticenin de bi’t-tecrübe sabit olması bu nazariyyenin hâdisât-ı kâinatı izah eden en mükemmel bir nazariyye olmak üzere telakki edilmek lazım geleceğini gösterir.

[33] On Birinci Fasal - Yeni Mekân - Zaman Mefhûmu

Aynştayn Nazariyyesi’nin şimdiye kadar izah ettiğimiz ve malumât-ı sâbıkamızı alt üst edecek mahiyette bulunan netâyicine ilaveten bir de esâsât-ı felsefiyyede taalluku olmak itibariyle mekân ve zaman mefhumları hakkındaki kanaat-ı hâzırâyı arz etmek isterim.

Malum olduğu üzere her müşâhede iki kısmı hâizdir: Birincisi müşâhidin şahsı diğeri de müşâhede olunan şey. Müşâhede eylediğimiz bir hâdise, yalnız bu hâdisenin mâhiyetine tâbi olmayıp aynı zamanda şahsımıza göre yani vaziyetimize, hareketimize ve diğer şahsî husûsâtımıza göre değişir. Ednâ bir mülâhaza kâinatın mahiyet-i hakikiyyesinin bizim tasavvurât-ı kâsîrânemize göre değişmeyeceğini gösterir: Fil-vâki şu etrafımızda cereyan eden hâdisâtı, tetebbu ve mesâha etmek ve mesela bir tûlü ölçmek veya bir müddeti takdîr etmek için, hâdisât-ı mezkûrenin gerek mekân ve gerek zaman itibariyle vücûda getirdiğimiz keyfi birtakım taksimat ile mukayesesini icrâ eyleriz. Hâlbuki tabiat, bu taksîmât ile hiç de alâkâdâr olmayabilir. Çünkü seyr-i tabiiyyesini kendi telakkimize göre tadil etmek yed-i iktidârımızda değildir.

Şu halde hâdisâtın tetebbu için mekân ve zaman mefhumlarını nasıl tesis edeceğiz? Bunun için kitab-ı tabiatın yalnız bir sahifesini yani mahdûd bir kısmını tedkîk ile değil fakat mümkün olduğu kadar vâsi‘ bir kısmını tetebbu‘ etmekle nâil-i maksad olabiliriz.

İşte bu hakîkati teslim ettikten sonra evvel emirde mekânı tayin için istimâl [34] eylediğimiz ve mekteplerde öğrendiğimiz (Öklid)in tesîs-gerdesi olan âdi hendesenin ne dereceye kadar hakîkate tevâfuk etmekte olduğunu tedkîk etmek lâzîmedendir.

Malumdur ki hendesede, hakîkat-i mutlaka olarak telakkî olunan birtakım kaziiyelere istinad olunur. Ez-cümle hakîkat olarak kabul olunan esaslardan biri, hatt-ı müstakîmin iki nokta arasında en kısa bir tarîk olmasıdır. Öklid hendesesinin istinâd eylediği esaslardan ikincisi de verilen bir müstakime bir noktadan ancak bir müvâzi-i müstakim resm

olunabilmesidir. Efkâr-ı kâsırânemize pek tabi ve pek basit görünen bu faraziyeler acaba muvâfık-ı hakikat midir?

Bir kere hayat-ı ameliyyede bir hatt-ı müstakîmi nasıl telakki ettiğimizi düşünelim: Bir mühendis arazi üzerinde muayyen iki nokta arasında bir hatt-ı müstakîm çizmek isterse mezkûr noktalara flama tabir olunan iki değnek rekz ederek göz ile bu iki değnek kenarlarına birden bakar. Bu şu‘â-i ziyâîyi müstakîm itibar ederek buna tetabuk ettirdiği bir çizginin müstakîm olduğuna kanaat getirir. Hâlbuki tecrübe yıldızlardan bize gelen ziyânın bir saha-i câzibe derûnundan mürûru halinde dûcâr-ı inhirâf olduğunu gösteriyor.

Şu halde içinde yaşadığımız kâinata göre tadrîs olunan hendesenin yanlış kaziiyelere istinad eylediği ve hakîkate muvâfık bir hendese olmadığı anlaşılıyor. Kezâ “bir müstevî dâhilinde bulunan iki hatt-ı müvâzi yekdiğerini katetmez” dediğimiz zaman bunun da hakîkate tevâfuk etmediğini tecrübe gösteriyor. Zira bir müstevî dâhilinde tasavvur edilen iki şu‘â-i ziyâînin ecrâm-ı semâiyyenin câzibesıyla muhtelif miktarlarda dûcâr-ı inhinâ olduklarını tecrübe gösteriyor. Şu halde müvâzî kalmalarına imkân olamaz.

Diğer mühim bir mesele de iki nokta arasındaki mesafenin bir cetvel ile mesâhası meselesidir. Bu mesâha, tûl-i mi‘yârı ittihâz olunan bir cetvelin iki nokta arasında hareket ettirilmesiyle ve bu mesafede kaç defa dâhil olduğunu tahkik etmekle icrâ ediliyor. Fakat istihsâl olunacak netice, bu iki noktanın yekdiğerine nazaran ve râsıda [35] göre bir hareketi hâiz olup olmamasıyla da değişir. Çünkü bir râsıda göre harekette bulunan bir tûlün hareket istikâmetine göre kısaltıldığı biraz evvel izah edilmişti.

Şu hâle göre bir tûlü ölçmek, bir sürati ölçmekle müterâdif oluyor. Hâlbuki bir sürati takdîr etmek için mesafe ile zamanın takdîri şarttır. İşte buradan anlaşılıyor ki tûl mesâhâtinden zamanı büsbütün tefrik eden Öklid hendesesi, hakikî hendeseye tevâfuk etmiyor. Hâlbuki zamanı da tûl, arz ve umk mefhumlarına rapteden yani tabir-i fenniyyesiyle dört bu‘dlu bir hendesenin tabiata en muvâfık bir hendese olacağı anlaşılıyor.

Bu hâkîkati, Alman riyâziyyûnundan olup pek genç yaşında terk-i hayat eden (Minkofski) [Minkowski] Kolonya şehrinde 1908 senesinde îrâd eylediği meşhur konferansında ilan ederek demiştir ki: “Ba‘de-mâ mekân ve zaman mefhumlarının müstakîlen telakkisine imkân kalmamıştır. Hakîkati ancak bu iki mefhumun imtizâcında aramalıyız.”

El-hâsıl tecrübe gösteriyor ki şu içinde yaşadığımız kâinat, Öklid hendesinde iddia olduğu gibi üç bu‘dlu değil, fakat mekân ve zaman mefhumlarının imtizâcından mütevellid dört bu‘dlu bir mekân-zaman kâinatıdır. Dördüncü bu‘d ise eski mefhumumuzdaki zamandır.

Mekânı zamandan ve zamanı mekândan ayırmak imkânı olmadığı ve bu sûret-i telakkînin ne derece mukârin-i hakikat olduğu basit bir misal ile de tenvîr edilebilir: Bayezid

Meydanı'ndaki bir kaldırım taşını kırmızıya boyamak suretiyle bulunduğu mevkii tespit edelim. Bu taşın üzerinden geçerek ders dinlemeğe gelen bir talebe dersin hitâmını müteâkip evine avdet ederken yine bu taş basacak olursa acaba bu efendi muhtelif zamanlarda aynı taşın üzerinde iken kâinatın da aynı noktasını mı işgâl ediyor? Buna verilecek cevap, bir cevab-ı menfiden başka bir şey değildir. Çünkü bu taşın üzerine ilk defa bastığı an ile ikinci defa bastığı an arasında güzerân olan müddetin her saniyesi zarfında, arz-ı fezâda otuz kilometre mesafe katetmiş [36] olacağından Güneş'te bulunan bir râsıda göre her iki vaziyetin bir olmayacağı tabiidir.

İfademizden bir mana istihrâc edebilmek için zamandan bahsedildi mi mekânı da tayine mecburuz. Üç asır evvel vukua gelen bir zelzeleden bahsedilirse bundan hiçbir mana istihrâc edemeyiz. Zira bu hâdisenin Güneş'te mi, Kamer'de mi, arzda mı husûle geldiğine dair bir fikrimiz olamaz.

El-hâsıl zaman ve mekân yekdiğerinden kâbil-i tefrîk olmayıp râsıda göre mütehavvil ve şu içinde yaşadığımız kâinatın dört bu'dlu bir mekân-zaman kâinatı olduğu Aynştayn Nazariyyesi icâbındandır.

[37] On İkinci Fasil - Kâinatın Mütenâhi Fakat Hudutsuz Olması

Kâinat mütenâhi mi yoksa nâmütenâhi mi? İşte öteden beri fikr-i beşeri işgal etmiş olan bir mesele-i mühimme!

Kâinat nâmütenâhi denildiği zaman bundan istihrâcı lâzım gelen mana şudur: Eğer önümdeki istikâmete doğru ebediyyen yürüyecek olursam hiçbir zaman nokta-i azîmete avdet etmeğe muvaffak olamayacağım! Acaba buna imkân var mı? Newton'a göre mesafe yani mekân ihtiva eylediği ecsâma yıldızlar adedine tâbi' olmayarak nâmütenâhî vüs'atı hâiz olabileceği cihetle bu faraziyye daire-i ihtimal içindedir. Fakat Aynştayn'a nazaran maddeden ve kudretten muarra bir mekân tasavvur edilemediği gibi mekân maddenin gayr-i kâbil-i iftirâk bir hassası olarak telakkî edilmektedir.

Hâlbuki icrâ kılınan tarassudât-ı hey'iyye Güneş'ten tebâüd edip kehkeşânın hududlarına takarrüb ettikçe, vâhid hacîmdeki yıldızlar adedinin gittikçe tenâkus eylediğini gösteriyor. Kehkeşânın öte tarafı yıldızlardan muarrâ bir halde görünmektedir. Ve daha ötede ise helezoniyyü's-şekl birtakım sehâbiyyeler müşâhede olunuyorsa da kevâkib adedinin mahdûdiyyeti yine tezâhür ediyor.

İşte bu müşâhedât ecrâm-ı semâiyyenin mahdûdiyyetini îmâ etmekte olduğundan madde haricinde bir mekân kabul etmeyen Aynştayn Nazariyyesi, mekânın nâmütenâhi olmayacağını tahmin etmektedir. Şu hâle nazaran kâinatın hududu var mı? Var ise nasıldır? Nâmütenâhî ve hudutsuz bir şey tasavvur olunabilir mi?

Sath-ı arz gibi kürevî bir sath üzerinde yürüyen bir şahıs telakkî edilirse [38] şahs-ı mezkûrun muhtelif istikametlerde tebdil-i mekân eylediği halde hiçbir hududa vâsıl olamayacağı tabîdir. İşte bir sath-ı kürevî bu itibar ile hem mütenâhî hem de hudutsuz bir mekâna misaldir. İki bu'dlu bir mekâna müteallik şu misale müşâbih olarak üç bu'dlu bir mekânın mevcudiyetini ve bu üç bu'dlu mekân hacminin mütenâhî fakat hudutsuz olacağını Alman meşâhîr-i riyâziyyûnundan (Reyman) [Riemann] ispat etmiştir.

İmdi câzibe-i umûmiyyenin yeni tarz-ı telakkisine göre kâinatın Öklid'in tasavvurâtına tevâfuk etmediği ve inhinâli bir mekân-zamandan ibaret olduğu izah edilmişti.

Yıldızların fezada muntazam bir tevezzü'ü hâiz bulunduğu bir an için kabul edilirse bu tevezzü' miktarının pâyidâr kalması şartı bi'l-riyâza taharrî olundukda (mekânın sabit inhilâli olması ve adeta bir sath-ı kürevî gibi kendi üzerine kapanması) lazım geleceği neticesi istihsâl olunmaktadır. Bu mütenâhî ve hudutsuz kâinat içinde intişâr eden bir şu'â-i ziyâtin ilâ gayri'n-nihâye devredeceği anlaşılıyor.

Kehkeşânın ihtivâ eylediğini takriben bildiğimiz madde miktarına istinaden Aynştayn, İzâfiyyet Nazariyesi îanesiyle inhinâli olan kâinatın nisf-ı kutrunu da hesap etmiş ve bu nisf-ı kutru ziyânın 150 milyon sene zarfında kat edeceğini bulmuştur. Şu hesaba göre bir şu'â-i ziyâî kâinatın çevresini devr edebilmek için lâ-akall 900 milyon senelik bir zamana arz-ı iftikâr edeceği ve bu erkâmın bazı rasadât-ı hey'iyeye tevâfuk eylediği anlaşılmıştır. Maa-zâlik bu rasadâtın katıyeti ancak mürûr-ı zamanla tahakkuk edebileceği de nazardan dûr tutulmamak lâzım gelir.

[39] On Üçüncü Fasal - Aynştayn Nazariyesinin Hayat-ı Ameliyeye Tesiri

Aynştayn Nazariyesi hakkındaki izahatımı takip etmek lütfunda bulduktan sonra kariîn-i kirâm pek tabî' olarak şu suâli îrâd etmek isterler: "Acaba Aynştayn Nazariyesi'nin hayat-ı ameliyemize tesiri nedir?" Heman arz edeyim ki hayat-ı ameliyeye bu nazariyenin hiç tesiri yoktur. Fakat hayat-ı ameliyeye bu nazariyenin hâiz-i tesir olmaması kıymetini tenkîs edecek mahiyette midir? Katıyen.

Aynştayn, bu nazariyesiyle bize derûnunda yaşadığımız şu kâinatı daha iyi tanıtmak, kitab-ı tabiatı esâsât-ı kuvviyye ile mücehhez olarak tedkîk etmek imkânını vermiştir. İnsanlar vücuda getirecekleri binâ-yı ilmi muhkem temellere istinad ettirmezlerse taharri-i hakikat hususunda sarf edecekleri himmet işte şimdiye kadar olduğu gibi inhidâma mahkûm olur. Bir mimar inşâ edeceği binanın istinad edeceği arsayı müstevî addeder. Binayı inşâ ettirirken duvarların şakûliyyetini temîn için istimâl edilen şakulların hep birbirine müvâzî olduğunu kabul eder.

İşte bir mimar, her mütefekkir gibi arzın kürevî olduğunu bildiği halde bir bina inşâ ederken bu malumâtın katıyyen istifade etmez. Arsayı müstevî addettiği gibi binayı inşâ ettirirken kullanılan şakulların birbirine tamamen müvâzî olduğunu kabul eder. Acaba bir mimarın hayat-ı amelîyesine icrâ-yı tesir etmiyor diye arzın küreviyyeti gibi hâiz-i ehemmiyet bir malûmâtı inkâr etmek mi lazım gelecek!

İşte Aynştayn Nazariyyesi'nin de hayat-ı amelîyemize tesiri, hakikat itibariyle bir mimara [40] göre arzın küreviyyeti radesindedir. Bu itibar ile pek basit olan ve hayat-ı amelîyede sıhhat-i kâfiye temin eden Newton Kanunu'yla Öklid hendesesini, müdâviminini hayat-ı amelîyeye ihzâr ile mükellef olan mekâtib-i ibtidâiyye ve tâliye tedrisâtından tayy etmeğe mahal yoktur. Fakat İzâfiyyet Nazariyyesinin Dârü'l-fünûn tedrisâtında ve be-tahsîs ilm-i heyetle esâsât-ı felsefiyyede ehemmiyet-i azîmesi gayr-ı münker olduğundan bu seneden itibaren Dârü'l-fünûnumuzda da umûmi fizik dersinde bu nazariyyenin tedrisi muvâfık görülmüştür. Maa-zâlik, şimdîye kadar kâinat hakkındaki malûmâtımız hakikate tevâfuk etmeyen mekân, zaman ve kütle mefhumlarına müstenid idi. Aynştayn, ummân-ı cehâletimizi nur-ı hakikat ile tenvîre muvaffak olmuştur. Sa'yı meşkûr olsun.

[41] Dârü'l-fünûn Umûmî Fizik Muallimi Meclis-i Kebir Maarif Azasından Mehmet Refik Bey'in Âsâr-ı İlmiyyesi

1. Aynştayn Nazariyyesi:Umûmun anlayabileceği bir sûrette izah edilmiştir. Fiyatı 25 kuruştur.
2. Nazarî ve Amelî Fenn-i Elektrik ve Tatbikat-ı Sanaiyyesi - Elektrik fenninin ve tatbikat-ı muhtelifesini basit bir surette izah etmek üzere kaleme alınan işbu eser 600 sahife ve 600 şekli ihtiva eder. Fiyatı: 150 kuruştur.
3. Harâret ve Harâret-i Mihânikiyye: Mevcudu kalmamıştır.
4. Tatbikat-ı Elektrikiyye Dersleri: Mevcudu kalmamıştır.
5. Amelî ve Tecrübî Hikmet-i Tabîiyye - Mekâtib-i Sultâniye'ye mahsus olup derdest-i tab'dır.
6. Elektrikiyyet ve Mıknatsiyyet - Fen Medresesi Dersleri. Der-dest ikmâl olunan bu eser üç ciltten mürekkep olacaktır: Cild-i Evvel: Elektrikiyyet ve Mıknatsiyyet. Cild-i Sâni: Gazât Derûnunda İfrâgât-ı Elektrikiyye ve Faaliyet-i İnşâiyye. Cild-i Sâlis: Maksvel [Maxwell], Elektron ve İzâfiyyet Nazariyyeleri
7. Zıyanın Mâhiyeti-(Fransızcadır.) Muallim Maks Plank [Max Planck] eserinin Fransızcaya tercümesi. Doktor Kerim Bey'in muâvenetiyle tahrîr olunmuştur.

SÖZLÜK

âlât-ı rasadiyye: gözlem aletleri

âlem-i beşer: insanlık âlemi

a‘mâk-ı fezâ: uzayın derinlikleri

amûdî (a.zf.): dik olarak

atâlet (a.i.): hareketsizlik, durgunluk

batî (a.s.): yavaş, ağır hareketli

bel‘ (a.i.): yutma, yutulma

beyzîyyü’ş-şekl: oval, yumurta şeklinde

bil-hisâb (a.zf.): hesaplayarak

bu‘d (a.i.): boyut

câzibe kanunu: çekim yasası

câzibe-i umumiyye: genel çekim [yasası]

ecrâm-ı semâiyye: gök cisimleri

ecsâm (a.i.): cisimler

ecsâm-ı sagîre: küçük cisimler

esîr: fizikte bir terim, esir maddesi

faraziyye (a.i.): varsayım, hipotez

fezâ (a.i.): uzay boşluğu

gazât (fr.i): gazlar

hâdisât-ı hikemiyye: fiziksel olaylar

hâdisât-ı mütenevvia: çeşitli olaylar

hâiz-i vezn: ağırlığa sahip

halâ‘ (a.s.): boş, boşluk

hâl-i tevakkuf: durgun, durma hâli

hamûle-i elektrikiyye: elektrik yükü

harûri (a.s.): hararetle ilgili

hatt-ı müstakîm: doğru çizgi

hatt-ı müvâzi: paralel çizgi

hesâbât-ı tavîle: uzun süren zahmetli hesaplar

heyet-i fenniyye: teknik kurul

heyet-şinâsân (a.f.b.i): astronomlar

heyulâ (a.i.): madde, töz, eşyanın gerçeği

hikmet-şinâsân (a.f.b.s.): fizikçiler

huzme-i ziyâiyye: ışık ışını

ilâ gayri’n-nihâye (a.zf.): sonsuza kadar

imtizâc-ı kimyevî: kimyasal birleşme

inşîâ (a.i.): ışınım

izâfiyyet (a.i.): görelilik

kâbil-i mer‘î: gözetlenebilir

kamer (a.i.): Ay

kat‘-ı nâkıs: elips

kaziyye (a.i.): önerme, yardımcı teorem

keh-keşân (f.b.i.): samanyolu

kemmiyyet (os.i.): nicelik, adet, sayı

kevâkib (a.i.): yıldızlar

kuvve-i câzibe: çekim kuvveti

küsûf (a.i.): Güneş tutulması

kütle-i ecsâm: cisimlerin kütlesi

lâ yetagayyer (a.b.s.): sabit, değişmez

madde-i mahsûsa: özel madde

mâh-ı mukaddem: önceki ay

makarr (a.i.): merkez

malûmât-ı fenniye: fen bilgisi

menba‘-ı ziyâ: ışık kaynağı

mesâha (a.i.): ölçme

meşâhir-i riyâziyyun: meşhur matematikçiler

meydan-ı sübût: sabit olma, gerçekleşme

mihânik (a.i.): mekanik

miktâr-ı inhirâf: sapma miktarı

mikyâs (a.i.): ölçü aleti, ölçek

minşe‘a (a.i.): mekik, (mekik dokumaktan mecazen iki yer arasında kesintisiz gidip gelmek)

mi‘yâr (a.i.): ölçü

muâdelet (a.i.): eşitlik, eş değerlik

muâdelet kaide-i esasiyesi: eşdeğerlik temel kuralı

münhani (a.s.): eğri

münhani-i asgar: en küçük eğri

müselles-i kâimü'l-zâviye: dik üçgen

müstevî (a.s.): düzlem

müteharrrik (a.s.): hareket eden, hareketli

mütehavvil (a.s.): değişen, değişken

nazarî fizik: teorik fizik

nazariyyât (a.i.): görüşler, teoriler

nısf-ı kutr: yarı çap

nisbet (a.i.): oran

râkid (a.s.): durgun, hareketsiz

rasad (a.i.): gözlem, ölçme

râsıd (a.s.): gözlemci, gözlem yapan

riyâziyyât (a.i.): matematik

saat-i sa‘d: uğurlu saat

sâhil-i bahr: deniz kenarı

sath-ı arz: yeryüzü

sehâbiyye (a.i.): bulutluluk, nebülöz

seyyârât (a.i.): gezegenler

sükûnet-i mutlaka: mutlak hareketsizlik

sûrat-i azîme: yüksek hız

sûrat-i intişâr: yayılma hızı

şakûliyyet (a.s.): dikey nesnelerin yere tam olarak dik olması

şimâl-i garbî: kuzeybatı

şimâl-i şarkî: kuzeydoğu

tarassud (a.i.): gözlem

tarassudât-ı heyeyye: astronomi gözlemleri

tazyîk (a.i.): basınç

tecârüb-i adîde: basit deneyler

tecrübe-i hikemiyye: fizik deneyi

tefâvüt-i irtifâ': yükseklik farkı

temevvücât-ı miyâhiyye: suyun dalgalanması

temevvücât-ı ziyâiyye: ışığın dalgalanması

tenvîr (a.i.): ışıklandırma, aydınlatma

tûl (a.i.): uzunluk, boy, boylam

tûl-ı mevc: dalga boyu

ubûr (a.i.): gelip geçme

ufkiyyen: yatay olarak

ufkî (a.i.): yatay

ulûm-ı ri'yâziyye ve hikemiyye: matematik ve fizik bilimleri

umk (a.i.): derinlik

Utârid (a.h.i.): Merkür

veter-i kâime: hipotenüs

vezn (a.i.): tartma, tartılma, ağırlık

vezniyyet (a.i.): ağırlık / kütle

ziyâ (a.i.): ışık

ziyâ-yı şems: Güneş ışığı

KISALTMALAR

a . : Arapça

a.bs. : Arapça birleşik sıfat

a.e. : Arapça edat

a.f.b.s. : Arapça-Farsça birleşik sıfat

a.h.i. : Arapça has isim

a.i. : Arapça isim

a.s. : Arapça sıfat

a.zf. : Arapça zarf-fiil

f. : Farsça

f.b.i. : Farsça birleşik isim

f.i. : Farsça isim

f.s. : Farsça sıfat

fr. : Fransızca

KAYNAKÇA / BIBLIOGRAPHY

Basılı Kaynaklar / Printed Sources

- Ademoğlu, Ebru. "Yahya Naci Efendi ve Fırlatılan Cisimlerin Hareketiyle İlgili Eseri 'Risale-i Hikmet-i Tabiiyye.'" *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 4, 1(2002): 25-56.
- Akbaş, Meltem. "Elektrik Mühendisi Mehmet Refik Fenmen: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yenilikçi ve Yorulmaz Bir Aydın." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 9, 1-2 (2007-2008): 101-118.
- Akbaş, Meltem. "Einstein'ın Görelilik Teorisini Türkiye'ye Tanıtımlar (I): Mehmet Refik Fenmen ve Kerim Erim." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 4, 2 (2003): 49-52.
- Çankaya, Levent. "Ali Sedad'ın Kavâid-i Tahavvülât fi Harekâti'z-Zerrât Adlı Eseri, İçeriği ve Termodinamik ile İlgili Bölümlerinin Genel Bir Değerlendirmesi." *Dört Öge* 8 (2015): 75-87.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Başhoca İshak Efendi: Türkiye'de Modern Bilimin Öncüsü*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1989.
- Kocaman, Meltem. "Einstein'ın Görelilik Kuramı'nın Türkiye'ye Girişi." Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 2002.
- Mehmet Refik [Fenmen]. *Aynştayn Nazariyyesi: Mekân, Zaman ve Kütle Mefhumlarının Tebeddülü*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1338 / 1922.
- Mehmet Refik [Fenmen]. *Aynştayn Nazariyyesi: Mekân, Zaman ve Kütle Mefhumlarının Tebeddülü*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1340 / 1924.

Cem Tezer'in Aziz Hatırasına...

To the Precious Memory of Cem Tezer...

Atilla Polat¹

¹Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: A.P. 0000-0002-4300-4381

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Atilla Polat,

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: atilla.polat@istanbul.edu.tr

Başvuru/Submitted: 30.04.2020 • **Kabul/Accepted:** 10.05.2020 • **Online Yayın/Published Online:** 03.07.2020

Atıf/Citation: Polat, Atilla. "Cem Tezer'in Aziz Hatırasına." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 21, 2 (2020): 399-401.

<https://doi.org/10.26650/oba.730252>

Aziz Cem Bey Efendim, oldu nihayet Vidinli merhuma mülaki...

(عزيز جم بك افندم، اولدی نهائیت ودينلی مرحومه ملاقی...)

Cem Tezer geçtiğimiz Şubat ayının 27'sinde vefat etti. İçinde bulunduğumuz dönem oldukça gariip. Cem hoca bu gariplikleri yaşayamadan, bu dönem için hikmetli ve belki de nükteli sözlerini söyleyemeden huzura erdi. Kendisi için açılan ve hâlâ aktif olan taziye defteri, kendisini bir vesile ile tanıyanları hem hüzünlendiriyor, hem de yüzlerde bir tebessüm hâsıl ediyor.¹

1 "Prof. Dr. Cem Tezer vefat etti," erişim 20 Nisan 2020, http://www.turkmath.org/beta/haber.php?id_haber=215. Bunun yanında Turkmath listesinin Şubat ve Mart ayı arşivlerinden meslektaşlarının taziye mesajları okunabilir: <http://yunus.listweb.bilkent.edu.tr/pipermail/turkmath/>, erişim 26 Nisan 2020.

Hocayı lisans dönemimden (tek taraflı) tanımam, “et-tekraru ahsen velev kane yüz seksen” fehvasınca birden çok defalar aldığım kompleks kalkülüs ve geometri dersleri sayesindeydi. Esas tanışmamızı ise ortak merakımız olan Vidinli Hüseyin Tefvik'in bulunamayan bir kitapçığına borçluyum. Cem hocanın uzun bir süre aradığı ve bulmaya muvaffak olamadığı bir kitapçığı benim bulmuş olmam ve ardından pek de çekinerek bunu kendisiyle paylaşmam, kendisiyle ilk küçük sohbetim için bir bahane olmuştu. O anki heyecanımı tarif mümkün değildi. Kendisine yönelttiğim, “hocam neden bilim tarihiyle daha çok ilgilenmiyorsunuz?” sorusuna “benimkisi sadece tecessüs” diye cevap vermişti. Tecessüs kelimesinin hafsalamda gitgide yüceleşmeye başlaması sanıyorum bu an itibariyledir.

Aradan epey bir süre geçtikten sonra, bir bahar günü, 29 Nisan 2016'da, İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Matematik Kulübü'nün davetlisi olarak Üniversitemize bir konuşma yapmak üzere gelmişti. “Bir Matematikçinin İtirafı” başlıklı konuşmasının akabinde, Matematik bölümünden Özkan Değer hocanın vasıtasıyla Bilim Tarihi Bölümü'nü ziyaret etmek istedi. Fen Fakültesinden Edebiyat Fakültesine geçtikten sonra, ilkin Türk Dili ve sonrasında Tarih Bölümlerinin koridorlarından geçerken duvarların üst kısımlarında asılı olan merhum hocaların portrelerini fark ederek kendileri hakkında birkaç kelam etmeyi ihmal etmedi. O koridorlardaki kısa yürüyüşün benim için ne kadar uzun bir zamana tekabül ettiğini ifade edemem.

Ardından kendisini bölümümüzde ağırladık. Bölüm kitaplığında bulunan eserleri incelerken öyle bir ortamda bulunmanın kendisine huzur verdiğini anlamak pek de müşkül değildi. Biraz sohbetin ardından, Mekteb-i Harbiye nazırlarından matematikçi Mehmed Emin Paşa hakkında temin etmiş olduğum bilgi/belgeleri kendisiyle paylaştım. O dönem henüz transkripsiyona başlamış olduğum taslak metinleri ve Emin Paşa'nın “Calculus of Variations” üzerine hazırlamış olduğu risâleyi gördüğünde merakına engel olamayarak hemen bilgisayarın başına geçmiş ve konu üzerine bildiği tüm bilgiyi paylaşarak neler yapabileceğim hakkında tavsiyede bulunmuştu.

Cem hocanın matematikçiliğini ve müziğe olan istidadını, kendisini tanıyan birçok kişi tasdik ve takdir edecektir. Amma ve lâkin kendisi az da olsa matematik/bilim tarihimiz için çok kıymetli birkaç metni birer işaret olmak üzere bizlere miras bıraktı.²

2 Cem Tezer'in Bilim Tarihi konusundaki yazıları, belirleyebildiğim kadarıyla, şunlardır: Cem Tezer, “Başhoca İshak Efendi ve Mecmu'a-yı 'Ulûm-ı Riyâziye,” *Dört Öge* 2 (2012): 67-106; Cem Tezer, “Vidinli Hüseyin Tefvik Paşa (d. 1832- ö. 1901),” *Tanzimattan Günümüze Türk Düşüncesi*, C. 3, ed. Süleyman Hayri Bolay (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2015) içinde, 1415-1429; Cem Tezer, “Hüseyin Demir: Hayatı ve Eserleri,” *Matematik Dünyası* 5, 3 (1995): 1-9; Özgür Özlük, Ayşegül Şahin ve Cem Tezer, “Pisagor Teoreminin Çeşitli İspatları,” *Matematik Dünyası* 1, 3 (1991): 6-9.

Bu yazılar yanında yapmış olduğu bazı konuşmaları da burada vermek yararlı olacaktır: “TRT Radyo 1 Bilim Hayattır Programında Yapılan 24 Şubat 2020 Tarihli Söyleşi,” erişim 26 Nisan 2020, <https://youtu.be/0XKOU4uUr30>; “23 Aralık 2014 Tarihinde ODTÜ Matematik Bölümü'nde Yapılan Türklerin Matematiğe Katkıları Başlıklı

Bu metinlerin, ne bir eksik ne bir fazla, tam da bir matematikçinin yazması gerektiği gibi apaçık, mugalatadan uzak ve başı sonu belli olduğunu anlamak oldukça kolaydır. En azından kendisinden bu mirası devralıyor olmak, bilim/matematik tarihiyle meşgul olanlar için pek elzemdir.

Konuşmanın İlk Bölümü,” erişim 26 Nisan 2020, <https://www.youtube.com/watch?v=9A7EaFq7AyI>; “23 Aralık Tarihinde ODTÜ Matematik Bölümü’nde Yapılan Türklerin Matematiğe Katkıları Başlıklı Konuşmanın İkinci Bölümü,” erişim 26 Nisan 2020, <https://www.youtube.com/watch?v=eImuQz2GFuM>; “16 Aralık 2015 Tarihinde Hüseyin Demir Anısına Yapılan Konuşma,” erişim 26 Nisan 2020, <https://www.youtube.com/watch?v=qEM6isZQnc>

Sanal Tarih Yazıcılığının Sorunları: Prof. Ohannes Manisacıyan ve Merzifon Anadolu Koleji Müzesi

Dilemmas of Web-based Historiography: Prof. J.J. Manissadjian and the Anatolia College Museum in Merzifon, Turkey

Emine Alçitepe ve Galip Alçitepe. *Anadolu'nun Kaybolan Renklerinden Bir Doğa Bilimci J.J. Manissadjian*. İstanbul: Paros Yayıncılık, 2019, 19x25.5 cm. 220 s. (80 resim, tabl., kaynakça) ISBN 978-605-80323-0-9.

Şeref Etker¹ , Gönenç Göçmengil²

¹Dr., İstanbul, Türkiye

²Dr. İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Jeokronoloji ve Jeokimya Laboratuvarı, İstanbul, Türkiye

ORCID: Ş.E. 0000-0001-6966-8816; G.G. 0000-0002-1955-8026

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Şeref Etker,

İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: serrefetker@gmail.com

Başvuru/Submitted: 04.02.2020 • **Kabul/Accepted:** 10.05.2020 • **Online Yayın/Published Online:** 03.07.2020

Atıf/Citation: Etker, Şeref, ve Göçmengil, Gönenç. "Sanal Tarih Yazıcılığının Sorunları: Prof. Ohannes Manisacıyan ve Merzifon Anadolu Koleji Müzesi."

Osmanlı Bilimi Araştırmaları 21, 2 (2020): 403-422.

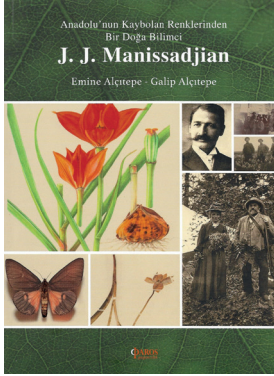
<https://doi.org/10.26650/oba.202001>

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, özellikle II. Abdülhamid döneminde, Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikalı Protestan misyonerler tarafından kurulan okul ve hastanelerin bir bölümü ABCFM (*American Board of Commissioners for Foreign Missions*) örgütüne bağlıydı. ABCFM örgütünün tarihsel arşivlerinin okurlara açılması,¹ bu kuruluşları konu

1 ABCFM belgelerinin bulunduğu arşivler: Ankara Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü ABCFM Projesi (American Board of Commissioners for Foreign Missions upon the Near East) Mikrofilm Koleksiyonu (1817-

alan çalışmaların yapılmasına olanak sağlamıştır. Ancak, söz konusu yayınlarda ABCFM belgelerinin seçici bir biçimde kullanıldığı; yazarların kavrama, irdeleme ve doğrulama yerine varsayım, çıkarsama ve kestirimlerle bir sonuca varmaya çalıştıkları dikkati çekmektedir.² Araştırma yöntemleri – denilebilirse – bilgi arkeolojisinden çok ‘define avcılığına’ benzetilebilir! Büyük ölçüde ABCFM belgeleriyle internet ortamından erişilebilen kaynaklardan derlenerek yayıma hazırlanan *Anadolu'nun Kaybolan Renklerinden Bir Doğa Bilimci J.J. Manissadjian* adlı kitap,³ hataları ve eksikleri nedeniyle, Prof. Ohannes Manisacıyan'ı bize layıkıyla tanıtamamaktadır.

Merzifon Anadolu Koleji Müzesi (1933)⁴

- 1919); İstanbul Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesi ABCFM Mikrofilm Arşivi; Digital Library for International Research (DLIR); SALT Araştırma (İstanbul); American Research Institute in Turkey (ARIT İstanbul); American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) Near East, Records, 1820-1965, Andover-Harvard Theological Library, Harvard Divinity School (MA, ABD).
- 2 Gülbadi Alan, *American Board'ın Merzifon'daki Faaliyetleri ve Anadolu Koleji* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008); Nil Sarı, “Merzifon Amerikan Misyoner Hastanesi,” *I. Amasya Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 13-15 Haziran 2007, Amasya. 1. kitap*, ed. Yavuz Bayram (Amasya: Amasya Valiliği, 2007) içinde, 586-608; Ayşe Kökcü, “Osmanlı’da Astronomi ve Matematik Doktoru İlk Bilim Adamımız: Arakel Garabed Sivasliyan,” *OTAM* (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi) sayı 38 (2015): 95-105; Ayşe Kökcü, “V. Hovhannes Hagopyan ve *Avalim-i Felekiye* eseri,” *Historia 1923 - Ermeni Sorunu* sayı 2 (Güz 2016): 233-246; Ayşe Kökcü, “Merzifon’da Bir Kadın Astronom: Charlotte Richards Willard,” *Kebikeç - Bilim Tarihi 1* sayı 47 (2019): 223-232; Meral Halifeoğlu, “Tarsus Amerikan Koleji’nin Kuruluşu, Gelişimi ve Faaliyetleri” (Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2007); M. A. Galip Alçitepe, *Belgelerle Protestan Misyonerlerin Konya’da Açtıkları Kurumlar ve Faaliyetleri* (Konya: Çizgi Kitabevi, 2015); Scott M. Rank, “Centers of Provocation and Progress: Anatolian Missionary Stations within the Ottoman State and among Apostolic Armenians, 1878-1896” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2009); Ayşe Aksu, “Amerikalı Misyonerleri Osmanlı Anadolu’sundaki Eğitim Faaliyetleri (1820-1900) ve Bunun Osmanlı Toplum Yapısına Etkileri” (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2010); Gül Kızılca Yürür, “Gaziantep’teki Amerikan Hastanesi, Hastaneye Bağlı Tıp ve Sağlık Okullarının Tarihi ve Çevreye Etkileri” (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2013); Neşe Tozkoparan, “19. yy. Sonunda Sivas’ta Amerikan Protestan Misyoner Faaliyetleri” (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2014); İdris Yücel, *Anadolu’da Amerikan Misyonerliği ve Misyon Hastaneleri (1880-1934)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2017); Faruk Taşkın, *Amerikan Misyonerlerinin Türkiye’deki Sağlık Faaliyetleri, 1833-1923* (İstanbul: Kriter, 2019), vd.
 - 3 Emine Alçitepe ve Galip Alçitepe, *Anadolu'nun Kaybolan Renklerinden Bir Doğa Bilimci J.J. Manissadjian* (İstanbul: Paros Yayıncılık, 2019), 18, 19.
 - 4 “Merzifon Kolej Müzesi” 6.0x8.5 cm. SALT Araştırma, ABAHMRZ169.jpg. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/45825>

Kitabın kriptik başlığı ve “Bu toprakların yitik insanlarından J.J. Manissadjian’a” ithaf edilmiş olması,⁵ yazarların “elimizden yitip gitmiş bir bilim insanı”⁶ ve doğabilimciyi aradıklarını düşündürmektedir. Ermeni-Alman kökenli bir Osmanlı “vatandaşı” olan Ohannes Agop (Hovhannes Hagop) Manisacıyan,⁷ 1862’de, Sivas’ın Tokat kazasına bağlı Niksar’da başlayıp 1942’de ABD’nin Detroit kentinde biten 80 yıllık yaşamı, araştırma, gözlem ve buluşlarıyla bilim dünyasındaki yerini almıştır.⁸ Yazarlar, “elinizdeki kitabın özgün tarafı Anadolu’nun ilk Doğa Tarihi Müzesi’nin ortaya çıkarılmasıdır ki, bu müze Anatolia College’dadır”⁹ diyerek, Manisacıyan konusunda bilinenlerin kendilerini tarafından keşfedildiğini; bilinmeyenlerin ise kayıp olduğunu baştan ilan etmişlerdir.¹⁰

Yazarlar, Ohannes Agop Manisacıyan’ın adını, kitabın başlığında ve metin içinde “J.J. Manissadjian” olarak yazmayı seçerken bir açıklama yapmak gereğini duymamışlardır.¹¹ Manisacıyan’ın kendisi, kullandığı üç dilli mühürde (istampa) adını açıkça “Ohannes

- 5 Başlıktaki “kayıp” sözcüğü Merzifon ile ilgili başka yayınlarda da karşımıza çıkmaktadır: krş. *Armen T. Marsoobian, Dildilian Kardeşler: Kayıp Bir Ermeni Evinin Hatıraları. Anadolu’da Bir Ermeni Ailenin Fotoğrafları ve Öyküsü, 1888-1923 / Dildilian Brothers: Memories of a Lost Armenian Home. Photography and the Story of an Armenian Family in Anatolia 1888-1923*, çev. Ahmet Fethi (İstanbul: Bir Zamanlar, 2015); *Dildilian Kardeşlerin Objektifinden Bir Ermeni Ailesinin Yitik Geçmişine Tanıklıklar, 1872-1923*, haz. Armen T. Marsoobian vd. (İstanbul: Anadolu Kültür, 2013); Armen T. Marsoobian, *Fragments of a Lost Homeland: Remembering Armenia [Yitik Bir Yurdun Kırıntıları: Ermenistan’ı Hatırlamak]* (London: I.B. Tauris, 2015); *Dildilian Kardeşlerin Objektifinden Bir Ermeni Ailesinin Yitik Geçmişine Tanıklıklar, 1872-1923* (Sergi kitapçığı) http://www.depoistanbul.net/wp-content/uploads/2018/08/kitap_ince_TUR-1.pdf
- Ayrıca, tümü iki koleksiyon arasında paylaşıldığı halde “kayıp” sayılan bir Rumkale (Toros Roslin) yazmasının öyküsü için bkz. Heghnar Zeitlian Watenpaugh, *The Missing Pages: The Modern Life of a Medieval Manuscript, from Genocide to Justice* (Stanford, Ca: Stanford University Press, 2019).
- 6 Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjian*, 5, 13.
- 7 Ohannes Manisacıyan, 02.11.1926 tarihinde ABD uyuşuna geçerken John Jacob Manis adını almış; Manissadjian soyadını bırakmıştır, bkz. “John J. Manis, Armenian-born scientist and linguist dies in Detroit” (Nekroloji), *The New York Times*, Thursday, June 18, 1942, 21. Ayrıca bkz., *The American Philatelist* 35 (5 Feb. 1922): 221 “Manissadjian, Prof. J.J., name has been officially changed (for convenience) to the following: Manis, Prof. J.J.”
- 8 Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjian*, 18: “Manissadjian’ın bıraktığı bilimsel iz, hem 1915 trajedisi hem de Anatolia College’in 1921’de kapanması nedeniyle, ne yazık ki, parça parça ve dağınıktır”. Yazarlara göre, “ABD’ye yerleşmiş, hayata ve bilime küsmüş” olan (s. 13) Manisacıyan, 1933’te emekliye ayrılırken bu duygular içinde görünmemektedir: bkz. J.J. Manissadjian, “Retiring after forty-three years of labor” (Kırk üç yıl çalışmadan sonra emekli olurken), *Missionary Herald*, 129 (1933): 313-314. Manisacıyan bu yazısında soyadının İngilizce yazımını (**Manissajian**) kullanmıştır.
- 9 Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjian*, 96.
- 10 “Elinizdeki kitabın özgünlük kazandıran bir özellik de kaynakçasıdır” diyen yazarlar, (Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjian*, 19) kaynakçalarında Merzifon Anadolu Koleji Müzesini ve Prof. Manisacıyan’ı konu alan SALT Galata “Boş Alanlar” Sergisinin kitapçığına (ed. Başak Çaka ve November Paynter, İstanbul, SALT Galata, 6 Nisan - 5 Haziran 2016) yer vermemişlerdir.
- 11 Yazarlar, Merzifon Amerikan Anadolu Koleji’nin “resmi” adının *Anatolia College* olduğunu belirterek, “Anadolu Koleji” biçiminde bir çeviriyi uygun görmediklerini açıklamışlardır (Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjian*, 18). Türkiye’de yerleşik bir kuruluşun resmi adının İngilizce olamayacağını söylemeye gerek yoktur. Resmi yayınlarda okulun adı “Anatolya Koleci” (آناطوليا قولىجى) – günümüzdeki yazımla *Anadolu Koleji* – olarak geçmektedir: bkz. [*Merzifon Anatolya Koleci*, Merzifon, 1330/1914, 18 s.]

Manisacıyan” olarak yazmıştır.¹² İsmi Batı Ermenicesiyle okunuşu ve yazılışı H.H. (Hovhannes Hagop) Manisacıyan’dır; “J.J. Manissadjian” yazımında önadlar “Johannes Jacob” Almandır; Manissadjian/Manisadjian soyadı ise babası Barsam J. (Jacop/Agop?) “Ağa” tarafından seçilen Fransızca transliterasyondur. (Barsam Manisacıyan’ın kullandığı bir İngilizce transliterasyon: Manissagian.) Ermenice isimlerde kural olarak: yazarların yabancı dillerdeki yayınlarında kullandıkları transliterasyon, yayın künyelerinde, bilimsel etiket ve epitetlerde, kaynakça ve kataloglarda aynen kullanılır; bunun dışında Ermenice ad/soyad yayının yapıldığı dilde geçerli olan yazım biçimini alır.¹³ Ohannes Manisacıyan adının Türkçe metin içinde “J.J. Manissadjian” olarak yazılmasını – Merzifon Anadolu Koleji ya da *Anatolya Koleci* yerine Anatolia College denilmesi, gibi – yersiz bir yabancılaştırma olarak görüyoruz.¹⁴

Bir biyolog (Emine Alçitepe) ile bir tarihçi (M. Ali Galip Alçitepe) tarafından kaleme alınan kitabın “Önsöz”ünün yazılışı (06.12.2017)¹⁵ ile yayımlanışı (06.11.2019)¹⁶ arasında yaklaşık iki yıl geçmiştir. Bu uzun sürede kitabın hazırlanışı bakımından bir boşluk vardır: geçen iki yılda metni okuyup inceleyen olmamış ve “J.J. Manissadjian’ın Biyografisi” bölümünde (s. 54) Prof. Manisacıyan’ın yerine başka bir öğretmenin resminin konulduğunu fark edilmemiştir.¹⁷ Öte yandan, sanal ortamda “Manissadjian” adına ne varsa tarayan yazarlar, Manisacıyan’ın 1889 tarihli “*Türkische Uebungen*” (Türkçe Alıştırmaları) adlı kurs

-
- 12 Osman Köker, “Mavi Kitap’taki Merzifon kartpostalları,” *Virgöl* sayı 96 (Haziran 2006): 71-73. Krş. Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjian*, 217. Ayrıca, bkz. aşağıda dn. 104.
 - 13 Krş. “When authors of Armenian origin have adopted specific transliterations for their own surnames in publications in foreign languages, we have generally retained the spelling they chose.” Bkz. Alessandro Orongo ve Irene Tinti, “The Reception of Galen in the Armenian Tradition (Fifth-seventeenth Centuries),” in *Brill’s Companion to the Reception of Galen*, eds. Petros Bouras-Vallianatos and Barbara Zipser (Leiden: Brill, 2019), 559 cf 2.
 - 14 Ermeni kökenli yazarlar da Türkçe yazılarında “Manissadjian” yerine Manisacıyan yazımını seçmişlerdir: bkz. Pars Tuğlacı (Parseh Tuğlacıyan), *Tarih Boyunca Batı Ermenileri Tarihi, c. 3, 1891-1922* (İstanbul: Pars Yayın, 2004), 242, 507; Nazan Maksudyan, “Amerikan Kaynaklarında Merzifon Anadolu Koleji’nin Kısa Tarihi ve Boğos Piranyan,” *Aşçının Kitabı: Merzifon Amerikan Anadolu Koleji Aşçısı, 1914* içinde (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2008), 133-178; Nazan Maksudyan, “Amerikan Kaynaklarında Merzifon Anadolu Koleji’nin Kısa Tarihi,” *Kebikeç* sayı 36 (2013): 131-153. Merzifon Anadolu Koleji’nde yapılan Rumca yayınlarda da Manisacıyan için **Մանիսաճյան** [Manisacıyan] yazımı okunmaktadır. Bir yayında ise, sağlaması yapılmayan arşiv belgelerinden “Manajian” biçiminde yanlış transliterasyon vardır, bkz. Emrah Şahin, *Faithful Encounters: Authorities and American Missionaries in the Ottoman Empire*. (Montreal and Kingston, McGill-Queen’s University Press, 2018) 128.
 - 15 Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjian*, 13 “Önsöz” (06.12.2017).
 - 16 Galip Alçitepe, “Açık Davetiye” (Twitter, 26.09.2019): “Eşim Doç.Dr. Emine Alçitepe ile birlikte kaleme aldığımız kitabımızın tanıtım toplantısı 06.11.2019 tarihinde...”
 - 17 Dildilyan albümünde, “Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce Anadolu Koleji öğretim üyelerinin son fotoğrafı, 1914 civarı” alt yazılı grup fotoğrafında Prof. Ohannes Manisacıyan, ikinci sırada sağ baştaki Prof. Dimitrios Theoharidis’in yanındaki kişidir. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/45824> Alçitepe ve Alçitepe tarafından “J.J. Manissadjian” (s. 54) olarak gösterilen kişi, aynı resimde Manisacıyan’ın önünde oturan, okulun Rum öğretmenlerinden Konstantinos Yuannis Konstantinidis’dir (Constantinos Ioannis Constantinides). K. Konstantinidis (Sungurlu, Çorum doğumlu, B.A. Anadolu Koleji 1906, M.A. Grinnell College, ABD 1912), 1915-1916 ders yılına ait, Manisacıyan ve diğer Ermeni öğretmenlerin yer olmadığı bir grup fotoğrafında görülmektedir (SALT Araştırma ABAHPRT196).

kitabının tıpkıbasımını içeren¹⁸ ve onun Almanya'daki dilbilim çalışmalarını konu alan tek makaleyi görememişlerdir.¹⁹ Bu makalenin kaynaklarından biri özellikle dikkate değerdir, çünkü Ohannes Manisacıyan için verilen bir referansta “anadilinin Türkçe, Almcancasının mükemmel” olduğu belirtilmiştir.²⁰

Yazarlar, girişte “Osmanlı coğrafyasındaki ilk doğa tarihi müzesi”nin kuruluş tarihini 1871 ve kurucusunu Dr. Macarlı Abdullah Bey olarak yanlış vermiş; müzenin Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye-i Şahane içinde yer aldığını belirtirken, yerini “bugünkü Marmara Üniversitesi Haydarpaşa kampüsü” olarak yine yanlış göstermişlerdir.²¹ Galatasaray'daki Askeri Tıbbiye'nin yangınla yok olduğu tarihe (11 Ekim 1848) dikkat edilmiş olsaydı bu hatalara düşülmezdi.²²

Benzer bir hata, Anadolu Koleji Doğa Tarihi Müzesi'nin, okulun erkek kısmıyla birlikte 1921'de kapandığı varsayımdır.²³ Anadolu Koleji'nin kız okulu, 8 Ocak 1924 tarihinde “Merzifon Amerikan Kız Hayat Mektebi” olarak yeniden öğretime açılmıştır;²⁴ Müze ise kapanmamıştır. 1929 tarihli bir teftiş raporunda Müze'nin yöredeki öğrencilere ve halka açık olduğu, eğitim amacıyla kullanıldığı belirtilmektedir: “*Kütüphanesi olmağla beraber müesseseye ait muntazam ve çok zengin bir de müzesi vardır. Bu müze bütün memleket halkına da açık bulundurulmaktadır. Zaman zaman mekteplerimiz de bu müzeden istifade*

-
- 18 Sebastian Cwiklinski, “‘Türkische Uebungen für den Anfänger-Cursus’: ein Lehrbuch aus dem Jahre 1889,” *Archivum Ottomanicum*, 22 (2004): 107-124.
- 19 Manisacıyan bu Türkçe kitabını, yazarların Berlin Friedrich Wilhelm Üniversitesi kataloğundan (*Verzeichniss der Vorlesungen welche auf der Friedrich-Wilhelms-Universität zu Berlin inn Winters-Semester vom 16. October 1889 bis 15 März 1900 gehalten werden*) aktararak “Türkçe konuşma egzersizleri” olarak çevirdikleri “Türkische Übungen (Anfängercursus)” derslerinde kullanmıştır. [https://www.digi-hub.de/viewer/image/DE-11-001790311/34/LOG_0019/Manisacıyan'in Berlin'den döndükten sonra yayımladığı Mürşid-i Lisan-i Osmani / Lehrbuch der modernen osmanischen Sprache \(Stuttgart, W. Spemann-Vlg., 1893\) adlı kitabı üzerine bir makale hazırlayan Çiğdem Yıldırım'ın da yayından habersiz olduğunu belirtmemiz gerekir, bkz. H. Çiğdem Yıldırım, “19. Yüzyılda Almanlara Türkçe Öğretmek Amacıyla Yazılmış Bir Kitap: Mürşid-i Lisan-ı Osmani,” *Başkent University Journal of Education*, 4, 1 \(2017\): 74-83. Mürşid-i Lisan-i Osmani'nin 1902 yılında yapılmış bir ikinci basımı yoktur; 2017'de tıpkıbasımı yapılmıştır \(Norderstedt, Hansebooks\).](https://www.digi-hub.de/viewer/image/DE-11-001790311/34/LOG_0019/Manisacıyan'in%20Berlin'den%20döndükten%20sonra%20yayımladığı%20Mürşid-i%20Lisan-i%20Osmani%20Lehrbuch%20der%20modernen%20osmanischen%20Sprache%20(Stuttgart,%20W.%20Spemann-Vlg.,%201893)%20adlı%20kitabı%20üzerine%20bir%20makale%20hazırlayan%20Çiğdem%20Yıldırım'in%20da%20yayımladığı%20habersiz%20olduğunu%20belirtmemiz%20gerekir,%20bkz.%20H.%20Çiğdem%20Yıldırım,%20‘19.%20Yüzyılda%20Almanlara%20Türkçe%20Öğretmek%20Amacıyla%20Yazılmış%20Bir%20Kitap:%20Mürşid-i%20Lisan-ı%20Osmani,’%20Başkent%20University%20Journal%20of%20Education,%204,%201%20(2017):%2074-83.%20Mürşid-i%20Lisan-i%20Osmani'nin%201902%20yılında%20yapılmış%20bir%20ikinci%20basımı%20yoktur;%202017'de%20tıpkıbasımı%20yapılmıştır%20(Norderstedt,%20Hansebooks).)
- 20 [Friedrich Carl Andreas] “*Als Argument wurde angeführt, daß Türkisch seine [Manissadjians] Muttersprache sei, er das Deutsche perfekt beherrsche...*” Cwiklinski, “Türkische Uebungen,” 109, dn. 12. Manisacıyan'ın anadilinin Almanca, “babadilinin” Türkçe olduğunu söylemek daha doğru olur. Manisacıyan, mühürüne adını Türkçe-Ermenice-Almanca olarak üç-dilli yazdırmasının nedeni her üç dili de anadili gibi kullanabilmesi; diğer bir deyişle, kendisini “üç kültürlü” bilmesindedir. Manisacıyan, 1925'de Amerika'da yayımladığı bir kitapçığa da *Proverbs from Turkey* (Türkiye'den Atasözleri) adını vermiştir. Ayrıca, bkz. aşağıda dn. 85.
- 21 Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjian*, 17. Kitabın yayımlandığı tarihte: Sağlık Bilimleri Üniversitesi Haydarpaşa yerleşkesi.
- 22 Feza Günergun, “Ondokuzuncu yüzyıl İstanbul'unda İki Doğa Tarihi Müzesi: Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ve Darüşşafaka Koleksiyonları,” *Toplumsal Tarih* sayı 311 (Kasım 2019): 48-54.
- 23 Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjian*, 33.
- 24 Öğrenciler, okullarının özellikleri arasında Doğa Tarihi Müzesini sayarlar: “Our school for girls is to be found on large grounds formerly occupied by a ‘Kollej’. The Girls’ School garden and trees, a natural history museum and a playground are among the attractions of the property.” *The Merzifonian*, (published by the advanced English classes of the Merzifon American School) No. 5, 1936, 4.

etmektedir”.²⁵ Müze, Merzifon Amerikan Okulu’nun kapandığı 1939 yılına kadar açık kalacaktır.

Yazarlara göre, Manisacıyan, “İnanmış bir Protestan – Pozitivist bir bilim insanı – Politik açıdan bir Ermeni milliyetçisi” ve “Tipik bir ‘Aydınlanma Devrimi’ entellektüeli”dir.²⁶ Bağdaştırılması zor bu dört niteliğin Manisacıyan’ın kişiliğinde nasıl bulunduğu anlaşılacakla birlikte,²⁷ bir konuda internette devşirilen cümleler dizilip düzülerek herhangi bir sonuca varılabilir. Birinci bölümün başındaki bu ilişirmelerin kitabın (olmayan) değerlendirme ve sonuç bölümünde ele alınıp ayrıca tartışılması gerekirdi.

Bir yüksek lisans tezinde “Manissadjan’ın bir Alman botanikçi olarak gösteril[mesini]”²⁸ eleştiren yazarlara göre, Manisacıyan “Ermeni kökenlidir”, (s. 18) ama “yarı Alman” (s. 65) olduğu için de 1915’te Anadolu Koleji’nin diğer Ermeni öğretmenlerinden ayrılarak Göynük, Amasya’daki Alman kolonisinin çiftliğine gidebilecektir.²⁹ “Manissadjan, bilimsel başarılarına karşın hükümetle hep sorunlar yaşamıştır. Bunun en önemli nedeni kuşkusuz, Ermeni milliyetçisi olmasıdır” savı,³⁰ 1917’de Merzifon’a dönerek savaşın sonuna kadar ordunun denetimindeki Anadolu Koleji’nde yaşayan Prof. Manisacıyan için tutarlı

25 Remzi Bey (İlköğretim Müfettişi), *Harf İnkılabının İlk Yıllarında Bir Teftiş Raporu* (1928-1929 Eğitim-Öğretim Yılı Amasya İli Merzifon ve Gümüşhacıköy Eğitim Bölgesi Genel Teftiş Raporu), yay.haz. Mustafa Kılınc, Metin Orbay (Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık, 2018), 128. “Merzifon Amerikan Mektebi, 5-Kütüphane, Müze”. Ayrıca, bkz. Mustafa Kılınc, Metin Orbay, “İlköğretim Müfettişi Remzi Bey’in Teftiş Raporunda ‘Merzifon Amerikan Okulu’,” *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2, 4 (Aralık 2018): 103-129.

26 Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjan*, 53, 61.

27 Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjan*, 63. *Argotis homicida* adının açıklaması için bkz. Otto Staudinger, “Neue Lepidopteren des palaearktischen Faunengebiets,” *Deutsche Entomologische Zeitschrift Iris* 12 (1899): 363.

28 Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjan*, 17. Değinilen tezin yazarı Ebru Akdeniz değil, Ebru Özdeniz’dir. Tezde Manisacıyan adı “Manisadjan” olarak yazılmıştır. Yazarın, “Çıplak 1997” olarak verdiği kaynağın tam künyesi için, bkz. Tuna Ekim, “Ülkemizdeki Floristik Çalışmaların Kronolojisi ve Son Gelişmeler,” *Taksonomi Yaz Okulu Ders Notları, 7-13 Eylül 1997, Akdeniz Üniversitesi / O.D.T.Ü, Antalya*, ed. Battal Çıplak içinde (Antalya: [kişisel yayın], Eylül 1997), 51-72.

29 Ohannes Manisacıyan ile Arşak Dağlıyan, aileleriyle birlikte Amasya’daki Alman kolonisine katılmışlardır: “Prof. Manissadjan, Prof. Daghlian, and their families went to the German settlement at Ata Bey, July 3rd [1915],” (George E. White ?) ABD Büyükelçisi Henry Morgenthau’ya yazılmış 2 Ekim 1915 tarihli mektup. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/44008> Atabey Alman çiftliği için bkz., Hadi Belge, “Alman kolonyal politikaları ve Protestan misyonerliği için bir örnek: Amasya Atabey Çiftliği (1879-1919),” *History Studies* 10, 8 (Kasım 2018): 49-75.

30 Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjan*, 63.

görünmemektedir.³¹ Ohannes ve Arusyag (Eunice) Manisacıyan³² çiftinin altı çocuğunun Alman isimleri taşımasının üzerinde de durulmamıştır.³³

Biyografide yer almayan detaylara göre, Prof. Ohannes Manisacıyan, Merzifon Anadolu Koleji'nde 1910 Ocak ayında Ermenice olarak yayımlanmaya başlanan *Nor Ayk* Նոր Աթոփ (Yeni Şafak)³⁴ adlı derginin editörlüğünü yapmış ve “Bilimsel” (*Kidagan*) bölümüne makaleler yazmıştır.³⁵ Manisacıyan 1910 yılında izinlidir ve önce Avusturya üzerinden Almanya'ya gidecektir.³⁶ Merzifon Anadolu Koleji Müzesi'ne ait bir etiketten,³⁷ Manisacıyan'ın daha sonra İsviçre'de olduğunu ve Grindelwald yakınlarındaki “Eiger Buzulu üzerindeki moren yüzeyinden” 28 Ağustos 1910 tarihinde bir taş örneği aldığını öğreniyoruz. Manisacıyan, 1912 yılının ikinci döneminde de Amerikan Kız Koleji'nde kimya, biyoloji ve fizyoloji derslerini vermek üzere İstanbul'a gidecektir.³⁸ Manisacıyan, İstanbul'da bulunduğu sırada, daha önce Merzifon'a gelmiş olan bitki toplayıcısı Kevork Vensan Aznavur ile görüşmüş olmalıdır.³⁹

- 31 Anadolu Koleji, 10 Mayıs 1916 ile 2 Nisan 1919 tarihleri arasında askeri birliklerin denetiminde kalmıştır. Merzifon'daki Anadolu Koleji'nin bütün malvarlığı, 5 Temmuz 1916 tarihinde, D. K. Getchell imzalı bir tutanakla belirlenmiştir: bkz. Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjian*, 85. Bu belgede Müzenin koleksiyonunun (no. 20. Specimens in Museum) değeri 1.000 Lira (Ltq) olarak kabul edilmiştir. İlginç olan, belgede okulun baş profesörünün evi sayıldığı halde Manisacıyan'ın evi yoktur.
- 32 Ohannes Manisacıyan'ın eşi Arusyag Manisacıyan, Anadolu Koleji'nin müzik öğretmeni Arşak Dağlıyan'ın kızkardeşidir; annelerinin Alman olduğu anlaşılmaktadır: “Professors [Manissadjian] and [Daghlian], both of whose mothers are Germans, from the German colony of [Atabey] near [Amasia]...” James Bryse, Arnold Toynbee, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916, Documents Presented to Viscount Grey of Falloden by Viscount Bryce*, ed. Ara Sarafian (Princeton NJ: Gomidas Institute, 2000), 368.
- 33 Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjian*, 55-56. Armin, Otto, Wilhelm, Katherine, ve Edward Merzifon'da, Lily Maria ise 12.05.1889'da Berlin'de doğmuştur. Üçüncü çocukları Otto Heinrich Barsam Manisacıyan, Merzifon'da ölmüştür.
- 34 Anadolu Koleji'nin “The Morning Cometh” (Gün doğuyor) mottosundan esinlenen bir başlıktır.
- 35 Derginin başlığındaki Türkçe açıklama: *Nor Ayk*, Siyasi, İlmi, Edebi ve Fenni Ermenice Aylık Risale. Sahib-i imtiyaz ve Müdür-i mesulü: Keyork (Keğork) Gülyan, Merzifon'da Anatolya Koleci. *Nor Ayk* dergisinin incelediğimiz 37 sayısı içinde Manisacıyan'ın 13 yazısı vardır. <http://tert.nla.am/mamul/Nor%20Ayg%20Marz/Table.html>. Ayrıca bkz., Krikor Damadyan (Kıdemli Peder), “Prof. J.J. Manissadjian ve *Nor Ayk* Dergisi,” *Paros* sayı 100 (Ocak 2020): 114-116.
- 36 *The Anatolian*, 1911-1912, Marsovan, Turkey [yy.], 34-35. Manisacıyan dönüşünde “Impressions of Europe After Twenty Years” (10 Mart 1911, Yirmi Yılın Ardından Avrupa İzlenimleri) başlıklı bir konferans vermiştir: bkz. *The Anatolian*, 1911-1912, Marsovan, Turkey [yy.], 28. Bu sunum, yazarların ileri sürdükleri gibi, bir “Biyoloji Konferansı” değildir, Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjian*, 43.
- 37 Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjian*, 80. Etiketin web adresinde bu görsel için “Anadolu Koleji Müzesi koleksiyonundan bir numunenin etiketi” açıklamasının yanında, fotoğrafın Tarsus Amerikan Koleji'nde çekildiği © Sağlık Eğitim Vakfı (SEV) kaydı vardır: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Specimen_label_from_the_collection_of_Anatolia_College_Museum.jpg.
- 38 American College for Girls at Constantinople, *President's Report, 1912-1913* ([İstanbul], 1912), 27.
- 39 Asuman Baytop, “J.V. Aznavur (1861-1920), İstanbul Bitkileri Koleksiyonu ve Yayınları,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 13, 2 (2012): 31-40.

Araştırılmayan ve incelenmeyen birincil kaynaklar

Kitabın temel sorunu ise kaynaklarıyla ilgilidir:

(i) Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi Herbariyumu *Herbarium Turcicum* (ANK) içindeki Manisacıyan koleksiyonu incelenmemiştir. Kitabın son bölümünde “çalışma yapılan herbaryumlar” arasında gösterilmesine karşın, *Herbarium Turcicum* içindeki Manisacıyan (J.J. Manissadjian) koleksiyonunun örnekleri sayılmamıştır.⁴⁰ Kitapta ANK koleksiyonunun neden incelenmediğine ilişkin bir açıklama yoktur.

(ii) Merzifon’dan Tarsus Amerikan Koleji’ne gelen Anadolu Koleji doğa tarihi koleksiyonu görülmemiştir. Koleksiyon bugün, okula ait tarihi Sadık Paşa Konağı içinde, Doğa Bilimleri Araştırma Merkezi’ndeki yerini almıştır.⁴¹ İstanbul’da SALT Galata’da 6 Nisan 2016 tarihinde açılan “Boş Alanlar” sergisinin hazırlıkları sırasında, sergi küratörleri Tarsus’a giderek koleksiyonu yerinde incelemiştirler.⁴² Kitabın yazarları, Anadolu Koleji’ndeki “Müzedan Tarsus Amerikan Koleji’ndeki bir kaç parça örnek dışında bir şey kalmamıştır” inancında oldukları için,⁴³ ilgililerden örnek sayısının “binler” düzeyinde olduğunu öğrendikleri halde, 12 Mayıs 2018 tarihinden beri sergilenmekte olan koleksiyonu incelemeye gerek görmemişlerdir.⁴⁴

(iii) Yazarlar, Manisacıyan’ın 1902’de İstanbul’da yayımlanan Ermenice *Büyük Resimli Coğrafya* ders kitabının adını duymamışlardır.⁴⁵ Coğrafya, Anadolu Koleji’nde önem verilen derslerden biri olarak öne çıkmaktadır ve okulun rehberlerinde giriş koşulları arasında dil

40 Alçıtepe ve Alçıtepe, *J.J. Manissadjian*, 173, 187. Kitapta bu koleksiyon hakkında verilen tek bilgi şudur: “Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi Herbariyumu’nda ‘Boş Alanlar’ sergisi kataloğunda yer verilen bilgiye göre, biri tip örneği (*Silene manissadjiani*) olmak üzere 130 bitki örneği bulunmaktadır.” (s. 186).

41 *BizLetter*, TAC Alumni BizLetter Alma Matter (Tarsus Amerikan Koleji Mezunlar Derneği) 4 (2017): 25-29. <https://tac-alumni.org/wp-content/uploads/5a141de94639c.pdf> *BizLetter*, 2 (2019): 48-51 <https://tac-alumni.org/wp-content/uploads/5d0753c66e341.pdf>. Anadolu Koleji koleksiyonu üzerindeki son çalışmalar için, bkz. Gönenç Göçmengil, “Merzifon Anadolu Koleji Müzesi’nin Tarihsel Gelişimi,” *Toplumsal Tarih* sayı 311 (Kasım 2019): 64-70.

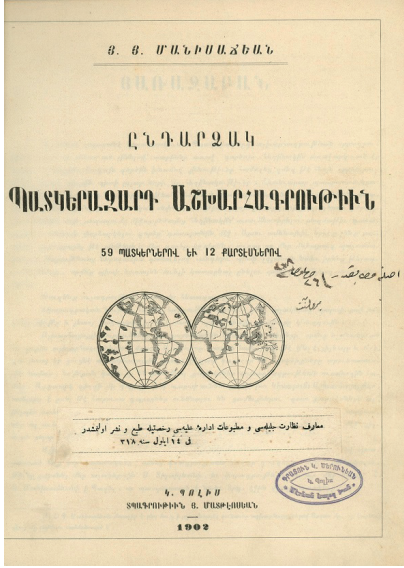
42 Bkz. *Boş Alanlar* (SALT Galata Sergi kitapçığı, küratör: Marianna Hovhannisyan), 36-40. https://saltonline.org/media/files/bos-alanlar_sergi-brosuru-1.pdf

43 Alçıtepe ve Alçıtepe, *J.J. Manissadjian*, 17.

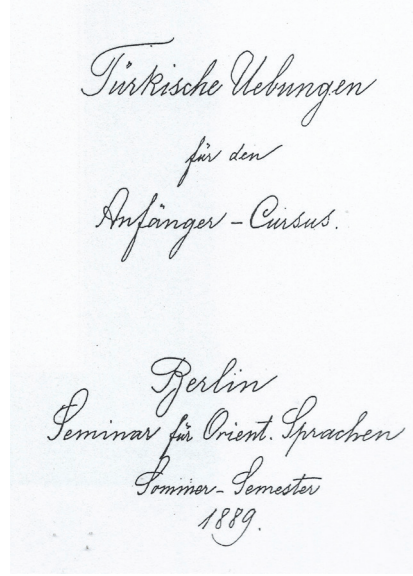
44 Gönenç Göçmengil, Şeref Etker, Semih Bilgin, Nihat Taner, “Tarsus Amerikan Koleji Doğa Bilimleri Araştırma Merkezi Koleksiyonunun Tarihsel Oluşumu ve Geleceği,” *Ulusal Botanik Bahçeleri, Arboretumlar, Herbaryumlar Çalıştayı Bildiri Özetleri Kitabı*, Düzce Üniversitesi Orman Fakültesi, DUOF Herbariyumu, Düzce, 18-21 Nisan 2019, 57. http://ubahcalistayi.duzce.edu.tr/Dokumanlar/ubahcalistayi/Dosyalar/ozet_kitapcik.pdf. Gönenç Göçmengil, Şeref Etker, Semih Bilgin, Nihat Taner, “The Evolution of an Anatolian Natural History Museum: from Merzifon to Tarsus, 1886-2019” (Sözlü bildiri) 2nd International NEHT (Network for the Study of Environmental History of Turkey) Workshop, *Historicizing Nature: Water, Forest and Land. Environmental Histories of the Ottoman Empire and Turkey*, Ankara ODTÜ, 6-7 September 2019. <https://www.youtube.com/watch?v=J1hq2UIB1k>

45 Alçıtepe ve Alçıtepe, *J.J. Manissadjian*, 45. Yazarlar, *Catalogue of the St. Paul’s Institute, Tarsus, Asia Minor, seventeenth year, 1887-1904* (Beirut: American Press, [1904]) adlı kitaptaki bilgiden St. Paul Enstitüsü’nde “Ermenice verilen coğrafya derslerinde Manissadjian’ın kaleme aldığı ders notlarının okutulduğu” sonucunu çıkarmışlar, bunun Manisacıyan’ın, Pars Tuğlacı’nın sözünü ettiği coğrafya kitabı olduğunu anlamamışlardır, bkz. Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca Batı Ermenileri Tarihi*, c. 3, 242.

(anadil ve Türkçe okuyup yazma) yeterliği yanında, coğrafya ve aritmetik işlemler (hesap muameleti) bilgisi sayılmıştır.⁴⁶

H.H. [Hovhannes Hagop] Manisacıyan
Intartsag Badgerazart Aşkarakrutıyun
[Büyük Resimli Coğrafya] İstanbul, 1902⁴⁷

[Johannes Jacob Manissadjian]
Türkische Uebungen für den Anfänger – Cursus
Berlin, Seminar für Orientalische Sprachen, 1889⁴⁸

(iv) Manisacıyan'ın Almanya'da aldığı doğa bilimleri eğitimi araştırılmamıştır. ABCFM arşivindeki bir belgeye dayanılarak Manisacıyan'ın "Berlin Üniversitesi'nde... fen bilimleri üzerine master yap[tığı]" yazılmış, ancak bu bilgi doğrulanmamıştır.⁴⁹ Ohannes Manisacıyan, Antep'teki Orta Türkiye (Central Turkey) Koleji'nden B.A. derecesini

46 "Şerai-i duhuliye: Kendi ana lisanından ve Türkceden düzgünce okuyub yazmayı bilmeli ve coğrafya ile hesabdan az çok muameleti olmalı." [Merzifon Anadolu Koleci] [1]330/1914], 4.

47 H. H. [Hovhannes Hagop] Manisacıyan *Intartsag Badgerazart Aşkarakrutıyun* [Büyük Resimli Coğrafya] 59 Badgernov yev 12 Kardesnerov, G. Bolis, Dbakrutıyun H. Madteosyan [İstanbul: Hagop Madteosyan Matbaası] 1902, 18.5x24 cm, xiii+174 s. (dizin, 59 şekil, 8 tablo)+12 s. harita. (Maarif Nezaret-i celilesi ve Matbuat İdare-i aliyesi ruhsatı ile tab ve neşrolunmuştur fi 4 Eylül sene 1318 [17 Eylül 1902]). Kitabı incelememize yardımcı olan sayın Tomas Terziyan'a teşekkür ederiz.

48 Cwiklinski, "Türkische Uebungen," 115.

49 Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjian*, 56. ABCFM Archive, ABA ASR00031303.

aldıktan sonra,⁵⁰ üç yıl ilkokul öğretmenliği yapmış;⁵¹ ardından Almanya'ya giderek 1886-87 Kış döneminde Heidelberg Üniversitesi'nde doğabilimi (*Naturwissenschaft*) öğrenimine başlamıştır.⁵² Ohannes Manisacıyan 1887 Yaz döneminde Berlin'e giderek "Fakultät für Naturwissenschaften der Königlischen Friedrich-Wilhelms-Universität" öğrencisi olmuştur.⁵³ Doğabilimi eğitimini 1888-1889 Kış dönemi sonunda tamamlayan Manisacıyan, iki yıl da (Ekim 1888-Ağustos 1890) Üniversite'nin "Das Seminar für Orientalische Sprachen" bölümünde Türkçe okutmanlığı (*Lektor*) yapmıştır. Almanya dönüşünde, 1890'da Anadolu Koleji'ne öğretim kadrosuna alınan Ohannes Manisacıyan'ın akademik unvanı A.B. (Artium Baccalaureatus) olarak gösterilmiştir.

(v) Manisacıyan'ın değinilen, Londra Doğa Tarihi Müzesi'ndeki ve diğer kurum ve kuruluşlarda bulunan yazışmaları değerlendirilmemiştir.⁵⁴ Manisacıyan'ın hazırladığı Anadolu Koleji Müzesi Kataloğunun⁵⁵ başka kopyaları olup olmadığı bilinmemektedir. Manisacıyan, Lepidoptera (kelebek) ve bitkiler (botanik) için ayrı kataloglar hazırladığını ve bunların Müze'deki "M vitrininin üst çekmecesinde" olduğunu yazmıştır (Katalog, s. 155).

50 *General Catalogue of Central College, Aintab, Turkey, Asia*; (Beirut: American Press, 1906), 54. Class of 1883 (Arts) Hovhannes Manissajian. (Okul kataloğunda Manisacıyan adının bir İngilizce transliterasyonu: **Manissajian** kullanılmıştır.) Anadolu Koleji de mezunlarına B.A. (Bachelor in Arts) derecesi vermektedir: bkz. [*Merzifon Anatolya Koleci*, 1330/1914], 6. "Anatolya Koleci kendi müdavimlerine idadi ve sultani (yani kolec) dairelerini ikmal edenleri ve atideki derslerden imtihan geçirmeye muvaffak oldukları halde, Edebiyat İcazetnamesine muadil bakalorya (B.A.) diploması tefviz eder."

51 Prof. Manisacıyan, 1922 Haziranında ABD'de Chippewa Falls, WI kentinde yaptığı bir konuşmada özgeçmiş, öğrenciliği ve öğretmenliği hakkında bilgiler vermiştir: "Prof. [John Jacob] Manis, in opening his talk gave a sketch of personal history which was interesting: He was born in Asia Minor. His father was a Congregational pastor, Armenian. His mother was German. He graduated from the American [Central Turkey] College at Aintab, Syria, taught three years in a grammar school in his home town [Merzifon] Amassia, then studied four years in Heidelberg and Berlin, Germany, and returned to Marsovan, Asia Minor; where at Anatolia College, a foundational of the American Congregational Board, he taught for twenty-five years," *Chippewa Daily Gazette*, June 7, 1922, 1. <https://www.newspapers.com/clip/20344338/>

52 *Die Matrikel der Universität Heidelberg 1386-1920* – digital, 408-409. Johannes Manissadjian (24 yaşında, Niksar, Türkiye doğumlu, Protestan) 21 Ekim 1886 tarihinde, 53 sıra numarası ile Heidelberg Üniversitesi'ne "Naturwissenschaft" öğrenimi için kayıt olmuş ve 20 Fl. (Gulden) ödemiştir, bkz. https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/uah_m12/0820

53 Cwiklinski, "Türkische Uebungen," 109. Ayrıca bkz. *Amtliches Verzeichnis des Personals und der Studierenden der königlichen Friedrich-Wilhelms-Universität in Berlin auf das Sommerhalbjahr 16. April bis 15. August 1887* (Berlin, Gustav Schade, 1887), 88; *Amtliches Verzeichnis des Personals und der Studierenden der königlichen Friedrich-Wilhelms-Universität in Berlin auf das Winterhalbjahr 16. Oktober bis 15. März 1889* (Berlin, Gustav Schade, 1887), 103. Böylece Ohannes Manisacıyan, Heidelberg Üniversitesi'nde bir dönem ve Berlin Friedrich Wilhelm Üniversitesi'nde dört dönem doğabilimi öğrenimi görmüş olmaktadır. Manisacıyan, Almanya'da dört yıl eğitim aldığını söylemektedir, bkz. yukarıda dn. 51.

54 Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjian*, 20. Bu bilimsel yazışmalara, incelenmemiş olan 1922'de Almanya'ya yaptığı gezinin raporu da katılabilir: bkz. Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjian*, 68.

55 *Museum Catalogue as came from Merzifon, 1939* <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/42920>. Bundan sonra "Müze Kataloğu" olarak anılacaktır.

(vi) Ohannes Manisacıyan'ın geniş bir ailesi vardır.⁵⁶ Ailenin ABD ve İngiltere'de yaşayan bireyleri ile iletişime geçilmeye çalışıldığına dair bir bilgi yoktur.

(vii) Kitap 2019 Kasımında yayımlandığı halde, son iki yıla ait yayınlar kullanılmamıştır. Bunların arasında yazarların iki bildirisini de vardır.⁵⁷ Aynı dönemde Merzifon Anadolu Koleji'ni mimarlık tarihi açısından ele alan iki yüksek lisans tezi tamamlanmıştır:

Büşra Saatci. *Merzifon Amerikan Board Misyoner Yerleşkesinde Yer Alan Yapıların Değişim Analiz ve Değerlendirmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Teknik Üniversitesi, Mimarlık Anabilim Dalı, Fen Bilimleri Enstitüsü, Nisan 2019. (xiv+111+3 s., 66 tablo, 57 şekil). Danışman: Doç. Dr. Hicran Hanım Halaç.

Aslı Kırbaş. *Geç Osmanlı Döneminde Bir Misyoner Yerleşkesi: Merzifon Amerikan Koleji*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı Mimarlık Tarihi Bilim Dalı, Haziran 2019. (179 s., 121 şekil). Danışman: Doç. Dr. Vesile Gül Cephanecigil.

Kitapta, Müze binasının tamamlanmış halini gösteren bir resime yer verilmemiştir.⁵⁸ “Herbaryumun da içinde olduğu müze, amfiteatr tarzında yapılmıştır” cümlesi yanlış bir çeviridir; gösterilen kaynakta herbaryum sözü geçmemektedir.⁵⁹ Kitapta “Anatolia College botanik bahçesi” olarak gösterilen bir resim (s. 41, sol alt) arşivlerde “Kolej çiçek bahçesi”dir.⁶⁰ Çiçekliğin bir botanik bahçesi düzeninde olmadığı fotoğraftan kolayca anlaşılabilir. Kitapta Manisacıyan, “ayrıca bir okul içinde botanik bahçesi kurmuştur”⁶¹ denilmekte

56 İnternetteki soyağacı (jeneoloji) sitelerini kullanan yazarların Ohannes Manisacıyan'ın yaşayan aile bireylerini görmüş olmaları gerekir, bkz. Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjian*, 216. Ohannes Manisacıyan'ın çocuklarından Wilhelm, Edward ve Katherine ABD'ne, Armin ve Lily Maria İngiltere'ye yerleşmiştir.

57 Emine Alçitepe ve Galip Alçitepe, “II. Abdülhamid Devrinde Botanik Eğitimi,” *Vefatının 100. Yılında Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi Uluslararası Kongresi Bildiri Özetleri, İstanbul, 22-24 Ekim 2018* (y.y.), 280. “Ülkemizin değişik yerlerinde kurulan Amerikan kolejleri ve diğer yabancı ve azınlık okulları da bu kapsamdadır. Bu bağlamda, İstanbul, Erzurum, Antep, Tarsus ve Merzifon'da herbaryumlar kurulmuştur.” Emine Alçitepe ve Galip Alçitepe, “Anadolu'nun Kayıp Herbaryum ve Botanik Bahçeleri (1879-1915),” *Ulusal Botanik Bahçeleri, Arboretumlar, Herbaryumlar Çalıştayı Bildiri Özetleri Kitabı*, Düzce Üniversitesi Orman Fakültesi, DUOF Herbaryumu, Düzce, 18-21 Nisan 2019, 45. http://ubahcalistayi.duzce.edu.tr/Dokumanlar/ubahcalistayi/Dosyalar/ozet_kitapcik.pdf

58 Müze binasının yanmış halini gösteren fotoğrafın bulunduğu sayfada “Manissadjian müzesinin bulunduğu ikinci kat yok olmuştur” ifadesi bulunmaktadır: bkz. Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjian*, 33. Halbuki Anadolu Koleji Doğa Tarihi Müzesi, binanın üçüncü katındadır.

59 Charles C. Tracy, “The New Library-Museum at Anatolia College,” *The Orient*, vol. IV, no. 43, October 22, 1913, s. 1'den aktaran Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjian*, 84. Tracy'nin yazısında üçüncü katta müze, amfityatro biçiminde bir doğa bilimleri dersliği ve küratöre ait iki oda olduğu yazılıdır: “On the third floor is the museum, a Natural Science class room in amphitheatre style, and two Curator's rooms.” Burada ayrı bir herbaryumundan söz edilmemiştir. <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/9/id/12255>. Bir başka kaynakta “Natural science classroom with curator's laboratory” (Küratörün laboratuvarı ile doğa bilimleri dersliği) ifadesi vardır: bkz. *The Anatolian*, 1913-14, s. 15, <http://www.dlir.org/archive/orc-exhibit/items/show/collection/6/id/11079>

60 “College flower garden” https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/44809_ABAHACMRZ024.jpg; *Anatolia College Merzifoun*, (Albüm. y.y.) [H.B.] Manissadjian and Co., Basel-Zurich, [s. 26] https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/45805_ABAHMRZ093.jpg

61 Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjian*, 41.

ise de, Anadolu Koleji'nin planında bir botanik bahçesi gösterilmemiştir.⁶² Keza, "J.J. Manissadjian, öğrencileri ile birlikte müzenin Herbaryum kısmında" açıklaması (s. 87, resim altyazısı) bir yakıştırmadır. Jeolojik zaman panosu önünde, mikroskop başındaki grup fotoğrafı Müze ile aynı katta bulunan "Doğal bilimleri amfityatrosu" denilen derslikte çekilmiş olmalıdır.⁶³ Okulun 25. kuruluş yılı (1911) töreninde çekilen ve kitaptaki altyazısında "J.J. Manissadjian... Pontos Kulübü ve Şavarşan Cemiyeti öğrencileri ile birlikte" açıklaması olan fotoğrafta Prof. Ohannes Manisacıyan yer almamaktadır.⁶⁴

Müzei içeriden gösteren fotoğrafların bulunamaması bir eksiklik olarak not edilmelidir.⁶⁵ Müze binasının taban alanının yaklaşık 300 m² (14 x 21 m.) olduğu bilinmektedir. Buna göre, üçüncü katta yer alan amfityatro, iki küratör odası ve merdiven boşluğu/sahanlığı ile birlikte düşünüldüğünde müze salonunun 100 m² kadar olduğunu varsayabiliriz. Yine pencere aralıklarına yerleştirilmiş olması gereken, Tarsus Amerikan Koleji'ndeki orijinal dolapların genişliği bu konuda bir fikir vermektedir.

Yazarların, İngilizceden çevirdikleri pasajlara sıkça kendi yorumlarını ekledikleri dikkati çekmektedir.⁶⁶ Örneğin, kitapta Prof. Arakel Sıvaslıyan'ın iki astronom "aracılığıyla elde ettiği parçalardan 6,5 inch'lik bir teleskop yaptığı" yazılıdır. Oysa, Koleji'nin yıllık raporunda okul için bir teleskopun satın alındığı bilgisi vardır.⁶⁷ Aynı yerde, Sıvaslıyan'ın doktora tezinin *Definitive Determination of the Orbit of Comet 1892 III (Holmes Nov. 6)* olması gereken başlığında

62 Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjian*, 59 (plan).

63 Manisacıyan, Müze Kataloğu'ndaki notlarında mineral ve kayaç örneklerinden üçyüzünün (1-300) "Öğretmen masasının çekmecelerinde" olduğunu not etmiştir (s. 141). Bu masa ve örnekler doğa bilimleri amfityatrosunda olmalıdır.

64 Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjian*, 64 (resim) "J.J. Manissadjian" olarak gösterilen ve göğsündeki kordonda "Medicine" yazan (ikinci sırada soldan dördüncü / fesli Türk subayı ile Prof. Hovhannes V. Hagopyan'ın arasındaki) kişi Ohannes Manisacıyan değildir.

65 Merzifonlu fotoğrafçı Dildilyan'ın iç mekanlarda çektiği resimler vardır. Anadolu Koleji Müzesi'nin içini fotoğraflamaması düşünülemez: bkz. Armen T. Marsoobian, *Reimagining a Lost Armenian Home: The Dildilian Photography Collection*, (London: I.B. Tauris, 2017). Manisacıyan'ın da fotoğraf çektiği bilinmektedir.

66 Bir başka örnek: "Bütün canlılar, anatomi, fizyoloji ve diğer özellikleri bakımından karşılaştırılmalı olarak incelenmektedir" biçiminde çevrilebilecek bir cümle (*A comparative study of all living beings is made in relation to anatomy, physiology and other problems.*), başına ve sonuna yapılan eklemelerle: "*Laboratuvar ortamında bitki ve hayvan canlı örnekleri üzerinde anatomik, fizyolojik çalışmalar yapılmakta, türler sınıflandırılmaktadır*" olmuştur (vurgu eklendi), Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjian*, 43.

67 *The Anatolian*, 1912-13, Marsovan Turkey, 32. Teleskop ve ek parçaları Anadolu Koleji adına, Sıvaslıyan'ın ABD'nde çalıştığı Goodsell Gözlemevinin direktörü William W. Payne tarafından satın alınmıştır. (*We are pleased to announce the purchase of a new telescope for the College, a good six-inch (sic) object-glass refractor by Professor W.W. Payne*).

kuyruklu yıldızın adı unutulmuştur.⁶⁸ Anadolu Koleji'nin bir diğerk doktoralı öğretmeni Prof. Yani G. Statiropulos'tan ise hiç söz edilmemiştir.⁶⁹

Kitapta “J.J. Manissadjian'ın... editörlüğünü yaptığı kartpostallar” olduğunun belirtilmesi,⁷⁰ yazarların Ohannes Manisacıyan'ı İsviçre'de yaşayan ve yayıncılık yapan kardeşi Haygazun B. Manisacıyan (1876-1912) ile karıştırdıklarını göstermektedir. Buna karşılık, Ohannes Manisacıyan'ın filatelist olduğu belirtilmemiştir. Kitapta, müfredat tablolarındaki ders adları eksik ve yanlıştır.⁷¹ Örneğin, psikoloji (*psychology*) fizyoloji olarak çevrilmiş; Türkçe ders programında “Berahin” olarak gösterilen bir dini metin dersi ([W. Parley] *Evidences of Christianity*) tabloya alınmamıştır.⁷²

Müze Kataloğu'nun yayımında yapılan yanlışlar

Kitabın İkinci Bölümünde, Prof. Ohannes Manisacıyan tarafından hazırlanan Anadolu Koleji'nin Müze Kataloğu'na yer verilmiştir. Elyazısı kataloğun tıpkıbasımı yapılmamış, içeriği yeniden dizilerek basılmıştır (s. 107-152). Kataloğun yeni basımında, aktarım sırasında “ortaya çıkabilecek olası yanlışlar dolayısıyla” tabloların aslına sadık kalınarak [İngilizce] verildiği bildirilmiştir (s. 106). Ancak, aktarımda ciddi hatalar yapılmış, örneğin “satın alınarak müzeye konulan numunelerin maddi değeri, karşılıklarına **İngiliz poundu** (*sic*) baz alınarak yazılmıştır” (s. 105) denilerek, Manisacıyan'ın **£tq**, **£t** ve **£T** olarak yazdığı “Livres turque”, yani Türk/Osmanlı Altın Lirası, yabancı bir para birimi olan İngiliz Poundu/ Sterlini ile karıştırılmıştır.⁷³ (Savaş koşullarında, genellikle ABD doları ve İsviçre Frangı ile işlem gören altın ve kâğıt Türk Lirası değerlerinde değişkenlik görülmüştür.⁷⁴)

68 Şeref Etker, “Türkiye’de İlk Doktoralı Gökbilimci: Arakel G. Sivaslıyan,” *Cumhuriyet Bilim Teknoloji*; sayı 1446 (5 Aralık 2014): 19; Şeref Etker, “Doktorayı asdicanın diratsadz Turkiyo araçin asdğakedi Arakel G. Sivaslıyan,” (çev. Aram Kamburyan,) *Nor Marmara*, sayı 10665, 9 Aralık 2014, 1; Şeref Etker, “21 Ağustos 1914’te Trabzon’da (Gözlenemeyen) Tam Güneş tutulması,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 16, 1 (2014): 100-105. A.G. Sivaslıyan'ın tezi matematik ve astronomi değil, yalnız astronomi konuludur.

69 Yani G. Statiropulos (Yuannis Gavriil Stateropoulos, 1875-1971) Merzifon'dan ABD'ne giderek Yale Üniversitesi'nde 1905 yılında kimya doktoru derecesini almıştır: bkz. Şeref Etker, “Yurtdışında Kimya Doktorası Yapan Türklere Ek,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 21, 1 (2020): 201-203.

70 Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjian*, 60. Altyazısında “J.J. Manissadjian'ın hazırladığı bir kartpostal” (s. 9) Dildilyan tarafından çekilen bir fotoğrafı ve H.L. Nerso tarafından Merzifon'da basılmıştır.

71 Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjian*, 39-40.

72 [Merzifon *Anatolya Koleci*, 1330/1914], 8-9. Anadolu Koleji'nin rehberinde ayrıca şu açıklama vardır: “Ulum-ı diniyeye aid tedrisat bahs ve münazaradan azade, sırf serbesti-i vicdan esasına müsteniddir. Talebe, *Kolec Nizamname-i Esasisi* mucibince sabahları duada ve Pazar günleri saat üç ve yedide vuku bulan hidemat-ı ruhaniyede hazır bulunurlar... Fakat talebe-i İslam, Kitab-ı Mukaddes derslerini İngilizce lisanile tedris etmeğe mümarese kesb edene kadar bundan muafdırlar.” [Merzifon *Anatolya Koleci*, 1330/1914], 5.

73 Yazarlara inanmak gerekirse, Merzifon'da rüşvetler bile pound cinsinden verilmektedir!: bkz. Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjian*, 64-65. Kaynak gösterilen kitapta £T (Türk Lirası) ve Lira yazılıdır, Bertha B. Morley, *Marsovan 1915: The Diaries of Bertha B. Morley*, 2nd. ed., ed. Hilmar Kreiser (Ann Arbor, MI: Gomidas Institute, 2000), 19, 55.

74 Kanunla, kâğıt ve altın Türk Lirası 100 kuruşa eşitlenmiştir; 1 £T = 4,40 \$. Ancak, 1917'nin başlarında 265 kâğıt kuruşa 1 altın Lira alınabilmektedir. Aynı yılın Temmuz ayına geldiğinde, 1 altın Lira 4 kâğıt Liraya kadar yükselmiştir: bkz. Melek Öksüz, “Amerikan Belgelerine Göre Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı

Kitapta yer verilen Müze Kataloğu'nun sayfa düzeninde, sıra sayılı örneklerle bunlara ait notların (*Remarks*) karşı karşıya getirilmesine dikkat edilmemiştir. Dolayısıyla, kitapta yeniden dizgisi yapılan Müze Kataloğu'nun, SALT Araştırma / ABCFM Arşivindeki dijital kopyasından daha kullanışsız olduğunu söylemek zorundayız.⁷⁵ Bu bölümün hatalı mizanpajı nedeniyle, örneğin Manisacıyan'ın deniz anemonları *Actinia equina* L. için düştüğü: “Güzel doğal renkleri alkol içinde kayboldu” notunu görüp okumak olanaksızdır.⁷⁶ Kitaba bir dizin hazırlanmamış olması da metin içinde isim/konu aranmasını güçleştirmiştir.

Müze Kataloğu kitaba aktarılırken çok sayıda okuma ve yazım yanlışı yapılmıştır. Bunların doğru okunuş veya yazımları ile eksikler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Katalog sayfası	Yanlış/Eksik	Doğru
8	Felis catus fesus S Felis catus domestica S Canis luphus S	Felis catus fesus L. (Linnaeus) Felis catus domestica L. (Linnaeus) Canis lupus L. (Linnaeus)
9	Proverbial enemy of the flocks [T]he price stands for exchange	flocks for expense
10	Puckorius foetidus Lutra vulgaris End. Sciurus vulgaris Ehb.g.	Putorius foetidus Lutra vulgaris Erxl. (Erxleben) Sciurus vulgaris Ehrbg. (Ehrenberg)
11	Taxidae americana Bird Talpa europaea S [I]t can quickly buy the lower part of its body	Taxidae americana Baird Talpa europaea L. (Linnaeus) bury the lower part of its body
15	in small flucks	flocks
16	Bubo maximus Libb Gypus fulvus	Bubo maximus Sibb. (Sibbald) Gyps fulvus
18	Coccytes glandarius S	Coccytes glandarius L.
19	European... (okunamamış) gigantic hills secretes from 40° S in the adventure extable nests	European cuckoo bills excretes from 40° S (South) in the structure eatable nests

Devleti'nde Para Politikası ve bu Doğrultuda Yapılan Düzenlemeler,” *Türkiyat Mecmuası* 26, 1(2016): 233-266. Manisacıyan'ın örnekler için, altın Türk Lirası olarak 1917 güzünün rayiç bedellerini gözettiği varsayılabılır.

75 Sayfa düzeninde bitişik olması gereken tablolar ayrılarak karışıklık yaratılmıştır. Örneğin, 109. sayfadaki iki tablo bir bütün olarak okunmalıdır. Müze kataloğunun SALT Araştırma sitesindeki dijital kopyasının doğru okunabilmesi için de çift sayfalar solda ve tek sayfalar sağda olmak üzere, aynı ekranda iki sayfanın birden görülebilmesi gereklidir. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/42920>

76 Katalog, 52-53. “Sea-anemons *Actinia equina* L. Where found: Mediterranean. Distribution: Warm seas. Remarks: Lost in alcohol their natural beautiful colors. Collected near Beyrouth by Dr. L.[evon Karekin] Sewny & Dr. H. [agop Serope] Eminian”. Alçıtepe ve Alçıtepe, *J.J. Manissadjian*, 39-40. Aynı biçimde, Müze kataloğunun 52. sayfasındaki “Centipeds (Kırkayak), Locust (Çerkirge), Leeches (Sülük). Merzifoun” karşısına 53. sayfadaki “Collected” ([Merzifon'da] toplandı) notu gelmelidir.

20	Aegithalus (Parns) pendulinus Vig. Pica candaxa Ray (Aktarımda 87, 88 ve 89. sıradaki kuşların yer değiştirmesi sonucu Buzzard (Şahin), Buteo vulgaris için verilen bilgi Owl (baykuş), Otus vulgaris karşısına gelmiş.)	Aegithalus (parus) pendulinus Vig. Pica candata Ray.
22	Columbo oenas S Phasianus pietus Galeatus Vicill.	Columbo oenas L. Phasianus pictus Casuarus galeatus Vieill.
23	Australian... (okunamamış)	Australian Emu
26	Hystrix cristata	Hystria cristata
27	dead specimens, already... (okunamamış) prehensile	already putrid prehensile
30	Pristis pectinatus Sath.	Pristis pectinatus Lath.[am]
31	Silk was inherited in China 2000 BC. In 555 two monks brought eggs in hollow... to Constantinople, in hence it came 711 to Spain and Portugal...	Silk was cultivated in China. In 555 two monks brought eggs in hollow canes to Constantinople, whence it came 711 to Spain and Portugal...
34	Pictmeson Case D	Pictures on Case D
36	Telmatosaurus	Taumatosaurus
37	thickness, at have	thickness, at base
40	Cuttle-bone from a Sephia	Sepia
41	as came as	as cameos
42	Anodonta cygnea piscinalis Kils.	Anodonta cygnea piscinalis Nils.[on]
46 (eksik)	Cypraea pantherina Soland
48	Lancelet... (eksik)	the lowest form of vertebrate animals
49	[Rabbit] Cerebrum little developed, no distinct... (eksik) [Twin kids (abnormity)] One head with 2 mouths, 4 ears...	no distinct convolutions (furrows). One head with 2 snouts, 4 ears...
50	Torpedo ocellata Kud. Anadonta cygnae Mills	Torpedo ocellata Rud.[olphi] Anadonta cygnae Nils.[on]
51	[Teredo navalis L.] Very distinctive to ships...	very destructive
52	Centipeds, leeches, etc. Stowfishes, Sea cucumbers	Centipeds, locusts, leeches, etc. Starfishes, Sea urchins (eksik), Sea cucumbers
53	Bothriocephalus latus (from fishes)	Bothriocephalus latus (from fishes) infest man
54	College attire Casuarus galeatus Vicill	College attic Casuarina galeatus Vieill
55	It is supposed to belike the “kookh” of the Arabian Night Tales	It is supposed to belike the “Rookh” [Anqa/Anka] of the Arabian Night Tales
57	As it has not many enemies	As the shark has not many enemies...
58	Yakmar of Baroda Pound	Gakwar (Gaekwar) of Baroda £t (Türk Lirası)
60	Hemitera Beetles (eksik)	Hemiptera Beetles (Coleoptera)
61	The 2 various in Box 8 are moths	The 2 Uramas in Box 8 are moths.
65	[Celtis australis] Bernies eatable	Berries eatable.
66	Amygdalus orientalis Mill.	Amygdalus orientalis Ait.
67	[Sour cherry, Prunus cerasus] The name is derived from Kerasund, whence it was stonght to Europe	Kerasund (Giresun), whence it was brought to Europe.

69	[<i>Tamarix spec.</i>] Ashingent	astrigent
77	Juglandales Fagaceae (eksik)	Juglandales Fagaceae (Cupuliferae)
79 (Hypericaceae) (eksik)	Guttiferae (Hypericaceae)
80	Sayfa sonunda eksik bilgi	Value £.T. (Livre turque) 11.50
83	Xerophytas	Hysterophyta Takım (Ordo) ve aile (Familya) isimleri bir satır kaydığı için kitabın bu sayfasında verilen tablo Müze Kataloğu'na uymamaktadır.
86	Belotenthis Schubberi An.	Beloteuthis schübleri Qu.
97	Türkiye fosillerinin toplandığı yerlerle, örnek- lerin jeolojik dönemleri karşılaştırmalı olarak veren tabloda diziler kaydığı için Müze Kataloğu'na uygun değildir.	
101 (okunamayan isim)	Dr. Kirschandl
156		Katalog indeksinin sayfa numaraları gösterilme- miştir.

Kuşkusuz, Müze Kataloğu'nun yayımında en önemli eksiklik, Manisacıyan'ın Anadolu Koleji doğa tarihi koleksiyonun oluşumunu özetlediği bir sayfalık Giriş (*Introduction*) bölümünün Türkçeye çevirilmemiş olmasıdır.⁷⁷ Müzenin kuruluşuyla ilgili olarak irdelenmesi gereken birincil kaynak Manisacıyan imzalı bu metindir. Manisacıyan'ın Girişinden bir cümle Türkçeye çevrilmiş, o da yanlış çevrilmiştir.⁷⁸ Kataloğun bu bölümü, özellikle (1880'lerden başlayarak) Charles C. Tracy'nin koleksiyonun oluşturulması ve Müze'nin kuruluşundaki rolünü aydınlatmaktadır. Prof. Ohannes Manisacıyan Anadolu Koleji Müzesi'nin küratörüdür,⁷⁹ ama yazarların önerdikleri gibi, “her parça bizzat Manissadjian tarafından incelenip tanımlanmıştır” denilemez.⁸⁰ Manisacıyan'ın değinilen, bu dönemdeki yazışmalarının önemli bir kısmı örneklerin tanımlanmasıyla ilgilidir.

Prof. Ohannes Manisacıyan, böcek, kelebek, bitki ve fosil toplayıcısı

Kitabın Üçüncü Bölümünde, Manisacıyan “bir bitki toplayıcısı” olarak tanıtılmıştır. Topladığı bitkilere gelince, yazarlar, “Anatolia College Herbariumun'dan geriye bir şey kalmamıştır” denildikten sonra,⁸¹ Avrupa ve ABD'ndeki 24 herbariumda Manisacıyan tarafından toplandığı

77 Anadolu Koleji Müzesi Kataloğu, 3-5; Alçıtepe ve Alçıtepe, *J.J. Manissadjian*, 107.

78 Alçıtepe ve Alçıtepe, *J.J. Manissadjian*, 87'deki ifade: “Sergilenen yerin kapısına İngilizce ve Ermenice ‘Biz Kardeşiz’ yazısı asılmıştı.” Doğru çeviri: “Müzeye, 1895 mezunları tarafından ceviz ağacından yapılmış iki dikey vitrin bağışlandı; vitrinlerin üzerinde İngilizce ve Ermenice olarak sınıfın mottosu olan ‘Bizler kardeşiz’ yazılıydı.” (Katalog, s. 3).

79 Kataloğun önsözünü “Küratör” (*The Curator*) olarak imzalayan Manisacıyan, bu bölümün içinde kendisi için “eski küratör” (*former curator*) demiştir.

80 Alçıtepe ve Alçıtepe, *J.J. Manissadjian*, 81.

81 Alçıtepe ve Alçıtepe, *J.J. Manissadjian*, 160-161, 173.

belirlenen örneklerin adları sıralanmıştır (s. 173-187; 188-191).⁸² Buna karşılık, Anadolu Koleji Müzesi'nden Ankara Üniversitesi Fen Fakültesi Herbayumu'na (ANK) geçen koleksiyondan hiçbir bitki örneğinin adı verilmemiştir. Manisacıyan'ın topladığı bitki örneklerinin *Herbarium Turcicum* içine alınmasında Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü'nde Botanik Profesörü olan Kurt Krause'nin rolünün araştırılması gerektiği kanısındayız.⁸³

Manisacıyan'ın Müze Kataloğu'nun içindeki notlarından 1876'da önce böcek toplamaya başladığını öğreniyoruz (Katalog, s. 61).⁸⁴ Bundan bir yıl önce, 1875 yazında Alman entomolog Otto Staudinger Amasya ve çevresinde böcek ve kelebek toplamaya gelmiş ve Manisacıyan ailesinin 13 yaşındaki meraklı büyük oğlu Johann (Ohannes) bu gezisinde ona rehberlik yapmıştır.⁸⁵ Böylece başlayan ilişkinin Manisacıyan'ın doğa bilimlerine yönelmesinde etkili olduğunu düşünebiliriz. 1888'de bir güve türüne Manisacıyan'ın adını: *Polymixis manisadjiani* veren Staudinger (1881),⁸⁶ onun Berlin'e gelmesini de desteklemiş olmalıdır. Manisacıyan, Otto Staudinger'in 1900 yılında ölümüne kadar bu işbirliğini sürdürecektir.⁸⁷

Manisacıyan'ın Müze'nin açılışında Anadolu Koleji'ne 1913'te bağışladığı zengin bir böcek koleksiyonu vardır ve bu koleksiyonun en değerli kısmı, Manisacıyan tarafından toplanan 1.200 kadar kelebek ve güve örneğidir (variyete). Aralarında daha önce bilinmeyen türler vardır.⁸⁸ Manisacıyan'ın son sayımına göre ise, Doğa Tarihi Müzesi'nde 3.002 böcek, kelebek ve güve örneği bulunmaktadır ve Müze'nin en geniş koleksiyonunu oluşturmaktadır. Bu örneklerin %90'ı Türkiye'den toplanmıştır.

82 Bu liste tam olmayıp, örneğin Vermont Üniversitesi, Pringle Herbarium (VT) koleksiyonundaki Manisacıyan'ın *Bromus squarrosus* L. örneği saptanamamıştır. <http://intermountainbiota.org/portal/collections/individual/index.php?occid=7233963&clid=0>

83 Bkz. Asuman Baytop, "Prof. Kurt Krause'nin (1883-1863) Türkiye Florası ile İlgili Gezileri ve Yayınları," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 9, 1-2 (2007-2008): 171-182.

84 Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjian*, 133. "The species [beetles] from Asia Minor have been collected by J.J.M. from 1876 to 1914..." (J.J.M. [Manisacıyan] tarafından 1876'dan 1914'e kadar Anadolu'dan toplanan böcek türleri).

85 Otto Staudinger. *Lepidopteren-fauna Kleinasien's: Horae Societatis entomologicae rossicae* (St. Petersburg) 14 (1879): 176-482;

"Ihr damals dreizehnjähriger ältester Sohn Johann (Ohannes), ein höchst intelligenter Knabe, der auch viel Interesse für unsere Beschäftigung zeigte, wurde von mir zur Begleitung und Hülfeleistung engagiert, und leistete uns besonders auch durch seine Sprachkenntniss (er sprach ebenso gut türkisch und armenisch wie deutsch) manche sehr gute Dienste." (s. 197). Staudinger'in anlatımına göre, Almanlar yaklaşık elli yıldır Amasya çevresinde ipekçilik yapmaktadır. Ohannes'in annesi de Amasya'da yaşayan Protestan cemaatinden Klein ailesinin kızıdır. Staudinger, Manisacıyan adının Almanca okunuşunu "Manisadschian" olarak vermiştir. (s. 197).

86 *Polymixis manisadjiani* Stgr. [Staudinger] Otto Staudinger. "Lepidopteren-fauna Kleinasien's," *Horae Soc. ent. ross.*, 16 (1881): 65-135. Ayrıca, *Polia manisadjiani* Stgr. Otto Staudinger. "Centralasiatische Lepidopteren," *Entomologische Zeitung Stettin* 49 (1888): 1-65.

87 Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjian*, 88. Manisacıyan'ın Freyn, Staudinger, Förster vd. Avrupalı bilim insanlarıyla takas yaptığını belirtmek için gösterilen kaynak (Bölüm 2, dn. 25) konuyla ilgisizdir.

88 *The Anatolian*, 1913-14, Marsovan Turkey, 28.

Yine katalogta verilen sayılara göre, bitki örneklerinin toplamı 1.382'dir ve bunun %60 kadarı Türkiye'den toplanmıştır. Koleksiyondaki 2.000 mineral ve kayaç örneğinin ancak %45'i Türkiye'de toplanmıştır. Müzenin 15 vitrininden beşi fosillere (*Petrefact*) ayrılmıştır. Manisacıyan'ın kendisine getirilen bazı fosil örneklerini Türkiye dışındaki koleksiyonlara ilettiği bilinmektedir.⁸⁹ Kitapta, Müze'ye katkıda bulunanların isimlerinin gruplandırıldığı tabloda "Türkiye'den toplanan fosiller" başlığı altında mineraloji ve petrografinin de alınması bir karışıklık yaratmıştır.⁹⁰ (Petrografi genel olarak jeolojik materyalin mikroskopik incelemesinin yapıldığı bir disiplin; mineraloji ise özel olarak mineralleri inceleyen bir bilim dalıdır.) Ohannes Manisacıyan'ın paleontolojiye olan özel ilgisi, adının 1928'de bir Cephalopod (*Cenoceras*) türüne verilmesiyle kanıtlanmıştır: *Nautilus manissadjiani*.⁹¹

Manisacıyan, *Flora Anatolica* adını verdiği herbaryumunu, Anadolu Koleji Müzesi'nin içinde bir vitrine Türkiye'den (K. "Turkey"),⁹² bir dolaba da Almanya'dan (F. "Plants from Germany") toplanan örnekleri ayırarak yerleştirmiştir. Yazarların, "Manissadjian'ın kişisel dolabında saklanan bitkiler" (s. 171) ile "Almanya'dan getirilen bitkiler" (s. 172) olarak ayırdıkları örnekler aynı koleksiyon içindedir.⁹³ Bugün, Ankara'da ve Türkiye dışındaki herbaryumlarda J.J. Manissadjian etiketi altında iyi korunmuş bitki örneklerine bakarak, onu yalnızca "bitki toplayıcısı" olarak tanıtmak kitabın önemli bir eksiği sayılmalıdır.

Kitapta, Manisacıyan'ın "zaman zaman Merzifon'un meteorolojisiyle ilgili çalışmalar yap[tığı]" bilgisi yanıltıcıdır.⁹⁴ Manisacıyan'ın Anadolu Koleji'nde kurduğu meteoroloji istasyonunda, 1892'den başlayarak *düzenli* gözlemler yapılmış ve hazırlanan klimatoloji tablolarını 1910'a kadar yirmi yıla yakın bir süreyle, kısa raporlar halinde yayımlanmıştır. Anadolu Koleji'nin verileri, iklim değişikliğinin yaşandığı çağımız için birer referans oluşturmaktadır.

89 Kitapta, yanlış olarak *Buliminus phazemonicus* örneğinin Bern'de Naturhistorisches Museum'da olduğu bildirilmiştir: Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjian*, 88, 90. Rusya'da bulunup Merzifon'dan Manisacıyan tarafından Almanya'da Paul Hesse'ye gönderilen örnek, bugün ABD'de Academy of Natural Sciences of Drexel University, Philadelphia'dadır: bkz. Francisco J. Borrero, Gary Rosenberg, "The Paul Hesse Collection at the Academy of Natural Sciences of Philadelphia, with a review of names for Mollusca introduced by Hesse," *Proceedings of the Academy of Natural Sciences of Philadelphia* 164 (2015): 43-100.

90 Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjian*, 93.

91 Odomar Gugenberger. "Beiträge zur Geologie Kleinasiens mit besonderer Berücksichtigung des anatolischen Lias," *Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien, mathematisch-naturwissenschaftlichen Klasse. Abteilung I*, 137, 3-4 (1928): 259-282, Tafeln. I, II.

92 Manisacıyan, bu örnekler arasında K. Vensan Aznavur aracılığıyla Türkiye dışından gelen örnekler de olduğunu belirtmiştir (Katalog, s. 76).

93 F.[Friedrich] Förster tarafından Manisacıyan'a bağışlanan 532 örnekten oluşan koleksiyon Müze'ye verilmiştir (Katalog, s. 82-83). Kitapta belirtildiği gibi bir ödeme yapılmamıştır: Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjian*, 166. Kitapta, Manisacıyan'ın kataloğunda "Almanya'dan gelen bitkiler" listesinde yer alan örnekler (F dolabı, s. 143-144), "Manissadjian'ın kişisel dolabında saklanan bitkiler" başlığı altında (s. 171-172) iki kez dizilerek verilmiştir; fakat, dizideki özensizlik yüzünden, aynı tablolardaki örnek toplamları farklı (561 ve 539) olduğu gibi, Katalogda (s. 83) verilen toplamdaki (532) fazladır.

94 Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjian*, 60.

Manisacıyan'ın Müze Kataloğu'ndaki notlarından bir bölümü değerlendirilmemiştir: Müze binasının inşaatı bağışlarla gerçekleştirilirken, Manisacıyan'ın gezileri ve saha araştırmalarının desteklenmesi için, Kolej bütçesinden “özel bir fon” oluşturulmuştur (Katalog, s. 4). Anadolu Koleji Müzesi'ne yapılan bağışlar arasında Talas, Kayseri'de görevli Henry K. [Knowles] Wingate'in gönderdiği bir ağaç örnekleri seti vardır. İkiye ayrılan bu ağaç setinin diğer yarısı Talas'taki müzede kalmıştır (Katalog, s. 71). Buradan, 1889'da kurulan Talas Amerikan Okulu'nda da bir müze (Talas Museum) olduğunu öğreniyoruz.⁹⁵

Kitapta, 1888 yılında “St. Paul's Institute” adıyla kurulan Tarsus Amerikan Koleji'nin “herbaryum materyalleri ile ilgili kataloğu günümüzde Minnesota Historical Society'de Sarah Carmelite Brewer Christie'nin 1882 tarihli otuz ikinci dosyasında saklanmaktadır” denilmektedir. Okulun kuruluşundan öncesine tarihlenen bu belge ile ilgili bir açıklama yoktur.⁹⁶ Sözü edilen katalog incelenmeden sözü edilen koleksiyonun bir “müze” oluşturduğunu söylemek, buradaki bitki örneklerini bir “herbaryum” saymak spekülasyon olur. Bu bölüm bize yalnızca, Türkiye'de doğa tarihi müze ve koleksiyonlarının tarihi üzerindeki çalışmaların yeni olduğunu ve bilinen koleksiyonlardan herhangi birine “ilk müze” denilmesinin yanlış olacağını hatırlatmaktadır.⁹⁷

Manisacıyan'ın katalogdaki elyazısı karakterini dikkate almayan yazarlar, Strasbourg Üniversitesi Herbarium'undaki *Digitalis orientalis* L. etiketinin onun elinden çıkmış olamayacağını ayırd edememişlerdir.⁹⁸ Bugün Manisacıyan'ın topladığı bitki örneklerinin pek çoğu “A. Manissadjian” adıyla etiketlenmiştir.⁹⁹ “A.” harfinin (inisiyal) Manisacıyan'ın ikinci adının Türkçe söylenişi olan “Agop” olduğuna kuşku yoktur.¹⁰⁰ Yazarlar, Manisacıyan'ın adını “babasına ithafen (Barsam) Ağa”: A.[Ağa/Agha] Manissadjian olarak yazmış olabileceği, gibi garip bir önermede bulunduktan sonra, Agop'un Jacop (Almanca) isminin “Ermenice versiyonu” olduğunu ileri sürmüşlerdir.¹⁰¹ Oysa, kitabın sonsözünde (epilog) alıntılanan yazarın adı – Agop isminin Ermeni dilindeki söyleniş biçimiyle¹⁰² – “Hagop” olarak yazılmıştır.¹⁰³

95 Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjian*, 139.

96 Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjian*, 99.

97 Benzer bir durum hayvanat bahçeleri için de geçerlidir: bkz. Feza Günergun. “Türkiye’de Hayvanat Bahçeleri Tarihine Giriş,” *I. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu Bildirileri. Prof. Dr. Ferruh Dinçer'in 70. Yaşı Anısına. Elazığ, 30 Mart-1 Nisan 2006*, ed. Abdullah Özen (Elazığ: Fırat Üniversitesi, yay., 2006), 185-218.

98 Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjian*, 165: “Herbier de l'Université de Strasbourg arşivinde bulunan J.J. Manissadjian'ın kendi el yazısı ile hazırlanmış bir herbaryum etiketi”.

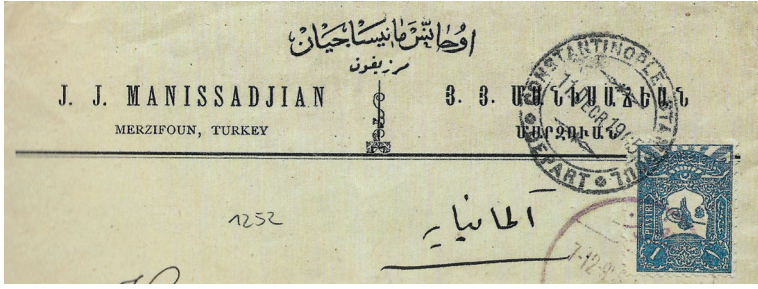
99 Örneğin, Freie Universität Berlin-Dahlem, Botanisches Garten u. Botanisches Museum koleksiyonunda Manisacıyan'ın toplayıcı olarak adı: A.[gop] Manissadjian, J.[acob] Manissadjian ve J.J. [Johannes Jacob] Manissadjian olarak geçmektedir. <http://search.biocase.org/bgbm/search/units/preview/#716>

100 Bkz. *Agos*, sayı 1038, 8 Nisan 2016. <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/14956/manissadjianin-katalogu-gun-isiginda>

101 Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjian*, 87.

102 Yazarlar, kitabın girişinde de Merzifon Anadolu Koleji Müzesinin “Kurucusu” (doğrusu: Küratörü) olarak “Johannes (Hovhannes), Jacop (Hagop) Manissadjian” adını vermişlerdir: bkz. Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjian*, 17.

103 Alçitepe ve Alçitepe, *J.J. Manissadjian*, 205.

Ohannes Manisacıyan, Merzifon ¹⁰⁴

Sonuç yerine başlangıç

Ohannes Manisacıyan'ın 19. yüzyılın son yıllarında Mardin'de topladığı güve örnekleri, 21. yüzyılın başında yeniden incelenerek bir türüne onun adı verilmiştir: *Amselina manissadjiani* (Gozmány 2008).¹⁰⁵ Prof. Manisacıyan'ın ve Merzifon Anadolu Koleji Müzesi'nin öyküsünü bu türle başlatıp, tarihin çetrefil yumağının içinden ipuçlarını bulup geçmişe doğru çözmeğe çalışmak, bir görev olarak önümüzde durmaktadır. *Anadolu'nun Kaybolan Renklerinden Bir Doğa Bilimci J.J. Manissadjian* adlı kitabın hazırlanışı aceleye getirilmiş, kaynakları yeterince işlenmemiş, belirli kısıtlarla yayımlanmış; kitaba dayanak yapılmak istenen Manisacıyan'ın hazırladığı Müze Kataloğu incelenmek bir yana, kavranamamış ve kopyalanırken dizgesi bozulmuştur. Kitabın çıkış noktası olan SALT Galata "Boş Alanlar" (2016) sergisi de kısa sürede hazırlanmış ve kurgusunda görselliğe ağırlık verilmiş bir etkinlik olmuştur.

Ohannes Manisacıyan'ın yaşamöyküsü içinde, onun ilgilendiği doğa bilimleri dallarındaki çalışmaları ve koleksiyonları ile ilişkilendirilebilecek bütün belge ve bulguların kapsamlı olarak, ilgili uzmanlarca yeniden ele alınmasıyla Merzifon Anadolu Koleji Doğa Tarihi Müzesi kültürel bir değer olarak toplum ve bilim tarihimizde hak ettiği yeri alabilir. Prof. Manisacıyan'ın ve koleksiyonlarının oluşumuna katkıda bulunanların uğraşları ve bıraktıkları izler üzerinden doğa bilimleri araştırmaları geleceğe taşınabilir. Evrim, yalnız doğanın değil, doğa tarihinin de bir yasasıdır ve bugüne dek yapılanlar ve yazılanlar yeni bir başlangıç olmalıdır.

104 Dilbilimci Manisacıyan, adının Türkçe'de "Ohannes" olarak doğru okunabilmesi için n (nun) harfinin üzerine bir şedde koydurmayı unutmamıştır, bkz. Gülnur Sandalcı, Mert Sandalcı, *Belgelerle Türk Eczacılığı, 1840-1948*, c. 1-2, İstanbul, Dr. Nejat Eczacıbaşı Vakfı yay., 2002, s. 178-179.

105 László Gozmány, *Microlepidoptera Palaeartica, vol. 13: Symmocidae*, ed. Reinhard Gaedike (Kelttern: Goecke & Evers, 2008). Ayrıca, bkz. Ahmet Ömer Koçak ve Muhabbet Kemal, "List of the Lepidoptera of Mardin Province (SE Turkey)" *CESA News* (Centre for Entomological Studies Ankara) sayı 103 (2015): 27-37.

Bilimsel Aletlerin Doğu ile Batı Arasındaki Yolculuğu

The Movement of Scientific Instruments between East and West

Scientific Instruments between East and West. Editörler Neil Brown, Silke Ackermann ve Feza Günergun. Bilimsel Aletler ve Koleksiyonlar serisi cilt 7. Leiden/Boston: Brill, 2019, XVII+283 s. ISSN 1877-7066.

Atilla Bir¹

¹Prof. Dr. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: A.B. 0000-0001-7423-7690

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Atilla Bir,

Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: atilabir@gmail.com

Başvuru/Submitted: 27.04.2020 • **Kabul/Accepted:** 10.05.2020 • **Online Yayın/Published Online:** 03.07.2020

Atıf/Citation: Bir, Atilla, "Bilimsel Aletlerin Doğu ile Batı Arasındaki Yolculuğu." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 21, 2 (2020): 423-426. <https://doi.org/10.26650/oba.728042>

Uluslararası Bilim ve Teknoloji Tarihi ve Felsefesi Birliği (IUHPST) bünyesinde yer alan Bilimsel Aletler Komisyonu (Scientific Instrument Commission, SIC) 1981 yılından beri her yıl başka bir ülkede toplanarak bilgi şölenleri (sempozyumlar) tertiplemektedir. Bilimsel Aletler bilgi şöleninin 35'incisi İstanbul Üniversitesi Bilim Tarihi Bölümü tarafından, Feza Günergun'un yönetiminde 26-30 Eylül 2016 tarihlerinde İstanbul'da tertiplenmiştir. O tarihlerde ülkemiz sıkıntılı günler geçirmesine rağmen bu toplantıya, yarısından fazlası Türkiye ve İran'dan olmak üzere, 80 bilim insanı katılmıştır. Toplantı süresince katılımcılar özellikle İstanbul Üniversitesi bünyesinde bulunan bilimsel alet, kitap ve objelerden oluşan *Bilginin İzinde* sergisini ziyaret etme fırsatını bulmuştur. Ayrıca tertiplenen gezilerle İstanbul'da bulunan bilimsel alet koleksiyonlarını gezebilmişlerdir.

Tanıtılan kitap, toplantıya sunulan 50 bildirinin arasından seçilen 14 bildiriye içermektedir. İlk bildiriler, Osmanlı coğrafyasında kullanılan aletlere ayrılmıştır. Gaye Danişan, bildirisinde Seydi Ali Reisin *Mir'at-ı Kâinat* isimli eserinde ele alınan *usturlab*, *rub-ı müceyyeb*, *rub-i mukantar*, *zatü'l-kürsi* ve *daire-i muaddil* gibi beş adet seyir ve zaman ölçüm aletini karşılaştırmıştır. Benzer bir çalışmayı Atilla Polat Türkiye kütüphanelerinde bulunan *pergar-ı nisbe* risaleleri için yapmıştır. Üçüncü bildiri Feza Günergun, Gaye Danişan ve Atilla Polat üçlüsüne aittir. Bu bildiri Osmanlı sarayındaki bir *sekstant* ile ilgili olarak Mühendis Feyzi Efendi'nin yazmış olduğu risale incelenmiştir. Bu risalenin kapağında yer alan portre bu kitabın cildini de süslemekte olup bu konuda rastlanılmış bulunan tek örnektir. İstanbul Üniversitesi Bilim Tarihi araştırmacıları tarafından kaleme alınan her üç bildiri de, bir bilim tarihçisinden beklenen titizlikle tüm ayrıntıların üzerine gidilerek hazırlanmıştır. Bu çalışmaların tek yadırganacak tarafı aletlerin sadece birer obje olarak incelenmesi matematiksel alt yapılarına hemen hemen hiç değinilmemesidir.

Bir diğer ilginç inceleme Mahdi Abdeljaouad (Tunus Üniversitesi) ve Pierre Ageron (Caen Üniversitesi, Fransa) tarafından sunulan bildiri. Bu bildiri bir muhtedi olan Osman Efendi bin Abdulmennan tarafından 28 Ocak 1779 tarihinde yazılan *Hadiyyat al-Muhtadî* isimli eser üzerinedir. Şüphesiz ki kütüphanelerde kopyaları bulunan bu kitabı daha derinlemesine incelemek ve dönemi alet teknolojisi üzerine etkisini etraflı incelemek gerekir.

Benzer bir klasik tartışma konusu Richard L. Kremer (Dartmouth Koleji, ABD) tarafından ortaya atılmıştır. Avrupa ortaçağında kullanımı ve taşınması zor olan halkalı alet (*zâtü'l-halak*) yerine yaygın kullanım alanı bulan *Turketketum*'un (*Türk aleti*) etimolojik kaynağı nedir? Konunun, 28 sayfa boyunca tartışıldıktan sonra bir neticeye varılmamış olması şaşırtıcıdır.

Fransa Ulusal Kütüphanesi'nin Matematiksel Aletler Kataloğu (2018) sorumlusu Anthony Turner, sunduğu bildiri de doğu-batı ekseninde ölçü aletleri ve saatlerinin hangi farkı şekillerde karşımıza çıkabileceğini göstermeyi amaçlamıştır.

Hamid Bohloul (Tahran Üniversitesi) tarafından sunulan önemli bildiri on beşinci yüzyılda Uluğ Bey'in Semerkant rasathanesinde faaliyet göstermiş bulunan ve özellikle p ve $(\sin 1^\circ)$ hesabında katlarda bulunmuş olan Gıyâsüddîn Cemşid b. Mes'ûd el-Kâşî'nin (ö. 832/1429) evren modelinde yaptığı çalışmalarla ilgilidir. *Nuzhat al-Hadâ'iq* (Bahçelerde Gezinti) adını verdiği risaleyi büyük bir olasılıkla memleketi Kâşân'da (İran) yazmıştır. Burada geliştirdiği gezegen taşıyıcılarının yer merkezinden kayma miktarını veren *Kaymalar Diski* (*Ṭabaq al-Manâtiq*) ile gezegen kavuşumları bir arada gösteren *Kavuşumlar Plakası* (*Lawḥ al-Ittişālāt*) gezegenlerin ekvator koordinatlarını hassas bir şekilde elde edilmesini sağlar. Şu halde Kâşî'nin önerdiği algoritma uygulandığında 1,7 metre yarıçapındaki bir

plaka, daire yayını dakika mertebesinde belirler. Bununla modern güneş merkezli Kopernik modelinin arifesinde İslam gökbiliminin ulaştığı sınır da sergilenmiş olur.

Teleskopun on dokuzuncu yüzyıldan önce İran'a girişiyle ilgili İran kaynaklı diğer bir önemli çalışma Seyyed Hadi Tabatabaei (Urmia Üniversitesi) tarafından sunulmuştur. Her ne kadar teleskop Galileo tarafından kullanılmaya başlandıktan 15 yıl sonra İranlılar bundan haberdar olmuşlarsa da, ilk teleskopun 1659'da - İran Darülfünununun 1851'de kuruluşundan önce- İsfahan'da bir Avrupalı misyoner tarafından imal edildiği ve kullanıldığı bilinir. Bu dönemde çevrilen çok sayıda modern astronomi kitabı arasında bir Amerikalı misyoner olan James Lyman Merrick tarafından 1841 tarihinde Farsça yazılan *Risale-ye Elm ol-Nojum* (Bir Gökbilim Risalesi), içerdiği ayrıntılı gezegen çizimleriyle dikkati çekmektedir.

Sismoloji, Estonya Tartu Üniversite Rasathanesinde on dokuzuncu yüzyılın sonunda bir araştırma konusu olarak ortaya çıkar. Janet Laidla (Tartu Üniversitesi) bildirisinde 1920 yıllarında Hugo Masing'in mekanik atölyesinden ünlü Golitsyn-Vilip sismograflarının hayata geçişinin öyküsünü aktarır.

Panagiotis G. Lazos (Atina Üniversitesi), George N. Vlahakis (Patras Üniversitesi) ve Constantine Skordoulis (Atina Ulusal Kapadistrian Üniversitesi) tarafından sunulan bildiri İstanbul'da Hıristiyan Ortodoks azınlıklarına ait üç lisede halen mevcut olan bilimsel alet koleksiyonlarını tanıtmaktadır. Bunlar: Fener Rum, Zappeion (erkek) ve Zografeion (Kız) Ortodoks Devlet Liseleridir (1850-1960). Bunun haricinde Heybeliada (Halki) Ruhban okulu gelmektedir. Aletler 19'uncu yüzyılda Fransa'dan ithal edilmiş ve derslerde fizik, kimya, zooloji, astronomi, mineraloji ve anatomi bilgilerini vermede kullanılmıştır. Fener'deki okulunun kulesinde bir teleskop bile mevcuttur.

Hasan Umut (Boğaziçi Üniversitesi) ve David Pantolony'nin (Ottava Üniversitesi) ortak bildirisi, Sırp göçmeni Djordje Petrović (1927–2007) tarafından 1980 yılında Kanada Bilim ve Teknoloji müzesine hibe edilen ve çoğunlukla Osmanlı dönemine ait ölçü ve tartılardan oluşan 130 parçalık bir koleksiyonu tanıtmaktadır. Bu koleksiyonda uzunluk ölçüleri ve yer ölçümlerinde kullanılan Osmanlı çekül, yön ve seviye aletleri dikkat çekmektedir.

Bilim ve teknoloji tarihçisi Patrice Bret, bu kitaptaki bildirisinde, Fransız ordusunun Napolyon tarafından başlatılan 1798–1801 tarihleri arasındaki Mısır işgali esnasında Fransızların yaptığı bilimsel çalışmalar, bu sefere eşlikemiş olan bilim adamları ve çeşitli bilimsel çalışmalarda kullanılmış olan bilimsel aletler konusunda ayrıntılı bilgi verilmiştir. Bu çalışmalar arasında Kahire Rasathanesinin kurulma çabası, Süveyş kanal bölgesindeki yer ölçümleri, piramitlerin yükseklik ölçümleri, telgraf şebekesinin kurulması, teleskop gözlemleri ve bilimsel alet tamir atölyesinin tesisi bulunur.

Yansıtıcı (*magic lantern*) koleksiyoncusu Bernd Scholze, sinema teknolojisinin öncesinde, Imrich Emanuel Roth'un 1845–1846 yıllarında Mısır'a kadar uzanan Doğu gezisi sırasında Sultan Abdülmecit'in huzurunda yaptığı gösterilerde kullandığı el boyası yansıtıcı görüntüler konusunda bir bildiri sunmuştur.

Kitapta yer alan son bildiri Meltem Kocaman'a (İstanbul Üniversitesi) aittir. Bu ilginç incelemede Fransız J. Verdoux şirketinin temsilcisi olarak Osmanlı başkenti İstanbul'da faaliyet gösteren Optik Mağazasında satılan mallar ve özellikle en önemli müşterisi olan Osmanlı sarayına satılan aletlerle ilgili bilgiler aktarılmaktadır. Sarayın kendi kabuğuna çekildiği bu dönemde teknolojiye olan ilgisi demir yolları, uçaklar, balonlar, fotoğrafçılık telgrafçılık ve elektrikle aydınlanma gibi konularda gittikçe artmaktadır.

Şüphesiz bilim tarihçileri bir cinayeti çözmek zorunda kalan polis komiserleri gibi çalışmak ve tüm verileri en ince ayrıntılara kadar değerlendirmek zorundadırlar. Onlardan adeta zamanı durdurmaları bir büyütle geçmişi yorumlamaları ve sorulan soruları yanıtlamaları beklenir. Bu şüphesiz ki bu mesleği uygulayanlar için çok zevkli bir çabadır. Kitabın en talihsiz yönü fiyatıdır (120 £). Ülkemiz üniversitelerinde Bilim Tarihi programlarının yaygınlaşmaya başladığı günümüzde kitabın Türkçeleştirilerek topluma kazandırılması ya da yazarlara davet çıkarılarak bazı makalelerin *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* dergisinde Türkçe yayınlanmasını sağlamak gerekir.

A Scientific Tour among the Mathematical Instruments in the Collection of the Biblioth que nationale de France

Fransız Milli Kütüphanesi Koleksiyonundaki Matematiksel Aletler Arasında Bilimsel bir Gezi

Anthony Turner, *Mathematical Instruments in the Collections of the Biblioth que Nationale de France*, in collaboration, for instruments from Islamic lands, with Silke Ackermann, Taha Yasin Arslan. Turnhout: BNF  DITIONS; London: BREPOLs, 2018. 336 pages, over 260 illustrations in colour, Bibliography. ISBN: 978-2-7177-2763-0 (BnF), ISBN 978-2-503-56805-8 (Brepols).

Gaye Daniřan¹

¹Dr.  gr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: G.D. 0000-0002-8888-6533

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Gaye Danişan,

İstanbul Üniversitesi, Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: gayedanisan@gmail.com

Başvuru/Submitted: 03.05.2020 • **Kabul/Accepted:** 10.05.2020 • **Online Yayın/Published Online:** 03.07.2020

Atıf/Citation: Danişan, Gaye. "A Scientific Tour among the Mathematical Instruments in the Collection of the Bibliothèque nationale de France." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 21, 2 (2020): 427-434.
<https://doi.org/10.26650/oba.731458>

Scientific instruments constitute essential resources in the study of the history of science, not only because they shed light on their design and construction, production, practical employment and functions, but also they stimulate us in thinking about their role towards scientific progress. In recent decades, the scientific instruments in museum libraries and various collections have become a treasure trove for historians of science and their research with increasing interest in material culture within history of science.¹ However, museums and libraries can only offer a select part of their collection for permanent public display. Therefore such complete catalogue with detailed information about all items in the collection is a invaluable source.

Anthony Turner, the author of the catalogue in review, specialises in the social history of ideas of the *Ancien Régime* and the history of scientific instruments, clocks, watches, sundials and precision technology. This richly illustrated volume offers a detailed description of a hundred thirty-eight objects in total, held in the collections of the Bibliothèque nationale de France, especially those kept in the *Département des Cartes et Plans*, the *Département des Monnaies, Médailles et Antiques*, and the *Bibliothèque de l' Arsenal*. The book draws attention to the well known and displayed items as well as to instruments unknown to scholars, students and public.

1 For a discussion on the significance of scientific instruments in the history of science studies, see Albert Van Helden, and Thomas L. Hankins, "Introduction: Instruments in the History of Science," *Osiris* 9 (1994): 1-6; Jim Bennett, "Presidential Address: Knowing and Doing in the Sixteenth Century: What Were Instruments For?," *The British Journal for the History of Science* 36, 2 (2003): 129-50; Liba Taub, "Introduction: Reengaging with Instruments," *Isis* 102, 4 (2011): 689-696.

Instantly the reader might get the impression that the catalogue is devoted primarily to mathematical instruments because of the author's choice of title. However, the use of the term '*mathematical instruments*' does not only represent a class of instruments for drawing and calculation in the narrow sense, but also the measurement instruments and their close connection with the *mathematical art*.² As such the book includes detailed descriptions of the astronomical instruments including astrolabes, celestial spheres, cosmographic instruments, celestial planispheres, sun-dials, and nocturnals, alongside a linear rule, a bead-frame abacus, dividers, and balances.

The volume opens with a preface, an introduction and a chapter on mathematical instruments kept in libraries. The catalogue is divided into eleven sections, supplemented with a bibliography. The chapter on 'Mathematical Instruments in Libraries' emphasises the process of putting books and instruments at the disposal of knowledge within European libraries. The sections of the Catalogue are arranged in accordance with categories of the BnF's collection: *Astrolabes, celestial spheres, cosmographic instruments, celestial planispheres, sun-dials&nocturnals, compasses, calendars, varia, balances, clocks, and missing instruments*. Each instrument is documented with a full entry detailing *signature, inscription, date, materials, dimensions, descriptions, commentary, provenance, maker, exhibition, inventory number, and references*. Turner points out that items of the collection are arranged in a chronological order in established dating. Silke Ackermann and Taha Yasin Arslan have collaborated with the author for instruments from Islamic lands.

The first section of the catalogue includes five Islamic and four European astrolabes. The Islamic planispheric astrolabe, entitled multiple plate astrolabe, made by Ahmad ibn Khalaf dated late ninth or early tenth century is the oldest item among the astrolabes in the BnF collection. This is followed by the universal single plate astrolabe (1218-19 CE) crafted by Muḥammad ibn Fattūḥ al-Khamāi'rī. This instrument differs from the former in that it can be used for any latitude. The third item is a Persian planispheric astrolabe by Muḥammad Mahdī al-Khādīm al-Yazdī (c.1659/60 CE). This elaborated instrument differs from the previous two with its technical details and aesthetic quality. According to Turner, the anonymous French multiple plate astrolabe from the early fifteenth century seems to bear the influence of Fusoris' workshop, but is distinct for its size and the arrangement of the scales on the back. Two European astrolabes follow: one was made by Georg Hartmann (1489-1564) in 1526 in Nuremberg, which was an important city trading not only between Italy and the East, but also between northern and southern Europe. The town also was abounded with workshops for metalwork and other crafts in the fifteenth and sixteenth centuries. These three European

2 For a more detailed discussion of this issue see Jim Bennett, "Early Modern Mathematical Instruments," *Isis* 102, 4 (2011): 697-705; Deborah Jean Warner, "What is a Scientific Instrument, When Did It Become One, and Why?," *The British Journal for the History of Science* 23, 1 (1990): 83-93.

astrolabes are followed again by an anonymous Islamic multiple plate astrolabe dated to a period between 16th to 18th centuries. The eighth item of this section is a *rete* made by François Chassignet (*fl.* 1622) at Rome in 1622. Turner comments that this *rete* should have later additions. This section is concluded with an Islamic astrolabe-quadrant made for Tunis and acquired in the same city before 1875. Turner's preference in following a chronological order allows for a comparison of the characteristics of the instruments produced in different milieus and also informs about their circulation, with rich commentaries and provenance data for each instrument. However, an arrangement according to their place of origin could have been useful to follow the scientific views and activities within the same cultures.

On the other hand, full descriptions, commentaries and provenance information provide hints to researchers for studying the extant instruments, especially for those who want to read the instruments as a text in itself. In this context Islamic astrolabes are provided with excellent descriptions. All engraved features on Islamic astrolabes are shown in tables with their Arabic original rendering, transliteration and English translation. However, while the star names engraved on the *rete* of the Islamic multiple plate astrolabe are shown in tables in the indicated form, a similar table is not provided for the star names inscribed on the European *rete*. These tables would have been convenient for cross reference.

The second section introduces the *celestial spheres*, which are representations of the sky. It includes two Islamic globes; five French armillary spheres including the Ptolemaic geocentric models (4 specimens) and a Copernican model; a French armillary planetarium; and a navisphere. The first two items are given under the title of the *solid sphere* are two Islamic celestial globes. The first celestial globe (*c.* 1080 CE), attributed to Ibrāhīm ibn Sa'id al-Sahlī al-Wazzān, is introduced with a comprehensive discussion on its production date. The second piece is another Islamic globe (1573/74 CE), made by Muḥammad ibn Muḥammad al-Hāshimī. Then the catalogue continues with the detailed descriptions and illustrations of the 18th century Ptolemaic and Copernican armillary spheres produced by French globe-makers. This testifies that Ptolemaic armillary spheres were still produced even after the heliocentric model of the universe became widely recognized. For instance, two items, the Geared Ptolemaic Armillary Sphere and the Geared Copernican Armillary Sphere, both completed by 1724 is of great interest because the same person(s) produced them as a companion and/or comparative pair. This is reminiscent of an Ottoman treatise on the construction and usage of the Ptolemaic and Copernican armillary spheres. This treatise was translated by Aleko-zāde Yorgaki Petropulos (*fl.* 1872) from French to Turkish for perusal in Ottoman schools in AH 1266 (1849/50 CE). We do not know much about Petropulos' life except for the information that he was a translator attached to the Sublime Porte and the Seraskerat (Ministry of War) in AH 1246 (1830/31CE).³ This treatise is known as *Tercüme-i*

3 Yorgaki Petropulos, *Risale-i Mukaddime-i Küre*, Istanbul University Rare Books Library, TY 6549, AH

Küre-i Müşebbeke Aleti (lit. the translation of the instrument armillary sphere) or *Küre-i Sema Aleti* (lit. instrument of the celestial sphere), or *Risale-i Mukaddime-i Küre* (lit. introductory treatise on the [celestial] sphere), and does not include any image of Ptolemaic and Copernican armillary spheres. Thus, Turner's catalogue provides a good starting point for analysing the construction of Ptolemaic and Copernican armillary spheres described in the Ottoman treatise, relying on the commentaries and detailed descriptions of both armillary spheres.

Another interesting item of the second section is a mid-18th century French armillary planetarium. It differs from the other armillary spheres with planetary rings for Saturn, Jupiter, Mars, the Earth-Moon system, Venus and Mercury. Each of them is marked with its mean distance from the Sun and the period of its orbit, which are recorded in the list. The section closes with a late 19th century French navisphere which is the globe illustrating various constellations to be used in navigation. This piece represents the original model of Comte de Magnac's (1836-1857) instrument and is signed by the first maker. Turner offers abundant information on the instrument, including a brief history of the process of obtaining the patent of the navisphere.

The third section entitled 'Cosmographic instruments' introduces a broad range of European instruments from the different periods. The first item, an astronomical volvelle is a paper instrument printed by François Belprey in 1653. Its description is written in collaboration with Richard L. Kremer. An extensive description is given under the title 'planetary and stellar planisphere'. The author provides not only the photographs of the present instrument but also an illustration from a publication. The other rare objects are related to eclipses. One of them is entitled 'planisphere showing solar and lunar eclipses or eclipsareon, and calendar' dated 1681; the other two are called the 'world time and eclipse indicator' and were signed by Louis Joseph Aubert in 1811; and the last one is an 'eclipse indicator' produced in 1890. The '*eclipse calculator*' signed by Ernst Friedrich Moritz Schotte (1829-1895) and P. Möhring was probably produced for demonstration in schools because it explains the formation of the eclipse rather than how to predict it. In the 20th century, an Ottoman translator Ali Allahyar published the *Sema Aleti İzahnâmesi* (lit. prospectus of the Celestial Instrument)⁴ to introduce an eclipse indicator, which is provided in Turner's catalogue (No. 26).

In reviewing this comprehensive catalogue, we encounter another fascinating yet anonymous instrument which is the armillary planetarium dated 1856. It represents not only Mercury, Venus, Mars, Jupiter, Saturn, but also Neptun, Uranus and minor planets/asteroids as telescopic planets. Another instrument consisting of a cardboard plaque intended to be placed against a wall that was signed by Tresmechini and dated c.1880 is the 'Comographic

1266, 29 folios. This treatise is currently being studied by Solmaz Ceren Özdemir, a graduate student at the Department of the History of Science, Istanbul University.

4 Ali Allahyar, *Sema Aleti İzahnâmesi* ([İstanbul]: [Maarif-i Umumiye Nezâreti Telif ve Tercüme Dairesi], 1334 R [1918]), 52-56.

apparatus'. It has a large central diagram surrounded by explanations of the basic celestial phenomena, such as the origin of day and night, lunar phases, lunar and solar eclipses. This section ends with 'astronomical models for teaching' from the first quarter of the 20th century.

The fourth section introduces twenty-five celestial planispheres from the period between 1808 and 1995. The large part of the collection consists of celestial planispheres made in France, and a small number of English planispheres produced in Germany. Material used in these objects are printed paper or lithograph on card, carton, canvas or pasteboard.

The fifth section dealing with sun-dials and nocturnals presents seven items. The first piece is a plane vertical sun-dial representing an analogue instrument with two dials, which is made of marble, from the late second/early first century BCE. The second sample, a portable vertical dial, was made in AH 559 (1163/64 CE) by Abī al-Farāj 'Īsā, an apprentice of al-Qasam Ḥamiyyat. The inscriptions on the instrument are shown in the tables. The third item under the title 'a time-finder for day and night' is an early 17th-century European instrument. Each part of the instrument is given in full description, and the stars marked on it are listed. The *magnetic azimuth dial* made by Stephan (Etienne) Migon in 1652 is an unfinished diagram because the hour lines and the compass directions have not been marked. The following object is a 17th-century cylinder dial for latitude 37°. The sixth piece in this section is a 18th century *double dial* of which Turner gives a detailed description and an extended commentary. He points out that this instrument incorporates a map which is rare among the sundials. This section closes with a universal equinoctial ring dial from the early 18th century. This instrument is composed of three rings and its engravings are partly in Latin and partly in Arabic script. Thus it was argued that this sample fell into Ottoman hands. This commentary provides a good starting point for further research since the use of the universal equinoctial ring dial among the Ottomans is not well-known. Kandilli Observatory and Earthquake Research Institute, Istanbul, has three universal equinoctial ring dials in its collection. Two of them are engraved in Arabic: One of them (inventory no. 70) made by Ömer Baki in AH 1249 (1833/34 CE); the another (inventory no. 72) is undated and it's maker is unknown. The third object is a European universal equinoctial ring dial (inventory no. 235). It consists of the latitude of some cities such as Strasbourg (49°), La Rochette (46°), Copenhagen (56°).⁵

The sixth section is devoted to *compasses* and introduces five items from the ninth century: Two Chinese, one Islamic and one of European origin. These are described in detail under the titles 'Chinese geomantic compass', 'qibla compass', and 'Paris direction indicator'.

5 Currently I am working on these instruments as part of a project entitled *Osmanlı Astronomi Tarihinde Dâ'ire-i Mu'addil'in Yeri, Yapısı ve Kullanım Alanları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma* (A Comparative Research on the Construction, Usage and Place of Dâ'ire-i Mu'addil in the History of Ottoman Astronomy), and funded by the Scientific Research Projects Coordination Unit of Istanbul University (Project Nr. 36171).

The seventh section deals with *calendars*. Among them is the *mécaneclipse* dated 1768 to predict solar and lunar eclipses. It was made by Jean Baptiste Fortin (1740-1817). Turner points out that Fortin's catalogue of 1770 mentions that this instrument was designed as based on the calculations of Philippe de la Hire and Nicolas-Louis de la Caille. In the Ottoman setting, early interest in eclipse prediction devices are dated 17th century. The first sample is a calendar known as the *Rûznâme-i Şeyh Vefâ*, which was replicated by İbrahim Şehidi bin Hüseyin Dede in AH 1086 (1675-76 CE). This copy contains a paper instrument with two moving circles (volvelle) which enables the user to perform calculations relating to the phase of the Moon, lunar mansions and eclipses (both solar and lunar).⁶ In early 18th century, the Ottoman ambassador Yirmisekiz Mehmet Çelebi (d.1732) was fascinated by an eclipsarium he had observed during his visit (1720-21) to the Paris Observatory. His son, the ambassador Mehmed Said Effendi (d. 1761) had purchased an eclipse calculator "De La Hire – Bion" in Paris and let translated its manual into Turkish in 1748.⁷

In the eighth section, the reader finds eighteen diverse instruments, including a fragment of an Egyptian cubit, a portable Roman bead-frame abacus, a set square, a plumb line weight, dividers, callipers, a talismanic plate, an Ottoman (probably Egyptian) dial instrument, the cast of a talismanic mirror-back with zodiacal and planetary symbols, the fragment of linear rule, a compass rose and double hour scale, a circular arithmetical table, an universal time-finder. The items range from c.1550 BCE to the ninth century. Accompanying tables which show all the engraved features on Islamic instruments are provided. However, Turner points out that some instruments were unavailable for close inspection and some descriptions could be only be made based on one preliminary inspection and photographs.

The ninth section includes thirty-seven balances from Roman times to the 19th century: The Roman steelyard and its parts; scale-pans for a balance dated 19th century, a balance-set for money changing dated from the 17th to the 19th century. In this section, items are not presented chronologically. The author's decision is entirely appropriate in this regard, because this kind of classification allows the reader to follow the historical development of objects.

In the tenth section, the reader is given information on both decorative arts and European clocks. The section opens with a German drum dated by 1544. The French floor-standing pedestal clock (No. 128), dated c. 1720, is presented with an in-depth description of each part of this clock, and detailed information on makers, owners, and locations.

6 Sheïkh Vefa, *Rouzname-i Sheikh Vafa*, replicated by Ibrahim Shahidi ibn Khoudaï Dede (Bibliothèque nationale de France, supplément turc 537, AH 1086 [1676CE]): fol. 6r. Currently I am working on this astronomical volvelle as part of a project entitled *Paper Instruments in the History of Ottoman Astronomy*, and funded by the Scientific Instrument Society (SIS).

7 Feza Günergun, "The Ottoman Ambassador's Curiosity Coffin: Eclipse Prediction with De La Hire's "Machine" Crafted by Bion of Paris," in *Science between Europe and Asia*, eds. Feza Günergun and Dhruv Raina (Dordrecht Heidelberg London New York: Springer, 2011), 77-101.

Anthony Turner has also addressed the question of the six missing instruments of the BnF collection in the final section. He collated the information on the details of these instruments from library inventories, and the catalogues of the 1875 and 1912 exhibitions. The catalogue ends with an extensive bibliography.

To sum up, theoretical methodology which suggest the reading of scientific instruments as texts, has been realised with the compilation of this catalogue. Although, Turner, in his introduction, points out the limitation of this catalogue owing to its descriptive character, the catalogue contains not only detailed descriptions of the objects kept in the collection of the BnF, but it also provides abundant information on their makers, patrons, and owners. All the information is based on excellent references and extensive bibliography. Therefore the catalogue not only provides the available literature of the subject matter but serves as a precious guide to those who want to research the historical scientific instruments. Thus the *Mathematical Instruments in the Collection of Bibliothèque Nationale de France* is much more than a catalogue. This catalogue offers valuable insight and tools for those studying scientific instruments and is highly recommended to all who are interested in their history.

Batlamyus'un Coğrafya'sının Yeni Bir Tıpkıbasımı: Bizans İstanbulunda Kopyalanan Codex Seragliensis Gİ 57

A New Facsimile Edition of Ptolemaios' Geography: The Codex Seragliensis Gİ 57 copied in Byzantine Istanbul

Klaudios Ptolemaios, *Coğrafya El Kitabı / Handbuch der Geographie / Manual of Geography*. 2 cilt. İstanbul: Boyut Yayıncılık AŞ, 2017, 148 (c.1) + 263 s. (c.2). ISBN: 978-975-23-1197-8.

Feza Günergun¹

¹Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: F.G. 0000-0002-8996-4863

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Feza Günergun,

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: fezagunergn@yahoo.com

Başvuru/Submitted: 27.04.2020 • **Kabul/Accepted:** 10.05.2020 • **Online Yayın/Published Online:** 03.07.2020

Atıf/Citation: Günergun, Feza. "Batlamyus'un Coğrafya'sının Yeni Bir Tıpkıbasımı: Bizans İstanbulunda Kopyalanan Codex Seragliensis Gİ 57." *Osmanlı Bilimi*

Araştırmaları 21, 2 (2020): 435-444.

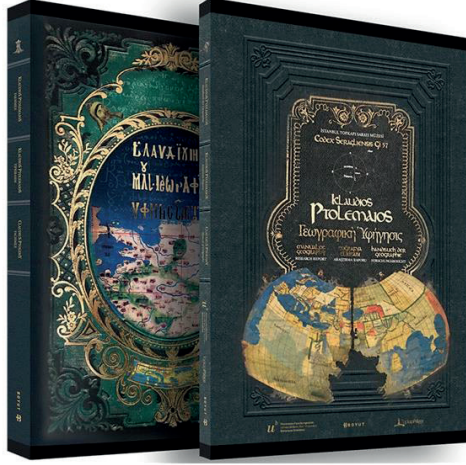
<https://doi.org/10.26650/oba.728039>

Burada tanıtılan yayının iki ciltten oluşmaktadır: Ciltlerden birisi, Klaudios Ptolemaios'un (Batlamyus) milattan sonra ikinci yüzyılda Roma hakimiyeti altındaki İskenderiye'de yazdığı coğrafya eseri *Geographike Hyphegesis*'in (Coğrafya El Kitabı) Topkapı Sarayı koleksiyonunda bulunan Yunanca kopyasının (Codex Seragliensis Gİ 57)¹ tıpkıbasımıdır. Diğer cilt ise, *Geographike Hyphegesis*'in incelenmesi sonucu üretilen Araştırma Raporu'ndan ve

1 Gİ, 'Gayri İslami' anlamındadır. Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki el yazmaları tasnif edilirken, yazmanın İslami olmadığını göstermek için numarasının önüne yazılmıştır.

iki makaleden oluşmaktadır. Bu değerli prestij yayını, Bern Üniversitesi Ptolemaios Araştırma Merkezi, Boyut Yayıncılık A.Ş. ve T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Topkapı Sarayı Müzesi Müdürlüğü'nün ortaklığı ile 2017 yılında gerçekleştirmiştir. Celal Şengör'ün, İstanbul kütüphanelerinde çok az sayıda bulunan bu görkemli ve heybetli² yayını şahsıma hediye etme nezaketini göstermesi, bu yazıyı hazırlamak için eseri incelemede bana büyük kolaylık sağladı. Kendisine teşekkürü borç bilirim.

Batlamyus'un Bizans İstanbulu'nda kopyalanan Coğrafya'sının tıpkıbasımı (İstanbul, 2017, 2 cilt)
<https://www.boyutstore.com/klaudios-ptolemaios>, erişim 10 Şubat 2020.

Bilindiği gibi, Batlamyus'un Yer merkezli evren modelinin matematiksel temellerini açıkladığı *He Mathematike Syntaxis*³ adlı eseri, Kopernik'in 16. yüzyılın ortasında Güneş Merkezli evren modelini savunduğu *Göksel Kürelerin Devinimleri Üzerine (De Revolutionibus Orbium Coelestium)*⁴ adlı eserine kadar, astronomi çalışmalarına hâkim olmuştur. Her ne kadar fizikî bakımdan gerçek olmayan bir evren modelini savunsa da gök cisimlerinin hareketlerini hesaplamada rehber kabul edilmişti. Gerek *Almagest*, gerekse coğrafya bilgileri içeren ve harita çizme yöntemlerini açıklayan *Coğrafya El Kitabı (Geōgraphike Hyphegesis)*, astronomi, kozmografya, haritacılık ve coğrafya tarihinin en önemli eserleri olarak kabul edilir. Dokuzuncu yüzyılda Arapçaya, 15. yüzyılın başında Latinceye çevrilmiştir.

- 2 Kutusu (51,5 x 35 x 6,8 cm) içinde sunulan sert kapaklı iki cilt 48.5 x 33.5 cm boyutunda olup toplam ağırlığı 7 kilogramdan fazladır.
- 3 Eserin orijinal ismi *Mathematike Syntaxis* olup, sonradan değişik kültürlerde 'Büyük Derleme' anlamına gelen *He Megiste*, *Al-Majisti*, *El-Mecisti*, *Almagest* başlığı ile tanınmıştır.
- 4 Nicolaus Copernicus, *Göksel Kürelerin Devinimleri Üzerine*, Latince aslından çev. C. Cengiz Çevik (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2010).

Batlamyus'un MS 150 civarında yazdığı *Coğrafya El Kitabı*'nın (kısaca *Coğrafya*) orijinali kayıp olduğu gibi, 13. yüzyıla kadar yapılmış bütün kopyaları da kayıptır. Günümüze gelmiş en erken kopyalar 13.-14. yüzyıllara aittir.⁵ Bugün *Coğrafya*'nın üç nüshasının tam tıpkıbasımı yapılmıştır: Bunlar, Vatikan'da bulunan Codex Vaticanus Urbinas Graecus 82 (U) ve Codex Vaticanus Urbinas Latinus 277 ile Aynaroz/Athos Dağı'ndaki Vatopedi Manastırında korunan Codex Athous Vatopedi 655'nin tıpkıbasımlarıdır. Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki Codex Seragliensis Gİ 57'nin tam tıpkıbasımının yapılmasıyla, eksiksiz tıpkıbasımların sayısı dörde ulaşmıştır. Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki parşömen üzerine yazılmış nüsha bir *codicium primari*'dir, diğer bir ifadeyle birincil öneme sahip el yazmasıdır.

Codex Seragliensis Gİ 57'nin hikâyesi

Maximus Planudes'in (c.1260 – c.1395) girişimiyle 1300 civarında İstanbul'daki bir *scriptorium*'da (el yazması üretim atölyesi) kopyalanan Codex Seragliensis Gİ 57'nin, Fatih Sultan Mehmed'in kütüphanesine İstanbul'un fethinden sonra girdiği tahmin edilmektedir. Bu Yunanca nüshanın sonradan “tamamen unutulduğu” ve 1927'de Adolf Deissmann (1866-1937) tarafından “tekrar keşfedildiği” ileri sürülmüş ise de⁶ Fatih, kütüphanesindeki bu eserin Yunancadan Arapçaya çevrilmesini istemiş ve çeviri Amirutzes tarafından 1465 yılına doğru tamamlanmıştır. Arapça metin ve harita bugün Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Ayasofya 2610 ve 2596).⁷

Araştırma Raporu ve makalelerden oluşan cilt, üç dilde (Türkçe, Almanca ve İngilizce) yayınlanmıştır. Türkçe ve İngilizce bölümler, Celal Şengör tarafından Almandan çevrilmiştir. İlber Ortaylı tarafından kaleme alın ‘Sunum’ yazısı “Batlamyus’un En Önemli Yazmasının Hikayesi” başlığını taşımaktadır. Bu başlık, Batlamyus’un hangi eserinin “en önemli” olduğu konusunu tartışmaya açmaktadır: Coğrafya kitabı *Geographike Hyphegesis* mi yoksa astronomi kitabı *He Mathematike Syntaxis* (Almagest) mi? Şüphesiz, her iki eser de aynı derecede önemlidir.

Ortaylı'nın yazısından, Topkapı Sarayı'nın 1924 yılında müzeye çevrilmesinden sonra, müze müdürü Halil Edhem Eldem'in (1861-1938), Yunanca uzmanı Gustav Adolf Deissmann'ı (1866-1937)⁸ davet ederek değerli yazma eserleri gösterdiğini ve bu yazmaların arasında

5 Florian Mittenhuber, “The tradition of Texts and Maps in Ptolemy’s Geography,” *Ptolemy in Perspective, Use and Criticism of his Work from Antiquity to the Nineteenth Century*, ed. Alexander Jones içinde (Dordrecht – Heidelberg London New York: Springer, 2010), 96.

6 A. Stückelberger, F. Mittenhuber ve R. Fuchs, “Bilim Tarihinin en Önemli Yazmalarından Biri...” Klaudios Ptolemaios, *Coğrafya El Kitabı Araştırma Raporu / Handbuch der Geographie Forschungsbericht / Manual of Geography Research Report*, c.1 içinde (İstanbul: Boyut Yayıncılık AŞ, 2017), 9.

7 Ayasofya 2610'un tıpkıbasımı için bkz. Fuat Sezgin, *Claudios Ptolemaios Geography, Arabic Translation (1465 AD)*. Reprint of the Facsimile edition of the Ms. Ayasofya 2610 (Frankfurt 1987).

8 Deissmann'ın incelemeleri neticesinde yayımladığı *Forschungen und Funde im Serai. Mit einem Verzeichnis der nichtislamischen Handschriften im Topkapu Serai in Istanbul* (Berlin-Leipzig, 1933) hâlâ Fatih'in kütüphanesi

Batlamyus'un *Coğrafya*'sının bulunduğunu öğreniyoruz. Deissmann'ın önerisi üzerine, çok yıpranmış olan bu eserin restorasyonu için Berlin'den uzman Dr. Hugo Ibscher (1874-1943) davet edilmişti. Celal Şengör imzasını taşıyan "Hugo Ibscher'in Seragliensis Gİ 57 Kodeksi Üzerine Yaptığı Çalışmayla İlgili Bir Mektubu" başlıklı yazı bize Ibscher'in İstanbul'daki çalışması hakkında daha ayrıntılı bilgi vermektedir: Ibscher, 1929 yılında İstanbul'a gelmiş ve 4 hafta⁹ çalışarak eserin dağınık haldeki parşömen yapraklarını düzenlemiştir. Bu yazısında Şengör, Ibscher'in Ekim 1929'da Yunan edebiyatı ve el-yazmaları uzmanı Giovanni Merkati'ye (1866-1957) yazdığı mektubu yayımlamıştır. Ibscher, nüshanın nemden çok zarar gördüğünü ve İstanbul'daki sınırlı imkanlarla bunları kullanılabilir hâle getirdiğini yazmıştır. Ortaylı, Ibscher'den sonra da uzmanlar çağrıldığını yazmış ve bunların tavsiyeleriyle eser 1990lı yıllara gelmiştir. O tarihte, eserin restorasyonuna Köln Teknik Yüksek Okulu, Koruma Bilimleri Entitüsü'nden Robert Fuchs talip olmuştur. Fuchs'un talep ettiği miktarın T.C. Kültür Bakanlığı tarafından karşılanamaması üzerine, dönemin Müze Müdürü Filiz Çağman, esere büyük ilgi gösteren Celal Şengör'e başvurmuştur. Celal ve Oya Şengör'ün masrafları üstlenmesiyle, restorasyon işi başlamıştır. Bern Üniversitesi Ptolemaios Araştırma Merkezi, *Coğrafya* üzerindeki bilimsel araştırmaları yürütmek ve tıpkıbasımını hazırlayabilmek amacıyla 2003'den itibaren eseri fotoğraflamıştır. Bern Üniversitesi Klasik Filoloji Enstitüsü araştırmacılarının desteği ile yazma incelenmiş ve inceleme sonuçları 2006'da Basel'de kitaplaştırılmıştır. İkinci düzeltilmiş baskı 2017'de yine Basel'de yapılmıştır.¹⁰ Tıpkıbasım, Boyut yayıncılığın projeye sıcak bakması sayesinde İstanbul'da 2017'de gerçekleşmiştir.

***Coğrafya*'nın inceleme sonuçları**

Ortaylı ve Şengör'ün yazılarını Araştırma Raporu¹¹ izler. Bu rapor, Alfred Stückelberger, Florian Mittenhuber ve Robert Fuchs tarafından bazen ayrı ayrı ve bazen de birlikte kaleme alınmıştır. Rapor, 8 kitaptan oluşan *Coğrafya*'nın (Codex Seragliensis Gİ 57) inceleme sonuçlarını sunmaktadır.

Araştırma Raporu'na göre, *Coğrafya* (toplam 122/123 yaprak) 3 ana kısımdan oluşmaktadır: Kuramsal Temeller (ölçme yöntemleri, ökümenenin eninin ve boyunun tespiti, bir dünya haritasının nasıl çizileceği); Coğrafi Yerler Kataloğu (6345 yer adı) ve Harita Atlası (3 dünya ve 26 bölge haritası) içerir.

konusundaki araştırmalar için başvuru kaynağıdır.

9 İber Ortaylı'nın 'Sunum' yazısında (s.7) bu süre 4 ay olarak bildirilmiştir.

10 *Ptolemaios Handbuch Der Geographie, Griechisch – Deutsch, Einleitung, Text und Übersetzung, Index, 1. Teilband: Einleitung und Buch 1-4, Herausgegeben von Alfred Stückelberger und Gerd Grasshoff, unter Mitarbeit von Florian Mittenhuber, Renate Burri, Klaus Geus, Gerhard Winkler, Susanna Siegler, Judith Hindermann, Lutz Koch, Kurt Keller. Basel: Schwabe Verlag, 2017 (2. Auflage; Korrigierter Nachdruck der 1.Auflage von 2006), 2. Teilband: Buch 5-8 und Indices, Herausgegeben von Alfred Stückelberger und Gerd Grasshoff, Basel: Schwabe Verlag, 2017 (2. Auflage; Korrigierter Nachdruck der 1.Auflage von 2006).*

11 Bu raporun Almanca ve İngilizce başlıkları şöyledir: *Handbuch der Geographie Forschungsbericht / Manual of Geography Research Report.*

Rapor, Codex Seragliensis'in Yunan coğrafya elyazma geleneği içindeki yerini irdeler. Raporda ayrıca, Khora Manastırının¹² keşişlerinden Planudes'in *Coğrafya*'nın çok eski bir nüshasını elde etmesini ve imparator II. Andronikos'un (1259-1332) emriyle bu yazmanın kopyalanmasını kutlayan 43 heksametreden oluşan şiirin metni ile karşılaşıyoruz.

Raporda Codeks Seragliensis Gİ 57'nin kodikolojik betimlemesi de yapılmıştır: Yazma eserin oluşturulması, kullanılan parşömen malzeme, boyaların renk analizi, haritaları çizme ve renklendirme yöntemleri, yazı analizi ve metin içi şekilleri incelenmiştir. Ayrıca, 3 dünya ve 26 bölge haritası teknik olarak (paralel daireleri, burçlar, rüzgarları temsil eden 12 figür, nehirler, dağlar, sahiller, adalar, şehirler ve halkların nasıl gösterildiği) incelenmiştir. Raporda ayrıca Codex Seragliensis'in tarihlendirmesi tartışılmış ve tarihçesi yazılmıştır.

Kaynakçanın ardından "Folio Özeti" başlıklı bir tablo yer almaktadır.¹³ Bu tabloda, Yunanca elyazmanın her bir yaprak numarası yanında birtakım sayılar yer almaktadır. Örneğin "7r: 1, 15, 9 – 1, 17, 7" gibi. Bu sayılar şu anlama gelmektedir: 7r [7a] sayılı yaprak, *Geographike Hyphegesis*'in 1. Kitabında olup, bu yaprakta, 15. bölümün 9. paragrafı ile 17. bölümün 7. paragrafı arasındaki paragraflar yer almaktadır. Ne yazık ki bu sayılar, ilgili yaprağın içeriği, paragrafların içeriği -- konuları -- hakkında hiç fikir vermemektedir. Bu sayısal tablonun ardından, en azından, 8 kitabın bölümlerinin ve paragrafların başlıkları içeren bir liste verilmiş olsaydı, okuyucu en azından eserin içeriği hakkında fikir sahibi olurdu. Örneğin "5, 2, 4" sayıları için "Büyük Asya'nın ilk kısmı, Anadolu, Ege denizinde yer alan şehirler" gibi bir açıklamanın verilmesi, okuyucu için çok daha bilgilendirici ve anlamlı olacaktı. Böyle bir liste yapmak zor olmazdı, zira bu Araştırma Raporu'na esas teşkil eden *Ptolemaios Handbuch Der Geographie* (2006; 2. bs. 2017) adlı esere başvurularak böyle bir liste kolaylıkla hazırlanabilirdi (tam künye için bkz. dipnot 10).

Özetle, ne Araştırma Raporu ne de bu sayısal tablo, Türkçe, Almanca veya İngilizce bilen okuyucuya *Geographike Hyphegesis*'de yer alan coğrafi bölgeler ve şehirler hakkında bilgi vermemektedir. Dolayısıyla okuyucu, *Coğrafya*'nın içeriğini öğrenmek için yukarıda anılan *Ptolemaios Handbuch Der Geographie* adlı esere başvurmak zorundadır. Eski Yunanca bilen okuyucu, tıpkıbasımı okuyarak *Coğrafya*'nın içeriğini öğrenebilirse de, yazmanın yıpranmış sayfalarındaki küçültülmüş metni okumak, onun için de pek de kolay olmayacaktır.

İtiraf etmem gerekir ki, tıpkıbasımda (c.2) en çok ilgimi çeken harita, bugünkü Türkiye sınırlarına yakın çizilmiş iki parçalı Anadolu haritası oldu. Türkiye'de yaşayan bir okuyucu olarak, araştırma raporunu ve makaleleri içeren ciltte, bu harita hakkında bilgi bulacağım bir bölüm görmek isterdim. Okuyucu da, muhtemelen, *Coğrafya*'nın 5. Kitabının 1-8. bölümlerinde Anadolu haritasıyla ilgili olarak verilen açıklamaları (yer adlarını, enlemlerini vs.) Türkçe

12 Bir zamanlar Kariye Kilisesi/ Camiinin içinde bulunduğu manastır.

13 Türkçe kısım, s. 32-33; Almanca kısım, s. 80-81; İngilizce kısım, s.130-131.

olarak okumak isterdi. Bu bilgiler, Codex Seragliensis Gİ 57'yi inceleyen ekibin bazı üyelerinin yayımladığı *Ptolemaios Handbuch Der Geographie* (2006, 2017) adlı eserin 480-529. sayfalarında yer almaktadır. Bu sayfalardaki bilgilerin birinci cilde alınması faydalı olurdu.

Batlamyus'un Coğrafya'sında Anadolu haritası

Klaudios Ptolemaios, *Coğrafya El Kitabı*, c.2 (İstanbul: Boyut Yayıncılık AŞ, 2017), 10-11

Topkapı Sarayı'ndaki Gayri İslamî Yazmalar

Araştırma Raporu'nun arkasında yer verilen Celâl Şengör'ün "Seragliensis Gİ 57'nin Kurtarıcısı, Kitaplarının ve Entelektüel İlgilerinin Işığında Fatih Sultan Mehmed II" başlıklı makalesi (s.39), Osmanlı Sarayı'ndaki İslamî olmayan (non-Islamic) yazmalarının izini sürmektedir. Bunlar, Saray kayıtlarında *gayri islami* yazmalar olarak yer alır. Şengör'ün amacı, Fatih'in entelektüel ilgisinin İslam kültürü ile sınırlı olmadığını göstermektir. Şengör, değişik kaynakları kullanarak, Fatih'in kütüphanesindeki bu tip eserleri belirlemeye çalışmıştır. Kaynakları, İstanbul'un fethinin Bizans yazmaları üzerindeki olumsuz şartlarına (yangın, yağma vs.) rağmen, Büyük Konstantin zamanına ait 120 adet Yunanca yazmanın Osmanlı sarayına geldiğini yazmaktadır (s. 36). Fatih'in oğlu II. Beyazıt döneminde (1481-1512) hazırlanan 1503 tarihli bir kataloğa göre Saray'da 5700 cilt kitap içinde 7200 başlık vardır.¹⁴ Ancak bunların kaç tanesinin Fatih tarafından toplandığı bilinmemektedir.

14 Şengör'ün verdiği bu bilgi, Miklós Maróth'un "The Library of Sultan Bayazıt II" başlıklı yayınına (2003) dayanmaktadır. Maróth, Macar Bilimler Akademisinde bulunan 1503 tarihli el yazması kütüphane defterini (ms Török F 59) incelenmiştir. Şengör'e göre, katalog dikkatsizce derlendiğinden kitapların tam sayısını belirlemek mümkün değildir. Bu defter, II. Beyazıt'ın saray kütüphanecisi 'Atufi'nin derlediği saray kütüphanesinin kataloğudur. Şengör'ün makalesi yayımlandıktan iki yıl sonra Latin harflerine transliterasyonu ve tıpkıbasımı

Şengör'ün tespitlerine göre, II. Beyazıt (öl. 1512) döneminden itibaren Saray kitaplığındaki İslamî olmayan yazma eser sayısı azalmıştır: Bir kısmı satılmış veya başka yerlere gönderilmiş; Kanuni Sultan Süleyman, saltanatı sırasında (1520-1566), Fransa Kralı I. François'ya kıymetli yazmalar hediye etmiştir. Ancak burada, Kanuni döneminde saray kütüphanesine İslamî olmayan yeni yazmaların gelmiş olduğunu da vurgulamak gerekir. Kanuni'nin 29 Ağustos 1526 tarihli Mohaç zaferinden sonra Budin alınca, Macar Kralı Matthias Corvinus'un (1443-1490) antik Yunan yazmalarını içeren koleksiyonu Osmanlıların eline geçmiştir.¹⁵ O tarihte Avrupa'nın en mükemmel kütüphanesi olan Corvinus kütüphanesindeki saray ciltli eserler, diğer ganimetlerle birlikte gemilere yüklenerek Tuna üzerinden İstanbul'a, Topkapı Sarayı'na gönderilmiştir. Buda'dan alınan bazı eserlerin 1550lerde İstanbul piyasasında satılması, bunların İstanbul'a geldiklerini kanıtlamaktadır. Ancak bütün Corvinus kitaplarının satılmadığı anlaşılmaktadır. 1862'de Hariciye Nazırı Keçecizade Fuad Paşa aracılığı ile Macar Ulusal Müzesi'nden gelen uzmanlar Topkapı Sarayı'nda inceleme yapıp Corvinus Kütüphanesi'nden çıkan kitapları incelemiş ve incelemeyi yayınlamışlardır. Daha sonra Andreas Mordtmann (1811-1879), Topkapı Sarayı'nda gördüğü kitapların listesini Macar uzmanlara iletmiştir. Sultan Abdülaziz, Corvinus koleksiyonundan dört eseri 1869'da Avusturya Macaristan İmparatoru Franz Joseph'e iade etmiş ve imparator da bunları Macar Milli Müzesi'ne vermiştir. II. Abdülhamid'in emriyle Corvinus koleksiyonuna ait olabilecek 35 yazma, Tahir bey isminde bir görevli refakatinde tren ile Budapeşte'te gönderilmiş ve yazmalar 30 Nisan 1877'de törenle karşılanmıştır. Macar uzmanlar, gelen yazmaların 15'nin Corvinus kütüphanesinden çıktığını belirlemişlerdir.¹⁶

Şengör'e göre, Topkapı'daki koleksiyon, III. Murad dönemindeki (1574-1595) ekonomik kriz sebebiyle dağılmıştır. Birçok yazma, 1687'de hizmetliler tarafından Saray'dan çıkarılarak satılmış ve bunlar Paris'teki Milli Kütüphane'ye gitmiştir. Tarihçi Raşid Efendi'ye (öl. 1795) göre, 1735'e geldiğinde gayri İslamî eserler bakımsız haldedir ve bunların kullanılmasına izin verilmemektedir. Deismann'ın 1927'de yaptığı inceleme sonucu yayımladığı çalışmasına göre Fatih'ten günümüze Saray'da kalan gayri İslamî el yazma sayısı 130'a yakındır. Şengör, makalesinin bir bölümünde, Deismann'ın *Forschungen und Funde im Serai* isimli eserinde verdiği kitap listesini notlayarak vermiştir (s. 40-44). Diğer taraftan, Topkapı Sarayı dışında

yapılmış, konu ile ilgili inceleme makaleleriyle birlikte iki cilt halinde basılmıştır: Bkz. *Treasures of Knowledge: An Inventory of the Ottoman Palace Library (1502/3-1503/4)*, 2 vols. Vol. I: Essays / Volume II: Transliteration and Facsimile "Register of Books" (Kitâb al-kutub), MS Török F. 59, eds. Gülru Necipoğlu, Cemal Kafadar ve Cornell Fleischer (Leiden and Boston: Brill, 2019).

15 Macaristan, Hırvatistan, Bohemya Kralı ve Avusturya Dükü. Corvinus, Rönesans bilim ve sanatının Macaristan'da benimsenmesini desteklemiştir. İtalyan bilim adamlarını Buda'daki sarayında toplamış, astrolojiye merakı sebebiyle Regiomontanus ve Bylica'ya bir saray gözlemevi kurduştur. Dini kitaplardan ziyade seküler kitapları topladığı kütüphanesi (*Bibliotheca Corviniana*) 15. Yüzyıl Avrupası'nın en zengin kütüphanelerinden biridir. Marcus Tanner, *The Raven King: Matthias Corvinus and the Fate of His Lost Library*. Yale University Press, 2008. Bu esere dikkatimi çeken ve kitaplığındaki nüshadan bilgi ileten Dr. Şeref Etker'e teşekkür ederim.

16 Marcus Tanner, *The Raven King*, 166, 172-173, 196-199, 201, 204.

bulunan Fatih kitaplarının listesini, Süheyl Ünver ve Ahmet Ateş'in 1953 yılında yaptıkları listeleri harmanlayarak makalesinde yayınlamıştır. Bütün bu listelerden ve Fatih'in Topkapı Sarayı'nda kalan kitaplarının listesinden yararlanarak, Fatih için kopyalanan kitapları konulara göre sınıflandırmıştır. Buna göre, Fatih'in dil bilimleri, felsefe, doğa bilimleri, teknoloji ve hukuk konusunda kopyalattığı kitap sayısının din ve edebiyat konusundaki kitaplardan sayıca yüksek olduğunu belirlemiştir. Fatih gibi bir Rönesans hükümdarı olan Corvinus'un da seküler kitapları toplamayı tercih etmiş olduğunu burada belirtmek isteriz.

Gözden kaçanlar

Üç dildeki cildin başında bir "İçindekiler" sayfasının konmamış olması bir eksikliklerdir. Almanca ile Türkçe ve İngilizce bölümler arasında, bazı şekilsel farklılıklar vardır. Türkçe ve İngilizce tercümelere bazı alt başlıklar eksiktir. Örneğin "3.1 Gesamtbeschreibung der Handschrift" bölümünün ilk alt başlığı "a) *Aufbau der Handschrift*" Türkçe ve İngilizce metinlerde yer almamaktadır. Şengör'ün Ibschen'in mektubunu verdiği yazısında metin içinde şekil numaraları (s.11) verilmiş ise de şekillerin altında numaralar yoktur. Ancak bu eksiklikler metnin içeriğinin anlaşılmasına engel olmamaktadır.

Almanca ile Türkçe bölümler arasında göze çarpan bir başka çelişki, *Coğrafya*'nın haritalı yazma sayısında görülür. Almanca bölümün 2.4 ve 3.3. numaralı paragraflarında *Coğrafya*'nın eldeki 53 el yazması nüshasının 16sının haritalı olduğu belirtilmiştir. Türkçe bölümün 2.4 numaralı paragrafında (s.19), 17sinin haritalı; 3.3 numaralı paragrafında (s.25) ise 16sının haritalı olduğu yazılıdır. İngilizce bölüme gelince, 2.4 ve 3.3. numaralı paragraflarda yazmaların sırasıyla 17 (s. 117) ve 16 (s.123) sının harita taşıdığı belirtilmiştir. Böyle bir çelişki, 53 yazmanın kaçının haritalı olduğu konusunda okuyucuda kafa karışıklığı yaratmalıdır. Türkçe ve İngilizce bölümler çeviri olduğu için orijinal Almanca bölümdeki sayıları doğru kabul etmek gerekir. Diğer taraftan Türkçe bölümde (s. 28) II. Andronikos'un hükümlerlik yılları Almanca bölümde (s. 77) 1282-1328, Türkçe bölümde 1282-1828 olarak verilmiştir. Dolayısıyla eserden yararlanırken, Araştırma Raporunun Türkçe (s. 15) ve İngilizce (s.113) metinlerinde verilen sayısal değerlerin orijinal Almanca metne (s.63) müracaat edilerek doğrulanması gerekmektedir. İngilizce ve Türkçe bölümleri "Research Report" ve "Araştırma Raporu" başlıklarını taşıırken, Almanca bölümün başına (s.63), cilt kapağında olduğu gibi "Forschungsbericht" yazmak yerine niçin "Einleitung" yazıldığı anlaşılamamıştır.

Tıpkıbasım cildinin başında, önce 27 harita yer alır. Bu 27 harita, tıpkıbasımın değişik yapraklarında yer almış olmalarına rağmen küçültülerek toplu halde yeniden basılmıştır: Bir dünya haritası, Avrupa'nın 10, Afrika'nın 4 ve Asya'nın 12 bölgesel haritası. Hepsi iki yaprak üzerine çizilmiş olduğu için ikişer (sağ ve sol) parçadan oluşmaktadır. Bu haritaların resim altı yazıları yetersiz ve yanıltıcıdır. Bunlar bölgesel harita olmalarına rağmen alt yazılarında sadece kita ismi verilmiştir. Örneğin "4. Afrika Haritası" alt yazısını taşıyan iki harita aslında

Afrika kıtasının bütününe değil, sadece kuzey bölgesini (Tunus, Fas, Cezayir, Tunus, Libya ve Mısır) ve Arabistan Yarımadasını göstermektedir. Aynı şekilde “1. Asya Haritası”, Asya kıtasının bütününe değil, yalnızca Anadolu’yu resmetmektedir. Dolayısıyla alt yazılara, haritaların temsil ettikleri bölgelerin isimleri yazılmış olsa idi, Yunanca bilmeyen okuyucu, haritaya baktığında hangi bölgeyi temsil ettiğini öğrenebilirdi. Yayının bir editörü olsaydı, muhakkak ki “gözden kaçanlar” yakalanmış ve düzeltilmiş olurdu.

Tıpkıbasım mı? Digital kopya mı?

Tıpkıbasıma eşlik eden Araştırma Raporu’nu hazırlayan A. Stückelberger, F. Mittenhuber ve R. Fuchs, tıpkıbasım yapılırken güdülen amacı şöyle açıklamışlardır: “Araştırmalarda bilimsel bir araç olarak vazife görebilecek mümkün olduğu kadar ucuz bir basımı gerçekleştirmek, lüks bir bibliyofil basımdan kaçınmaktır. Bu nedenle, maliyet ve diğer pratik amaçlar göz önüne alınarak, orijinalinin dörtte üçü büyüklüğünde bir boyut seçildi.” (s.9) Bu iyi niyete rağmen, iki ciltlik eserin ikinci hamur baskılarının satış fiyatları,¹⁷ Türkiye’deki araştırmacıların -- hatta yurtdışındakilerin bile – şahsen satın alabileceği seviyenin üzerindedir. Bu tip baskıları kütüphanelerin satın alması beklenir ise de bu fiyat, Türkiye’deki kütüphanelerin alım gücünün üzerinde görünmektedir. Ancak Avrupa ülkelerinin, ABD’nin, Japonya, Çin ve diğer bazı ülkelerinin bazı kütüphanelerine gireceğine şüphe yoktur. Durum böyle olunca araştırmacılar için, eseri orijinal kopyası üzerinden incelemek daha ehvendir. Dijital kopya (122/123 yaprak) bugün Milli Saraylar’a bağlanmış olan Topkapı Sarayı Müzesi’nin Araştırma Hizmetleri biriminden temin edilebilir.¹⁸ Diğer taraftan, Yazma eserin orijinal boyutu 572 x 422 mm ise de bazı yapraklar aşınma sebebiyle 550 x 393 mm boyutunda kalmıştır (s. 21). Yazma yaprakların %25 küçültürek yayımlanmış olması, yazma eser üzerinde çalışmak isteyenlerin bilgisayar ekranında, yaprakları büyüterek incelemeye yöneltmektedir ve bu kolaylık tıpkıbasımda yoktur. Dolayısıyla araştırmacıların dijital kopya ile birlikte 2017 yılında düzeltilmiş basımı yapılmış olan *Ptolemaios Handbuch Der Geographie, Griechisch – Deutsch, Einleitung, Text und Übersetzung, Index* adlı yayını kullanmalarını önerebiliriz.

Sonuç olarak, MS 150’de yazılmış, 1300 civarında kopyalanmış bir eserin tıpkıbasımını kütüphanesinde bulundurmanın, sayfalarına dokunmanın, haritalarını seyretmenin koleksiyoncular ve kitapseverler için heyecan ve mutluluk verici olduğuna şüphe yoktur. Bu tıpkıbasım, bilim tarihini, coğrafya / haritacılık tarihini merak eden, öğretmek ve öğrenmek isteyenler için de değerli bir kaynaktır. Türkiye’nin belli başlı kütüphanelerinde yer alması

17 İnce kapak, ikinci hamur internet kitapçılarında 2.262,00 ile 3.500,00 TL arasında satılmaktadır. (03.02.2019).

18 Ticari yayın söz konusu değilse, sadece dijital kopya yalnızca araştırma için kullanılacak ise, filigranlı nüsha Türk vatandaşları için ücretsizdir. Filigransız kopya istenirse, harita, çizim, resim, minyatür içeren yaprak başına 17,86 TL, sadece metinden oluşan yapraklar için yaprak başına 1,79 TL ödenmektedir. Yabancı uyruklulardan bu ücretlerin iki katı istenmektedir. Dolayısıyla filigransız tam kopya Türkler için 650 TL civarında, yabancılardan için 1.300 TL olacaktır ki, tıpkıbasımın en ucuz baskısının yarı fiyatı mertebesindedir.

gerekir. İleride yeni bir basımı yapılırsa, yukarıda da belirtildiği gibi, *Coğrafya*'nın içeriği hakkında fikir verecek bilgilerin (bölüm, paragraf başlıkları, yer adları) de tıpkıbasıma eşlik eden cilde eklenmesi muhakkak ki faydalı olacaktır.

Aristoteles'e Atfedilen bir Mineraloji Kitabı ve Bilim Tarihindeki Yeri

A Mineralogical Treatise Attributed to Aristotle and its Place in the History of Science

Gürsel Aksoy, *Aristoteles'in Taşlar Kitabı - Kitâbu'l Ahcâr li-Aristâtâlis (İnceleme - Arapça Metin – Çeviri - Yorum)* (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2018) (13.5x21cm., 288 sayfa, resimli) ISBN 978-605-2071-48-9.

Gaye Şahinbaş Erginöz¹

¹Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: G.Ş.E. 0000-0001-6951-477X

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Gaye Şahinbaş Erginöz,

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: gayesah@gmail.com

Başvuru/Submitted: 18.12.2019 • **Kabul/Accepted:** 10.05.2020 • **Online Yayın/Published Online:** 03.07.2020

Atıf/Citation: Şahinbaş Erginöz, Gaye. "Aristoteles'e Atfedilen bir Mineraloji Kitabı ve Bilim Tarihindeki Yeri." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 21, 2 (2020): 445-448. <https://doi.org/10.26650/oba.661008>

Kitâbu'l Ahcâr (Taşlar Kitabı), İslam bilim tarihinde mineraloji alanında yazılmış ilk ve temel eser olarak bilinir. Bugün için yazarının adı kesin bir şekilde bilinemese de önceleri Aristoteles'e atfedilen bu eserin, gerek İslam dünyasında gerekse Ortaçağ Avrupası'nda mineraloji konusunda yazılmış diğer eserleri etkilediği anlaşılmaktadır.

Gürsel Aksoy'un *Kitâbu'l Ahcâr*'ı incelediği bu kitap, yazarın Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi'nde Bilim Tarihi alanında 2016 yılında tamamladığı **Aristoteles'e Atfedilen**

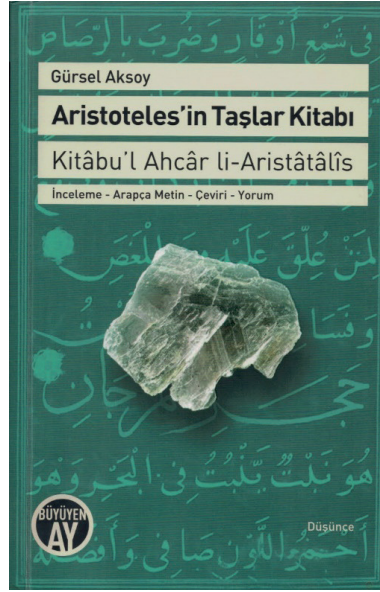
Kitâbu'l Ahcâr; Giriş-Çeviri-Değerlendirme başlıklı yüksek lisans tezinin genişletilmiş halidir. Yazar Gürsel Aksoy, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyat Bölümü mezunu olup, **Aristoteles'e Atfedilen *Kitâb'un-Nebât'ın Şamli Nikolaos Yorumu*** başlıklı ikinci yüksek lisans tezini İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü'nde 2019 yılında tamamlamıştır. Aksoy, halen Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Bilim Tarihi Bölümünde doktora programına devam etmektedir.

Aristoteles'in Taşlar Kitabı - Kitâbu'l Ahcâr li-Aristâtâlîs başlıklı kitap, önsöz, transkripsiyon alfabesi ve giriş kısımlarının yanı sıra, beş bölüm, kaynakça ve dizinden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Antikçağda ve İslam dünyasında taşlar hakkındaki genel bilgilere ve temel kaynaklara yer verilmiş; Türkçe çeviriye hazırlık olması amacıyla konuyla ilgili bazı önemli çalışmalar tanıtılmıştır.

Birinci bölüm, iki kısımdan oluşmaktadır. “*Kitâbu'l Ahcâr* ve Bilim Tarihindeki Yeri” başlıklı ilk kısımda *Kitâbu'l Ahcâr*'ın yazarı, mütercimi ve müfessiri hakkında bilgi verilmiştir. “*Kitâbu'l Ahcâr*'ın Kökeni Problemi” başlıklı ikinci kısımda ise Julius Ruska, Francis Peters, Fuat Sezgin gibi bilim tarihçilerinin köken problemine bakış açıları ele alınmıştır. Ayrıca *Kitâbu'l Ahcâr*'ın Latince ve İbranice çevirilerine ve Arapça metnin Avrupa'da tanınmasına yer verilerek, eserin bilim tarihindeki yeri değerlendirilmiştir. Günümüzde Yunanca aslı kayıp olup, sadece Arapça tercümesi bulunan *Kitâbu'l Ahcâr*, gerek ilk yazıldığı dönem olarak düşünülen geç Antikçağın gerekse Arapçaya tercüme edildiği dönem olan 9. yüzyılın taşlar konusunda sahip olduğu bilgi ve yaklaşımların sentezini içermektedir. Eser, ilk yazıldığı dönemden itibaren uzun yıllar boyunca, taşlar ile ilgili literatüre önemli etki yapmıştır. İslam dünyasında taşlar konusunda yazılmış ilk eser olduğu belirtilen *Kitâbu'l Ahcâr*, sonraki dönemlerde mineraloji alanında yazılmış çeşitli eserlere (15. yüzyılda yazılmış olan *Tuhfe-i Murâdî* gibi) kaynaklık etmiştir. İçinde 700 civarında taş ve özellikleri hakkında bilgi bulunan *Kitâbu'l Ahcâr* sadece İslam dünyasında değil, Ortaçağdan itibaren 18. yüzyıla kadar Batı dünyasında da etkili olmuştur. Bu dönemde Avrupa'da yazılmış birçok eserde (William Gilbert'in *De Magnete* adlı eserinde olduğu gibi) *Kitâbu'l Ahcâr*'ın etkilerini görmek mümkündür.

Kitabın “Nüshalar ve Çeviri” başlığını taşıyan ikinci bölümünde Türkçe çeviride izlenen yol ve kullanılan yöntemler hakkında bilgi verilmiştir. *Kitâbu'l Ahcâr*'ın Türkçe tercümesinde, ‘Paris Nüshası’nın (Julius Ruska tarafından yayımlanan Fransız Milli Kütüphanesi’ndeki Arapça metin) esas alındığı, yardımcı kaynak olarak da Süleymaniye Kütüphanesindeki iki Arapça yazmanın (Şehid Ali Paşa ve Ayasofya nüshaları) kullanıldığı belirtilmiştir.

Kitabın üçüncü bölümünde *Kitâbu'l Ahcâr*'ın Arapça metninin tıpkıbasımı bulunmaktadır. Bu metin Julius Ruska'nın, 1912 yılında yayımlanan *Das Steinbuch des Aristoteles* adlı kitabında yer alan metindir.

Aksoy'un kitabının "Aristoteles'in Taşlar Kitabı" başlığını taşıyan dördüncü bölümü, *Kitâbu'l Ahcâr*'ın bugüne kadar yapılmış ilk Türkçe tercümesini içermektedir. Çeviride, 'Paris Nüshası' kullanılmış ve Süleymaniye Kütüphanesindeki iki yazma nüsha ile karşılaştırılmıştır. Karşılaştırma sonucunda bazı farklar tespit edilmiştir. Bu çeviriye dayanarak, kitapta yer alan çeşitli taşlar hakkında bilgi verilmiştir. Bunlar arasında (adları verilmemiş de özellikleri belirtilmiş olan) gizemli taşlar, değerli taşlar (inci, yakut, elmas vb.), kimya/simya ile ilgili maddeler (kireçtaşı, markazit, tuz, soda vb.), doğaüstü taşlar (su taşı, balık taşı, uyku yapan taş vb.), tıbbi amaçlarla kullanılan taşlar (çıban taşı vb.), belirsiz taşlar (yumurta benzeri taş, çizgili taş vb.), bileşik taşlar (zincifre, bakır pası vb.) ve mıknaatıslar (mıknaatıs taşı, altın mıknaatısı, gümüş mıknaatısı vb.) bulunmaktadır. Ayrıca Şehid Ali Paşa yazmasından yapılan eklemeler sonucunda, Paris nüshasında adı geçmeyen bazı taşlar (behte taşı, mürdesenk, tuğla, altın posası, petrol taşı ve idrar zorluğu taşı) ile Aristoteles'in bahsettiği yedi taş (beyaz taş, siyah taş, sarı taş, kırmızı taş, gri taş, gök mavisi taş ve yeşil taş) da bu bölüm içinde yer verilmiştir.

Beşinci ve son bölümde ise "Çevirenin Açıklamaları" başlığı altında *Kitâbu'l Ahcâr*'ın Türkçe tercümesi ile ilgili yazarın kendi değerlendirme ve yorumları bulunmaktadır. Bu bölümde *Kitâbu'l Ahcâr*'ın içeriği antik ve İslami kaynaklarla karşılaştırılmış, metnin problemleri kısımları aydınlatılmaya çalışılmıştır. Bu bölümün sonunda sadece Ayasofya yazmasında bulunan taşların listesi verilmiştir.

Kitabın sonunda on bir fotoğraf yer almıştır. Bunlar arasında Paris, Şehid Ali Paşa ve Ayasofya nüshalarında adı geçen bazı taş ve minerallerin (boraks, mika, markazit, pirolusit vb.) müze ve koleksiyonlarda belirlenen örneklerinin fotoğrafları bulunmaktadır. “*Kitâbu'l Ahcâr Yazmalarından Örnek Sayfalar*” başlıklı kısımda Şehid Ali Paşa ve Ayasofya nüshalarından örnek sayfaların görsellerine yer verilmiştir. Ayrıca metinde geçen terimleri açıklayan küçük bir sözlük de hazırlanmış ve kitaba eklenmiştir. Kitabın zengin kaynakçası, yazarın çok sayıda ikincil kaynağın yanı sıra, klasik Yunanca ve Arapça kaynaklardan da yararlandığını göstermektedir.

Gürsel Aksoy bu kitabında, İslam dünyasında mineraloji alanında yazılmış ilk eser olduğu bilinen *Kitâbu'l Ahcâr*'ı tarihsel ve filolojik yöntemler kullanarak kapsamlı olarak incelemiştir. Bu çalışma, orijinal metnin bazı problemleri ortaya koyması, çözüm önerileri ve yorumlar getirmesi açısından özgün bir çalışmadır. Aksoy, yaptığı filolojik çalışmalar neticesinde, yazarının kimliği tartışmalı olan *Kitâbu'l Ahcâr*'ın Aristoteles'e ait olmadığını kesinleştirmiştir. Ancak Arapçaya tercüme edenin kimliği üzerindeki çalışmaları halen devam etmektedir. *Kitâbu'l-Ahcâr*'ın bilim tarihi, özellikle de mineraloji tarihi için önemli bir eser olmasına ve yabancı bilim insanları tarafından incelenmesine rağmen bugüne kadar Türkçeye tercüme edilmemiş ve yeterince incelenmemiş olması dikkat çekicidir. Aksoy, bu çalışmasında *Kitâbu'l Ahcâr*'ı ayrıntılı olarak inceleyerek, bu eseri kitap halinde Türkçe bilim tarihi literatürüne kazandırmıştır.

Yazık Oldu Vidinli'nin Emeklerine! *Hüseyin Tevfik Paşa ve "Linear Algebra" (1988) Kitabının Yenibasımı Üzerine Düşünceler*

Vidinli's Efforts in Ruin! Comments on the New Edition of *Hüseyin Tevfik Paşa ve "Linear Algebra" (1988)*

Hüseyin Tevfik Paşa ve "Linear Algebra." Hazırlayan Kâzım Çeçen.
İstanbul: İTÜ Vakfı Yay., 2019, 16.5x23.5 cm, 56+68+185 s. ISBN 978-975-7463-63-4 (1988 baskısının yeni basımı).

Feza Günergun¹

¹Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: F.G. 0000-0002-8996-4863

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Feza Günergun,

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bilim Tarihi Bölümü, İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail: fezagunergn@yahoo.com

Başvuru/Submitted: 27.04.2020 • **Kabul/Accepted:** 10.05.2020 • **Online Yayın/Published Online:** 03.07.2020

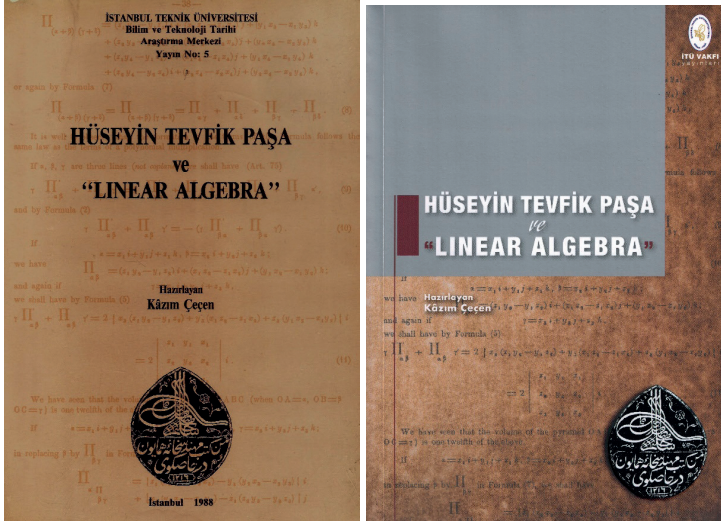
Atıf/Citation: Günergun, Feza. "Yazık Oldu Vidinli'nin Emeklerine! *Hüseyin Tevfik Paşa ve "Linear Algebra" Kitabının Yenibasımı Üzerine Düşünceler.* *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 21, 2 (2020): 449-457.

<https://doi.org/10.26650/oba.728030>

Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa (1832-1901), Osmanlı imparatorluğunun modernleşme sancıları çektiği bir dönemde, kendisine verilen önemli idari görevler ile bilimsel çalışmalarını bir arada yürütebilmiş bir asker, bürokrat ve matematikçidir. Mekteb-i Harbiye'de muallimlik, Paris'teki Mekteb-i Osmani'de müdür yardımcılığı, Tophane-i Amire Muayene Komisyonu üyeliği, Paris'te askeri ataşelik, Amerika'da Martini-Henry tüfeklerinin üretimini denetleme ve Orta Elçilik, Mühendishane Nazırlığı, Ticaret ve Nafia Nazırlığı ve Maliye Nazırlığı bu

görevler arasındadır. Diğer taraftan İstanbul'daki konağında düzenlediği bilimsel toplantılarda matematik konularını tartışması (Salih Zeki kendisine haftalarca kompleks (*kemmiyyat-ı muhdes*) anlattırıldığını yazar), cebir ders kitapları yazması, ilk popüler matematik dergisi *Mebahis-i İlmiye*'yi yayınlaması, Fransa Matematik Cemiyeti üyeliği, Darüşşafaka kuruculuğu, Avrupa matematik dergilerine abone olması, mekanik ve cebir konusunda eserleri, ve nihayet *Linear Algebra*'yı telif etmiş olması, onun matematik bilgisini ve sevgisini öne çıkarmaktadır.¹

Hüseyin Tevfik Paşa ve "Linear Algebra" nın 1988 (solda) ve 2019 (sağda) baskılarının kapakları

Vidinli Tevfik, *Linear Algebra*'yı iki kez yayınlamıştır: İlk baskı 1882'de, genişletilmiş ikinci baskı 1892'de İstanbul'da yapılmıştır. Prof. Dr. Celal Şengör'ün Almanya'daki bir sahafta ikinci baskıyı bulup alması ve Prof. Dr. Kâzım Çeçen'e² iletmesi üzerine Çeçen, Tevfik Paşa üzerindeki araştırmalara başlamıştır. Hayatı ve eserleri hakkında topladığı bilgileri içeren bölümlere Kandilli Kütüphanesi'nden temin ettiği 1882 baskısının ve 1892 baskısının tıpkıbasımlarını ekleyerek, 1988 yılında *Hüseyin Tevfik Paşa ve "Linear Algebra"* adlı kitabı yayınlamıştır.³ "2019 Fuat Sezgin Bilim ve Teknoloji Yılı" münasebetiyle, İTÜ Vakfı, Çeçen'in hazırladığı bu yayının tıpkıbasımını gerçekleştirir. Burada sözü edilecek yayım, 31 yıl sonra yapılan bu yeni baskıdır.

- 1 Hüseyin Tevfik Paşa'nın idari görevleri ve bilimsel kişiliği ile ilgili verilen bilgiler, bu tanıtım yazısının dipnotlarında yer alan yayınlardan özetlenmiştir.
- 2 Prof. Dr. Kâzım Çeçen (1919-1997) su mühendisliği tarihi konusundaki yaptığı araştırma ve eserleri, teknoloji tarihi konusunda düzenlediği sempozyumlar ve İTÜ bünyesinde kurduğu Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi ile Türkiye'de teknoloji tarihi araştırmalarının öncüsüdür.
- 3 *Hüseyin Tevfik Paşa ve "Linear Algebra"*, haz. Kâzım Çeçen (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi Yayın No.5, 1988).

Değerli yazma ve nadir baskıların tıpkıbasımları geçmişte olduğu gibi günümüzde de yapılmaktadır. Ancak sayısal kütüphanelerin yaygınlaşmasıyla, kütüphane raflarındaki tıpkıbasımlara başvurmak yerine internet üzerinden nadir eserlerin dijital kopyalarını inceleme imkânı doğmuştur. Durum böyle olunca, tıpkıbasımlar şekil değiştirmiş, yeni araştırmaların eklenmesiyle “gözden geçirilmiş ve genişletilmiş” baskılar yapılmıştır. Bu suretle, ilk baskılardaki eksikler tamamlanmış, okuyucuya yeni bilgiler sunulabilmiştir. Hüseyin Tevfik Paşa ve “*Linear Algebra*” kitabının 31 yıl sonra tıpkıbasımı yapılırken de bu yöntemin izlenmesi beklenirdi. Gönül isterdi ki, son yıllarda Tevfik Paşa üzerinde yapılan araştırmalardaki bilgiler tıpkıbasıma eklensin, diğer bir ifade ile Çeçen’in kitabının tıpkıbasımı yerine gözden geçirilmiş ve genişletilmiş bir yeni baskı yapılsın. Bu, Hüseyin Tevfik Paşa’nın bilim anlayışına da uyardı.⁴ Böylece, Kazım Çeçen’in başlattığı çalışmaların hocanın vefatından sonra geliştiği vurgulanmış, Tevfik Paşa ve eserleri okuyucuya daha iyi tanıtılmış olurdu. Kanımızca böyle bir yayın, hayatı boyunca bilimsel bilginin gelişmesi için fedakârlıkla çalışmış olan Prof. Çeçen’in de – yaşasaydı -- hoşuna giderdi.

Belirleyebildiğimiz kadarıyla, *Linear Algebra*’nın 1882 baskısı Türkiye’de yalnızca Kandilli Rasathanesi kütüphanesinde bulunmaktadır. Fransa ve ABD’deki bazı üniversite kütüphanelerinde de 1882 baskısının nüshaları mevcuttur.⁵ Harvard Üniversitesi’ndeki 1882 baskısını, bir sayısal kütüphane olan *Internet Archive*’da ücretsiz olarak incelemek mümkündür.⁶ Yine 1882 baskısı, Forgotten Books tarafından basılmış olup internette satışıdır.⁷ 1892 baskısının İTÜ Mustafa İnan Kütüphanesi’nde 2 nüshası mevcuttur. Aynı baskı bir ara Kadıköy’de bir sahaf tarafından internet üzerinden satılmıştır.⁸ 1882 baskısının Avrupa ve Amerika kütüphanelerinde bulunması, bu nüshaları Vidinli’nin 1883’te Orta Elçi olarak Washington’a giderken götürmesinden kaynaklanmış olmalıdır. Bildiğimiz kadarıyla, 1892 baskısı internette yoktur. Bu baskının sayısal kopyasının yapılarak İTÜ Nadir Eserler Sayısal Koleksiyonu’na yüklenmesi, eserin daha geniş bir kitleye ulaşmasını şüphesiz sağlayacaktır. Diğer taraftan, her iki baskının kaçır sayı yapıldığı da muammadır. Yalnızca uzman matematikçilere hitap eden İngilizce bir eser olarak İstanbul’da muhtemelen az sayıda basılmıştır. Basım masraflarının Tevfik Paşa tarafından karşılandığı özel baskı yapılmış olmalıdır. Yoğun formül içerdiği göz önüne alındığında, dizgisi de özel dikkat gerektirmiş olmalıdır.

4 İlginç olan *Linear Algebra*’nın ikinci (1892) baskısının da “gözden geçirilmiş ve genişletilmiş” baskı olmasıdır. Hüseyin Tevfik Paşa bu baskının kapağına “revised and enlarged edition” ibaresini koymuştur.

5 <https://www.worldcat.org/title/linear-algebra/oclc/13464545>, erişim 10 Şubat 2020.

6 <https://archive.org/details/linearalgebra00tevfgoog/page/n13>, erişim 10 Şubat 2020.

7 <https://www.amazon.com/Linear-Algebra-Classic-Reprint-Hussein/dp/0266606938>, erişim 10 Şubat 2020.

8 <https://www.amazon.com/Linear-Algebra-Classic-Reprint-Husse%C3%AFn/dp/0282966382>, erişim 10 Şubat 2020.

8 <https://www.nadirkitap.com/linear-algebra-huseyin-tevfik-pasa-nin-eseri-hussein-tevfik-pacha-kitap3012840.html>, erişim 10 Şubat 2020.

Hüseyin Tevfik Paşa'nın Hayatı ve Eserleri Hakkında Yeni Bilgiler

Kâzım Çeçen, kitabın 1988 baskısında, Vidinli Tevfik Paşa hakkında değerli biyografik bilgiler vermiştir. Kullandığı kaynakların listesini verdiği gibi, Tevfik Paşa'nın *Sicilli-Ahval*'deki sicilini ve Salih Zeki'nin *Muallimler Mecmuası*'nda yer alan anılarının Latin harflerine çevirisini de yayınlamıştır. Çeçen'in kitabı hâlâ ilk başvuru kaynağı özelliğini korumakla beraber, son yıllarda yapılan yeni araştırmalar Vidinli'nin hayatıyla ilgili yeni kaynak ve bilgileri ortaya çıkarmıştır. Atilla Polat'ın çalışmaları, Vidinli ile ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgeleri (özellikle Vidinli'nin 23 Mayıs 1883 tarihli raporu), Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi Türkiye gazetelerdeki haberleri (Vidinli'nin Uzun Kahve / Sarafim Kıraathanesindeki çevresi), Amerika gazetelerdeki haberleri, üye seçildiği Rhoad Island Tarih Cemiyeti'ne sunmuş olduğu bildirinin metni (*A Lecture Giving a Few Facts on Mohemmadism*, 1878), Paşa'nın ikametgâhları ve vefatıyla ilgili ayrıntıları sağlamıştır.⁹ Prof. Dr. Cem Tezer (1955-27.02.2020), edebi bir dille kaleme aldığı biyografide¹⁰ Tevfik Paşa hakkındaki kaynakları farklı açılardan incelemiş ve yeni yorumlar vermiştir: Örneğin onun yazısından, Tevfik Paşa'nın bilim yerine safsatalar ile uğraşılmasına canı sıkılan, "bütün gayretlerin matematiğe, müsbet ilimlere, san'ayiye verilmesi gerekirken, hâlâ laf ebelikleriyle, bin yıllık mugalatalarla, 'niza-ı lafzî'lerle vakit kaybedilmesine üzülen, asabî ve derdini anlatamayan bir insan" olduğunu öğrendik.

Yeni araştırmaları göz önüne alan, zenginleştirilmiş bir yenibasım gerçekleştirilseydi, 1988 baskısında ve dolayısıyla 2019 baskısında Vidinli'nin "Bulunamadı" veya "Basılmamıştır" kaydı düşülen birçok eserinin bulunduğu, basıldığı ve araştırıldığı bilgisi de okuyucuyla paylaşılmış olacaktı. Bu araştırmalardan birisinde, Belediye Kitaplığı'nın (İBB Atatürk Kİtaplığı) raflarında bulunamamış olan *Mebahisi-İlmiye*'nin İstanbul ve Ankara kütüphanelerindeki tüm sayıları belirlenmiş, derginin 1867-69 yılları arasında yayınlandığı ortaya konmuş ve makalelerinin içeriği incelenmiştir. Ayrıca, Tevfik Paşa'nın girişimi ve emeği sayesinde hayat bulan bu dergi, Türkiye'de matematiksel bilimlerde yayınlanmış ilk Türkçe dergi olarak nitelenmiştir.¹¹

Yeni araştırmalar, ilk baskıda "bulunamadı" notu taşıyan *Zeyl-i Usul-i Cebir*'in H. 1278 (1861-62) ve H. 1288'de (1871-72) iki baskısının yapıldığını ve bu eserin, Mekteb-i

9 Kitap, Kadıköy'deki Nigar Sahaf tarafından günümüzden 4-5 yıl önce satılmış. Üzerinde damga veya imza yokmuş. Nigar Sahaf'ın sahibi Asuman Bektaş ile görüşerek bu bilgiyi temin eden Dr. Şeref Etker'e teşekkür ederim.

Atilla Polat, "19. Yüzyıl Osmanlı Bilim Hayatında Öncü Bir Matematikçi: Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa" Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Bilim Tarihi Anabilim Dalı, 2014, 204; Atilla Polat, "Son Dönem Osmanlı Matematikçi-Bürokratu Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa'nın Hayatı," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 20, 1 (Ocak 2019): 16-46, erişim 10 Şubat 2020, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/618853>

10 Cem Tezer, "Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa," 14 s. (tarihsiz) <http://sertoz.bilkent.edu.tr/turk/VIDINLI.pdf>

11 Feza Günergun, "Matematiksel Bilimlerde İlk Türkçe Dergi: *Mebahis-İlmiye* (1867-69)," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 8, 2 (2007): 1-42. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/13242>

Harbiye'nin kurmay sınıflarında okutulan Fenn-i Taksim-i Arazi, Hey'et ve İlm-i Makine derslerinin matematiksel içeriğinin daha iyi anlaşılması için hazırlandığını belirlemiştir. “Basılmamış” kaydı düşülen *Fenn-i Makine* ise 1291 (1874-75) civarında basılmış, Mekteb-i Harbiye'nin kurmay sınıflarının birinci senesi için yazılmıştır. Ayrıca, 1988 baskısında yer almayan ve metrik ölçü ve tartıları tanıtan bir kitapçığın da Vidinli Tevfik'e ait olduğu ortaya çıkmıştır: *Yeni Ölçülerin Menafı ve İstimaline Dair Risale-i Muhtasara* (1299/1881-82).¹² Vidinli bu eserini, metre sisteminin 1 Ekim 1881 tarihli irade ile Mart 1882'den itibaren Osmanlı İmparatorluğunda zorunlu kılınması üzerine yazmıştır.

Linear Algebra Üzerine Yeni Değerlendirmeler

1988 ve 2019 baskılarında, *Linear Algebra* kitabı üzerine farklı değerlendirmeler yer alır. Kazım Çeçen, Hüseyin Tevfik Paşa'yı, “matematiğin en yeni alanlarında önemli çalışmalar yapan ve yayınlayan ilk [Osmanlı] bilim adamı” olarak nitelemiştir.¹³ Bu görüş bugün eleştirilmektedir; zira Tevfik Paşa'dan önce Mekteb-i Harbiye nazırlarından Emin Paşa'nın (ö.1851) İngilizce olarak bir matematik eseri hazırladığı artık bilinmektedir.¹⁴ Celal Şengör ise, *Linear Algebra*'yı “Osmanlı bilim âleminin nakli ilim dışında yaptığı en önemli işlerden biri” olarak nitelemiştir.¹⁵ Böylece *Linear Algebra*'yı Osmanlı bilim âleminin ürünü olarak yorumlamıştır. Eserin, Avrupa'da ve Amerika'da matematik alanındaki gelişmeler incelenerek genellikle yurt dışında yazıldığı göz önüne alındığında ve ayrıca Osmanlı bilim dünyasında pratik ve teorik anlamda yeri olmadığı düşünüldüğünde, bu yorum ne kadar gerçeği yansıtmaktadır?¹⁶

Linear Algebra'nın matematikçi Ord. Prof. Dr. Cahit Arf tarafından yapılan değerlendirme de doğa olarak 2019 tıpkıbasımında yerini korumuştur:

Kitap, üç boyutlu lineer cebirin tanıtılması ve elemanter geometriye uygulanması ile ilgilidir. Kuaterniyonlar lineer cebri 1843'te Hamilton tarafından bulunmuş ve fizikteki uygulamaları nedeniyle 19. Yüzyılın ikinci yarısında güncelliğini korumuştur. Görsel geometriden naiifçe hoşlanmış görünen Vidinli Tevfik Paşa, kuaterniyonların dört boyutlu cebirinin üç boyutlu alt cebirinin bulunmamasından, dolayısıyla görsel geometrik şekillerin

12 Atilla Polat, “Osmanlı Matematikçilerinden Vidinli Hüseyin Tevfik'in (1832-1901) Hayatı ve Eserleri Üzerine Yapılmış Çalışmalarla İlgili Bazı Değerlendirmeler,” *6. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi, Muş, 10-13 Mayıs 2017*, c. 4, s. 243-260, erişim 10 Şubat 2020. https://www.academia.edu/37086351/Osmanli%C4%B1_Matematik%C3%A7ilerinden_Vidinli_H%C3%BCseyin_Tevfikin_1832-1901_Hayat%C4%B1_ve_Eserleri_%C3%9Czerine_Yap%C4%B1lm%C4%B1%C5%9F_%C3%87al%C4%B1%C5%9Fmalarla_%C4%B0lgili_Baz%C4%B1_De%C4%9Ferlendirmeler

13 Çeçen, 1988, 9; 2019, 13.

14 Atilla Polat, “Osmanlı Matematikçilerinden,” 247. Mehmed Emin Paşa hakkında yeni bir araştırma için bkz. Atilla Polat, “Mekteb-i Harbiye Nazırlarından Matematikçi Mehmed Emin Paşa'nın Biyografisine Giriş,” *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 20, 2 (2019): 59-73.

15 Çeçen, 1988, 42; 2019, 50.

16 Atilla Polat, “Osmanlı Matematikçilerinden,” 248.

incelenmesinde doğrudan kullanılmamasından galiba rahatsızlık duymuştur. Böylece kompleks sayılar cebri içine alan üç boyutlu cebri inşa etmeye çalışmıştır. İnşa ettiği cebir, görsel üç boyutlu uzayın vektörleri kümesinden ibarettir".¹⁷

Bu değerlendirme, 2007 tarihli bir yayında yanlıtıcı bulunmuştur:

Cahit Arf'in 1988'de yapılan yeni baskıya giriş olarak yazdığı "contemporary assessment" (Çeçen 1988, s.47-48) oldukça yanlıtıcıdır. Zira Tevfik Paşa'nın temel kaynağının ve motivasyonunun Hamilton'un kuaternionlar kuramı olduğunu ve Hamilton'un dört boyutlu yaklaşımını üç boyutlu yaklaşıma indirgemeyi amaçladığını, öyle ki Tevfik Paşa'nın kavramının asosyatif olmama özelliğinin kuaternionların üç boyutlu uzaya transpozisyonunun bir sonucu olduğu izlenimini vermektedir. Gerçekten de, Tevfik Paşa'da, kuaternionlar kuramının kurucusu olarak Hamilton'a belli bir saygı görülür. Ancak Tevfik Paşa, eserinde, daha basit bir kuram geliştirdiğini ileri sürmektedir ve ilhamının gerçek kaynağı yalnızca kitabının ikinci baskısında açığa çıkmaktadır ki, bu da Argand'ın vektör hesabı kavramıdır.¹⁸

Linear Algebra ve Arf'in değerlendirmesi üzerine Ortadoğu Teknik Üniversitesi Matematik Bölümü profesörlerinden Cem Tezer'in görüşleri de şöyledir:

Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa'nın kitabının adı, yani "Linear Algebra", aslında biraz da devrin modasına uyarak ([BP], [HAW], [PEI], [G-G]), bugünkü okuyucusunun tamamen yanlış anlayacağı bir şekilde seçilmiştir. Bilindiği üzere, kompleks sayılar cismi, reel sayılar cismi üzerinde iki boyutlu bir cebir teşkil eder. Paşanın asıl yapmaya çalıştığı şey, reel sayılar cismi üzerinde kompleks sayılar cisminin benzeri vasıflara sahip olmakla beraber üç boyutlu bir cebir teşkil edecek şekilde bir "hypercomplex" sayı sistemi ihdas etmektir. Bu teşebbüsün arkasında, dört boyutlu bir cebir olan "quaternion"ların üç boyutlu bir vektör altuzayı olan "pure quaternion"ların üç boyutlu Euclid geometrisindeki mutantan tatbikatını ([ALT]) iki boyutta tekrar etmek arzusu yatmaktadır.

Tabii, Çeçen'in müracaatı üzerine merhum Cahit Arf'in "Linear Algebra" hakkında yazdığı kısa değerlendirme yazısındaki ihtar yerindedir. Mütecesss olmayanların da anlayabileceği bir dille söylemek gerekirse, bu ihtar şundan ibarettir: Bugün kompleks sayıların ve "quaternion"ların kuvvetli vasıflarına sahip olan üç boyutlu bir "hypercomplex" sayı sisteminin var olmadığını biliyoruz. Hakikaten de, gene Arf'in işaret ettiği üzere Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa'nın sayıları geçişmeli (associatif) değildir. Arf'in bize söylemeyi ihmal ettiği husus bir sayı sisteminin geçişmeli olmadan da geometride tatbikatı olabileceğidir. "Linear Algebra"nın daha dikkatli değerlendirilmesi gerekecek.¹⁹

"Linear Algebra" adlı kitabını, matematik olarak henüz belirlemediğimiz ehemmiyetinin dışında, Vidinli'nin bugün bazı tarihçilerin biraz müstehzi bir abartmayla "quaternion"lar

17 Çeçen, 1988, 48; 2019, 56.

18 Gert Schubring, "Hüseyin Tevfik Paşa: 'Lineer Cebir'in Mucidi," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 8, 2 (2007): 49-54, erişim 10 Şubat 2020, <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/13244>

19 Cem Tezer, "Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa," 14 s. (tarihsiz) <http://sertoz.bilkent.edu.tr/turk/VIDINLI.pdf>, erişim 10 Şubat 2020.

savaşı ([ALT], [DEC], [WAE]) ismini verdiği çatışmadan haberdar, hatta bir ölçüde içinde bulunduğunu gösteren bir delil olarak görebiliriz. Eğer Vidinli'nin Amerika'da bulunduğu yıllara ait muhaberatı elde edilebilse, bu istikamette dikkat çekici neticelere varabiliriz. Mesela “hypercomplex” sayı sistemleri hakkında B. Peirce'in yazdığı kitaptan ([BP]) haberdar olduğunu tahmin etmek müşkül değil. Ayrıca Vidinli'nin B. Peirce'in oğlu olan matematikçi J. M. Peirce ile en azında vasıtalı olarak tanıştığını “Linear Algebra”nın bu zatın arzusu üzerine Harvard College kütüphanesine gönderdiği nüshasına el yazısıyla yazdığı metinden anlıyoruz.

Vidinli Tevfik Paşa'nın Fuad Mensi Dileksiz (1880-1965) tarafından yapılmış büstü.
İzmir Milli Kütüphane. Fotoğraf: Ezgi Ergin

2019 baskısının 1988 baskısının tıpkıbasımı olması, ister istemez Vidinli'nin bilinen tek fotoğrafını okuyucuya sunmaktadır. Böylelikle, Vidinli'nin İzmir Milli Kütüphane'deki büstünün resmi kitapta yer alamamıştır.²⁰ Genellikle, her yeni baskının bir öncekinin eksiklerini tamamlaması beklenir. Hüseyin Tevfik Paşa'yı konu alan bir sonraki İTÜ yayımının yeni araştırmaları da kapsayarak yapılmasını dileriz.²¹ Böylelikle, İTÜ rektörlüğü yapmış (1878-

20 Bu büstün varlığını bildiren Atilla Polat'a ve fotoğrafını çekerek gönderen kütüphaneci Ezgi Ergin'e teşekkür ederim.

21 Vidinli'nin kitabının yeni baskısının yapılacağını İTÜ Vakfı Dergisi'nin dağıtımı Ocak 2020'nin ilk günlerinde yapılan Aralık 2020 sayısından (s.39) öğrendim. 07.01.2020'de Celal Şengör'e yazdığım e-posta mesajında mümkünse yeni baskının güncellenerek yapılmasını önerdim. İTÜ Vakfı yayınevinden kitabın baskıda olduğunu öğrendiğimde, önerimin çok geç kaldığını anladım. Aynı günlerde İTÜ'lü bilim tarihçileri Atilla Bir ve Tuncay Zorlu'ya da benzer mesajlar göndermiştim. Gelen yanıtlardan, kendilerinin yeni baskının

80) olan Vidinli'nin daha iyi tanıtması ve anısının ona layık şekilde yaşatılması sağlanabilir. Yenibasımın İTÜ'nün değerli bilim ve teknoloji tarihçilerine danışılarak yapılmadığı anlaşılmaktadır. Eğer ileride yeni bir baskı yapıldığı ve bu hocalarımız görevlendirildiği takdirde, bu yayını en güzel şekilde güncelleyeceklerine eminiz. Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa, bir tıpkıbasımdan daha fazlasını hak etmektedir.

Vidinli'yi Kâzım Çeçen'in Kaleminden Okumak

Hüseyin Tevfik Paşa ve Linear Algebra kitabının tıpkıbasımının yapıldığı Aralık 2019'da *İTÜ Vakfı Dergisi*'nin 'Bilim ve Teknoloji Tarihi' özel sayısı yayınlandı. Bu özel sayı, kaliteli baskısı ve içerdiği nitelikli yazılar açısından her türlü övgüyü hak etmektedir. Aynı sayıda Hüseyin Tevfik Paşa ve eseri üzerine, İTÜ öğretim üyelerinden Prof. Dr. Celal Şengör'ün bir makalesi de yer almaktadır.²² Şengör, makalesinin başında kaynaklarını şöyle açıklamaktadır: "Bu serüveni Prof. Kâzım Çeçen tarafından hazırlanan Hüseyin Tevfik Paşa ve '*Linear Algebra*' kitabından ve diğer kaynaklarından derlediğimiz bilgilerle aktarıyoruz..." Gerçekten de makale, Kâzım Çeçen'in *Hüseyin Tevfik Paşa ve Linear Algebra*'nin (1988) başına yazdığı "Giriş" bölümü (s.9-12) ve "Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa'nın Eserleri" bölümü (s. 21-22) ile başlamaktadır. Şengör bunlara, 1988 baskısına kendi yazdığı kısa yazının "Hüseyin Tevfik Paşa ve İTÜ" başlıklı bölümünü (s. 42) eklemiştir.

"Diğer kaynaklardan" derlenen bilgiler şunlardır: Çerçeve yazı, K. Çeçen'in *TDV İslam Ansiklopedisi*'ne yazdığı "Hüseyin Tevfik Paşa" (1999) maddesinin ilk dört paragrafından oluşmaktadır (Makalenin kaynakçasında ansiklopedi maddesinin başlığı verilmemiştir). Dikkat çeken husus, anılan kaynaklardaki bilgiler, kelimesi kelimesine ve yazar tarafından hiçbir kelime / cümle değişikliği yapılmadan aktarılmış olmasıdır. Uluslararası Lineer Cebir Derneğinin bülteni *Image* 'in 1995 tarihli sayısındaki Tevfik Paşa'nın resmi (altında matematikçi G. P. H. Styan'ın "Who is this Gentleman?" sorusuyla birlikte) Fikri Akdeniz'in 1995 tarihli ve "Osmanlı Dönemi Bilim Tarihinden Bir Kesit: Büyük Türk Matematikçisi Hüseyin Tevfik Paşa Kimdir?" başlıklı yazısından alınmış olmalıdır. Bu sonuncu yazının nerede yayınlandığı da kaynakçada belirtilmemiştir.²³ Makalenin 35. sayfasında Tevfik Paşa'nın resmi yerine Mısır Hidivi II. Abbas Hilmi Paşa'nın resmi kullanılmıştır. Bu yanlışlık, Dr. Şeref Etker'in Celal Şengör'ü ikazı (29.12.2019 tarihli e-posta mesajıyla, Cc A. Bir, F. Günergun, A. Polat) üzerine derginin sayısal baskısında düzeltilmiştir: Abbas II. Hilmi Paşa'nın resmi yerine *Hüseyin Tevfik Paşa ve Linear Algebra* kitabının yenibasımının (2019) kapağı yerleştirilmiştir.²⁴

yapılmakta olduğundan haberleri olmadığını öğrendim.

22 Celal Şengör, "Bilim Tarihinde bir Öncü: Mühendishane-i Berri-i Hümayun Nazırı Hüseyin Tevfik Paşa ve "Linear Algebra". *İTÜ Vakfı Dergisi*, Sayı 84 (Eylül – Aralık 2019): 34-39.

23 Muhtemel kaynaklar: http://turkoloji.cu.edu.tr/GENEL/akdeniz_tevfik_pasa.pdf veya Fikri Akdeniz, "Osmanlı Dönemi Bilim Tarihinden Bir Kesit: Büyük Türk Matematikçisi Hüseyin Tevfik Paşa (1832-1901) Kimdir?" *Bilim ve Ütopya* sayı 196 (2010): 55-57.

24 https://www.ituvakif.org.tr/dergi/pdf-oku.asp?ID=28#your_book_name/1, erişim 10 Şubat 2020.

Şengör'ün kaynakçasında verdiği en yeni kaynak **1999** tarihli olup, Çeçen'in yukarıda anılan "Hüseyin Tevfik Paşa" başlıklı ansiklopedi maddesidir. 1999-2019 arasındaki 20 yıl içinde Hüseyin Tevfik Paşa hakkında yapılmış ve internetten ulaşılabilecek yayınlar kullanılmamıştır. Bu makale de, anılan yenibasım gibi, Vidinli'yi yeni araştırmalar ışığında tanıtmaktan uzak kalmıştır.

AMAÇ-KAPSAM

Osmanlı Bilimi Araştırmaları - Studies in Ottoman Science, bilim, teknoloji ve tıp tarihi konularında hakem değerlendirmesinden geçmiş, Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Almanca dillerinde yazılmış orijinal araştırma makaleleri, derleme makaleler, çeviri makaleler yanında, araştırma notları, katkılar, kitap tanıtımları ve toplantı raporları yayımlar. Ocak ve Temmuz aylarında yayınlanır.

Derginin kapsadığı konular arasında, özellikle bilim, teknoloji ve tıp alanında etkin olmuş kurumların tarihi; değişik bilim dallarının ve tekniklerin gelişimi; bilimsel ve teknik bilginin toplumlar arasında aktarımı; bilim ve teknik kitapların çevirileri; bilim eğitimi tarihi; bilim insanlarının özgeçmişleri ve ilgili konular yer almaktadır. Eczacılık tarihiyle ilgili yazılar da kabul edilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde Türkiye'deki bilimsel etkinliklerin tarihi (14-20.yüzyıllar) özellikle dergi kapsamı içinde olup, Cumhuriyet dönemi Türkiye'sindeki (1923'ten sonra) bilimsel etkinlikleri inceleyen yazılar da yayımlanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun yayılmış olduğu bölgelerdeki (Ortadoğu ve Balkanlar) bilimsel faaliyetlerle ilgili yazılar da kabul edilmektedir.

EDİTORYAL POLİTİKALAR VE HAKEM SÜRECİ

Yayın Politikası

Dergiye yayınlanmak üzere gönderilen makalelerin içeriği derginin amaç ve kapsamı ile uyumlu olmalıdır. Dergi, orijinal araştırma niteliğindeki yazıları yayınlamaya öncelik vermektedir.

Genel İlkeler

Daha önce yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere başka bir dergide halen değerlendirmede olmayan ve her bir yazar tarafından onaylanan makaleler değerlendirilmek üzere kabul edilir.

Ön değerlendirmeyi geçen yazılar iThenticate intihal tarama programından geçirilir. İntihal incelemesinden sonra, uygun makaleler Editör (Baş Editör) tarafından orijinaliteleri, metodolojileri, makalede ele alınan konunun önemi ve derginin kapsamına uygunluğu açısından değerlendirilir.

Bilimsel toplantılarda sunulan özet bildiriler, makalede belirtilmesi koşulu ile kaynak olarak kabul edilir. Editör, gönderilen makale biçimsel esaslara uygun ise, gelen yazıyı yurtiçinden ve /veya yurtdışından en az iki hakemin değerlendirmesine sunar, hakemler gerek gördüğü takdirde yazıda istenen değişiklikler yazarlar tarafından yapıldıktan sonra yayınlanmasına onay verir.

Makale yayınlanmak üzere Dergiye gönderildikten sonra yazarlardan hiçbirinin ismi, tüm yazarların yazılı izni olmadan yazar listesinden silinemez ve yeni bir isim yazar olarak eklenemez ve yazar sırası değiştirilemez.

Yayına kabul edilmeyen makale, resim ve fotoğraflar yazarlara geri gönderilmez.

Yazarların Sorumluluğu

Makalelerin bilimsel ve etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır. Yazar makalenin orijinal olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirmede olmadığı konusunda teminat sağlamalıdır. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifle bağlı materyaller (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir.

Gönderilen makalede tüm yazarların akademik ve bilimsel olarak doğrudan katkısı olmalıdır, bu bağlamda “yazar” yayınlanan bir araştırmancının kavramsallaştırılmasına ve dizaynına, verilerin elde edilmesine, analizine ya da yorumlanmasına belirgin katkı yapan, yazının yazılması ya da bunun içerik açısından eleştirel biçimde gözden geçirilmesinde görev yapan birisi olarak görülür. Yazar olabilmenin diğer koşulları ise, makaledeki çalışmayı planlamak veya icra etmek ve / veya revize etmektir. Fon sağlanması, veri toplanması ya da araştırma grubunun genel süpervizyonu tek başına yazarlık hakkı kazandırmaz. Yazar olarak gösterilen tüm bireyler sayılan tüm ölçütleri karşılamalıdır ve yukarıdaki ölçütleri karşılayan her birey yazar olarak gösterilebilir. Yazarların isim sıralaması ortak verilen bir karar olmalıdır. Tüm yazarlar yazar sıralamasını Telif Hakkı Anlaşması Formunda imzalı olarak belirtmek zorundadır.

Yazarlık için yeterli ölçütleri karşılamayan ancak çalışmaya katkısı olan tüm bireyler “teşekkür / bilgiler” kısmında sıralanmalıdır. Bunlara örnek olarak ise sadece teknik destek sağlayan, yazıma yardımcı olan ya da sadece genel bir destek sağlayan, finansal ve materyal desteği sunan kişiler verilebilir.

Bütün yazarlar, araştırmancının sonuçlarını ya da bilimsel değerlendirmeyi etkileyebilme potansiyeli olan finansal ilişkiler, çıkar çatışması ve çıkar rekabetini beyan etmelidirler. Bir yazar kendi yayınlanmış yazısında belirgin bir hata ya da yanlışlık tespit ederse, bu yanlışlıklara ilişkin düzeltme ya da geri çekme için editör ile hemen temasa geçme ve işbirliği yapma sorumluluğunu taşır.

Hakem Süreci

Daha önce yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere başka bir dergide halen değerlendirmede olmayan ve her bir yazar tarafından onaylanan makaleler değerlendirilmek üzere kabul edilir. Gönderilen ve ön kontrolü geçen makaleler iThenticate yazılımı kullanılarak plagiarizm için taranır. Plagiarizm kontrolünden sonra, uygun olan makaleler baş editör tarafından orijinallik, metodoloji, işlenen konunun önemi ve dergi kapsamı ile uyumluluğu açısından değerlendirilir. Editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, cinsel yöneliminden, uyuğundan, dini inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar.

Seçilen makaleler en az iki ulusal/uluslararası hakeme değerlendirmeye gönderilir; yayın kararı, hakemlerin talepleri doğrultusunda yazarların gerçekleştirdiği düzenlemelerin ve hakem sürecinin sonrasında baş editör tarafından verilir.

Hakemlerin değerlendirmeleri objektif olmalıdır. Hakem süreci sırasında hakemlerin aşağıdaki hususları dikkate alarak değerlendirmelerini yapmaları beklenir.

- Makale yeni ve önemli bir bilgi içeriyor mu?
- Öz, makalenin içeriğini net ve düzgün bir şekilde tanımlıyor mu?
- Yöntem bütünlüklü ve anlaşılır şekilde tanımlanmış mı?
- Yapılan yorum ve varılan sonuçlar bulgularla kanıtlanıyor mu?
- Alandaki diğer çalışmalara yeterli referans verilmiş mi?
- Dil kalitesi yeterli mi?

Hakemler, gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalmasını sağlamalı ve yazar tarafında herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre

raporlamalıdır. Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dahil etmemesini istemelidir.

Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir.

AÇIK ERIŞİM İLKESİ

Osmanlı Bilimi Araştırmaları - Studies in Ottoman Science, tüm içeriği okura ya da okurun dahil olduğu kuruma ücretsiz olarak sunulur. Okurlar, ticari amaç haricinde, yayıncı ya da yazardan izin almadan dergi makalelerinin tam metnini okuyabilir, indirebilir, kopyalayabilir, arayabilir ve link sağlayabilir.

Osmanlı Bilimi Araştırmaları - Studies in Ottoman Science makaleleri açık erişimlidir ve Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.en>) olarak lisanslıdır.

ETİK

Yayın Etiği İlke ve Standartları

Osmanlı Bilimi Araştırmaları - Studies in Ottoman Science, yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser; Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing başlığı altında ifade edilen ilkeler için adres: <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

Gönderilen tüm makaleler orijinal, yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmamalıdır. Yazar makalenin orijinal olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirmede olmadığını beyan etmelidir. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifle bağlı materyaller (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir. Her bir makale editörlerden biri ve en az iki hakem tarafından çift kör değerlendirmeden geçirilir. İntihal, duplikasyon, sahte yazarlık/inkar edilen yazarlık, araştırma/veri fabrikasyonu, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir.

Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

Araştırma Etiği

Osmanlı Bilimi Araştırmaları - Studies in Ottoman Science araştırma etiğinde en yüksek standartları gözetir ve aşağıda tanımlanan uluslararası araştırma etiği ilkelerini benimser. Makalelerin etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır.

YAZARLARA BİLGİ

- Araştırmanın tasarlanması, tasarımın gözden geçirilmesi ve araştırmanın yürütülmesinde, bütünlük, kalite ve şeffaflık ilkeleri sağlanmalıdır.
- Araştırma ekibi ve katılımcılar, araştırmanın amacı, yöntemleri ve öngörülen olası kullanımları; araştırmaya katılımın gerektirdikleri ve varsa riskleri hakkında tam olarak bilgilendirilmelidir.
- Araştırma katılımcılarının sağladığı bilgilerin gizliliği ve yanıt verenlerin gizliliği sağlanmalıdır.
- Araştırma katılımcıların özerkliğini ve saygınlığını koruyacak şekilde tasarlanmalıdır.
- Araştırma katılımcıları gönüllü olarak araştırmada yer almalı, herhangi bir zorlama altında olmamalıdır.
- Katılımcıların zarar görmesinden kaçınılmalıdır. Araştırma, katılımcıları riske sokmayacak şekilde planlanmalıdır.
- Araştırma bağımsızlığıyla ilgili açık ve net olunmalı; çıkar çatışması varsa belirtilmelidir.
- İnsan denekler ile yapılan deneysel çalışmalarda, araştırmaya katılmaya karar veren katılımcıların yazılı bilgilendirilmiş onayı alınmalıdır. Çocukların ve vesayet altındakilerin veya tasdiklenmiş akıl hastalığı bulunanların yasal vasisinin onayı alınmalıdır.
- Çalışma herhangi bir kurum ya da kuruluştaki gerçekleştirilecekse bu kurum ya da kuruluştan çalışma yapılacağına dair onay alınmalıdır.
- İnsan ögesi bulunan çalışmalarda, "yöntem" bölümünde katılımcılardan "bilgilendirilmiş onam" alındığının ve çalışmanın yapıldığı kurumdan etik kurul onayı alındığı belirtilmesi gerekir.

YAZILARIN HAZIRLANMASI

Aksi belirtilmedikçe gönderilen yazılarla ilgili tüm yazışmalar ilk yazarla yapılacaktır. Makale gönderimi online olarak ve <http://oba.istanbul.edu.tr> adresinden erişilen <http://dergipark.gov.tr/login> üzerinden yapılmalıdır. Gönderilen yazılar, makale türünü belirten ve makaleyle ilgili detayları içeren (bkz: Son Kontrol Listesi) kapak sayfası; editöre mektup, yazının elektronik formunu içeren Microsoft Word 2003 ve üzerindeki versiyonları ile yazılmış elektronik dosya eklenerek gönderilmelidir. Yazıların üzerinde yazarların kimliğini gösteren herhangi bir bilgi (Ad, soyadı, kurum vs.) bulunmamalıdır. **Not:** Tüm yazarların imzaladığı Telif Hakkı Anlaşması Formu Formu makalenin yayına kabul edilmesinden ve kabul bilgisinin yazara ulaştırılmasından sonra hazırlanıp Editör'e yazışma alanından gönderilmelidir.

1. Yazılar, Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Almanca olarak hazırlanabilir. Yazıların, 10 000 kelimeyi (dipnotsuz) ve 120 dipnot sayısını aşmaması tercih edilir.
2. Ana metin, çift aralıklı 11 punto ile Times New Roman fontlarıyla MS Word formatında elektronik dosya olarak hazırlanır. PDF dosyası gönderilmemesi rica olunur. Makale başlığı büyük harflerle ve 12 punto koyu; ara başlıklar küçük harflerle ve 11 punto koyu yazılır.
3. Araştırma ve derleme makalelerinin, araştırma notu ve çeviri yazıların ilk sayfasına, 100-150 kelimelik (anahtar sözcükler hariç) Türkçe ve İngilizce birer özet eklenir. Özetlerin sonunda, en fazla 10'ar adet Türkçe ve İngilizce anahtar sözcük bulunmalıdır. Kitap ve toplantı tanıtımları ve editöre mektuplara özet ve bibliyografya gerekmez. Bunlar DergiPark'a yüklenirken "Özet" alanına yazının ilk paragrafı yüklenir.
4. Ekler, ana metnin arkasına, kaynakçanın önüne yerleştirilmelidir. Eklerin kaynakları, ek başlığı altında ve ayrıca kaynakçada belirtilmelidir.

5. Yüzyıllar ve tarihler açık ve tam yazılır:“Onbeşinci yüzyıl”,“29 Ekim 1923” gibi. İngilizce metinlerde BCE ve CE, Fransızca metinlerde AEC ve EC, Türkçe metinlerde MÖ ve MS kullanılması önerilir.
6. Kısa alıntılar paragraf içinde çifte tırnak arasında verilir. Uzun alıntılar tırnak işaretleri kullanılmadan sadece soldan iki kez girinti (tab) yapılmış olarak ve 10 punto ile verilir.
7. Resimler ve şekillerin altyazıları bulunmalıdır. Bu altyazılarda görselle ilgili açıklama ve kaynak verilmelidir. Altyazılarda verilen kaynaklar makale sonundaki kaynakçada yer almalıdır. Resimler, şekiller ve altyazıları metnin içine, yayımlanması istenilen yerlere yerleştirilmiş olmalı, hepsi metnin sonunda toplanmamalıdır. Ayrıca bütün resimler ve şekiller DergiPark sistemine ayrı ayrı yüklenmelidir. Resimler ve şekiller ayrı ayrı numaralandırılır. Alt yazıları 9 punto ile yazılır.
8. Not ve bibliyografya derginin benimsediği ve Chicago Manual of Style 16’yı temel alan referans sistemine uygun olmalıdır (Bkz: Kaynaklar)
9. Dipnotlar (8 punto) her sayfanın altında verilir. Dipnot numarası metin içinde üst simge ile belirtilir. Dipnot referans numaraları noktalama işaretlerinden sonra konulmalıdır (³⁵ veya ²³).
10. Gönderilen metin ve özetler, kullanılan dilin (Türkçe, İngilizce, Fransızca, Almanca) dilbilgisi ve yazım kurallarına uygun olarak yazılmış değildir. Editör, gönderilen metnin ve özetlerin Türkçe ve yabancı dil düzenlemesini yapmakla sorumlu değildir. Anadili İngilizce veya Fransızca olmayan yazarlar, metin ve özetlerini dergiye göndermeden önce dil düzenleme hizmetlerinden faydalanmalıdır.
11. Yayınlanmak üzere gönderilen makale ile birlikte yazar bilgilerini içeren kapak sayfası gönderilmelidir. Kapak sayfasında, makalenin başlığı, yazar veya yazarların bağlı oldukları kurum ve unvanları, kendilerine ulaşılacak adresler, cep, iş ve faks numaraları, ORCID ve e-posta adresleri yer almalıdır (bkz. Son Kontrol Listesi).

Kaynaklar

Osmanlı Bilimi Araştırmaları - Studies in Ottoman Science dergisi, tarih, dil bilim ve güzel sanatların da dahil olduğu insan bilimleri konularında araştırma yapanların çoğu tarafından kullanılan “dipnot ve kaynakça” belgeleme sistemini benimsemiştir. Bu sistem, bibliyografik bilgilerin dipnotlarda ve bir kaynakçada gösterilmesine dayanır.

Dergiye katkıda bulunacak yazarların, aşağıdaki örneklere dayanarak dipnotları düzenlemeleri ve kaynakça oluşturmaları rica olunur. Bu örnekler, yazarlara kolaylık sağlamak amacıyla, Chicago Manual of Style kılavuzundan (http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html) ilavelerle derlenmiştir. Dipnot-kaynakça yöntemi hakkında ayrıntılı bilgi ve çok sayıda örnek Chicago Manual of Style’in 16. baskısının 14. ve 15. bölümlerinde yer almaktadır.

Her özgün araştırma makalesinin, derleme makalenin ve çeviri yazının sonuna bir kaynakça eklenir. Kaynakça dipnotlarda ve resim altı yazılarında verilen tüm kaynakları kapsmalıdır. Kaynakça, Arşiv Kaynakları, Yazma Kaynaklar, Basılı Kaynaklar ve/veya Elektronik Kaynaklar olarak dört ana başlık altında oluşturulur. Kaynakçada, basılı kaynaklar yazar soyadına göre alfabetik olarak sıralanır. Arşiv malzemesi ve yazma eserler kaynak gösterilirken, arşiv ve kütüphanenin bulunduğu şehir, resmi adı ve tasnifi açık olarak belirtilmeli belge/yazma numarası, varsa tarihi verilmelidir.

Soyadı taşımayan yazarlar (örn. Salih Zeki) bibliyografyada ilk isminin baş harfi altında ve ‘Salih Zeki’ şeklinde yazılır. Soyadı almış yazarlar kaynakçaya soyadlarıyla girilir (örn. Adıvar, A. Adnan).

Örnekler:

ID ilk dipnot, **SD** sonraki/kısa dipnotlar, **K** kaynakça

Kitap, tek, iki ve üç yazarlı

Dört ve daha fazla yazar için Kaynakça'da bütün yazarlar belirtilir, dipnotlarda yalnızca birinci yazar belirtilip ardına "ve diğerleri" anlamında "vd." yazılır.

ID Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, 1985), 55.

SD Baytop, *Eczacılık Tarihi*, 175.

K Baytop, Turhan. *Türk Eczacılık Tarihi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi, 1985.

ID Sevtap Kadioğlu ve Gaye Şahinbaş Erginöz, *Belgelerle İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Mülteci Bilim Adamları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2017), 35.

SD Kadioğlu ve Şahinbaş Erginöz, *Belgelerle İstanbul Üniversitesi*, 41.

K Kadioğlu, Sevtap ve Gaye Şahinbaş Erginöz. *Belgelerle İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Mülteci Bilim Adamları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2017.

ID İrfan Dağdelen, Hüseyin Türkmen, ve Nergis Ulu, *Türk Kütüphaneciliğinden İzdüşümler: Nail Bayraktara Armağan* (İstanbul: Büyükşehir Belediye Başkanlığı - Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2005), 21.

SD Dağdelen, Türkmen ve Ulu, *Türk Kütüphaneciliğinden*, 25.

K Dağdelen, İrfan, Hüseyin Türkmen ve Nergis Ulu. *Türk Kütüphaneciliğinden İzdüşümler: Nail Bayraktara Armağan*. İstanbul: Büyükşehir Belediye Başkanlığı, Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2005.

KİTAP, yazara ek olarak çevirmen veya hazırlayan varsa

Hazırlayan varsa, dipnotta "çev." yerine "haz."; kaynakçada "Çeviren" yerine "Hazırlayan" kullanılır.

ID Brian Cotterell ve Johan Kamminga, *Endüstri Öncesi Teknolojilerin Mekaniği*, çev. Atilla Bir (İstanbul: Literatür, 2001), 95.

SD Cotterell ve Kamminga, *Endüstri Öncesi*, 99.

K Cotterell, Brian ve Johan Kamminga, *Endüstri Öncesi Teknolojilerin Mekaniği*. Çeviren Atilla Bir. İstanbul: Literatür, 2001.

KİTAP, çok ciltli

ID Pirî Reis, *Kitab-ı Bahriye*, yay. haz. Ertuğrul Zekâi Ökte (İstanbul: TTT The Historical Research Foundation Istanbul Research Center, 1988), 1:155.

SD Pirî Reis, *Kitab-ı Bahriye*, 2:35.

K Pirî Reis. *Kitab-ı Bahriye*. Yayına hazırlayan Ertuğrul Zekâi Ökte. 4 cilt. İstanbul: TTT The Historical Research Foundation Istanbul Research Center, 1988.

Kitap içinde bölüm veya kitabın bir kısmı

İD Feza Günergun, "Metroloji: Geleneksel Ölçü ve Tartılardan Metre Sistemine," *Osmanlı Uygarlığı 1* içinde, haz. Halil İnalçık ve Günsel Renda (Ankara: Kültür Bakanlığı, 2002), 405.

SD Günergun, "Metroloji," 408.

K Günergun, Feza. "Metroloji: Geleneksel Ölçü ve Tartılardan Metre Sistemine." *Osmanlı Uygarlığı 1*, hazırlayan Halil İnalçık ve Günsel Renda içinde 403-417. Ankara: Kültür Bakanlığı, 2002.

Kitap içinde önsöz, sunuş, giriş ve benzeri kısımlar

İD Gürol İrzık, Kostas Gavroglu'nun *Bilimlerin Geçmişinden Tarih Üretmek* adlı kitabına önsöz (İstanbul: İletişim Yayınları, 2006), 8.

SD İrzık, önsöz, 9.

K İrzık, Gürol. Kostas Gavroglu'nun *Bilimlerin Geçmişinden Tarih Üretmek* adlı kitabına önsöz, 7-11. İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.

Kitap, elektronik olarak yayımlanmış

Eğer kitap birden fazla formatta yayımlanmış ise, kullanılan formatı referans verilir. Online başvurulmuş kitaplar için URL verilir. İstenirse erişim tarihi eklenir. Eğer sayfa numarası yoksa, bölüm başlığını veya başka bir sayı eklenebilir.

İD Ernst E. Hirsch, *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi I* (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1998) Erişim 14 Mart 2018, <http://kitaplar.ankara.edu.tr/detail.php?id=847>.

SD Hirsch, *Dünya Üniversiteleri I*, 206.

K Hirsch, Ernst E. *Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi I*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1998. Erişim 14 Mart 2018. <http://kitaplar.ankara.edu.tr/detail.php?id=847>.

Dergi makalesi, telif

İD Asuman Baytop, "İstanbul Üniversitesi Eczacı Mektebi'nde (1933-1962) Görev Almış Yabancı Öğretim Üyeleri," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 12 (2011), 9.

SD Baytop, "Eczacı Mektebi'nde," 3-5.

K Baytop, Asuman. "İstanbul Üniversitesi Eczacı Mektebi'nde (1933-1962) Görev Almış Yabancı Öğretim Üyeleri." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 12 (2011): 1-21.

Dergi makalesi, çeviri

İD Gert Schubring, "Hüseyin Tevfik Paşa: 'Lineer Cebir'in Mucidi," çev. Sevtap Kadioğlu, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7 (2007), 51.

SD Schubring, "Hüseyin Tevfik Paşa," 53.

K Schubring, Gert. "Hüseyin Tevfik Paşa: 'Lineer Cebir'in Mucidi," çeviren Sevtap Kadioğlu. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 7 (2007): 49-54.

Dergi makalesi, elektronik

Eğer DOI (Digital Object Identifier) numarası verilmiş ise eklenir. Eğer yoksa ve yayıncı veya bilim dalı gerekli kılıyor ise erişim tarihi eklenir.

ID Gaye Danişan Polat, "Kamal, an Instrument of Celestial Navigation in the Indian Ocean, as Decribed by Ottoman Mariners Piri Reis and Seydi Ali Reis," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 19 (2017): 3, erişim 2 Mart 2018, doi:10.30522/iuoba.356875.

SD Danişan Polat, "Kamal," 5-6.

K Danişan Polat, Gaye. "Kamal, an Instrument of Celestial Navigation in the Indian Ocean, as Decribed by Ottoman Mariners Piri Reis and Seydi Ali Reis." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 19 (2017):1-12. Erişim 2 Mart 2018. doi:10.30522/iuoba.356875.

Gazete makalesi, baskı

ID Adnan Adıvar, "Fikir Hareketleri ve Yabancı Diller," *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1948, 2.

SD Adıvar, "Fikir Hareketleri," 2.

K Adıvar, Adnan. "Fikir Hareketleri ve Yabancı Diller." *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1948.

Gazete haberi, elektronik

Gazete makale ve haberleri genellikle kaynakçaya alınmaz. Alındığı takdirde yukarıdaki gösterimler kullanılır. Makalenin veya haberin yazarı belli değilse referansa haber veya makalenin başlığı ile başlanır.

ID "Bugün, Dünyanın En Çekici Sayısı 'Pi'nin Günü," *Cumhuriyet*, 14 Mart 2018, erişim 14 Mart 2018, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/teknoloji/50565/Bugun__dunyanin_en_cekici_sayisi__pi_nin_gunu.html.

SD "Bugün, Dünyanın En Çekici Sayısı 'Pi'nin Günü."

K "Bugün, Dünyanın En Çekici Sayısı 'Pi'nin Günü." *Cumhuriyet*, 14 Mart 2018. Erişim 14 Mart 2018. http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/teknoloji/50565/Bugun__dunyanin_en_cekici_sayisi__pi_nin_gunu.html.

Kitap tanıtımı

ID Feza Günergun, "İkinci Meşrutiyet'in Tabip Örgütleri," Şeref Etker'in *İkinci Meşrutiyetin Tabip Örgütleri* adlı eserinin tanıtımı, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 18 (2017), 122, <http://dergipark.gov.tr/iuoba/issue/30995/335998>.

SD Günergun, "İkinci Meşrutiyet'in," 123.

K Günergun, Feza. "İkinci Meşrutiyet'in Tabip Örgütleri." Şeref Etker'in *İkinci Meşrutiyetin Tabip Örgütleri* adlı eserinin tanıtımı. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 18 (2017): 122-124. <http://dergipark.gov.tr/iuoba/issue/30995/335998>.

Tez

ID Kaan Ata, "Barış İçin Atom Programı'nın Türkiye'de Çekirdek Fiziğinin Kurumsallaşmasına Etkisi" (Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012), 82.

SD Ata, "Barış İçin Atom," 73.

K Ata, Kaan. "Barış İçin Atom Programı'nın Türkiye'de Çekirdek Fiziğinin Kurumsallaşmasına Etkisi." Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, 2012.

Ansiklopedi maddesi

İD Turhan Baytop, "Eczacılık Öğretimi," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.3 (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1994), 126-127.

SD Baytop, "Eczacılık Öğretimi," 126.

K Baytop, Turhan. "Eczacılık Öğretimi." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. 3: 126-127. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 1994.

Yayımlanmamış bildiri

İD Erdal İnönü ve Harun Doğan, "Türk Bilimcilerinin Adlarıyla Anılan Bazı Buluşlar" (Bilim Tarihi, Felsefesi ve Sosyolojisi Çalışma Grubu'nun II. Ulusal Sempozyumu'nda sunulan bildiri, Assos, 18-20 Haziran 2004).

SD İnönü ve Doğan, "Türk Bilimcilerinin."

K İnönü, Erdal ve Harun Doğan. "Türk Bilimcilerinin Adlarıyla Anılan Bazı Buluşlar." Bilim Tarihi, Felsefesi ve Sosyolojisi Çalışma Grubu'nun II. Ulusal Sempozyumu'nda sunulan bildiri, Assos, 18-20 Haziran 2004.

Yazma eser

İD Feyzi, *Muhadarat-ı Feyzi*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T6833, 48a.

SD Feyzi, *Muhadarat-ı Feyzi*, T6833, 51b.

K Feyzi, *Muhadarat-ı Feyzi*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T6833, 1a-70b.

İD Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3682, 26a.

SD Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan*, Ayasofya 3682, 23b.

K Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3682, 1a-311a, Kopyalanma tarihi 10 Rebiülevvel 1135 (19 Aralık 1722).

Arşiv belgesi

İD Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Askeriye (C.AS.) 71/3352, 9 Şevval 1211 (7 Nisan 1797).

SD BOA, C.AS. 71/3352.

K Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). Cevdet Askeriye (C. AS) 71/3352, 9 Şevval 1211 (7 Nisan 1920).

İD Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), E. 3202-2=597-2-7.

SD TSMA, E. 3202-2=597-2-7.

K Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA). E. 3202-2=597-2-7.

Web sitesi

İD "Bilginin İzinde," Bilim Tarihi, erişim 14 Mart 2018, http://www.bilimtarihi.org/bilginin_izinde.html

SD "Bilginin İzinde."

K Bilim Tarihi. "Bilginin İzinde." Erişim 14 Mart 2018. http://www.bilimtarihi.org/bilginin_izinde.html.

E-posta veya metin iletisi

Genellikle yalnızca dipnotlarda verilir. Kaynakçada yer alma zorunluluğu yoktur.

d Gökşin Sanal, yazara e-posta iletisi, 16.10.2015.

SON KONTROL LİSTESİ

Aşağıdaki listede eksik olmadığından emin olun:

- Makalenin türü
- Başka bir dergiye gönderilmemiş olduğu
- İngilizce yönünden kontrolünün yapıldığı
- Yazarlara Bilgide detaylı olarak anlatılan dergi politikalarının gözden geçirildiği
- Referansların derginin benimsediği Chicago Manual of Style'ı temel alan referans sistemine uygun olarak düzenlendiği
- Telif Hakkı Anlaşması Formu (Yazar, makale yayına kabul bilgisini aldıktan sonra göndermelidir.)
- Daha önce basılmamış materyal (yazı-resim-tablo) kullanılmış ise izin belgesi
- Kapak sayfası
 - ✓ Makalenin kategorisi
 - ✓ Makale dilinde ve İngilizce başlık
 - ✓ Yazarların ismi soyadı, unvanları ve bağlı oldukları kurumlar (üniversite ve fakülte bilgisinden sonra şehir ve ülke bilgisi de yer almalıdır), e-posta adresleri
 - ✓ Sorumlu yazarın e-posta adresi, açık yazışma adresi, iş telefonu, GSM, faks numarası
 - ✓ Tüm yazarların ORCID'leri
- Makale ana metni
 - ✓ Önemli: Ana metinde yazarın / yazarların kimlik bilgilerinin yer almaması gerekir.
 - ✓ Makale dilinde ve İngilizce başlık
 - ✓ Özetler: 150 kelime makale dilinde ve 150 kelime İngilizce
 - ✓ Anahtar Kelimeler: Maksimum 10 adet makale dilinde ve 10 adet İngilizce
 - ✓ Makale ana metin bölümleri
 - ✓ Teşekkür, Çıkar çatışması, Finansal destek belirtilmelidir
 - ✓ Kaynaklar
 - ✓ Tablolar-Resimler, Şekiller (başlık, kaynak ve alt yazılarıyla)

İLETİŞİM

Baş editor : Feza GÜNERGUN

E-mail : oba@istanbul.edu.tr

Tel : (212) 455 57 00 - 15978

Adres : İstanbul Üniversitesi Edebiyat
Fakültesi Bilim Tarihi Bölümü
Balabanağa Mah. Ordu Cad. No: 6
Laleli Fatih 34134 İstanbul, Türkiye

AIM AND SCOPE

The journal *Studies in Ottoman Science-Osmanlı Bilimi Araştırmaları* publishes peer-reviewed original research articles (in Turkish, English, French and German), review articles and articles in translation on the history of science technology and medicine. Research notes, addenda, book reviews and reports of scientific meetings in the field are also accepted. The journal is published in January and July.

The journal covers research on the history of science, technology and medicine especially dealing with the historical aspects of scientific institutions; the development of scientific disciplines and techniques; the transmission of scientific and technical knowledge among various societies; the translation of scientific and technical books; the science education; biographies of scientists and many other themes of the history of science. History of pharmacy is also included in the scope. Focus is given on the history of scientific activities in Turkey during the Ottoman Empire (14-20th c.) and occasionally during the Turkish Republic (beginning as from 1923). The historical studies dealing with science in former Ottoman territories such as the Middle East and the Balkans, are also welcomed.

EDITORIAL POLICIES AND PEER REVIEW PROCESS

Publication Policy

The subjects covered in the manuscripts submitted to the Journal for publication must be in accordance with the aim and scope of the Journal. The Journal gives priority to original research papers submitted for publication.

General Principles

Only those manuscripts approved by its every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by the editor-in-chief for their originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope.

The editor hands over the papers matching the formal rules to at least two national/international referees for evaluation and gives green light for publication upon modification by the authors in accordance with the referees' claims. Changing the name of an author (omission, addition or order) in papers submitted to the Journal requires written permission of all declared authors. Refused manuscripts and graphics are not returned to the author.

Author Responsibilities

It is authors' responsibility to ensure that the article is in accordance with scientific and ethical standards and rules. Authors must ensure that submitted work is original. They must certify that the manuscript has not previously been published elsewhere or is not currently being considered for publication elsewhere, in any language. Applicable copyright laws and conventions must be

followed. Copyright material (e.g. tables, figures or extensive quotations) must be reproduced only with appropriate permission and acknowledgement. Any work or words of other authors, contributors, or sources must be appropriately credited and referenced.

All the authors of a submitted manuscript must have direct scientific and academic contribution to the manuscript. The author(s) of the original research articles is defined as a person who is significantly involved in "conceptualization and design of the study", "collecting the data", "analyzing the data", "writing the manuscript", "reviewing the manuscript with a critical perspective" and "planning/conducting the study of the manuscript and/or revising it". Fund raising, data collection or supervision of the research are not sufficient for being accepted as an author. The author(s) must meet all these criteria described above. The order of names in the author list of an article must be a co-decision and it must be indicated in the Copyright Agreement Form. The individuals who do not meet the authorship criteria but contributed to the study must take place in the acknowledgement section. Individuals providing technical support, assisting writing, providing a general support, providing material or financial support are examples to be indicated in acknowledgement section.

All authors must disclose all issues concerning financial relationship, conflict of interest, and competing interest that may potentially influence the results of the research or scientific judgment.

When an author discovers a significant error or inaccuracy in his/her own published paper, it is the author's obligation to promptly cooperate with the Editor-in-Chief to provide retractions or corrections of mistakes.

Peer Review Process

Only those manuscripts approved by its every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by editor-in-chief for their originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope. Editor-in-chief evaluates manuscripts for their scientific content without regard to ethnic origin, gender, sexual orientation, citizenship, religious belief or political philosophy of the authors and ensures a fair double-blind peer review of the selected manuscripts.

The selected manuscripts are sent to at least two national/international referees for evaluation and publication decision is given by editor-in-chief upon modification by the authors in accordance with the referees' claims.

Editor-in-chief does not allow any conflicts of interest between the authors, editors and reviewers and is responsible for final decision for publication of the manuscripts in the Journal.

Reviewers' judgments must be objective. Reviewers' comments on the following aspects are expected while conducting the review.

- Does the manuscript contain new and significant information?
- Does the abstract clearly and accurately describe the content of the manuscript?

INFORMATION FOR AUTHORS

- Is the problem significant and concisely stated?
- Are the methods described comprehensively?
- Are the interpretations and conclusions justified by the results?
- Are references made to other works in the field adequate?
- Is the language acceptable?

Reviewers must ensure that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential and they must report to the editor if they are aware of copyright infringement and plagiarism on the author's side.

A reviewer who feels unqualified to review the topic of a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the editor and excuse himself from the reviewing process.

The editor informs the reviewers that the manuscripts are confidential and that this is a privileged interaction. The reviewers and members of editorial board cannot discuss the manuscripts with other persons. The anonymity of the referees is important.

OPEN ACCESS STATEMENT

Studies in Ottoman Science-Osmanlı Bilimi Araştırmaları is an open access journal which means that all content is freely available without charge to users. Except for commercial purposes, users are allowed to read, download, copy, print, search, or link to the full texts of the articles in this journal without asking prior permission from the publisher or the author.

The articles in *Studies in Ottoman Science-Osmanlı Bilimi Araştırmaları* are open access articles licensed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0)(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.en>).

ETHICS

Standards and Principles of Publication Ethics

Studies in Ottoman Science-Osmanlı Bilimi Araştırmaları is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

All submissions must be original, unpublished (including full text in conference proceedings), and not under the review of any other publication synchronously. Authors must ensure that submitted work is original. They must certify that the manuscript has not previously been published elsewhere or is not currently being considered for publication elsewhere, in any language. Applicable copyright laws and conventions must be followed. Copyright material (e.g. tables, figures or extensive quotations) must be reproduced only with appropriate permission and acknowledgement. Any work or words of other authors, contributors, or sources must be appropriately credited and referenced.

INFORMATION FOR AUTHORS

Each manuscript is reviewed by one of the editors and at least two referees under double-blind peer review process. Plagiarism, duplication, fraud authorship/denied authorship, research/data fabrication, salami slicing/salami publication, breaching of copyrights, prevailing conflict of interest are unnethical behaviors.

All manuscripts not in accordance with the accepted ethical standards will be removed from the publication. This also contains any possible malpractice discovered after the publication. In accordance with the code of conduct the editor will report any cases of suspected plagiarism or duplicate publishing.

Research Ethics

Studies in Ottoman Science-Osmanlı Bilimi Araştırmaları adheres to the highest standards in research ethics and follows the principles of international research ethics as defined below. The authors are responsible for the compliance of the manuscripts with the ethical rules.

- Principles of integrity, quality and transparency should be sustained in designing the research, reviewing the design and conducting the research.
- The research team and participants should be fully informed about the aim, methods, possible uses and requirements of the research and risks of participation in research.
- The confidentiality of the information provided by the research participants and the confidentiality of the respondents should be ensured. The research should be designed to protect the autonomy and dignity of the participants.
- Research participants should participate in the research voluntarily, not under any coercion.
- Any possible harm to participants must be avoided. The research should be planned in such a way that the participants are not at risk.
- The independence of research must be clear; and any conflict of interest or must be disclosed.
- In experimental studies with human subjects, written informed consent of the participants who decide to participate in the research must be obtained. In the case of children and those under wardship or with confirmed insanity, legal custodian's assent must be obtained.
- If the study is to be carried out in any institution or organization, approval must be obtained from this institution or organization.
- In studies with human subject, it must be noted in the method's section of the manuscript that the informed consent of the participants and ethics committee approval from the institution where the study has been conducted have been obtained.

MANUSCRIPT ORGANIZATION AND FORMAT

All correspondence will be sent to the first-named author unless otherwise specified. Manuscript is to be submitted online via <http://dergipark.gov.tr/login> that can be accessed at <http://oba.istanbul.edu.tr> It must be accompanied by a title page specifying the article category (i.e. research article, review etc.) and including information about the manuscript (see the Submission Checklist). Manuscripts should be prepared in Microsoft Word 2003 and upper versions. In addition, Copyright Agreement Form that has to be signed by all authors must be submitted.

INFORMATION FOR AUTHORS

1. The journal publishes manuscripts in Turkish, English, German or French. Preferably, the manuscript should not exceed 10,000 words (not including notes) and 120 notes.
2. Manuscript should be written in MS Word format, double-spaced and in 11 point Times New Roman font. We kindly ask you not to send a pdf file. The title should be written with capital letters (12 point, bold), sub-headings in lower case letters (11 point, bold).
3. Research and review articles, as well as articles in translation should each include on its title page two abstracts (in the language of article and in English) of maximum 150 words each. Key words (max. 10 words each) will also be provided underneath both of the abstracts. No abstract and bibliography are needed for research notes, addendum, book & scientific meeting reviews, and letters to the editor. While uploading addendum, book review and letter to the editor files on the DergiPark system, please enter the first paragraph of the article in the abstract section.
4. Appendixes, with related bibliographical references, are placed after the main text, and before the bibliography. Their references should be included in the bibliography.
5. Centuries and dates should be written in full: fifteenth century, 29 October 1923. For dates please use BCE and CE in English texts, AEC and EC in French texts, and MÖ and MS in Turkish texts.
6. Short quotations should be given between double quotes within the paragraph. Long quotations (10 points) should have double indentation on the left (only), without quotes.
7. Figures and images should include captions with related bibliographical references. Bibliographical references mentioned in the captions should be included in the bibliography. Their captions should be incorporated within the text, and not be collected at the end of the manuscript. Also, they should be separately uploaded to DergiPark system. Captions of images and figures should be numbered separately. Captions should be in 9 points.
8. Notes and bibliography must be in line with journal's reference style based on Chicago Manual of Style (16th edition).
9. Notes (8 point) should be given at the bottom of every page, signalled by superscript numbers in the main text. Reference numbers should follow the punctuation marks (.35 ,23).
10. Submitted manuscripts and abstracts should be conformed with the grammar and orthography of the language (Turkish, English, German and French) in which they were written. English and French language editing will not be provided by the editor. Non-English and non-French speaking authors are kindly invited to consult language editing services before sending their manuscript and abstract.
11. A title page including author information must be submitted together with the manuscript. The title page is to include fully descriptive title of the manuscript and, affiliation, title, e-mail address, postal address, phone, fax number of the author(s) and ORCIDs of all authors (see The Submission Checklist).

References

Studies in Ottoman Science - Osmanlı Bilimi Araştırmaları has adopted the “**notes and bibliography**” documentation system preferred by many in the humanities, including those in literature, history, and the arts. This style presents bibliographic information in notes and a bibliography.

Authors who would send proposals to the journal are kindly invited to follow the examples given below when writing the footnotes and compiling the bibliography. These examples are borrowed from the *Chicago Manual of Style* (http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html). A few more examples have also been added. Further information and numerous examples about the “notes and bibliography” system are available at the 14th and 15th chapters of the *Chicago Manual of Style* (16th edition).

A bibliography is needed at the end of research (original) articles, review articles and articles in translation. It should include all sources given in footnotes, captions and appendixes. The bibliography can include separate sections such as archival, manuscript, secondary, and/or electronic sources. Secondary sources are listed after the author’s name. When referring to archival material and manuscripts please note the name of the library and the collection, number and date of the document used if available.

Authors who do not have surnames (i.e. Salih Zeki), should be listed according to their first names: Salih Zeki should enter the bibliography under the letter S. Authors with surnames are listed after their surnames (i.e. Adıvar, A. Adnan).

Examples:

fn (first note), sn (subsequent/short notes), bib (bibliography).

Book, one author

fn Zadie Smith, *Swing Time* (New York: Penguin Press, 2016), 315–16.

sn Smith, *Swing Time*, 320.

bib Smith, Zadie. *Swing Time*. New York: Penguin Press, 2016.

Book, two authors

fn Brian Grazer and Charles Fishman, *A Curious Mind: The Secret to a Bigger Life* (New York: Simon & Schuster, 2015), 12.

sn Grazer and Fishman, *Curious Mind*, 37.

bib Grazer, Brian, and Charles Fishman. *A Curious Mind: The Secret to a Bigger Life*. New York: Simon & Schuster, 2015.

Chapter or other part of an edited book

In a note, cite specific pages. In the bibliography, include the page range for the chapter or part.

fn Henry David Thoreau, “Walking,” in *The Making of the American Essay*, ed. John D’Agata

INFORMATION FOR AUTHORS

(Minneapolis: Graywolf Press, 2016), 177–78.

sn Thoreau, "Walking," 182.

bib Thoreau, Henry David. "Walking." In *The Making of the American Essay*, edited by John D'Agata, 167–95. Minneapolis: Graywolf Press, 2016.

In some cases, you may want to cite the collection as a whole instead.

fn John D'Agata, ed., *The Making of the American Essay* (Minneapolis: Graywolf Press, 2016), 177– 78.

sn D'Agata, *American Essay*, 182.

bib D'Agata, John, ed. *The Making of the American Essay*. Minneapolis: Graywolf Press, 2016.

Translated book

fn Jhumpa Lahiri, *In Other Words*, trans. Ann Goldstein (New York: Alfred A. Knopf, 2016), 146.

sn Lahiri, *In Other Words*, 184.

bib Lahiri, Jhumpa. *In Other Words*. Translated by Ann Goldstein. New York: Alfred A. Knopf, 2016.

E-book

For books consulted online, include a URL or the name of the database. For other types of e-books, name the format. If no fixed page numbers are available, cite a section title or a chapter or other number in the notes, if any (or simply omit).

fn Jane Austen, *Pride and Prejudice* (New York: Penguin Classics, 2007), chap. 3, Kindle.

sn Austen, *Pride and Prejudice*, chap. 14.

bib Austen, Jane. *Pride and Prejudice*. New York: Penguin Classics, 2007. Kindle.

fn Brooke Borel, *The Chicago Guide to Fact-Checking* (Chicago: University of Chicago Press, 2016), 92, ProQuest Ebrary.

sn Borel, *Fact-Checking*, 104–5.

bib Borel, Brooke. *The Chicago Guide to Fact-Checking*. Chicago: University of Chicago Press, 2016. ProQuest Ebrary.

fn Philip B. Kurland and Ralph Lerner, eds., *The Founders' Constitution* (Chicago: University of Chicago Press, 1987), chap. 10, doc. 19, <http://press-pubs.uchicago.edu/founders/>.

sn Kurland and Lerner, *Founders' Constitution*, chap. 4, doc. 29.

bib Kurland, Philip B., and Ralph Lerner, eds. *The Founders' Constitution*. Chicago: University of Chicago Press, 1987. <http://press-pubs.uchicago.edu/founders/>.

fn Herman Melville, *Moby-Dick; or, The Whale* (New York: Harper & Brothers, 1851), 627, <http://mel.hofstra.edu/moby-dick-the-whale-proofs.html>.

sn Melville, *Moby-Dick*, 722–23.

bib Melville, Herman. *Moby-Dick; or, The Whale*. New York: Harper & Brothers, 1851. <http://mel.hofstra.edu/moby-dick-the-whale-proofs.html>.

Journal article

In a note, cite specific page numbers. In the bibliography, include the page range for the whole article. For articles consulted online, include a URL or the name of the database. Many journal articles list a DOI (Digital Object Identifier). A DOI forms a permanent URL that begins <https://doi.org/>. This URL is preferable to the URL that appears in your browser's address bar.

fn Shao-Hsun Keng, Chun-Hung Lin, and Peter F. Orazem, "Expanding College Access in Taiwan, 1978–2014: Effects on Graduate Quality and Income Inequality," *Journal of Human Capital* 11, no. 1 (Spring 2017): 9–10, <https://doi.org/10.1086/690235>.

sn Keng, Lin, and Orazem, "Expanding College Access," 23.

bib Keng, Shao-Hsun, Chun-Hung Lin, and Peter F. Orazem. "Expanding College Access in Taiwan, 1978–2014: Effects on Graduate Quality and Income Inequality." *Journal of Human Capital* 11, no. 1 (Spring 2017): 1–34. <https://doi.org/10.1086/690235>.

fn Peter LaSalle, "Conundrum: A Story about Reading," *New England Review* 38, no. 1 (2017): 95, Project MUSE.

sn LaSalle, "Conundrum," 101.

bib LaSalle, Peter. "Conundrum: A Story about Reading." *New England Review* 38, no. 1 (2017): 95–109. Project MUSE.

fn Susan Satterfield, "Livy and the *Pax Deum*," *Classical Philology* 111, no. 2 (April 2016): 170.

sn Satterfield, "Livy," 172–73.

bib Satterfield, Susan. "Livy and the *Pax Deum*." *Classical Philology* 111, no. 2 (April 2016): 165–76.

fn Rachel A. Bay et al., "Predicting Responses to Contemporary Environmental Change Using Evolutionary Response Architectures." *American Naturalist* 189, no. 5 (May 2017): 465, <https://doi.org/10.1086/691233>.

sn Bay et al., "Predicting Responses," 466.

bib Bay, Rachael A., Noah Rose, Rowan Barrett, Louis Bernatchez, Cameron K. Ghalambor, Jesse R. Lasky, Rachel B. Brem, Stephen R. Palumbi, and Peter Ralph. "Predicting Responses to Contemporary Environmental Change Using Evolutionary Response Architectures," *American Naturalist* 189, no. 5 (May 2017): 463–73. <https://doi.org/10.1086/691233>.

News or magazine article

Articles from newspapers or news sites, magazines, blogs, and the like are cited similarly. Page numbers, if any, can be cited in a note but are omitted from a bibliography entry. If you consulted the article online, include a URL or the name of the database.

fn Farhad Manjoo, "Snap Makes a Bet on the Cultural Supremacy of the Camera," *New York Times*, March 8, 2017, <https://www.nytimes.com/2017/03/08/technology/snap-makes-a-bet-on-the-cultural-supremacy-of-the-camera.html>.

sn Manjoo, "Snap."

bib Manjoo, Farhad. "Snap Makes a Bet on the Cultural Supremacy of the Camera." *New York Times*, March 8, 2017. <https://www.nytimes.com/2017/03/08/technology/snap-makes-a-bet-on-the-cultural-supremacy-of-the-camera.html>.

fn Rebecca Mead, "The Prophet of Dystopia," *New Yorker*, April 17, 2017, 43.

sn Mead, "Dystopia," 47

bib Mead, Rebecca. "The Prophet of Dystopia." *New Yorker*, April 17, 2017.

fn Tanya Pai, "The Squishy, Sugary History of Peeps," *Vox*, April 11, 2017, <http://www.vox.com/culture/2017/4/11/15209084/peeps-easter>.

sn Pai, "History of Peeps."

bib Pai, Tanya. "The Squishy, Sugary History of Peeps." *Vox*, April 11, 2017. <http://www.vox.com/culture/2017/4/11/15209084/peeps-easter>.

fn Rob Pegoraro, "Apple's iPhone Is Sleek, Smart and Simple," *Washington Post*, July 5, 2007, LexisNexis Academic

sn Pegoraro, "Apple's iPhone."

bib Pegoraro, Rob. "Apple's iPhone Is Sleek, Smart and Simple." *Washington Post*, July 5, 2007. LexisNexis Academic.

Readers' comments are cited in the text or in a note but omitted from a bibliography.

Eduardo B (Los Angeles), March 9, 2017, comment on Manjoo, "Snap."

Book review

fn Michiko Kakutani, "Friendship Takes a Path That Diverges," review of *Swing Time*, by Zadie Smith, *New York Times*, November 7, 2016.

sn Kakutani, "Friendship."

bib Kakutani, Michiko. "Friendship Takes a Path That Diverges." Review of *Swing Time*, by Zadie Smith. *New York Times*, November 7, 2016.

Encyclopaedia entry

fn Mogens Herman Hansen, "Athenian Democracy," *The Oxford Classical Dictionary*, 3rd ed. (Oxford, UK: Oxford University Press, 1996).

sn Hansen, "Athenian Democracy."

Bib Hansen, Mogens Herman. "Athenian Democracy." *The Oxford Classical Dictionary*, 3rd ed. Oxford, UK: Oxford University Press, 1996.

Interview

fn Kory Stamper, "From 'F-Bomb' to 'Photobomb,' How the Dictionary Keeps Up with English," interview by Terry Gross, *Fresh Air*, NPR, April 19, 2017, audio, 35:25, <http://www.npr.org/2017/04/19/524618639/from-f-bomb-to-photobomb-how-the-dictionary-keeps-up-with-english>.

sn Stamper, interview.

bib Stamper, Kory. "From 'F-Bomb' to 'Photobomb,' How the Dictionary Keeps Up with English." Interview by Terry Gross. *Fresh Air*, NPR, April 19, 2017. Audio, 35:25. <http://www.npr.org/2017/04/19/524618639/from-f-bomb-to-photobomb-how-the-dictionary-keeps-up-with-english>.

Thesis or dissertation

fn Cynthia Lillian Rutz, "*King Lear* and Its Folktale Analogues" (PhD diss., University of Chicago, 2013), 99–100.

sn Rutz, "*King Lear*," 158.

bib Rutz, Cynthia Lillian. "*King Lear* and Its Folktale Analogues." PhD diss., University of Chicago, 2013.

Paper presented at a meeting of a conference

fn Rachel Adelman, "'Such Stuff as Dreams Are Made On': God's Footstool in the Aramaic Targumim and Midrashic Tradition" (paper presented at the annual meeting for the Society of Biblical Literature, New Orleans, Louisiana, November 21–24, 2009).

sn Adelman, "Such Stuff as Dreams."

bib Adelman, Rachel. "'Such Stuff as Dreams Are Made On': God's Footstool in the Aramaic Targumim and Midrashic Tradition." Paper presented at the annual meeting for the Society of Biblical Literature, New Orleans, Louisiana, November 21–24, 2009.

Manuscripts

fn Feyzi, *Muhadarat-ı Feyzi*, Istanbul, Istanbul University Rare Books and Manuscripts Library, MS T6833, 48a.

sn Feyzi, *Muhadarat-ı Feyzi*, MS T6833, 51b.

bib Feyzi, *Muhadarat-ı Feyzi*, Istanbul, Istanbul University Rare Books and Manuscripts Library, MS T6833, 1a-70b.

fn Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, Istanbul, Süleymaniye Library, MS Ayasofya 3682, 26a.

sn Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan*, MS Ayasofya 3682, 23b.

bib Salih b. Nasrullah, *Ghayat al-itqan fi tabdir badan al-insan*, Istanbul, Süleymaniye Library, MS Ayasofya 3682, 1a-311a. Copied on 10 Rabi I 1135 (19 December 1722).

Archival documents

fn Ottoman Archives of the Turkish Prime Ministry (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA), Cevdet Askeriye (C.AS.) 71/3352, 9 Şevval 1211 (7 Nisan 1797).

sn BOA, C.AS. 71/3352.

bib Ottoman Archives of the Turkish Prime Ministry (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA). Cevdet Askeriye (C. AS) 71/3352, 9 Şevval 1211 (7 Nisan 1920).

fn Topkapı Palace Museum Archives(Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, TSMA), E. 3202-2=597-2-7.

sn TSMA, E. 3202-2=597-2-7.

bibTopkapı Palace Museum Archives(Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, TSMA). E. 3202-2=597-2-7.

Website content

fnKatie Bouman, "How to Take a Picture of a Black Hole," filmed November 2016 at TEDxBeaconStreet, Brookline, MA, video, 12:51, https://www.ted.com/talks/katie_bouman_what_does_a_black_hole_look_like.

sn Bouman, "Black Hole."

bib Bouman, Katie. "How to Take a Picture of a Black Hole." Filmed November 2016 at TEDxBeaconStreet, Brookline, MA. Video, 12:51. https://www.ted.com/talks/katie_bouman_what_does_a_black_hole_look_like.

fn "Privacy Policy," Privacy & Terms, Google, last modified April 17, 2017, <https://www.google.com/policies/privacy/>.

sn Google, "Privacy Policy."

bib Google. "Privacy Policy." Privacy & Terms. Last modified April 17, 2017. <https://www.google.com/policies/privacy/>.

fn "About Yale: Yale Facts," Yale University, accessed May 1, 2017, <https://www.yale.edu/about-yale/yale-facts>.

sn "Yale Facts."

bib Yale University. "About Yale: Yale Facts." Accessed May 1, 2017. <https://www.yale.edu/about-yale/yale-facts>.

Personal communication

Personal communications, including email and text messages and direct messages sent through social media, are usually cited in the text or in a note only; they are rarely included in a bibliography.

fn sn Sam Gomez, Facebook message to author, August 1, 2017.

SUBMISSION CHECKLIST

Ensure that the following items are present:

- Confirm that “the paper is not under consideration for publication in another journal”.
- Confirm that final language control is done.
- Confirm that journal policies detailed in Information for Authors have been reviewed.
- Confirm that the references cited in the text and listed in the references section are in line with journals’s reference system based on Chicago Manual of Style.
- Copyright Agreement Form (will only be sent after the article has been accepted for publication)
- Permission for non-published material
- Title page
 - ✓ The category of the manuscript
 - ✓ The title of the manuscript both in the language of the manuscript and in English
 - ✓ All authors’ names and affiliations (institution, faculty/department, city, country), e-mail addresses
 - ✓ Corresponding author’s email address, full postal address, telephone and fax number
 - ✓ ORCIDs of all authors.
- Main Manuscript Document
 - ✓ Important: Please avoid mentioning the the author (s) names in the manuscript.
 - ✓ The title of the manuscript both in the language of the manuscript and in English
 - ✓ Abstracts (150 words) both in the language of manuscript and in English
 - ✓ Key words: maximum 10 words both in the language of manuscript and in English
 - ✓ Manuscript body text
 - ✓ Acknowledgements, grant supports, conflicts of interest should be indicated
 - ✓ References and bibliography
 - ✓ All tables, illustrations (figures) (including title)

CONTACT INFO

Editor-in-chief : Feza GÜNERGUN

E-mail : oba@istanbul.edu.tr

Phone : +90 (212) 455 57 00 - 15978

Address : Istanbul University, Faculty of Letters,
Department of History of Science
Balabanağa Mah. Ordu Cad. No: 6
34134 Laleli, Fatih, Istanbul, Turkey

COPYRIGHT AGREEMENT FORM / TELİF HAKKI ANLAŞMASI FORMU

Istanbul University
İstanbul Üniversitesi

Journal name: Studies in Ottoman Science
Dergi Adı: Osmanlı Bilimi Araştırmaları

Copyright Agreement Form
Telif Hakkı Anlaşması Formu

Responsible/Corresponding Author <i>Sorumlu Yazar</i>	
Title of Manuscript <i>Makalenin Başlığı</i>	
Acceptance date <i>Kabul Tarihi</i>	
List of authors <i>Yazarların Listesi</i>	

Sıra No	Name - Surname Adı-Soyadı	E-mail E-Posta	Signature İmza	Date Tarih
1				
2				
3				
4				
5				

Manuscript Type (Research Article, Review, Short communication, etc.) <i>Makalenin türü (Araştırma makalesi, Derleme, Kısa bildiri, v.b.)</i>

Responsible/Corresponding Author:

Sorumlu Yazar:

University/company/institution	<i>Çalıştığı kurum</i>	
Address	<i>Posta adresi</i>	
E-mail	<i>E-posta</i>	
Phone: mobile phone	<i>Telefon no; GSM no</i>	

The author(s) agrees that:
The manuscript submitted is his/her/their own original work, and has not been plagiarized from any prior work, all authors participated in the work in a substantive way, and are prepared to take public responsibility for the work, all authors have seen and approved the manuscript as submitted, the manuscript has not been published and is not being submitted or considered for publication elsewhere, the text, illustrations, and any other materials included in the manuscript do not infringe upon any existing copyright or other rights of anyone. İSTANBUL UNIVERSITY will publish the content under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license that gives permission to copy and redistribute the material in any medium or format other than commercial purposes as well as remix, transform and build upon the material by providing appropriate credit to the original work.
The Contributor(s) or, if applicable the Contributor's Employer, retain(s) all proprietary rights in addition to copyright, patent rights; to use, free of charge, all parts of this article for the author's future works in books, lectures, classroom teaching or oral presentations, the right to reproduce the article for their own purposes provided the copies are not offered for sale.
All materials related to manuscripts, accepted or rejected, including photographs, original figures etc., will be kept by İSTANBUL UNIVERSITY for one year following the editor's decision. These materials will then be destroyed.
I/We indemnify İSTANBUL UNIVERSITY and the Editors of the Journals, and hold them harmless from any loss, expense or damage occasioned by a claim or suit by a third party for copyright infringement, or any suit arising out of any breach of the foregoing warranties as a result of publication of my/our article. I/We also warrant that the article contains no libelous or unlawful statements, and does not contain material or instructions that might cause harm or injury.
This Copyright Agreement Form must be signed/ratified by all authors. Separate copies of the form (completed in full) may be submitted by authors located at different institutions; however, all signatures must be original and authenticated.

Yazar(lar) aşağıdaki hususları kabul eder
Sunulan makalenin yazar(lar)ın orijinal çalışması olduğunu ve intihal yapmadıklarını,
Tüm yazarların bu çalışmaya aslı olarak katılmış olduklarını ve bu çalışma için her türlü sorumluluğu aldıklarını,
Tüm yazarların sunulan makalenin son halini gördüklerini ve onayladıklarını,
Makalenin başka bir yerde basılmadığını veya basılmak için sunulmadığını,
Makalede bulunan metnin, şekillerin ve dokümanların diğer şahıslara ait olan Telif Haklarını ihlal etmediğini kabul ve taahhüt ederler.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ'nin bu fikri eseri, Creative Commons Atıf-Gayri Ticari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile yayınlamasına izin verirler.
Creative Commons Atıf-Gayri Ticari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı, eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıf bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.
Yazar(lar)ın veya varsa yazar(lar)ın işyerininin telif dâhil patent hakları, yazar(lar)ın gelecekte kitaplarında veya diğer çalışmalarında makalenin tümünü ücret ödemesiz kullanma hakkı makaleyi satmamak koşuluyla kendi amaçları için çoğaltma hakkı gibi fikri mülkiyet hakları saklıdır.
Yayımlanan veya yayıma kabul edilmeeyen makalelerle ilgili dokümanlar (fotoğraf, orijinal şekil vb.) karar tarihinden başlamak üzere bir yıl süreyle İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ'ne saklanır ve bu sürenin sonunda imha edilir.
Ben/Biz, telif hakkı ihlali nedeniyle üçüncü şahıslara vuku bulacak hak talebi veya açılacak davalarda İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ ve Dergi Editörlerinin hiçbir sorumluluğunun olmadığını, tüm sorumluluğun yazarlara ait olduğunu taahhüt ederim/ederiz.
Ayrıca Ben/Biz makalede hiçbir suç unsuru veya kanuna aykırı ifade bulunmadığını, araştırma yapılırken kanuna aykırı herhangi bir malzeme ve yöntem kullanılmadığını taahhüt ederim/ederiz.
Bu Telif Hakkı Anlaşması Formu tüm yazarlar tarafından imzalanmalıdır/onaylanmalıdır. Form farklı kurumlarda bulunan yazarlar tarafından ayrı kopyalar halinde doldurularak sunulabilir. Ancak, tüm imzaların orijinal veya kanıtlanabilir şekilde onaylı olması gerekir.

Responsible/Corresponding Author; <i>Sorumlu Yazar:</i>	Signature / İmza	Date / Tarih
	/...../.....

